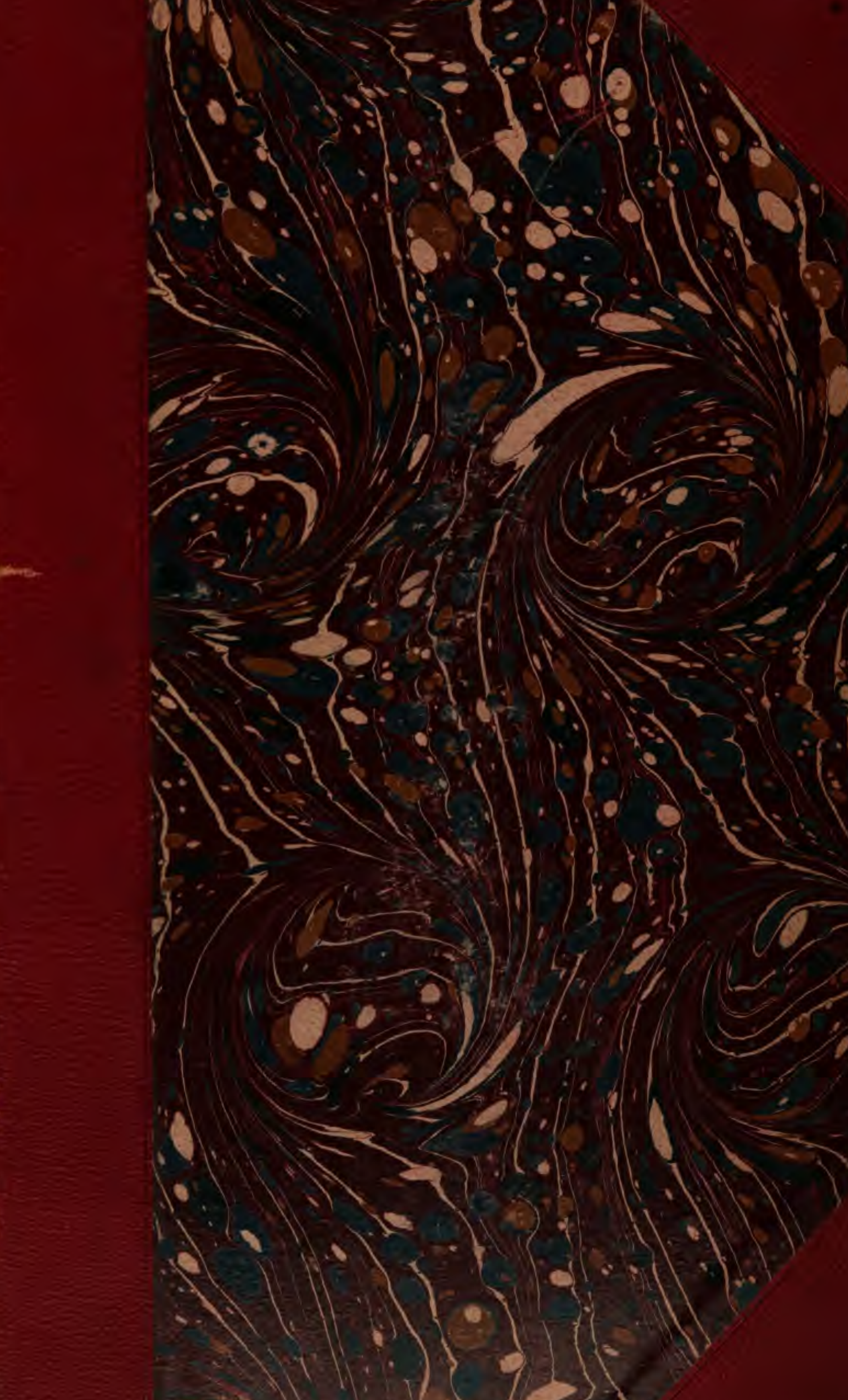

ACADEMIAE HARVARDIANAE IN NOV ANG
VE RI TAS
SIGILLVM

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIE.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH INDIË.

UITGEGEVEN

DOOR

HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

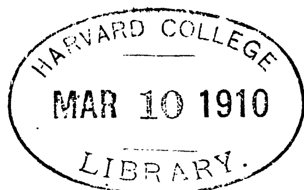
TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH INDIË

DERDE VOLGREEKS.

ZEVENDE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1872.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

HARVARD COLLEGE
MAR 10 1910
LIBRARY.

HARVARD COLLEGE

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

(1 JULI 1872.)

Het getal leden bedraagt 242, waarvan in Nederland 6 Donateurs en 107 gewone leden, en in de Koloniën 129 gewone leden. Met 35 wetenschappelijke instellingen staat het Instituut in betrekking en het telt 12 buitenlandsche leden.

BESCHERMHEER:
Z. M. DE KONING.

BESTUUR:

	Jaar van aftreding.
Dr. P. BLEEKER, *Voorzitter*	1875.
Mr. L. A. J. W. baron SLOET VAN DE BEELE, *Onder-Voorzitter*	1876.
Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, *Secretaris*	1876.
P. J. BACHIENE, *Penningmeester*	1873.
A. R. BLOMMENDAL	1874.
Dr. F. A. C. DUMONTIER	1873.
Prof. J. HOFFMANN	1873.
Mr. E. H. 'S JACOB	1875.
Prof. H. KERN	1876.
J. J. MEINSMA	1875.
J. MILLARD	1874.
G. K. NIEMANN	1874.

J. BOUDEWIJNSE, *Adjunct-Secretaris.*

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

Het Nederlandsche Bijbelgenootschap.
Het Nederlandsche Zendelinggenootschap.

WETENSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN, WAARMEDE HET INSTITUUT IN BETREKKING STAAT.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.
Vereeniging van Statistiek te Amsterdam.
Indisch Genootschap te 's Gravenhage.
Maatschappij tot bevordering van Nijverheid te Haarlem.
Maatschappij van Nijverheid in Ned. Indië.
Statistisch en Historisch Bureau te Batavia.
Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia.
Royal Asiatic Society. Londen.
Asiatic Society of Bengal.
Société de Géographie. Parijs.
Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Leipzig.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs te 's Gravenhage.
Royal Geographical Society. Londen.
Commission des monuments et documents historiques et des bâtiments civils. Bordeaux.
Smithsonian Institution. Washington.
Gesellschaft für allgemeine Erdkunde. Berlijn.
Public library. Melbourne.
Royal Society of Victoria. Melbourne.
Kaiserl. Academie der Wissenschaften. Weenen.
Königl. Academie der Wissenschaften. Berlijn.
Academie der Wissenschaften. Munchen.
Muséum d'histoire naturelle. Parijs.
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden.
L'Université roy. de Norvège. Christiania.
Reale Instituto Lombardo di Scienze e Lettere. Milaan.
Académie royale des Sciences, des Lettres et des beaux Arts. Brussel.
Le real Academia de Ciencias. Lissabon.
Académie impériale des Sciences. St. Petersburg.
Ceylon branch of the Royal Asiatic Society. Ceylon.
Historisch Genootschap. Utrecht.
La Société impériale géographique de Russie. St. Petersburg.
La Société anthropologique. Weenen.
The american Academy of Arts and Sciences. Boston.
De Koninkl. Bibliotheek te 's Gravenhage.
Het tijdschrift Ocean Highways. Redacteur de heer Clements R. Markham. Londen.

BUITENLANDSCHE LEDEN.

ED. DULAURIER, Parijs.
H. C. VON DER GABELENTZ, Altenburg.
Prof CHR. LASSEN, Bonn.
L. A. SEDILLOT, Parijs.
Dr. REINHOLD ROST, Londen.
Dr. H. G. DALTON, Demerary.
J. W. PLOOS VAN AMSTEL, Melbourne.
W. W. HUNTER, Calcutta.
Prof. MARTIN HAUG, Munchen.
Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Florence.
T. J. HOVELL THURLOW., Londen.
Dr. J. MUIR, Edinburgh.

NEDERLAND.

DONATEURS.

Z. K. H. Prins HENDRIK der Nederlanden.
Z. K. H. Prins FREDERIK der Nederlanden.
De Nederlandsche Handelmaatschappij.
Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST, Deventer.
Mr. C. VISSCHER, Arnhem.
Mr. H. J. VAN BUREN, Rotterdam.

GEWONE LEDEN.

P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA, 's Gravenhage.
J. W. ARNOLD, 's Gravenhage.
C. T. VAN ASSENDELFT DE CONINGH, Haarlem.
P. J. BACHIENE, 's Gravenhage.
Mr. J. E. BANCK, 's Gravenhage.
G. L. BAUD, 's Gravenhage.
Mr. H. BETH, 's Gravenhage.
L. BIENFAIT, Amsterdam.
Dr. P. BLEEKER, 's Gravenhage.
A. R. BLOMMENDAL, 's Gravenhage.
J. P. DE BORDES, 's Gravenhage.
Mr. W. à BRAKEL REIGER, 's Gravenhage.
Mr. P. A. S. VAN LIMBURG BROUWER, 's Gravenhage.
Mr. H. J. VAN BUREN, *Donateur*, Rotterdam.
NED. BIJBELGENOOTSCHAP, Amsterdam.
Mr. C. J. E. Graaf VAN BYLANDT, 's Hage.
Mr. E. J. A. Graaf VAN BYLANDT, 's Hage.
F. D. COCHIUS, Rijswijk.
Mr. S. L. COHEN, Amsterdam.
Dr. F. A. C. DUMONTIER, 's Hage.
E. FRANCIS, Maastricht.
Z. K. H. PRINS FREDERIK, *Donateur.*
J. P. DE GAAY FORTMAN, Leiden.
Jhr. Mr. W. T. GEVERS DEYNOOT, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. D. T. GEVERS VAN ENDEGEEST, Oegstgeest.
J. R. P. F. GONGGRIJP, Delft.
Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, 's Gravenhage.
NED. HANDELMAATSCHAPPIJ, *Donateur*, Amsterdam.
Jhr. C. HARTSEN, Amsterdam.
J. J. HASSELMAN, Tiel.
Jhr. Mr. D. A. JUNIUS VAN HEMERT, 's Gravenhage.
Z. K. H. PRINS HENDRIK, *Donateur.*
Mr. G. T. H. HENNY, 's Gravenhage.
Mr. C. VAN HEUKELOM, 's Gravenhage.
F. VAN HEUKELOM, Amsterdam.
H. HIEBINK, Voorst bij Zutfen.
Prof. J. HOFFMANN, Leiden.
Prof. J. J. DE HOLLANDER, Breda.
G. L. J. VAN DER HUCHT, Haarlem.
Jhr. Mr. J. HUYDECOPER VAN MAARSSEVEEN, Maarssen.
Mr. E. H. 'S JACOB, 's Gravenhage.
C. A. JEEKEL, Leerdam.
A. W. T. JUYNBOLL, Delft.
Prof. H. KERN, Leiden.
H. C. KLINKERT, Ouderkerk a/d Amstel.
Jhr. Mr. F. L. W. DE KOCK, 's Gravenhage.
H. T. KRABBE, 's Gravenhage.
J. KUYPER HZN., 's Gravenhage.
Prof. J. P. N. LAND, Amsterdam.
J. R. LANGE, 's Gravenhage.
R. F. VAN LANSBERGE, 's Gravenhage.
Mr. P. A. VAN DER LITH, Leiden.
TH. N. R. LUCASSEN, 's Gravenhage.
Mr. Æ. Baron MACKAY VAN OPHEMERT, 's Gravenhage.
Mr. D. J. Baron MACKAY, 's Gravenhage.
Dr. B. F. MATTHES, Kampen.
Mr. W. C. MEES, Amsterdam.
J. J. MEINSMA, Delft.
J. MILLARD, Amsterdam.
Mr. C. J. F. MIRANDOLLE, Haarlem.
E. P. DE MONCHY, Amsterdam.
Mr. P. MIJER, Utrecht.
J. MIJNSSEN, Amsterdam.
H. MULLER SZN., Rotterdam.
A. D. VAN DER GON NETSCHER, 's Hage.
G. K. NIEMANN, Rotterdam.
J. L. NIERSTRASZ, 's Gravenhage.
M. NIJHOFF, 's Gravenhage.
J. M. OBREEN, 's Gravenhage.
P. C. VAN OOSTERZEE, 's Gravenhage.
N. G. PIERSON, Amsterdam.
Dr. J. PIJNAPPEL GZN., Leiden.
Mr. W. A. P. VERKERK PISTORIUS, 's Hage.
FRANÇOIS P. L. POLLEN, Scheveningen.
W. POOLMAN, 's Gravenhage.
W. VAN PREHN, 's Gravenhage.
J. FRANSEN VAN DE PUTTE, Goes.
I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD, 's Gravenhage.
Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Gravenhage.
Mr. O. VAN REES, 's Hage.
W. A. ROEST, 's Gravenhage.

Prof. T. ROORDA, Leiden.
F. C. ROSE, 's Gravenhage.
C. B. H. VON ROSENBERG, Darmstadt.
C. RUEB CZ., Rotterdam.
J. M. C. E. LE RÜTTE, 's Gravenhage.
D. SCHELTEMA, Haarlem.
C. P. SCHIMPF, 's Gravenhage.
Prof. H. SCHLEGEL, Leiden.
Mr. L. A. J. W. Baron SLOET VAN DE BEELE, Leiden.
Mr. H. J. SMIT, Zaandam.
J. SPANJAARD, Delft.
A. B. COHEN STUART, Leiden.
Y. D. C. SUERMONDT, Utrecht.
N. TRAKRANEN, Huize Eversberg bij Nijverdal.
Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST, *Donateur*, Deventer.
W. F. VERSTEEG, Amsterdam.
Prof. P. J. VETH, Leiden.
W. A. VIRULY VERBRUGGE, Rotterdam.
Mr. C. VISSCHER, *Donateur*, Arnhem.
A. C. VREEDE, Leiden.
Prof. G. W. VREEDE, Utrecht.
Dr. A. VROLIK, 's Gravenhage.
A. W. P. WEITZEL, Groningen.
G. F. WESTERMAN, Amsterdam.
C. F. W. WIGGERS VAN KERCHEM, Leiden.
W. WIJT, Rotterdam.
J. WOLBERS, Utrecht.
Jhr. Mr. H. C. VAN DER WIJCK, 's Gravenhage.
Mr. J. O. WIJNMALEN, Leiden.
Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, 's Gravenhage.
NEDERLANDSCH ZENDELING-GENOOTSCHAP, Rotterdam.

NEDERLANDSCH OOST-INDIE.

GEWONE LEDEN.

J. E. ALBRECHT, Soerabaja.
T. AMENT, Batavia.
AQUASIE BOACHIE, Ponorogo.
N. A. T. ARRIENS, Sumatra's Westkust.
Mr. W. A. Baron BAUD, Preanger-regentschappen.
Mr. J. W. S. VON BAUMHAUER, Batavia.
N. P. VAN DEN BERG, Batavia.
Mr. W. B. BERGSMA, Banjoemas.
J. TH. BIK, Batavia.
J. DE BLAAUW, Batavia.
Mr. H. A. BLUME, Soerabaja.
H. J. BOOL, Batavia.
C. J. BOSCH, Buitenzorg.
J. F. R. S. VAN DEN BOSSCHE, Batavia.
Mr. L. G. BOURICIUS, Soerabaja.
Dr. J. J. VAN LIMBURG BROUWER, *Commissaris*. Batavia.
H. DE BRUIN, Batavia.
Mr. J. A. VAN DER CHYS, Batavia.
J. A. COBLYN, Batavia.
J. S. VAN COEVORDEN, Batavia.
Mr. M. P. A. COSTER, Batavia.
P. VAN DER CRAB, Menado.
J. CRAMER, Ajer Bangis.
A. J. W. VAN DELDEN, Batavia.
J. C. H. M. DENIE, Madioen.
S. VAN DEVENTER, Soerabaja.
Dr. J. A. VAN DISSEL, Samarang.
S. VAN DISSEL, Batavia.
G. L. DORREPAAL, Samarang.
G. FABER, Batavia.
J. BAART DE LA FAILLE, Ponorogo.
Mr. P. S. GERLINGS, Samarang.
W. J. VAN DE GRAAFF, Batavia.
N. GRAAFLAND, Tanawangko (Minahassa).
J. S. G. GRAMBERG, Samarang.
C. F. M. DE GRIJS, Samarang.
J. F. HAASE, Tagal.
Jhr. Mr. F. JUNIUS VAN HEMERT, Batavia.
Mr. A. TH. HEYLIGERS, Batavia.
Mr. R. V. HEYLIGER, Batavia.
Mr. J. H. J. HOEK, Batavia.
W. HOEZOO, Samarang.
N. HOFSTEDE, Madioen.
K. F. HOLLE, Waspada.
Jhr. H. W. F. HORA SICCAMA, Batavia.
W. DE JONG, Wonosobo.
L. M. DE LAAT DE KANTER, Batavia.
J. KEUCHENIUS.

Mr. L. W. C. KEUCHENIUS, Batavia.
Mr. T. H. DER KINDEREN, Batavia.
G. L. KLERK DE REUS, Padang.
J. KNIPHORST, Tjandjoer.
J. C. KUMMER, Bandong.
J. F. W. A. LANGE, Cheribon.
N. D. LAMMERS VAN TOORENBURG, Tagal.
W. DE LANOY, Decima.
J. C. DE KOCK VAN LEEUWEN, Batavia.
A. LIGTVOET, Makassar.
Mr. H. D. LEVYSSOHN NORMAN, Batavia.
J. C. VAN LIER, Batavia.
Mr. J. LOUDON, Batavia.
G. R. LUCARDIE, Kediri.
E. W. A. LUDEKING, Batavia.
P. W. MENU, Meester Cornelis.
C. VAN DER MOORE, Bandong.
Mr. S. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK, Buitenzorg.
A. L. H. A. NAGEL, Batavia.
Jhr. Mr. H. G. B. NAHUYS, Japara.
Mr. S. C. H. NEDERBURGH, Cheribon.
E. NETSCHER, Sumatra's Westkust.
C. VAN DER GON NETSCHER, Bagelen.
F. N. NIEUWENHUYZEN, Batavia.
J. W. A. VAN OPHUYSEN, Palembang.
W. A. VON OVEN, Passaroean.
Mr. F. T. PAHUD, Batavia.
Mr. D. L. F. DE PAULY, Batavia.
A. W. P. VERKERK PISTORIUS, Palembang.
F. D. D. PHILIPS, Soerakarta.
J. K. H. PHITZINGER, Madioen.
RADEN MAS TOEMENGGOENG ARIO SOERIO TJONDRO NEGORO, Koedoes.
RADEN ADIPATI SOERIA DI REDJA, Cheribon.
RADEN ADIPATI TIRTO NOBTO, Bodjonegoro.
RADEN ADIPATI ARIO TJOKKRO NEGORO, Sidhoardjo.
RADEN ADIPATI SOERO ADINEGORO, Probolingo.
RADEN SALEH, Buitenzorg.
RADEN TOEMENGGOENG DIPO KESOEMO, Regent van Poerbolinggo.
Mr. W. RAPPARD, Batavia.
Jhr. O. RENDORP, Batavia.
J. G. F. RIEDEL, Menado (Gorontalo).
Dr. L. W. G. DE ROO, Batavia, *Commissaris.*
D. W. ROST VAN TONNINGEN, Biliton.
Mr. W. T. D. IJSSEL DE SCHEPPER, Batavia.
D. W. SCHIFF, Riouw.
G. SCHLEGEL, Batavia.
Mr. H. SEMLER, Batavia.
R. J. DE SEYFF, Samarang.
Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK.
Mr. J. J. SCHNEITHER, Batavia.
K. L. VAN SCHOUWENBURG, Batavia.
Ds. J. W. C. VAN STEEDEN, Batavia.
A. SWAVING, Mandheling.
Dr. C. SWAVING, Batavia.
J. E. TEYSMAN, Buitenzorg.
A. THYSSEN, Soerakarta.
J. H. TOBIAS, Soerakarta.
Mr. L. J. A. TOLLENS, Buitenzorg.
C. TROMP, Banjermassin.
F. W. C. VALCK, Batavia.
T. A. F. VAN DER VALK, Batavia.
W. C. VEENSTRA, Batavia.
Mr. F. J. TYNDALL DE VEER.
G. M. VERSPYCK, Batavia.
Mr. H. J. CANTER VISSCHER, Batavia.
J. H. G. VOSMAER, Banka.
H. VON DE WALL, Riouw.
A. J. B. WATTENDORFF, Batavia.
J. C. B. WISELIUS, Soerabaja.
J. P. ZOETELIEF, Batavia.

NEDERLANDSCH WEST-INDIE.

GEWONE LEDEN.

J. F. A. CATEAU VAN ROSEVELDT, Paramaribo, *Commissaris.*
Mr. B. E. COLACO BELMONTE, Paramaribo.
Dr. J. DELMONTE LYON, Paramaribo.

Ds. S. VAN DISSEL, Paramaribo.

Mr. E. A. VAN EMDEN, Paramaribo, *Commissaris.*

W. H. J. VAN IDSINGA, Paramaribo.

J. DE JONG, Paramaribo.

Dr. J. J. JUDA, Paramaribo.

M. S. VAN PRAAG, Paramaribo.

Mr. G. J. A. BOSCH REITZ, Paramaribo.

Dr. T. DE VEER, Curaçao.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 30 MAART 1872.

(Voorloopig vastgesteld door het Bestuur).

Tegenwoordig de heeren Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot (Voorzitter), Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer (Secretaris), P. J. Bachiene (Penningmeester), Robidé van der Aa, A. R. Blommendal, Dr. F. A. C. Dumontier, J. R. P. F. Gonggrijp, Professor J. Hoffmann, A. W. T. Juynboll, Professor H. Kern, A. D. van der Gon Netscher, G. K. Niemann, J. L. Nierstrasz, M. Nijhoff en J. M. Obreen.

De Voorzitter opent de vergadering en heet de leden welkom.

De Voorzitter zegt dat de notulen van het verhandelde in de vorige algemeene vergadering reeds door het Bestuur voorloopig vastgesteld en gedrukt zijn, zoodat, wanneer daartegen geene bedenkingen worden gemaakt, die thans als definitief vastgesteld kunnen beschouwd worden.

De Secretaris doet namens het Bestuur verslag van den staat en de werkzaamheden van het Instituut over 1871. [Zie dit verslag op blz. XIV—XVII].

De Voorzitter bedankt den Secretaris namens de vergadering voor het uitgebracht verslag.

De Voorzitter brengt ter tafel de rekening van den Pen-

ningmeester over 1871 en verzoekt de heeren van der Gon Netscher en Nierstrasz haar te willen nazien.

Na schorsing der vergadering voor eenige oogenblikken, zegt de heer van der Gon Netscher dat de commissie de rekening onderzocht en accoord bevonden heeft en dus voorstelt die goed te keuren.

De vergadering vereenigt zich met dit voorstel en betuigt den Penningmeester haar dank voor het gehouden beheer.

Wordt overgegaan tot de verkiezing van drie bestuursleden ter vervanging van de heeren Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot, Mr. P. A. S. v. Limburg Brouwer en P. J. B. C. Robidé van der Aa, aan wie de beurt van aftreding is.

Het bestuur biedt de bij art. 6 gevorderde drietallen aan (zie blz. LXXXI van het zesde deel, derde volgreeks), waarna met meerderheid van stemmen tot leden van het Bestuur worden benoemd de heeren: Mr. L A. J. W. baron Sloet van de Beele, Dr. H. Kern en Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen.

De heer Kern verklaart, onder dankbetuiging voor het vernieuwd bewijs van vertrouwen, de benoeming aan te nemen.

Aan de heeren Sloet van de Beele en Wijnmalen zal, als niet tegenwoordig zijnde, van hunne benoeming worden kennis gegeven.

De heer Obreen zegt, dat in het verslag van den Secretaris gesproken wordt van het uitgeven eener kaart van het eiland Djilolo of Halmaheira, waarvan ook gewag gemaakt wordt op blz. LXVII der Bijdragen, 3e volgr., 6e deel. In de bestuursvergadering van 11 Nov. 1871, waarvan het verslag voorkomt op de zoo even genoemde bladzijde, is echter niet voor het eerst die kaart ter tafel gebracht en het denkbeeld geopperd haar uit te geven, want reeds in het verslag der vergadering van 24 Juli 1866 (blz. 493 van het 1e deel der 3e volgr. der Bijdragen) vindt men vermeld „dat in geval van publiceering van het rapport van Cambier over Bitjoli, de heer Obreen in overweging geeft daaraan toe te voegen eene kaart van Halmaheira, welke reeds door hem ter tafel wordt gebracht.”

De Secretaris erkent de juistheid der opmerking van den heer

Obreen. Door hiervan mededeeling te doen in het gedrukte verslag, zal het misschien eenigszins verbroken verband tusschen de vroegere en latere mededeeling hersteld worden.

De heer Juynboll maakt eenige opmerkingen en bedenkingen tegen de door het Bestuur aangenomen "Transcriptie van Devanâgarî, Javaansch en Arabisch schrift." Die opmerkingen en bedenkingen lokken eene uitvoerige discussie uit, waaraan onderscheidene leden deelnemen. Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten der commissie, belast met het vaststellen der transcriptie, de overweging der gemaakte opmerkingen en bedenkingen aan te bevelen.

De vergadering wordt daarna door den Voorzitter gesloten.

VERSLAG

VAN

DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIE OVER 1871.

Mijne Heeren!

Schoon het Bestuur zich overtuigd houdt, dat meer dan eens met belangstelling door de leden naar een uitvoerig, doch om den inhoud belangrijk verslag geluisterd is, zou het zich thans echter niet in de gelegenheid zien, een zoodanig, meer uitgewerkt verslag te leveren zonder in herhaling te vervallen van veel wat reeds op andere wijze ter kennis van de leden werd gebracht. Verscheidene bijzonderheden toch, die vroeger waarschijnlijk voor opname in het Verslag zouden bewaard zijn gebleven, worden thans reeds vermeld in de Bijdragen en Notulen, en zijn den leden mitsdien reeds bekend. Wij meenen alzoo te dezer gelegenheid ons tot eenige korte mededeelingen, meest herinneringen, te moeten bepalen.

Van het reisverhaal des heeren von Rosenberg, zijne tochten naar Nieuw-Guinea betreffend, werd reeds melding gemaakt in het vorig verslag. Omtrent nadere bijzonderheden kunnen wij thans verwijzen naar het opstel van den heer Quarles van Ufford in de laatste aflevering der Bijdragen. Het Bestuur ziet met belangstelling het reisverhaal zelf te gemoet, dat door den heer von Rosenberg aan de zorg der Indische Regeering werd toevertrouwd.

Over het werk van den heer Meinsma, „Babad Tanah Djawi"

zijn, gelijk uit de notulen der Bestuursvergadering van 11 Nov. 1871 zal blijken, onderhandelingen aangeknoopt met het Departement van Koloniën, 't welk door het Bestuur is uitgenoodigd, de openbaarmaking van dit, voor de Javaansche taal en geschiedenis hoogst belangrijke werk door eene bestelling van een 200tal exemplaren te willen ondersteunen.

Het plan van transcriptie voor Devanâgarî, Javaansch en Arabisch schrift werd meermalen en in 't breede besproken zoowel in de Notulen als in de Bijdragen. In de laatste aflevering van deze is thans het ontwerp opgenomen zooals het door 't Bestuur op voordracht der Commissie werd vastgesteld, benevens eene toelichting en de uitnoodiging aan de medewerkers, zich voortaan in hunne bijdragen van de voorgestelde transcriptie-methode te willen bedienen.

Terwijl het Bestuur zich blijft voorbehouden, de uitgave van belangrijke grootere werken, voor zooveel de geldmiddelen toelaten, te ondersteunen, is het in den laatsten tijd meer en meer tot de overtuiging gekomen, dat vooral ook aan de redactie der Bijdragen eene bijzondere zorg moet worden besteed. Te dikwijls nog blijft dat tijdschrift meerendeels tot eene verzameling van toevallig ingezonden stukken beperkt, stukken meest, wel is waar, van veel belang op zich zelf, maar niet zelden ook weinig aantrekkelijk voor de meerderheid der lezers, en soms ook voor een groot deel hunner gansch onverstaanbaar, terwijl zij daarentegen nog maar al te weinig worden bezig gehouden met hetgeen er meer in 't algemeen wetenswaardigs voorvalt op het gebied der Aziatische taal-, land- en volkenkunde. Mochten intusschen de Bijdragen langzamerhand kunnen opgevoerd worden tot wat onze naburen eene „Revue Orientale" plegen te noemen (met uitsluiting altijd van staatkundige beschouwingen), dan zou toch ongetwijfeld de belangstelling in de werkzaamheden van het Instituut niet weinig vermeerderen en het tijdschrift ook zeker, zoo al niet op een bijzonder uitgebreiden dan toch veel ruimer kring van lezers dan tot heden kunnen staat maken. In de laatste dagen nu zijn bij het redigeren der Bijdragen enkele, schoon dan ook ongetwijfeld nog slechts zwakke pogingen aangewend om het tijdschrift den bedoelden weg op te leiden, en met groote welwillendheid hebben onderscheidene medewerkers zich bereid getoond, de Redactie in dit haar streven bij te staan. In 't voorbijgaan zij nog opgemerkt, dat, terwijl geruimen tijd een genoegzame voor-

raad stukken ter opname in de Bijdragen bleef ontbreken om deze volkomen tijdig het licht te doen zien, thans weder verscheidene en belangrijke zijn ingezonden, o. a. door de HH. Land, Riedel en Wiersma. Ook andere medewerkers hebben nog verdere toegezegd. Eene lithographische afbeelding eener oude, ook praktisch voor de zeevaart nog heden zeer belangrijke, in het Rijks-Archief aanwezige kaart van het eiland Djilolo of Halmaheira is voor een der volgende afleveringen vervaardigd. Daarnevens zal gevoegd worden een tot dusver onbekend verslag van den ass.-resident Cambier in 1825, en de heer Robidé van der Aa heeft eene verklarende beschrijving van het bedoelde eiland toegezegd.

Van de gedurende het verloopen jaar voor de bibliotheek des Instituuts aangekochte en voor de leden beschikbare boekwerken is verslag gegeven in de Bijdragen onder de rubriek „Leestafel." De redactie heeft gemeend, door dergelijke korte aankondigingen de opmerkzaamheid der leden op den inhoud der bibliotheek een weinig te moeten verlevendigen en langs dien weg hen tot ruimer gebruik van de aanwezige boeken te zullen opwekken dan tot dusver daarvan nog wordt gemaakt.

De beraadslagingen over het voorstel van den heer Cornets de Groot tot vereeniging van Indisch Genootschap en Instituut zijn medegedeeld in de notulen der bestuursvergadering van 11 Nov. 1871. Daaruit zullen voldoende de redenen zijn gebleken, die de vereeniging vooralsnog niet wenschelijk deden voorkomen aan het Bestuur.

Met de American Academy of Arts and Sciences te Boston zijn betrekkingen aangeknoopt door het Instituut. Desgelijks met de Anthropologische Gesellschaft te Weenen.

Op het Congrès international des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales te Antwerpen werd het Instituut vertegenwoordigd door den heer Blommendal.

Uit West-Indië zonden commissarissen het verslag van hunne vergadering te Paramaribo. Dat verslag is opgenomen in de voorlaatste aflevering der Bijdragen.

Tot buitenlandsche corresponderende leden werden in het verloopen jaar benoemd de heeren: Prof. Angelo de Gubernatis te Florence, Dr. Haug te München en Dr. Muir te Edinburgh. Het getal der gewone leden is overigens vrij gelijk gebleven. Door den dood verloor het Instituut onlangs den heer Hageman in N. Indië. Omtrent diens ijver voor de Indische land- en

volkenkunde en zijne rustelooze werkzaamheid vindt men tal van bijzonderheden in de necrologie door den heer Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen in het nommer van 10 Februari 1872 van den Nederlandschen Spectator. Het Instituut bezit nog verscheidene manuscripten van zijne hand; met de inventarisatie van deze hoopt zich een der bestuursleden bezig te houden, terwijl dan later zal kunnen beoordeeld worden, wat van die nalatenschap nog voor uitgave geschikt mocht zijn.

De finantiële toestand van het Instituut blijkt nader in de bijzonderheden uit de rekening van den Penningmeester. Daaruit zal worden gezien dat de ontvangsten in het afgeloopen jaar *f* 4,215.83 bedroegen en de uitgaven *f* 3,924.45, zoodat op ult. Dec. 1871 een voordeelig saldo in kas werd bevonden van *f* 291.38.

Ter vervanging van de drie aftredende bestuursleden, aan wien het Bestuur zijn dank betuigt, worden drietallen aan de vergadering voorgelegd. Onder die aftredende leden behoort ook de tegenwoordige Secretaris, die, schoon als zoodanig, buiten het Bestuur, herkiesbaar, evenwel verzocht heeft voor die betrekking niet weder in aanmerking te komen, in overeenstemming met zijn bepaald verzoek bij aanvaarding der betrekking, slechts voorloopig en enkel ter onmiddelijke bekleeding van een plotseling door ongesteldheid van den vorigen Secretaris ledig geraakten stoel, met de werkzaamheden van het Secretariaat te worden belast.

Mr. van Limburg Brouwer.

140ste BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 13 APRIL 1872.

Tegenwoordig de heeren Bleeker, Bachiene, Dumontier, Hoffmann, Kern, Meinsma, Niemann, Sloet van de Beele en Wijnmalen. De heer Blommendal met kennisgeving afwezig.

De heer Bleeker, onder-voorzitter van het Genootschap, opent de vergadering en heet de heeren Kern, Sloet van de Beele en Wijnmalen, nieuw gekozen Bestuursleden, welkom en beveelt hun in hunne nieuwe betrekking de belangen van het Instituut aan.

De notulen der laatst gehouden Bestuursvergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Daarna worden ook gelezen de notulen der algemeene vergadering, welke voorloopig worden goedgekeurd en ter opneming in de Bijdragen bestemd.

De tijdelijke Voorzitter noodigt de leden uit over te gaan tot de keuze van een voorzitter, welke betrekking is opengevallen door de periodieke aftreding van den heer Gevers Deynoot. Met meerderheid van stemmen wordt tot Voorzitter gekozen de heer dr. P. Bleeker, tot dusver onder-voorzitter.

Ten gevolge van deze keuze wordt overgegaan tot het kiezen van een Onder-Voorzitter, waartoe met meerderheid van stemmen benoemd wordt de heer mr. L. A. J. W. baron Sloet van de Beele.

Thans wordt overgegaan tot het verkiezen van een Secretaris, noodzakelijk geworden ten gevolge der periodieke aftreding van den heer mr. P. A. S. van Limburg Brouwer. Met meerderheid van stemmen wordt gekozen de heer dr. Th. Ch. L. Wijnmalen.

De heeren Bleeker, Sloet van de Beele en Wijnmalen verklaren de hun opgedragen betrekking te aanvaarden; laatstgenoemde evenwel met aarzeling en slechts voorloopig, met het oog vooral op de redactie der Bijdragen, waarmede hij zich als Secretaris, onder meer, belast zal zien, en waarvan hij de bezwaren niet gering telt, te minder waar hij, bij zijne vele ambtsbezigheden, zich reeds een ander secretariaat heeft laten welgevallen.

De Voorzitter doet thans mededeeling van de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van de Royal Geographical Society:
Journal vol. 40.
Proceedings vol. XV no. 2—4.

Van de Asiatic Society of Bengal:
Bibliotheca Indica. Old Series no. 227.
" " New " " 225, 227—241.

Van de Kön. Gesellschaft der Wissenschaften te Göttingen:
Nachrichten 1871.

Van dr. A. de Gubernatis:
La rivista Europea, afl. April 1872.

II. De volgende missives:

a. Van den heer dr. J. M. C. E. le Rütte, te 's Gravenhage, aanbiedende een brief afkomstig en geschreven door een Redjanger, Midden Sumatra, in de oorspronkelijke taal en een schrijven op een stuk bamboe.

Deze stukken zullen worden geplaatst in het archief en den heer le Rütte voor het gezondene dank gezegd.

b. Van den Minister van Koloniën dd. 25 Maart 1872, verzoekende van de door het Instituut te vervaardigen kaart van Djilolo honderd exemplaren te willen zenden aan het departement.

Aan deze bestelling zal uitvoering worden gegeven zoodra de kaart gereed zal zijn.

c. Van den hoogleeraar T. Roorda te Leiden, houdende bedenkingen en opmerkingen tegen de transcriptie van Devanâgarî, Javaansch en Arabisch schrift, geplaatst in de Bijdragen, 3e volgreeks, 6e deel, 2e stuk.

De heeren Kern, Niemann en Meinsma deelen daarna mede dat ook zij bedenkingen hebben tegen het blijkens de bijge-

voegde toelichting door het Bestuur vastgestelde plan van transcriptie. De commissie, bestaande uit de heeren Kern, Niemann en van Limburg Brouwer, heeft wel vooraf zich verstaan omtrent deze zaak, maar met de uitvoering der door de commissie aangenomen beginselen heeft de heer van Limburg Brouwer zich belast. Wel werd het aldus vastgestelde plan in de Bestuursvergadering gebracht en aan de goedkeuring der leden onderworpen en wel hebben sommigen daarvan bij die gelegenheid eene vluchtige inzage genomen, maar dit kon geenszins gelden als eene goedkeuring, zoodat o. a. de heeren Niemann en Meinsma verklaren later verbaasd te hebben gestaan toen zij in de aflevering van de Bijdragen lazen dat zij het in die aflevering opgenomen plan van transcriptie hadden goedgekeurd.

De heer Kern geeft in overweging eene nieuwe commissie te benoemen, bestaande uit zoo vele leden als het getal talen waarvoor men eene transcriptie wil vaststellen, zoodat ieder lid met de wijze van transcriptie van ééne taal zal worden belast en voor dit werk ook geheel persoonlijk verantwoordelijk zal zijn.

Daar men het wenschelijk acht een plan van transcriptie aan te nemen voor het Sanskriet, Javaansch, Maleisch, Arabisch en Soendaneesch wordt besloten de commissie te doen bestaan uit vijf leden. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Kern, Meinsma, Niemann, Juynboll en Gonggrijp.

Door de vergadering wordt besloten het schrijven van den heer Roorda te verzenden aan de benoemde commissie en den heer Roorda hiervan mededeeling te doen en hem tevens te berichten dat in afwachting van het rapport dier commissie het verzoek van den heer Roorda tot opneming van zijn schrijven in de Bijdragen tot latere behandeling is aangehouden.

De heer Niemann brengt verslag uit namens de commissie omtrent het plan tot gedeeltelijke ineensmelting van de bibliotheken van het Instituut en Indisch Genootschap. De commissie adviseert de boeken, thans alleen in het bezit van het Instituut, met behoud van het eigendomsrecht van het Instituut, over te brengen naar de bibliotheek van het Indisch Genootschap en de overige boeken, ook in het bezit van het Indisch Genootschap, te verkoopen, met uitzondering echter van 1° de werken die het Instituut ten geschenke ontvangen heeft; 2° de boeken, in Indië gedrukt, en 3° enkele belangrijke en kostbare werken, waarvan het nuttig kan zijn twee ex. te bezitten.

De vergadering meent echter dat op deze wijze het doel, het winnen van plaatsruimte, niet zou bereikt worden, zoodat de vergadering besluit de werken allen te behouden en den Secretaris op te dragen eene vierde boekenkast te doen aanmaken.

De vergadering wordt door den Voorzitter gesloten.

141STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 15 JUNI 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Bachiene, Wijnmalen, Blommendal, Dumontier, Hoffmann, 's Jacob, Meinsma en Niemann. De heer Kern met kennisgeving afwezig.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen. De heer Hoffmann zegt naar aanleiding van die voorlezing, dat ook hij zich niet heeft voorgesteld dat de eenvoudige inzage van het plan van transcriptie zou beschouwd worden als eene goedkeuring daarvan zijnerzijds. De notulen worden daarna goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van:

I. De ontvangst of aankoop van boekwerken en handschriften:

Van het Dep. van Koloniën:

Regerings-almanak voor N. I. 1872.

Naamlijst der Europ. inwoners in N. I. 1872.

Resumé van het onderzoek naar de regten van den inlander op den grond in Bantam.

Van het Kon. Instituut van ingenieurs:

Tijdschrift 1871—1872. 3e en 4e afl.

Van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam:

Verslagen en mededeelingen afd. Natuurk., 2e reeks, 6e deel, 2e stuk.

Verslagen en mededeelingen afd. Letterkunde, 2e reeks, 2e deel, 2e stuk.

Jaarboek 1871.

Van het Batav. Genoots. van Kunsten en Wetenschappen:
Eerste vervolg catalogus der bibliotheek.
Van de Akademie van Wetenschappen te Weenen:
Sitzungberichte der math. naturwissensch. Classe 1872, n°. 7—12.
Van de Akademie van wetenschappen te Berlijn:
Monatsberichte 1872, Januari en Februari.
Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin 1872, Febr. en Maart.
Van de Asiatic Society of Bengal:
Bibliotheca Indica, new series n°. 242 en 243.
Van prof. A. de Gubernatis:
La rivista Europea Anno III, vol. II, fasc. 3.
〃 III, vol. III, fasc. 1.
Van den schrijver, den heer J. J. Meinsma:
Geschiedenis van de Ned. O. I. bezittingen, 1e dl.
Van den heer van Limburg Brouwer:
Handschriften op lontarbladen, ontvangen van de heeren Motké en Valck.

Aangekochte handschriften in de auctie van den heer M. Nijhoff te 's Gravenhage:

1. Statistiek der residentie Buitenzorg, 1837. 100 blz. in 4°.
2. Statistieke beschrijving der afdeeling Tjilatjap, 1843 of 1844. 36 blz. in fol.
3. Algemeen verslag van:
   a. de residentie Ternate op ult° Maart 1838.
   b. de afdeeling Gorontalo over den jare 1838, 1839 en de eerste 3 maanden van 1840.
   c. van het gouvernement Amboina en onderhoorigheden over den jare 1840.
   d. de residentie Manado over den jare 1829.
   e. van de residentie Banda over het jaar 1839.
   Te zamen in éen band van 128 blz. in fol.
4. De Stuers, Verslag aangaande den toestand der residentie Padang over het jaar 1825. 160 blz. in fol.
5. J. v. d. Bosch, Voorschriften aangaande de wijze van bestuur op Sumatra te volgen, gedagt. 9 Jan. 1833. 20 blz. in fol.
6. Kort overzigt van het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, 1861—65. Door den Ass.-Resident opgemaakt. 150 blz. in folio.

II. De volgende missives:

a. Van den heer dr. J. Muir te Edinburgh, waarbij hij verklaart de benoeming tot buitenlandsch lid van het Instituut aan te nemen, en waarbij hij tevens voor de kas eene gift aanbiedt van 10 pond sterling. De ontvangst daarvan is erkend en den heer Muir de dank van het Bestuur betuigd voor zijne belangrijke bijdrage.

b. Van den Minister van Koloniën dd. 24 Mei 1872, waarbij het Instituut ter publiceering wordt aangeboden het verslag van den heer von Rosenberg betreffende zijne twee laatste reizen naar Nieuw-Guinea. De Minister geeft aan het Instituut volledige vrijheid om de noodige veranderingen aan te brengen en desverkiezende het verslag voor de pers geheel om te werken.

Overeenkomstig den wensch van den heer von Rosenberg is het handschrift bereids toegezonden aan den hoogleeraar Schlegel, en zal daarna in handen worden gesteld van den heer Robidé van der Aa.

c. Van den heer K. F. Holle te Waspada, dd. 15 April 1872, waarbij hij opgave doet van eene zinstorende drukfout in de bijlage der notulen van 19 Nov. 1870, waarvan in de Bijdragen mededeeling zal worden gedaan, en waarin verder het een en ander wordt medegedeeld omtrent de transcriptie.

Dit schrijven wordt in handen gesteld van den Secretaris om daarvan voor de Bijdragen gebruik te maken.

d. Van den heer Clements R. Markham te Londen, waarbij hij mededeelt dat hij eene nieuwe serie heeft geopend van het tijdschrift *Ocean Highways*, waarin hij wenscht op te nemen een verslag der handelingen van alle geografische genootschappen, waarom hij verzoekt een exemplaar te mogen ontvangen van de door het Instituut uitgegeven Bijdragen.

De vergadering besluit overeenkomstig het gedane verzoek.

e. Van bestuurders der Public Library te Victoria, die de ontvangst berichten der toegezonden werken, maar daaraan de mededeeling toevoegen dat die werken ten gevolge van schipbreuk door het zeewater beschadigd zijn.

Overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter besluit de vergadering aan het bestuur dier instelling een nieuw exemplaar van die werken toe te zenden.

f. Van den hoogleeraar J. J. de Hollander te Breda, ten geleide van een opstel voor de Bijdragen, zijnde eene eenigszins uitgewerkte geslachtlijst der vorsten van Sambas.

De Secretaris zegt dat hij dit opstel onderworpen heeft aan het oordeel van het Bestuurslid, den heer Meinsma, die tot de opneming heeft geadviseerd, zoodat in overleg met den Voorzitter dit opstel in de juist verschenen aflevering der Bijdragen is opgenomen.

g. Van den heer J. C. B. Wiselius te Soerabaja, ten geleide van een opstel over Djåjå-Båjå, zijn leven en profetiën.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten dit opstel in handen te stellen van de heeren Meinsma en Niemann, met verzoek het Bestuur omtrent de wenschelijkheid der opneming van dit opstel te dienen van bericht en raad.

De Secretaris rapporteert omtrent de opneming in de Bijdragen van een opstel van den heer Leupe, getiteld: Willem Jansz. van Amsterdam, Admiraal en Willem Jansz. van Amersfoort, vice-commandeur der O. I. Compagnie. De Secretaris acht het eene welkome bijdrage ter vermeerdering onzer kennis van de geschiedenis der O. I. compagnie in de eerste helft der 17e eeuw (1603—1634), voornamelijk geput uit archiefstukken, waarvan de openbaarmaking zeer wenschelijk zou zijn. Hij beveelt daarom de opneming van het opstel aan, ofschoon het in het voordeel daarvan zou zijn, wanneer het eenigszins werd bekort. De vergadering draagt, alvorens een besluit te nemen, den Secretaris op in overleg te treden met den heer Leupe en hem in overweging te geven het opstel eenigszins in te krimpen.

De Secretaris doet het voorstel tot opneming in de Bijdragen van een opstel van dr. B. F. Matthes over de geografie van Zuid-Celebes. In dit opstel zijn eenige fouten aangewezen, voorkomende in de Hollander's land- en volkenkunde. Niemand voorzeker is daartoe meer bevoegd dan de heer Matthes, die een groot deel van zijn leven in het goevernement van Celebes heeft doorgebracht en met de talen zeer vertrouwd is. Voor de wetenschappelijke beoefenaars der land- en volkenkunde heeft het opstel groote waarde.

Reeds vroeger (zie notulen der 134ste bestuursvergadering) is van de opneming van dit opstel in de Bijdragen sprake geweest, maar toen afgestuit op de door den heer Matthes gestelde voorwaarde om alle Makassaarsche en Boegineesche woorden en eigen-

namen, in zijn opstel voorkomende, te drukken met die bijzondere teekens en karakters voor juiste transcriptie, die voor zijne bij de firma Spin en Zn. gedrukte Makassaarsche spraakkunst en woordenboek gebruikt zijn. Daar de drukker der Bijdragen die teekens niet bezit en de aanschaffing daarvan voor een enkel stuk niet te vorderen was, meende het Bestuur verplicht te zijn het opstel te weigeren, tenzij de heer Matthes van zijne voorwaarde mocht willen afzien. Dit is echter het geval niet geweest. Intusschen acht de Secretaris de opneming van het opstel zeer wenschelijk, waarom hij op nieuw voorstelt te besluiten het opstel in de Bijdragen op te nemen en daartoe alsnu de tusschenkomst in te roepen van de drukkerij der firma Spin en Zn., die in staat is het opstel geheel overeenkomstig de door den heer Matthes gebruikte karakters te zetten.

De heer Niemann beveelt het denkbeeld der opneming van het opstel zeer aan, waarna de vergadering overeenkomstig het voorstel van den Secretaris besluit.

Redactie der Bijdragen. De Secretaris acht het noodig ten einde te zorgen dat geregeld 6 afleveringen der Bijdragen in het jaar verschijnen, zooals art. 4 van het huishoudelijk reglement wenscht, hij eenige vrijheid van handelen bezitte en de bevoegdheid hebbe elk opstel, terstond na de ontvangst, òf zelf te beoordeelen en op eigen verantwoordelijkheid in de Bijdragen op te nemen, òf, zoo hij zelf daarin bezwaar mocht zien, telkens een of twee leden des Bestuurs over de al of niet opneming te raadplegen. Gelijk 't nu geschiedt, gaat er een geruime tijd te loor, daar toch van elk ingekomen opstel eerst mededeeling moet worden gedaan in de eerstvolgende bestuursvergadering, waarin eene commissie wordt benoemd, die dan in eene daarop volgende bijeenkomst, twee maanden later, 't Bestuur dient van bericht en raad.

Uit de gedachtenwisseling, die naar aanleiding van het gedane voorstel plaats heeft, blijkt dat men ongaarne de bevoegdheid van het Bestuur tot beoordeeling en beslissing der ingezonden opstellen op één zijner leden zou zien overdragen. Zoo uit de tegenwoordige wijze van handelen al eenige vertraging mocht ontstaan, men acht die toch verre verkieslijker boven eene verandering, door den Secretaris beoogd. Ten einde echter zooveel mogelijk aan bestaande bezwaren te gemoet te komen, besluit de vergadering om in den regel elke maand eene bestuursvergadering te houden en den Secretaris te machtigen de inge-

zonden opstellen in overleg met den Voorzitter dadelijk na ontvangst in handen te stellen eener commissie, met verzoek spoedig te rapporteeren.

De heer Bachiene herinnert, dat in de maand Augustus aanstaande te St. Petersburg gehouden zal worden het internationaal statistisch congres en zou het wenschelijk achten, zoo een of meer leden zich daarheen wilden begeven om het Instituut aldaar te vertegenwoordigen. De heeren Bleeker en Sloet van de Beele verklaren zich bereid zich naar St. Petersburg te begeven en het Instituut op het aldaar te houden congres te vertegenwoordigen. Van deze benoeming zal mededeeling worden gedaan aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, met verzoek daarvan kennis te willen geven ter plaatse waar het behoort, ten einde aan de benoemde vertegenwoordigers de voorrechten te doen verschaffen, die van de zijde van het Russische goevernement aan vertegenwoordigers van wetenschappelijke instellingen worden verleend.

Op voorstel van den Voorzitter zal de aan de vertegenwoordigers uit te reiken geloofsbrief worden geteekend door den heer Bachiene en den Secretaris.

De Secretaris doet het voorstel de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage op te nemen onder de instellingen, waarmede ruiling van werken bestaat. De vergadering beslist overeenkomstig dit voorstel.

Tot nieuwe leden van het Instituut worden aangenomen, de heeren:

A. C. Vreede, privaat-docent te Leiden
en J. C. B. Wiselius te Soerabaja.

De heer Sloet van de Beele zegt, dat op het Rijks-archief een kistje aanwezig is bevattende eenige oude stukken, waarvan een zendeling indertijd een inventaris gemaakt heeft. Het zou wenschelijk zijn dat een of meer der taalkundige leden van het Instituut van die stukken inzage wilde nemen om zoo mogelijk iets meer omtrent den inhoud te vernemen. Op uitnoodiging van den Voorzitter verklaren de heeren Niemann en Hoffmann zich bereid die stukken te onderzoeken.

De vergadering wordt gesloten.

142ste BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 13 JULI 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bachiene, Blommendal, Meinsma, Niemann en Wijnmalen (Secretaris). Met kennisgeving afwezig de heeren Bleeker, Sloet van de Beele, Dumontier, Kern, Hoffmann, Millard en 's Jacob.

Tengevolge der afwezigheid van den Voorzitter en den Ouder-Voorzitter, bekleedt de heer Bachiene, als oudste in jaren, het Voorzitterschap.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van:

I. De ontvangst der volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën.

Statistiek van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoerregten op Java en Madura over 1870.

Van de Koninklijke bibliotheek, te 's Gravenhage:

Verslagen van de aanwinsten der Koninklijke bibliotheek over 1866—1871.

Van de Akademie van Wetenschappen, te Weenen:

Sitzungsberichte der philosophisch-historische Classe, 68e deel, afl. 2—4, 69e deel, afl. 1—3.

Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftliche Classe, 1872, no 13—16.

Van de Akademie van Wetenschappen, te Berlijn:

Monatsbericht over 1872.

Van de Société de géographie, te Parijs.

Bulletin, Avril 1872.

Van de Istituto Lombardo di scieuze e lettere.

Rendiconti, 2e Serie, deel IV, afl. 8—20, deel V, afl. 1—7.

Van het Departement van Oorlog, te Washington:
Tree copies of the tri-daily Weater Nap.
Tree copies of the tri-daily Bulletin.
Van Clements R. Markham, te Londen.
Ocean Highways, the geographical Record, Juli 1872.
Van prof. A. de Gubernatis:
La Rivista Europea, Juli 1872.

II. De volgende brieven:

a. van den bibliothekaris der Koninklijke bibliotheek, de ontvangst berichtende van een ex. der Bijdragen, derde reeks, deel I—VI, alsmede van eenige afzonderlijke werken, door het Instituut uitgegeven, terwijl verder aan het Instituut wordt aangeboden een ex. der verslagen van den bibliothekaris van 1866 tot 1871.

b. Van den Minister van Buitenlandsche Zaken, dd. 26 Juni jl., in antwoord op het schrijven van het Instituut, waarbij, de Minister verzocht werd kennis te willen geven, ter plaatse waar het behoort, van het besluit van het Instituutsbestuur tot benoeming der heeren Bleeker en Sloet van de Beele als afgevaardigden van het Instituut op het internationaal statistisch congres te St. Petersburg. In den brief van den Minister van Buitenlandsche Zaken wordt te kennen gegeven, „dat zoolang van regeeringswege geen afgevaardigden ter bijwoning van het congres zijn aangewezen, de beschikking op het verzoek zal moeten worden aangehouden."

De missives *a* en *b* worden voor kennisgeving aangenomen.

c. Van den Minister van Koloniën, dd. 19 Juni 1872, ter beantwoording van het verzoek van het Instituutsbestuur om door eene bestelling de uitgave te ondersteunen van eene door den heer Meinsma bewerkte Babad Tanah Djawi of Javaansche kronijk. De Minister van Koloniën schrijft, „dat blijkens de inlichtingen, door den Goeverneur-Generaal van Nederlandsch Indië verstrekt, de Babah Tanah Djawi in Indië niet geschikt wordt geacht voor het onderwijs op de inlandsche scholen, maar wel voor verspreiding onder de inlandsche bevolking, mits ontdaan van de aanteekeningen van den heer Meinsma, welke, terwijl zij voor den inlander onverstaanbaar zijn, den prijs van het werk noodeloos verhoogen." De Minister verzoekt nu opgave

van den prijs, waarvoor vijf honderd exemplaren der kronijk, zonder de aanteekeningen van den heer Meinsma, aan de regeering kunnen geleverd worden.

Na eenige overweging wordt bepaald dat de door den Minister verlangde vijf honderd exemplaren kunnen geleverd worden tegen *f* 3.— per exemplaar.

d. Van den heer A. B. Cohen Stuart te Leiden, dd. 26 Juni jl., van den volgenden inhoud:

„In deel X van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen vindt men een bericht van H. J. Domis betreffende een door hem op Java gevonden steen met Kawi-inscriptie, die zich thans, onder het merk I A. a. 51 in 's Rijks museum van oudheden alhier bevindt.

„Het bericht van Domis gaat vergezeld van eene ruwe schets van den steen, voldoende om dezen uit te herkennen, doch op verre na niet om de inscriptie uit te lezen, en van eene zoogenaamde vertaling van den bekenden sultan van Soemenap. Hoeveel vertrouwen deze vertaling verdient, laat zich reeds hieruit nagaan, dat zij het jaartal 427 vermeldt, waar de inscriptie volkomen duidelijk 1371 heeft!

„Ofschoon voor 't overige niet in staat, voor die valsche eene ware vertaling in de plaats te geven, is 't mij evenwel gelukt de inscriptie, behoudens enkele nog twijfelachtig gebleven punten, te lezen, en er althans verscheidene min of meer bekende woorden in aan te treffen, die eenigermate den inhoud laten vermoeden.

„Het is mij daarom voorgekomen dat een behoorlijk facsimile op matige schaal (b. v. op $\frac{1}{5}$, zijnde de inscriptie ongeveer 0,8 meter lang of breed en hoog), met transcriptie in ons schrift, benevens verklaring van 't alphabet en van de bekende woorden als eene kleine bijdrage tot de Javaansche palaeographie, wel een plaatsje in uw tijdschrift verdienen zou.

„Indien uwe Directie zich hiermede vereenigen kan, zou ik gaarne vernemen of zij genegen is de kosten te dragen van de vervaardiging van dat facsimile op steen, en mij machtigen wil de heeren T. Hooiberg en Zoon, die zich van een soortgelijken arbeid ten behoeve en ten genoegen der directie van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen gekweten hebben, tot deze reproductie uit te noodigen, of althans dienaangaande met hem in onderhandeling te treden."

De vergadering erkent eenstemmig de wenschelijkheid der opneming in de Bijdragen van bedoeld facsimile met transcriptie en verklaring en machtigt den Secretaris met den heer Cohen Stuart in overleg te treden en, zoo de kosten niet te hoog zijn, last tot de uitvoering te geven.

De heer Meinsma brengt, mede namens den heer Niemann, rapport uit omtrent het aan het Instituut ter plaatsing toegezonden opstel van den heer Wiselius over Djåjå-Båjå, zijn leven en profetieën. Het rapport van den heer Meinsma is van den volgenden inhoud:

„Het nevensgaand artikel, dat ons eenige inlichtingen geeft omtrent de meermalen besproken voorspellingen van Djåjå-Båjå is wel waardig in de Bijdragen opgenomen te worden. Het is mij niet mogelijk geweest de ons bekende teksten bij Winter, Zamenspraken II en de Hollander, die in het stuk worden genoemd, te vergelijken. Hier en daar schenen mij onnauwkeurigheden te zijn, die ik evenals sommige verklaringen geheel voor rekening van den schrijver laat. Het zij mij vergund hierbij op te merken dat een dergelijke profetie, als hier van Djåjå-Båjå gegeven wordt, in het boek Adji-Såkå (uitgave van Gaal en Roorda, pag. 248—261) aan Vorst Bandjaran-Sari of liever Sang Pandita Radja, zooals hij na zijn troonsafstand genoemd werd, in den mond wordt gelegd; de profetieën gaan evenwel niet zoover, maar bepalen zich tot de splitsing van het rijk in twee deelen; in enkele opzichten afwijkend, is er evenwel zooveel overeenkomst tusschen dat ik beide verhalen gerust oorspronkelijk voor hetzelfde durf houden, dat nu maar verschillend is ingekleed.”

Na dit advies besluit de vergadering den Secretaris te machtigen tot opneming van het opstel in de Bijdragen.

De heer Niemann zegt dat hij de pakken, in het Rijksarchief voorhanden en waarvan de heer Sloet van de Beele in de vorige vergadering gewaagde, heeft gezien. Van die stukken, waarvan de meesten geschreven zijn in loopend Perzisch schrift, anderen in de Toeloegoesche of andere taal, is de inhoud door een zendeling aangeduid. Zij hebben allen betrekking op voormalige Nederlandsche kantoren in Voor-Indië. De heer Niemann wenscht ook het gevoelen van de heeren Kern en Hoffmann over die stukken te hooren en stelt zich dus voor het Instituut nog nader rapport te doen.

De Secretaris zegt dat hij een opstel heeft ontvangen van den hoogleeraaar de Hollander, getiteld: „Een Engelschman en een Noord-Amerikaan in Nederlandsch Oost-Indië.” Ofschoon dit opstel beter geschikt zou zijn voor het Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, dan voor de Bijdragen, geeft de Secretaris niettemin in overweging het voor de Bijdragen te bestemmen, ook omdat de inzending heeft plaats gehad tengevolge van eene tot den heer Hollander gerichte uitnoodiging. De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

De vergadering wordt daarna gesloten.

143STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 21 SEPTEMBER 1872.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen (Secretaris), Bachiene, Blommendal, Dumontier, Hoffmann, Kern, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Sloet van de Beele, met kennisgeving, en de heeren Millard en 's Jacob.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Observations made at the magnetical and meteorological observatory at Batavia. Vol. I.

De residentie Kadoe naar de uitkomsten der statistieke opname.

Koloniaal Verslag over 1871.

Jaarboek van het mijnwezen in Nederl. Oost-Indië, 1e jaarg.

Van het Bataviaasch-Genootschap van Kunsten en Wetenschappen:

Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde, deel XVIII, afl. 3 en 4, deel XX, afl. 3.

Notulen deel IX, 1871.

Eerste vervolg. Catalogus der bibliotheek.

Van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam:
Verslagen en mededeelingen. Afd. Natuurkunde, 2e reeks, 6e dl., 3e stuk.

Van het Kon. Instituut van Ingenieurs:
Tijdschrift, 1871—1872, 5e afl.

Van de Keizerlijke Akademie, te Weenen:
Sitzungsberichte der Math. Naturwissenschaftlichen Classe 1872, no 17—20.

Van de Kon. Akademie te Berlijn:
Monatsberichte, April 1872.

Van de Keizerlijke Akademie te St.-Petersburg:
Mémoires. Deel XVII, no 11—12, XVIII, no. 1—7.
Bulletin. Deel XVII, blad 1—26.

Van de Asiatic Society:
Journal, New Series, vol. V, no. 2, VI, no. 1.

Van de Geographical Society:
Proceedings, deel XV, no. 5, XVI, no. 1—2.

Van de Asiatic Society of Bengal:
Bibliotheca Indica. Old Series, no. 228—229, New Series, no. 244—245, 247—251.

Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin April 1872.

Van de Deutschen Morgenländischen Gesellschaft:
Zeitschrift dl. 26, no. 1—2.

Van de Gesellschäft für Erdkunde:
Zeitschrift no. 38.

Van de Anthropologischen Gesellschaft te Weenen:
Mittheilungen, no. 12—14.

Van de Smithsonian Institution:
Report 1870.
Monthly report on the commerce and navigation of the United States, for the year ended June 1871.
Ninth report of the California institution for the education of the deaf and dumb and the blind.

Van den heer Dr. B. F. Matthes, te Kampen:
Over de Bissoes of Heidensche priesters en priesteressen.

Van den heer Angelo de Gubernatis:
La rivista Europea. Anno III, vol. III, afl. 3, vol. IV, afl. 1.

II. De volgende missives:

a. van den Minister van Koloniën, dd. 19 Augustus jl., waarbij het Instituut wordt verzocht aan het Departement te leveren 500 ex. van de Babad Tanah Djawi of Javaansche kroniek, zonder de aanteekeningen van den heer Meinsma, waarvoor her Instituut *f* 3.— per ex. in rekening zal kunnen brengen.

Door den Secretaris wordt mededeeling gedaan van de door den heer Smits geleverde opgave der drukkosten van dit werk. Die opgave berust op een schrijven van de firma Enschedé te Haarlem, wier tusschenkomst door den heer Smits is ingeroepen, omdat deze laatste van de veronderstelling is uitgegaan dat men het werk van den heer Meinsma met de nieuwe (schuinsche) Javaansche type zou wenschen gezet te hebben. De vergadering acht het evenwel wenschelijk, omdat de ontvangen prijsopgave zeer hoog wordt geacht, dat de heer Smits ook bij andere drukkerijen eene prijsberekening vrage, terwijl de vergadering het verder geraden oordeelt het werk te zetten met de oude (staande) Javaansche type.

b. Van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 19 Augustus 1872, ten geleide van eene herinneringsmedaille met diploma door het Bestuur van het in 1871 te Antwerpen gehouden aardrijkskundig congres aan het Instituut toegekend.

De ontvangst van deze stukken is bereids aan den Minister van Binnenlandsche Zaken bericht.

c. Van het Bestuur van het in 1871 te Antwerpen gehouden aardrijkskundig congres, waarbij het Instituut dank wordt gezegd voor het zenden van een vertegenwoordiger op het congres, en waarbij verder de toezending wordt aangekondigd van een ex. van het verslag der vergaderingen van het congres, met bijgevoegden catalogus der gehouden expositie.

Zoodra dit werk ontvangen zal zijn, zal daarvoor de dank van het Instituut worden betuigd.

d. van Commissarissen te Paramaribo. dd. 13 Juli 1872. Dit schrijven strekt voornamelijk ter beantwoording van brieven van het Instituutsbestuur, waarbij inlichtingen worden gevraagd omtrent de geldelijke aangelegenheden.

Verder wordt mededeeling gedaan dat voor hun lidmaatschap hebben bedankt de heeren J. Sander, A. H. de Grenada, F.

Carstairs, S. Soesman Jr. en J. van Praag, terwijl het lid, de heer A. M. Coster, overleden is.

Door Commissarissen wordt verder voorgesteld, tengevolge van de aftreding van den heer Carstairs, tot commissaris van het Instituut te benoemen den heer van Dissel.

De penningmeester verklaart genoegen te nemen met de gegeven inlichtingen, waarvoor Commissarissen dank zal worden gezegd.

De vergadering besluit verder, overeenkomstig het gedane voorstel, tot commissaris te benoemen den heer S. van Dissel. Van deze benoeming zal aan commissarissen mededeeling worden gedaan en tevens worden verklaard dat het Bestuur met leedwezen kennis genomen heeft van het ontslag van vijf leden, te meer omdat betwijfeld mag worden of de reden, die tot het ontslag geleid heeft, juist is. Commissarissen meenen toch het bedanken van die leden te moeten toeschrijven aan de weinige belangstelling die, naar hun oordeel, die kolonie totdusver van het Instituut heeft ondervonden. Het Bestuur meent integendeel, dat het Instituut steeds van belangstelling voor de kolonie bewijs heeft gegeven. Alle bijdragen, die het Bestuur uit West-Indië werden toegezonden en die van wetenschappelijken aard waren, zijn op een enkele uitzondering na misschien, steeds in de Bijdragen opgenomen. Ook de verslagen der vergaderingen van Februari en Juni 1868, ofschoon zeer laat aan het Bestuur ingezonden, zijn eene plaatsing niet geweigerd. Indien evenwel het Bestuur in een enkel opzicht niet geheel aan de wenschen van sommige of alle leden in West-Indië heeft kunnen voldoen, was dit niet toe te schrijven aan gemis van belangstelling, maar aan de overtuiging dat het Instituut door een toegeven aan die wenschen een veld zou betreden dat geheel ligt buiten den kring van zijne werkzaamheden.

e. van den heer A. B. Cohen Stuart te Leiden, waarin wordt te kennen gegeven dat de vermoedelijke kosten van het te vervaardigen facsimile (zie het verslag der vorige bestuursvergadering) zullen bedragen voor 500 exc., met inbegrip van papier, ongeveer *f* 50.

De vergadering stelt genoemde som voor het aangewezen doel beschikbaar, en machtigt den Secretaris den heer Cohen Stuart uit te noodigen door zijne welwillende tusschenkomst het facsimile te doen vervaardigen.

De heer Niemann brengt verslag uit omtrent een opstel van den heer Wiselius, ter opneming in de Bijdragen ingezonden, getiteld: „Bijdrage tot de kennis van het eiland Ternate in het midden der 18e eeuw.” De heer Niemann ontraadt de opneming van dit opstel, omdat het niets van eenig belang bevat dat men niet reeds bij Valentijn, Bleeker, v. d. Crab en anderen vindt.

De vergadering besluit overeenkomstig dit advies.

De Secretaris zegt dat de heer Pijnappel twee opstellen heeft ingezonden voor de Bijdragen, het eene getiteld: „Eenige aanmerkingen op Wallace Insulinde”, het andere: „Over de kennis die de Arabieren, voor de komst der Portugezen, van den Indischen Archipel bezaten.”

Overeenkomstig het advies van den Voorzitter en den Secretaris, machtigt de vergadering beide opstellen in het Tijdschrift op te nemen.

De heer Kern brengt een voorloopig rapport uit namens de commissie belast met het ontwerpen van een stelsel van transcriptie. Hij meent in de eerste plaats te moeten opmerken dat men uit eene toelichting bij de in eene vorige aflevering opgenomen plaat, die een stelsel van transcriptie bevat, ten onrechte heeft afgeleid dat de bedoeling was de mede-arbeiders in de Bijdragen te dwingen. Men wenschte dat de schrijvers in de Bijdragen zooveel mogelijk het vroeger medegedeelde stelsel zouden volgen, maar geenszins wilde men hen daartoe verplichten. Aan die verkeerde opvatting, het gevolg waarschijnlijk van eene onduidelijke zinsnede in de toelichting, is het protest toe te schrijven dat door den heer Roorda werd ingezonden en die daarbij verder eenige aanmerkingen tegen het ontworpen stelsel voegde. De commissie, later benoemd om van de gemaakte opmerkingen, zoo van den heer Roorda als van anderen, kennis te nemen, heeft zich met die zaak bezig gehouden, maar is nog niet in staat een definitief rapport uit te brengen, daar nog eenig overleg noodig is. Op verzoek van den heer Kern wordt de commissie diligent verklaard.

De Secretaris zegt dat hij van den heer Robidé van der Aa ontvangen heeft het handschrift van het reisverhaal des heeren Rosenberg. De heer van der Aa heeft dit handschrift geheel voor de pers gereed gemaakt, met toevoeging van een groot aantal noten en aanteekeningen.

De vergadering machtigt den Secretaris thans eene opgave te verzoeken van de kosten, verbonden aan de uitgave van dit handschrift met de daarbij gevoegde kaarten en platen, ten einde daaromtrent in eene volgende vergadering eene beslissing te kunnen nemen.

Tot leden worden voorgesteld en aangenomen de heeren: J. M. van Vleuten en M. T. H. Perelaer, beide te 's Gravenhage.

De vergadering wordt hierna gesloten.

144STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 19 OCTOBER 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Wijnmalen (Secretaris), Bachiene, Blommendal, Hoffmann, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Dumontier met kennisgeving en de heeren Kern, Millard en 's Jacob.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen:
Tijdschrift deel XVIII, afl. 5.
Notulen deel X, no. 1—2.

Van de Ned. Maatschappij van Nijverheid:
Tijdschrift 3e reeks, deel XIII, stuk 5—6.

Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin, Afl. Juni 1872.

Van de Société Impériale géographique te St. Petersburg:
Otcet, jaarg. 1871.
Izwjastija, deel VII, afl. 4—8, deel VIII, afl. 1—3.

Van prof. A. de Gubernatis:
La Rivista Europea. Anno III, vol. IV, afl. 2.

Van den heer Ch. Ruelens, te Brussel:
La découverte de l'Australië.

II. De volgende missives:

a. Van de heeren J. M. van Vleuten en M. T. H. Perelaer, houdende bericht dat zij het aangeboden lidmaatschap aanvaarden.

b. Van Commissarissen van het Instituut te Batavia, dd. 19 Augustus 1872, waarbij aan het Bestuur worden toegezonden twee wissels, groot *f* 302 en *f* 290, de eerste ter voldoening der goevernements-bijdrage over Juni tot December 1871, na aftrek der maandelijksche bezoldiging van den bediende, en van ontvangen contributiën, de tweede bevattende de goevernements-bijdrage over het eerste halfjaar 1872, na aftrek van kleine uitgaven.

Verder wordt bericht, dat ten gevolge van de verplaatsing van den heer van Limburg Brouwer naar Padang, deze niet als commissaris van het Instituut is kunnen optreden, zoodat wordt voorgesteld tot commissaris te benoemen den heer Mr. W. B. Bergsma.

De toegezonden wissels zijn in handen gesteld van den penningmeester; overeenkomstig de gedane voordracht wordt tot commissaris van het Instituut te Batavia benoemd de heer Mr. W. B. Bergsma.

Uitgave der Babad Tanah Djawi. De Secretaris zegt dat, naar aanleiding van het in de vorige vergadering genomen besluit, toen voor den druk van het werk van den heer Meinsma aan het bezigen van de groote staande Javaansche typen de voorkeur is gegeven, met den heer Smits nader in overleg is getreden. Deze heeft verklaard, nu de staande type verlangd wordt, zelf in staat te zijn het werk te zetten, daar hij van die lettersoort een buitengewoon grooten voorraad ter zijner drukkerij voorhanden heeft.

Terwijl vroeger gerekend is op e[illegible] oplage van 1250 ex., is later, bij nadere overweging, eene oplage van 1100 ex. voldoende geoordeeld. Met deze oplage blijven er, na aftrek van de 500 ex. voor het Departement van Koloniën en de exx. voor de leden van het Instituut, nog 200 exx. voor den handel over, hetgeen, ook naar het oordeel van den heer Meinsma, voldoende wordt geacht.

De heer Smits verbindt zich om gedurende de wintermaanden één blad per week, later, des gevorderd, meer te leveren, zoodat in elk geval het geheele werk, met de aanteekeningen begroot op ongeveer 50 vel, in den loop van 1873 gereed zal zijn.

Na deze mededeelingen gehoord te hebben, besluit de vergadering, overeenkomstig het advies van den Secretaris, den heer Smits het drukken van het werk op te dragen.

Uitgave van het reisverhaal des heeren von Rosenberg. De Secretaris deelt de prijsopgave mede voor het drukken van den tekst en voor het leveren der bij het werk gevoegde platen.

De vergadering overweegt in de eerste plaats de wijze van uitgave der platen, en beslist dat zij niet in den tekst ingevoegd, maar achter het werk geplaatst zullen worden, terwijl ook wordt besloten, met het oog op de platen, het handschrift te drukken in kwarto formaat. De vergadering bepaalt verder dat het drukwerk door den heer Smits en de platen door den heer Trap zullen geleverd worden, terwijl aan den Secretaris wordt opgedragen met den heer Trap in nader overleg te treden omtrent de prijsopgave, vooral omdat sommige platen nog vereenvoudigd kunnen worden.

Herdruk van van der Tuuk's maleisch leesboek. De Secretaris zegt dat de oplage van dit leesboek uitgeput is en geeft in overweging, met het oog op het gebruik dat daarvan gemaakt wordt en de betrekkelijk geringe kosten aan den herdruk verbonden, tot dien herdruk te besluiten. De vergadering draagt aan de heeren Meinsma en Niemann op hieromtrent bij eene volgende gelegenheid advies te willen uitbrengen, terwijl laatstgenoemde zich bereid verklaart daaromtrent ook in overleg te treden met den heer v. d. Tuuk. die zich thans op Bali bevindt.

De heer Niemann zegt, dat hij een schrijven ontvangen heeft van den zendeling, den heer van Eck, die verklaart in het bezit te zijn van eenige Balineesche teksten, waarvan hij afschriften (met Romeinsche letter) en vertaling zou willen maken om die aan het Instituut ter opneming in de Bijdragen aan te bieden. Het gedeelte van den brief, dat op deze zaak betrekking heeft, luidt aldus:

„Ik ben zoo vrij een beroep te doen op uwe welwillendheid door u te verzoeken mij wel te willen mededeelen of het Kon. Instituut misschien genegen zou zijn den druk met Latijnsch karakter van een der hieronder genoemde gedichten op zich te nemen en zoo ja, met of zonder bijgevoegde vertaling.

1. Bagoẹs Hoembara, groot ruim 900 koepletten in djinada-

maat (waarover uitvoerig in de inleiding op de Megantakå. Een balineesch gedicht; dat het Bat. Genootschap laat drukken, door van Eck bewerkt), naar alle waarschijnlijkheid een oorspronkelijk balineesch gedicht in den trant van de Jav. Pandji. De held van het verhaal, B. H., kroonprins van Koripan, (hier en elders een rijk op Bali en niet op Java), verlaat in gezelschap van zijn hofnar, Poen-Semar, het eiland met het doel om zich elders een paar schoone princessen uit te zoeken. Na langen tijd op Java te hebben rondgezworven, keert hij eindelijk met eene princes uit Dåhå en eene uit Djong-Biroe (ook op Java), naar Bali terug. Historische waarde heeft dit stuk weinig, maar voor de kennis van het Balineesch is het zeer aan te bevelen. 2. Pan Bongkling, een algemeen bekend spotdicht, waarin de balineesche en mohammedaansche priesters met hunne voorgewende geleerdheid en heiligheid, duchtig aan de kaak gesteld worden. Het verhaal sluit met de vermelding van een bloedig gevecht tusschen den vorst van Pamamoran (In Blambangan? het land, waar de spotvogel P. B. tehuis hoort) en den Radja D'kah, waarbij eerstgenoemde wordt ter zijde gestaan door den vorst van Djagatra (gewone balische spelling voor Djakatra). 3. Séwagati, een echt balineesch verhaal, 225 koepletten groot, een boek voor jongelieden, gelijk de Balineezen zeggen, daar het van vrijen en trouwen aaneenhangt en met eene schaakpartij besluit. 4. Tjoepak, geschiedenis van 2 broeders, die de ouderlijke woning ontvluchten en waarvan de een, na allerlei avonturen, in zeker land (?) de dochter des vorsten trouwt en later op den troon komt. 5. Toendjoeng-Biroe, een soort van godsdienstige roman, waarin twee gezusters, Toendjoeng Poetih en T. Barak, met hunne nicht T. Biroe, de hoofdrol spelen. — Mocht het Instituut tot den druk besluiten, dan zal ik mijn best doen om zoo spoedig mogelijk een kopie, duidelijk geschreven, te kunnen overzenden. De noodige verklaring en ophelderingen zullen naast of beneden den tekst kunnen plaats vinden."

Overeenkomstig het advies van den heer Niemann besluit de vergadering het aanbod van den heer van Eck aan te nemen. De heer Niemann wordt gemachtigd den heer van Eck te verzoeken al de door hem opgegeven stukken over te zenden, die alsdan in de Bijdragen zullen worden opgenomen.

De heeren Bleeker en Sloet van de Beele. door het Bestuur uitgenoodigd het Instituut op het jongst gehouden statistisch

congres te St. Petersburg te vertegenwoordigen, verklaren dat zij tot hun leedwezen door verschillende omstandigheden verhinderd zijn geworden de reis naar St. Petersburg te ondernemen.

De vergadering wordt gesloten.

145STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 21 DECEMBER 1872.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Bachiene, Wijnmalen (Secretaris), Blommendal, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Dumontier, wegens ongesteldheid, met kennisgeving en de heeren Kern, Millard en 's Jacob.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van

I. De volgende boekwerken.

Van het Departement van Koloniën:
de Jonge, De opkomst van het Ned. gezag in O.-I. 6e dl.

Van het Inst. van ingenieurs:
Tijdschrift 1872—1873, 1e afl.

Van de Ned. Maatschappij tot bevordering van nijverheid:
Handelingen 1872.

Van de Kamer van koophandel en nijverheid te Batavia:
Eene zeehaven voor Batavia.

Van de Akademie van wetenschappen te Berlijn:
Monatsbericht Mei—Augustus 1872.

Van de Akademie van wetenschappen te Weenen:
Berichten jaarg. 1872 no XXI—XXV.

Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin Junij 1872.

Van Dr. B. Matthes, te Kampen:
Boeginesche chrestomathie II en III.

Van prof. A. de Gubernatis:
La Rivista Europea afl. Nov. 1872.

II. De volgende missives:

a van den generaal Weitzel, die het Instituut voor zijne bibliotheek aanbiedt eene fraai beschreven bamboe uit de Lampongs afkomstig, benevens twee manuscripten op boomschors, het eene is met arabische letter geschreven, het andere werd den heer Weitzel als Lampongs-schrift ter hand gesteld.

Den heer Weitzel zal de dank van het Bestuur voor dit geschenk worden betuigd, terwijl de aangeboden handschriften in de bibliotheek zullen worden opgenomen.

De heer Sloet van de Beele verklaart, naar aanleiding van dit schrijven, dat hij bereid is eenige exx. ter beschikking van het Bestuur te stellen van het door hem uitgegeven en door den heer van der Turk bewerkt geschrift, getiteld: „Les manuscrits Lampongs", ten einde daarvan een ex. te zenden aan de binnen- en buitenlandsche genootschappen en bibliotheken, die met het Instituut in betrekking staan. Het Bestuur verneemt met welgevallen dit aanbod en draagt den Secretaris op, na ontvangst der toegezegde exemplaren, aan ieder der bedoelde instellingen een exemplaar toe te zenden.

3o. Van Commissarissen te Batavia, dd. 25 Augustus 1872, waarbij wordt toegezonden eene rekening-courant van 1 Juni 1871 — 1 Juli 1872 en verder een wissel, groot *f* 600 wegens betaalde contributiën, waarvan de specificatie zal volgen.

Deze missive wordt voor kennisgeving aangezonden. De wissel is bereids in handen van den penningmeester.

4o. van den Onder-voorzitter van het Instituut, den heer Sloet van de Beele, waarin wordt medegedeeld, dat de heer Schlegel, tolk der chineesche taal te Batavia, bekend door verschillende geschriften over China, die hem de doctorswaardigheid *honoris causa* te Jena bezorgde, — van het jonst verschenen werk van den heer Schlegel, getiteld: „Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les lanques Chinoises et Aryennes" wordt het Instituut een ex. aangeboden — een uitvoerig werk in de Fransche taal heeft geschreven, getiteld: „Uranographie Chinoise ou preuves directes, nouvelles et nombreuses, que l'astronomie chinoise est la plus ancienne et que l'astronomie des anciens peuples occidentaux a été empruntée à celle des chinois."

Op uitnoodiging van den heer Sloet van de Beele, heeft de

de auteur, de heer Schlegel, eene nota omtrent dit werk geschreven, welke het volgende behelst:

„Verscheidene beroemde geleerden, zooals Bailly, Dupuis, Letronne, Wilhelm von Schlegel, Jdeler, Adolf Holzmann, enz. hebben vruchteloos naar den oorsprong der namen der sterrebeelden van onze oude hemelkaarten gezocht.

„Dan eens werd de uitvinding dezer namen aan de oude Egyptenaren, dan weder aan de Assyriërs, Chaldeeuwen of zelfs de Grieken toegeschreven. Maar niettegenstaande alle de geleerde verhandelingen door deze mannen geschreven, is deze kwestie nog steeds in het duister gehuld.

„Alle deze geleerden echter erkenden het beginsel dat de sterrebeelden van onzen hemel betrekking hadden op den landbouw en het klimaat; maar geen van hun heeft ooit deze betrekking kunnen ophelderen; want al kwamen ook sommige dezer beelden met het klimaat van een dezer oude volkeren overeen, zoo pasten zij dan toch weder niet op den landbouw dezer volkeren.

„In 1835 gaf de Chevalier de Paravey eene kleine brochure uit, waarin hij voor de eerste maal de treffende overeenkomst tusschen sommige namen van Chineesche en westersche sterrebeelden aantoonde; maar, uit gebrek aan kennis van het Chineesch, kon hij den oorsprong dezer namen niet bewijzen.

„In het jaar 1868 toevallig te Batavia dit boekje in handen krijgende, kwam ik op het denkbeeld te beproeven of ik wellicht gelukkiger in mijne nasporingen mocht zijn dan de Chevalier de Paravey.

„Dit slaagde boven verwachting, en eene gedurende acht jaren voortgezette studie der Chineesche sterrebeelden, bracht mij tot de overtuiging:

1°. dat de Chineesche sterrebeelden, ten getale van meer dan 750, allen betrekking hadden op den landbouw, het klimaat, en de natuurlijke voortbrengselen van het oude China.

2°. dat men in die beelden drie duidelijk begrensde perioden kan onderscheiden; daar men onder die beelden drie poolsterren, en drie lente-eveningspunten vindt, die respectievelijk de epochen van ± 17000, 14500 en 3000 voor onze tijdrekening aantoonen; en

3°. dat bijna alle de oude westersche sterrebeelden hunne namen hebben ontleend aan de Chineesche sfeer.

„In het tweede gedeelte van mijne verhandeling heb ik ook

getracht den oorsprong en datum vast te stellen van *die* beelden in onze sfeer, die *niet* aan de Chineesche beelden zijn ontleend, en die waarschijnlijk van Egyptischen oorsprong zijn.

„Als aanhangsel heb ik de geologische bewijzen voor de hooge oudheid van het Chineesche ras, hoofdzakelijk uit Chineesche bronnen geput, bijgebracht; als ook eene verhandeling over den toestand van beschaving der oude Chineezen, vergeleken met die der tegenwoordige wilde volken. Deze twee groote verhandelingen versterken de bewijzen voor de oudheid van het Chineesche ras, en toonen aan, dat een volk geen grooten trap van beschaving behoeft te hebben bereikt, om in staat te zijn, den hemel voor de behoeften van den landbouw in beelden te onderscheiden.

„De door mij gemaakte berekeningen zijn allen getoetst aan eenen door wijlen den franschen sterrekundige Biot uitgevonden hemelglobe met beweegbare polen.

„De heer Bertaux te Parijs heeft, volgens het model van den heer Biot aan de Faculté des Sciences te Parijs ten geschenke gegeven, een zoodanige hemelglobe voor mij vervaardigd. Deze globe kan op elk jaar vóór of ná onze tijdrekening worden gesteld, en toont dan met mathematische nauwkeurigheid den toestand des hemels aan van de époque die men wil bestudeeren.

„Zooals bekend toch, brengt de zoogenaamde precessie der nachteveningspunten en de mutatie van den hemelpool in den loop der eeuwen eene groote verandering te weeg in den toestand des sterrenhemels zooals hij zich aan onze oogen vertoont.

„Historisch weten wij dat sints vier à vijf duizend jaren het lente-eveningspunt zich van den *Stier* naar den *Ram* en van daar naar de *Visschen* heeft verplaatst.

„Het is op die verplaatsing dat onze berekeningen zijn gebaseerd, en die tevens als toetssteen kunnen dienen voor de door mij aangevoerde bewijsgronden.”

De heer Sloet van de Beele zou gaarne zien dat het Instituut besloot voor de uitgave van dit werk — dat gerekend wordt ongeveer 50 vel druks te zullen beloopen — te zullen zorg dragen.

De Voorzitter oppert de vraag, of het op den weg van het Instituut kan liggen een werk, niet bepaald op Indisch gebied maar zuiver van wetenschappelijken aard, te doen drukken en uitgeven.

De heer Sloet van de Beele beveelt het Bestuur aan tot de uitgave door het Instituut te besluiten. De schrijver toch heeft

een zeer goeden naam, zoodat wetenschappelijke genootschappen in het buitenland gaarne die uitgave zouden bezorgen. Mocht het Instituut het werk uitgeven, dan zou het de eer van het land op wetenschappelijk gebied in het buitenland ophouden; de betrekkingen toch die het Instituut met buitenlandsche genootschappen onderhoudt en die misschien uitgebreider zijn dan van eenige andere instelling hier te lande, zullen gelegenheid geven het werk ruimschoots in het buitenland bekend te doen worden.

De heer Bachiene meent, dat, al moge de uitgave door het Instituut wenschelijk zijn, het niet te ontkennen is dat het niet rechtstreeks valt in den kring van werkzaamheden van het Instituut. Daarom beveelt hij aan de algemeene vergadering te raadplegen over de vraag of het Instituut zich met de uitgave van dit werk zal belasten.

De Voorzitter zegt dat hij zooeven de vraag: of de uitgave op den weg van het Instituut ligt, opperde, niet omdat hij die vraag ontkennend wilde beantwoorden, maar om daarover gedachtenwisseling te doen plaats hebben. Hij zelf is voor de uitgave door het Instituut gestemd, omdat, zoo het werk al niet valt in den kring van werkzaamheden van het Instituut, het toch die werkzaamheden nabij komt. Is de vergadering met hem van oordeel, dat het wenschelijk is de uitgave door het Instituut te doen plaats hebben, dan acht hij raadpleging der algemeene vergadering onnoodig, omdat het Bestuur, gekozen door de algemeene vergadering, geacht kan worden bevoegd te zijn verklaard tot het beslissen omtrent het opnemen van wetenschappelijke geschriften in de werken van het Instituut.

De heer Bachiene meent dat, omdat er twijfel geopperd is of het werk wel valt in den kring der werkzaamheden van het Instituut, omschreven bij het reglement, er in dit geval aanleiding bestaat tot raadpleging der algemeene vergadering.

De Voorzitter geeft in overweging bij stemming omtrent de twee volgende vragen eene beslissing te nemen:

1o. Is, behoudens nader onderzoek van het werk door eene speciale commissie, de uitgave door het Instituut wenschelijk te noemen?

2o. Zal daaromtrent de algemeene vergadering worden geraadpleegd?

De eerste vraag wordt met algemeene stemmen toestemmend, de laatste met 4 tegen 3 stemmen ontkennend beantwoord.

De vergadering besluit thans alvorens eene definitieve be-

slissing tot uitgave door het Instituut te nemen, het handschrift in handen te stellen van eene commissie om de vergadering omtrent die uitgave van advies te dienen. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Hoffmann, Kern en Blommendal, wier rapport, zoo mogelijk, voor of op de volgende Bestuursvergadering wordt te gemoet gezien.

De Secretaris biedt het Bestuur aan een eigenhandig handschrift van wijlen den heer C. de Hesselle, Roomsch-Katholiek geestelijke, overleden op Nias, 31 Augustus 1854, bevattende Woordenlijsten der talen van den Indischen archipel, op zijne reizen door Nederlandsch-Indië verzameld.

Met dankzegging aangenomen ter plaatsing in de boekerij.

De heer Meinsma biedt het Bestuur een brief aan bevattende eenige bijzonderheden van de Orang-Koeboe. Dit stuk, als geschikt voor de Varia van het Tijdschrift, wordt den Secretaris in handen gesteld.

De vergadering wordt hierna gesloten.

146STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 8 FEBRUARI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen (Secretaris), Bachiene, Blommendal, Dumontier, Hoffmann, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Millard en de heeren 's Jacob, Kern en Sloet van de Beele met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en, na eene opmerking van den Voorzitter, in welken zin de notulen gewijzigd worden, goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van het Ministerie van Koloniën:

Bleeker. Atlas ichthyologique afl. 26.

Van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Letterkunde:
Verhandelingen deel VII.
Verslagen en mededeelingen, 2e reeks, 2e dl., 3e stuk.
C. Leemans, Bathmensche muurschilderingen.
Van de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland:
Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1872.
Van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden:
Handelingen en mededeelingen 1872.
Levensberichten 1872.
Van het Historisch Genootschap te Utrecht:
Kroniek 27e jaarg.
H. C. Rogge. Brieven en onuitgegeven stukken van Wtenbogaert:
Katalogus der boekerij, 3e uitgave.
Van de Ned. Maatschappij ter bevordering van nijverheid:
Tijdschrift 3e reeks, deel XIII, 7e en 8e stuk.
Handelingen en mededeelingen 1873 1e stuk.
Van het Congres des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales te Antwerpen:
Comte-rendu, 2 dln.
Van het Ministerie van Koloniën te Londen:
Grammar of the Sindhi language.
Van de Deutsche Morgenländischen Gesellschaft:
Zeitschrift 26e dl., 3e en 4e afl.
Register voor deel 11—20.
Van de Akademie van Wetenschappen te Berlijn:
Monatsbericht Sept. en Oct. 1872.
Van de Akademie van Wetenschappen te Weenen:
Sitzungberichte 1872, no. 26—29. — 1873, no. 1—3.
Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin Oct.—Dec. 1872.
Van den heer A. de Gubernatis:
Zoological mythology or the legends of animals.
La rivista Europea, afl. Jan. en Febr. 1873.

II. De volgende missives:

b. Van den heer G. H. van Soest, te 's Gravenhage, waarbij deze, namens den heer D. Bauduin, ter opneming in de Bijdragen van het Instituut aanbiedt de door den heer F. Lowder bewerkte engelsche vertaling van een belangrijk Japansch staatsstuk getiteld: „The lagacy of Jyéyás.” In den begeleidenden brief

van den heer Bauduin wordt daaromtrent gezegd: „Men kan het (dit staatsstuk) de grondwet noemen, waarnaar Japan sedert honderde jaren werd bestuurd en waarnaar alle volkszeden, gebruiken en instellingen zich hebben gevormd, zoöals men die thans nog grootendeels aantreft, daar wáár de aanraking met Europeanen nog geene wijziging heeft doen ontstaan. Het is het testament, nagelaten door een der eerste Taikoens, wiens wijsheid en deugd hem tot eene Godheid in de japansche overleveringen hebben verheven, en al zijne opvolgers hebben zich tot eersten plicht gesteld de voorschriften daarvan getrouw na te komen.”

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten het stuk in handen te stellen van den heer Hoffmann, met uitnoodiging te onderzoeken of het reeds elders gepubliceerd is, en zoo neen, of het geschikt is in de Bijdragen van het Instituut te worden opgenomen.

c. Van den heer Robidé van der Aa, te 's Gravenhage, waarbij de aandacht van het Bestuur gevestigd wordt op hetgeen voorkomt in de Notulen van het Bataviaasch Genootschap, deel X n̄o 1 blz. 4, waar gelezen wordt:

„*g.* Missive van den resident van Passaroean, dd. 11 Jan. 1872, ten geleide strekkende van eene missive van den heer H. G. J. G. Vriesman te Winongan, dd. 9 Januari, volgens welke door wijlen den heer J. Hageman JCzn. bij uitersten wil van 16 Oct. 1871 n° 16 zijn vermaakt;

„aan den heer Vriesman voornoemd al zijne boeken, kaarten, plans en instrumenten zoo te Soerabaya als elders aanwezig;

„aan het Kon. Instituut van taal-, land- en volkenkunde van N.-I. te 's Gravenhage al zijne wetenschappelijke papieren (manuscripten).”

De heer van der Aa meent, dat, daar het Bestuur van het Instituut totdusver niets van dit legaat heeft vernomen, het aangehaalde gedrukte stuk voldoende aanleiding geeft, zich tot den heer Vriesman te wenden met de vraag of het Instituut, behalve de reeds bij zijn leven van den heer Hageman ontvangen manuscripten, nog anderen uit diens boedel te wachten heeft.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten den heer Vriesman eenige inlichtingen te verzoeken, bepaaldelijk omtrent de zooeven gestelde vraag en of, zoo die vraag bevestigend mocht worden beantwoord, de toezending van de nadere manus-

cripten door tusschenkomst van den heer Vriesman zal plaats hebben.

De Voorzitter herinnert hierbij, dat de heer van der Aa vroeger in de vergadering van 23 Maart 1870 de belofte heeft gedaan omtrent de toen ontvangen handschriften van den heer Hageman, die den heer van der Aa inhanden waren gesteld, rapport uit te brengen. De Voorzitter meent dat het Bestuur er prijs op zal stellen met den uitslag van het door den heer van der Aa ingestelde onderzoek bekend te worden bekend gemaakt. De vergadering besluit, overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter, den heer van der Aa de vraag te doen: of het Bestuur binnen een niet al te ver verwijderd tijdstip in het bezit van dat rapport zal worden gesteld.

Uitgave van het werk van Dr. Schlegel: Uranographie Chinoise. Het van prof. Hoffmann ontvangen rapport luidt dat hij na inzage daarvan niet weet wat hooger te waarderen de solide, wetenschappelijke en afdoende methode, door den schrijver bij de behandeling van zijn onderwerp gevolgd, dan wel de nieuwe belangrijke resultaten die hij op zijn weg verkregen heeft, en acht het overbodig te betoogen dat eene uitgave van dit werk hoogst wenschelijk is.

De heer Hoffmann vindt het verder ook geraden dat het Instituut zich het lot van dit werk aantrekke en al het mogelijke in het werk stelle om de uitgave daarvan hier te lande te doen plaats hebben, te meer daar de hulpmiddelen, die 's Rijks Chineesche (en Japansche) drukkerij daartoe aanbiedt, van dien aard zijn dat ook ten opzichte van de typografische uitvoering iets uitstekends kan geleverd worden.

De heer Kern schijnt het gevoelen van den heer Hoffmann te deelen, maar daar de heer Blommendal het werk nog niet ontvangen heeft, wordt besloten het rapport der heeren Kern en Blommendal af te wachten en de beslissing omtrent de uitgave van dit werk tot eene volgende vergadering te verdagen.

Rapport omtrent het opstel van den heer Leupe, getiteld: Willem Jansz. De Secretaris bericht dat dit opstel niet alleen behelst vele biografische bijzonderheden, maar ook vele geschiedkundige feiten bevat omtrent onze vestiging in Nederlandsch-Indië gedurende de jaren 1603—1629. Het sluit zich geheel aan bij hetgeen door den heer de Jonge in zijn geschiedkundig

werk is behandeld, terwijl het tevens Valentijn aanvult en verbetert en bepaaldelijk ook voor de Bandasche geschiedenis niet onbelangrijk is te noemen. Op grond van een en ander adviseert de Secretaris tot opneming van het opstel in de Bijdragen, nadat het eenigszins bekort zal zijn, waartoe de heer Leupe bereids zijne toestemming heeft gegeven.

De vergadering besluit overeenkomstig het voorstel van den Secretaris.

De Secretaris zegt, dat de heer Leupe een nieuw opstel ter plaatsing in de Bijdragen heeft ingezonden, over Salomon Sweerts, Raad van Indië in 1644.

Wordt besloten dit stuk in handen te stellen van den heer Meinsma, met verzoek het Bestuur omtrent de opneming in de Bijdragen te adviseeren.

Benoeming van nieuwe leden. Door de vergadering wordt besloten tot leden van het Instituut te benoemen de heeren:

Corns. de Groot, oud-chef van het mijnwezen in N.-I., te 's Gravenhage.

G. F. C. Rose, oud-zee-officier te 's Gravenhage.

Jhr. N. A. Holmberg de Beckfelt, kapitein luit. ter zee, te 's Gravenhage.

G. C. J. Kolff, te Leiden.

Professor J. J. P. Valeton, te Groningen.

Mr. F. M. C. Pels Rijcken, Burgemeester van Arnhem.

G. J. Eschauzier, te 's Gravenhage.

L. Pincoffs, te Rotterdam.

Joost van Vollenhoven, te Rotterdam.

Mr. J. J. Cremers, te Groningen.

Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga, te Leeuwarden.

De vier laatstgenoemden, leden der Eerste Kamer van de Staten-Generaal.

J. W. F. J. Meinsma, referendaris ter Secretarie, te Batavia.

Mr. L. W. C. van den Berg, hoofdcommies ter Secretarie te Batavia.

Mr. D. de Feyfer, hoofdcommies bij het Departement van Justitie te Batavia.

De heer Meinsma herinnert dat in de bestuurs-vergadering van 21 Sept. 1872 door den heer Kern een voorloopig verslag

werd uitgebracht namens de commissie voor de transcriptie, maar na dien tijd hebben noch het Bestuur, noch de leden der Commissie iets meer van die zaak vernomen. Niettemin is het wenschelijk, dat deze zaak vóór de aanstaande algemeene vergadering tot een einde worde gebracht en de heer Meinsma stelt daarom voor den heer Kern mede te deelen, dat het Bestuur er prijs op zou stellen, wanneer de Commissie in de volgende bijeenkomst van het Bestuur haar verslag kon uitbrengen.

De vergadering besluit overeenkomstig dit voorstel, waarna zij, niets meer aan de orde zijnde, gesloten wordt.

EENIGE OPMERKINGEN

OMTRENT EN NAAR AANLEIDING VAN DAT GEDEELTE

VAN

D^R. J. J. DE HOLLANDER'S

HANDLEIDING BIJ DE BEOEFENING DER LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË,

HETWELK HANDELT OVER HET GOUVERNEMENT VAN

CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN.

Het valt zeker niet te ontkennen, dat bovengenoemde Handleiding van Dr. J. J. De Hollander zich bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië zoowel door inhoud als vorm ten sterkste aanbeveelt. Volgaarne geef ik dan ook den heer J. J. De Hollander den lof, die hem zoo regtmatig toekomt, van een hoogst verdienstelijk en uitstekend boek geleverd te hebben. Maar het spreekt van zelf, dat hij bij het schrijven van een werk van dien aard en omvang als het zijne, maar al te dikwerf op een dwaalspoor moest geraken. Dit geldt inzonderheid daar, waar hij die gedeelten onzer Oost-Indische bezittingen behandelt, welke nog zoo weinig bekend zijn, als onze buitenposten. En dat weinige, hoe gebrekkig is het dan nog maar al te dikwerf! Ik houd mij dus overtuigd, dat het den geachten Schrijver niet dan welkom zijn kan, om van een ieder, die op één dier buitenposten gevestigd was, of nog is, eene naauwkeurige opgave te bekomen van al de fouten, die deze in de behandeling van het hem door eigen aanschouwing bekend gewest opgemerkt heeft. Alleen langs dien weg kan het werk van De Hollander mijns inziens eenmaal

zoodanige volledigheid bereiken, dat het een ware vraagbaak wordt voor een ieder, die belang stelt in de naauwkeurige kennis van eenig gedeelte, welk dan ook, onzer Nederlandsch-Oost-Indische bezittingen.

In de hope, dat mijn voorbeeld later door anderen nagevolgd worde, deel ik het publiek hiernevens eenige opmerkingen mede omtrent en naar aanleiding van hetgeen Dr. De Hollander over het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden gezegd heeft.

Na tot tweemaal toe een tijd van circa 9 jaar niet alleen te Makassar, maar ook dikwerf in de Binnenlanden van Zuid-Celebes doorgebragt te hebben, vermeen ik, geenszins een vreemdeling in dat mij zoo dierbaar geworden gewest gebleven te zijn. Bovendien had ik bij het maken mijner opmerkingen de gelegenheid, gedurig iemand te raadplegen, als mijn' vriend, den kundigen en hoogstverdienstelijken kontroleur 1° kl. J. Bensbach, die zijn gansche leven op Celebes gesleten, en als reizend ambtenaar insgelijks een groot gedeelte daarvan in persoon bezocht heeft. Door hem was ik vooral ook in staat, om, ofschoon reeds in Holland teruggekeerd, een naauwkeurige opgave te erlangen van al de veranderingen, die er, sedert het verschijnen van De Hollander's werk, op Zuid-Celebes hadden plaats gevonden.

Alvorens echter tot de door mij ondernomen taak over te gaan, laat ik hieronder eene korte opheldering volgen omtrent de wijze, waarop ik de inlandsche eigennamen met onze letters getranscribeerd heb. Voor een werk toch, als dat van den heer De Hollander is het voorzeker een hoofdvereischte, dat de uitspraak der eigennamen van plaatsen en personen naauwkeurig en duidelijk aangewezen worde. Te meer acht ik mij hiertoe gedrongen, omdat mijne wijze van transcriptie wel eens verkeerd begrepen is, en daardoor aanleiding tot misverstand gegeven heeft. Dit is onder anderen het geval geweest met een "Beknopt verslag van een verblijf in die Binnenlanden van Celebes, "waar Boegineesch gesproken wordt, gedurende zes maanden, van

"24 April tot 24 October 1856," alsmede "een dito mijner reizen in de Binnenlanden van Celebes, in de jaren 1857 en 1861," beide opgenomen in de Berigten betreffende de Bijbelverspreiding N°. 91 en N°. 96 tot en met 99. Aan de verkeerde daarin voorkomende spelling is het dan ook te wijten, dat de heer De Hollander, die van beide geschriften gebruik maakte, buiten zijne schuld de uitspraak van enkele namen onjuist opgaf.

Wanneer een Boeginesche of Makassaarsche letter bij de transcriptie niet dan door middel van twee of meer Hollandsche karakters aangeduid kan worden, bedien ik mij van een vereenigingsteeken.

Deze aldus zamengestelde teekens zijn: ᨂ (n͠g), ᨃ (n͠gk), ᨇ (m͠p), ᨋ (n͠r), ᨌ (t͠j), ᨍ (d͠j), ᨎ (n͠j) en ᨏ (n͠jt͠j).

Een klein kapje boven de lettergreep dient, om den lezer te waarschuwen, dat daarop de klemtoon valt.

De Arabische tes͠jdīd (ّ) wordt soms door mij boven een letter geplaatst, om verdubbeling aan te duiden.

De *a* met een *e* tje er boven (å) dient om de Boeginesche *átjå* aan te duiden (ᨕᨛ). Dit teeken geeft te kennen onze *ĕ* in *geloof* en dergelijken, evenwel met dit onderscheid, dat men ook iets van een *a* klank moet laten hooren. Vandaar, dat de Maleijers te Makassar, wanneer zij Boegineesch schrijven of spreken, dit teeken en den daardoor aangeduiden klank dikwijls geheel weglaten, alzoo slechts eenvoudig een *a* klank laten hooren. Welligt ware dit teeken eenigermate met de Hebreeuwsche c͞hatef-pat͞hac͞h te vergelijken.

Een liggend streepje boven den klinker geeft te kennen, dat die lang is, bij voorbeeld: *ā*, *ī*, *o͞e*, *ē*, *ō*.

Een schuins staand van de regter- naar de linkerhand loopend streepje boven den klinker (bij voorbeeld: *á*, *í*, *óe*, *é*, *ó*) duidt aan, dat die bijzonder scherp (of zooals de Boeginees zich uitdrukt: *másáddóe*) moet uitgesproken worden.

Verder verwijs ik naar het voorberigt van mijne brochure "over de Wad͠jorezen met hun handels- en scheepswetboek," waarin ik de reden ontvouwd heb, dat ik het minder doelmatig vond, om bovengemelden scherpen klinker door middel van een *q* aan te duiden.

Ik ga thans over tot de mededeeling mijner beschouwingen, waarbij ik mij echter stipt tot het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden zal bepalen. Al wat dus de Residentie Menado, en de landen om de golf van Tolo gelegen, met de daartoe behoorende eilanden, betreft, hetgeen wel niet geheel maar toch grootendeels in Deel II, Hoofdst. 2 en 3 vervat is, laat ik onopgemerkt voorbijgaan. Ik begin alzoo met hetgeen men hier en daar in Deel I over Zuid-Celebes vindt opgeteekend.

Bl. 5, r. 10. "*Mangkasar.*" Eigenlijk uit te spreken: "*Mañ͠gkâsarâ*" dewijl in het Makassaarsch en Boegineesch iedere lettergreep op een *klinker* of een *nasaal* (*m*, *n*, *ñ͠g*, *ñ͠j*) eindigt.

"*Goa.*" Ook geschreven: "*Gôwa.*"

"*Maros*" Volgens den Inlander: "*Mâroesóe*"

"*Boni*" Men leze: "*Bóne*"

r. 11. "*Wadjoe.*" Men leze: "*Wâd͠jó.*"

"*Adja Tamparang* of *Sidenring.*" Men leze: "*Âd͠ja-tappârâñ͠g*" en late *Sidenring* weg. Daarover later meer.

"*Soping*" Men leze: "*Sóppeñ͠g*" — Deze verdubbeling van de *p*, en later ook van andere medeklinkers, wordt in het Boegineesch en Makassaarsch schrift niet aangetroffen, geschiedt enkel door mij, om meer de ware uitspraak weêr te geven.

r. 12. "*Mandhar*" Men leze: "*Mandar*", of nog liever met den Boeginees: "*Mâñ͠râ,*" waarvoor de Makassaar zegt: "*Mândarâ.*"

"*Kajeli, Palos.*" Men leze: "*Kaïli,* waarin o. a. het rijk van *Palos*, of volgens den Inlander: *Paloe.*"

"*Massenring.*" Men leze: "*Masiñ͠rim͠pôelóe.*" — Hierover later meer.

r. 13. '*Boni*" Men leze: "*Bóne*"

r. 14. "*Salajar*" Men leze: "*Saleijer*, of nog beter volgens het Makassaarsch: *Silâyará*, volgens het Boegineesch: "*Silâdjâ*"

r. 24. "*Baaikongka*" Men leze liever in stede van *Baaikóng̃ka*: "*Bing̃-kóka* of *Ming̃kóka*."

Bl. 20, r. 22. "*Boni*." Men leze: "*Bóne*."

r. 27. "*Bonthain en Boelecomba*." Volgens den Inlander: "*Ban-tâëng̃* en *Boeloëkóëmpa*."

r. 28. "*Verdrag van Bongaai* of *Bongaaisch contract*." Men leze: "*Verdrag van Boeng̃âya* of *Boeng̃aaisch kontrakt*, het Makassaarsche *Tjappâya ri-Boeng̃âya*." Dit kontrakt tusschen den koning van Gôwa en de Hollandsche compagnie werd in 1667 gesloten in de legertent van Speelman, tusschen *Boeng̃âya* en *Barómbong̃*, twee kampong̃'s in het rijk van *Gówa*. Toen dit kontrakt later in 1824 vernieuwd werd (Verg. bl. 68), kreeg het onder de Makassaren den naam van: *tjâppa áboeng̃âya ri-Ôedjoempândang̃*, lett.: *het verbond, dat gebloeid heeft* (*ábóe-ng̃a, bloeijen*, van *bóëng̃a, bloem*), d. i.: *tot volkomenheid gebragt is, te Ôedjoempândang̃*, of: *in het Fort Rotterdam te Makassar*, d. i.: *het te Ôedjoempândang̃ in 1824 vernieuwd Boeng̃aaisch kontrakt*."

r. 30. "Boni" Men leze: "*Bóne*"

Bl. 23, r. 23, 28, bl. 24, r. 1. "Montemarano." M. l.: "Karâëng̃ Bonto-boerâne"—Deze prins was verwant aan de vorsten van Gôwa, en vader van zekeren Karâëng̃-Galêsong̃. Hij is volgens de *lóntará-bilang̃'s* of *dagregisters* van Gôwa werkelijk naar Java geweest, om zich daar in 1672 met de oproerige Javanen tegen de Compagnie te vereenigen.

Bl. 24, r. 31. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*."

Bl. 33, r. 29. "Boni" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 50, r. 3, 6 en 15. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 67, r. 25 en 29. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 27. "Bongaaisch Contract." M. l.: "Boeng̃aaisch kontrakt." — Verg. Aant. op bl. 20, r. 28.

r. 2 v. o. "Aroe Datoe." M. l.: "Âroe-Dâta."

Bl. 68, r. 1, 18, 19 en 29. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 13. "*Bongaaisch contract* te *Oedjong Pandang* (Mangkasar) *vernieuwd*" M. l.: "*Boeñgaaisch kontrakt te Oedjoempândang*, d. i. *op het fort Rotterdam te Mañgkasar, vernieuwd.*" — Verg. Aant. op bl. 20, r. 28.

r. 26 en 38. "*Soepa.*" M. l.: "*Soéppa.*"

Bl. 69, r. 8. "*Soepa.*" M. l.: "*Soéppa.*"

r. 14, 22, 23, 32 en 37. "*Boni.*" M. l.: "*Bóne.*"

r. 21. "*Badjoa*" M. l. liever: "*Badjówe*, volgens de Boeginesche uitspraak, dewijl *Badjówe* een plaats in Bône is. De Makassaar zegt *Badjówa.*"

Bl. 70, r. 1. "*Sandjai*" M. l.: "*Sanjdjâi* of *Sinjdjâi*," Verg. mijn verslag van een uitstapje naar de Oosterdistrikten van Celebes enz. bl. 30, vlg.

"*Kadjang*" M. l.: "*Kâdjañg*"

"Boelekomba." Volgens den Inlander: "*Boeloékoémpa.*"

"Tanka" M. l.: "*Tâñgka*"

r. 2. "Boeloenroeë" Dit *Boeloenróéwe* ook wel genoemd: "*Bolondóéwa*"

Liang-liang." Dit "*Liyañg-liyañg*" ook wel uitgesproken: "*Léyañg-léyañg.*"

r. 3. "*Kambouw*" M. l.: "*Kamboéno*"

"Kodingaring" M. l.: "*Kodiñgâreñg*" Het is zamengesteld uit het Mak.: *kódi*, *slecht*, en *âreñg*, *naam.*

"*Poipoi*" M. l.: "*Poï-poï*"

r. 4. "*Lanre-anrang.*" M. l.: "*Lânre-anréyañg.*" — Voorts voege men hierbij: "alsmede *Bâtañg-lâmpé.*"

Bl. 89, r. 20. "*Maros* en *Mandhar*" — Vergel. Aanteek. bij bl. 5, r. 10 en 12.

"De *Baroeboe*" enz. tot en met "in zee uitstrekken." M. l.: "de *Ba-*

roëboe, zijnde windvlagen die jaarlijks gedurende de maanden Julij, Augustus en het begin van September, uit het Oost-Noord-Oosten waaijen, soms dagen achtereen aanhouden, en zich tot eene mijl ver in zee uitstrekken."

Ik ga thans over tot het tweede deel van Dr. De Hollander's werk, en wel bl. 173 en vlgg., waar de vierde hoofdgroep, teweten: Celebes en Onderhoorige eilanden, in *vier* hoofdstukken behandeld wordt.

Het eerste hoofdstuk bevat een algemeen overzigt van Celebes. Op het daarin over het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden voorkomende zij het volgende aangemerkt:

Bl. 173, r. 7. "Het eiland *Celebes*, ook wel *Mangkasar* genoemd." — Deze naam van *Mañgkâsará* wordt, voor zooverre mij bekend is, niet eens aan al de landen, die tot het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden behooren, veelmin aan de Residentie van Menado en de om de golf van Tòlo gelegen landen, gegeven.

r. 10. "*Oedj. Boeloe-boëloe*" M. l.: "*Ôedjoeñg Boëlo-bóëlo*"

r. 11. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*"

r. 20. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 174, r. 10. "*G. Latimodjong* of *Latiboedjong*." M. l.: "*Bóëlóe Latimódjoñg*, of *Latibódjoñg*." — Onder beide benamingen is dit gebergte bij den Inlander bekend. De laatste zou de oorspronkelijke zijn, dewijl de *Latibódjoñg* eenigzins in vorm overeenkomt met de *bódjo*, eene soort van *komkommer*.

r. 27. "*Donda*" M. l.: "*Dóndo*."

r. 28. "de Piek van "Bonthain" enz. Men leze: "het gebergte van Bantâëñg, bestaande in den *Bóbo-*, *Wâwo-* of *Bâwo-karâëñg* en den *Lómpo-bâttañg* (9788 vt.), door onze zeeluî gewoonlijk *Piek van Bantâëñg* genoemd."

l. r. "*Boeloe Saraoeng*" — NB. *bóelóe* beteekent: *berg*, en *saráoeñg* is eene soort van *regen-* of *zonnehoed*, waarmeê deze berg wel eenigzins in vorm overeenkomt.

Bl. 175, r. 30. "*Lompo Batang*" M. l.: "*Lómpo-báttañg*"

Bl. 176, r. 14. "*Tontoli.*" Volgens den Inlander: "*Tóli-tóli.*"

r. 16. "*Palos.*" Volgens den Inlander: "*Páloe.*"

r. 19. "*Mamoedja*" M. l.: "*Mamóedjoe*"

r. 21. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*, volgens den Makassaar: *Mándará*, volgens den Boeginees: *Máñrâ.*"

r. 24. "*Paré-paré.*" M. l.: "*Páre-páre.*"

r. 27. "*Toeratea*" M. l.: "*Toeratêya*"

r. 28. "*Malasir* of *Malasoro*" Men leze: "*Malassor* of *Malássoró*" NB. het eerste is op zijn Europeesch, het laatste volgens de Inlandsche uitspraak.

r. 32. "*Bonthain.*" Volgens den Inlander: "*Bantáëñg.*"

r. 34. "Boelekomba." Volgens den Inlander: "*Boelóekoêmpa.*"

r. 36. "Baai van *Bingkoka* of *Baaikongka.*" — Men zegt ook wel eens: "*Miñgkóka.*" Men Verg. bl. 5, r. 3.

Bl. 177, r. 11. "*Matarapé*" M. l.: "*Matarápe*"

Bl. 178, r. 11. "*Donda*" M. l.: "*Dondo*"

r. 13. "*Dongala*" M. l.: "*Doñggála*"

r. 17. "*T. Onkono*" M. l.: "*Ôedjoeñg-Oñgkóna*"

r. 18. "*T Mandhar* of *Rangasso.*" M. l.: "*Ôedjoeñg-Máñrâ*, of *Ráñgasá*"

r. 19. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*, *Mándará*, of *Máñrâ*"

r. 20. "*Oedjong Léra*" M. l.: "*Ôedjoeñg-Léro*"

"*Paré-paré*" M. l.: "*Páre-Páre*"

r. 23. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 25. "*O. Laïkan* of *Laikang*" M. l.: "*Ôedjoeñg-Laïkañg*"

r. 27. "*Boeloe-Boeloe*" M. l.: "*Bóelo-bóelo*"

r. 30. "*O. Lassoa*" M. l.: "*Ôedjoeng-Lasówa*"

r. 32. "*O Laboean*" M. l.: "*Ôedjoeng-lábóewa*, lett.: *de lange kaap*"

r. 35. "*O. Batoe-Manne.*" M. l.: "*O. Batoe-Méne*"

r. 37. "*T. Siwa*, of *Masasanga*" M. l.: "*Ôedjoeng-Amasángång*" — NB. *Tánjdjong* is Maleisch, geen Makassaarsch of Boegineesch.

r. 38. "*T. Soesoea*" — M. l.: "*O. Soesóewa*"

"*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 179, r. 1 en 10. "*T.*" M. l.: "*O.*"

Bl. 181, r. 5. "Kariangoen" M. l.: "*Kariyángoeng*"

r. 6. "*Masenreng Boeloe*" M. l.: "*Masinrinpóeloé*, d. i.: *de landen nabij het gebergte*"

r. 7. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*" Verg. bl. 176, r. 21.

r. 8. "*Seriang*" M. l.: "*Soréyang*"

r. 10. "*Tamparang labaya.*" — Dit Meer van Tempe wordt door de Makassaren dikwijls *Tampárang-lábáya*, d. i. lett.: *de zoetwater-zee*, v. d.: *het Meer* genoemd. Doch de Boeginees spreekt nooit van *tampárang-lábáya*. In het Boegineesch staat *tappárång* niet gelijk met *tampárang*, dat *zee* beteekent, maar met *tampárang-lába*, *een meer*. Het oostelijk gedeelte van dit meer heet onder de Boeginezen: Tappârång-rilâóe, d. i.: *Oostelijk meer;* het Westelijk gedeelte: Tappâråmpoerâï of: tappârång-riyâdja, d. i.: *Westelijk meer.*

r. 14. "misschien" worde weggelaten.

r. 16. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 182, r. 6. "*door de gewesten Toradja, Masenreng Boeloe*" M. l.: "door de landen der *To-rádja's* d. i. *der bergbewoners*, door *Masinrimpóeloé*"

r. 7. "Adja Tamparang." M. l.: "*Ádja-tappárång.*" — Verg. beneden.

r. 8. "Kariangoen." M. l.: "*Kariyángoeng.*"

r. 9. "in de *Golf van Mandhar.*" M. l.: "bij *Djámpoe* in zee."

r. 16. "De *Tjenrana.*" Zij heeft haren oorsprong in het gebergte

Latimôdjong" enz. Dus niet uit het Meer van Têmpe, gelijk tot dusverre op alle in het licht verschenen kaarten aangegeven wordt. Nog naauwkeuriger worden oorsprong en loop dezer rivier aldus vermeld: "De Tjenrâna ontspringt uit het gebergte van *Bila* in het *Latibôdjongsche*, wordt door het meer van *Têmpe* gevoed, en rigt zich bij de kampong *Têmpe* Oostwaarts naar de baai van Bône. Van *Tobâbba* af vormt zij tot aan *Sólo* de grens tusschen *Bóne* en *Wâdjó;* en van *Sólo* af tot aan zee behoort zij met hare vier armen, teweten: dien van *Kâëe*, dien van *Tjâppië*, dien van *Latónro* en dien van *Maróeloe-wâtoe* (verg. Held. oorlog Bône, bl. 47, noot *ggg*), geheel en al aan *Bóne.*

r. 25. "De *Walanaë* ook *Tjenrana bareng* en *Selo* genoemd." Met dit "*Tjenrana bareng*" en "*Selo*" wordt waarschijnlijk bedoeld de *Sâlo-Bârang*, want deze *Sâlo-Bârang* is een gedeelte van de groote onder den naam van *Walânnâë* (d. i. de *Rivier* bij uitnemendheid) bekende rivier, en wel dat gedeelte, 'twelk van *Walimpong* in *Mariyo-riwâwo* tot *Bâkoenge* in *Bóne* loopt, en naar een in het Z. O. gedeelte van Lamoêroe gelegen kampong *Bârang* den naam van *Sâlo-Bârang*, *rivier van Bârang*, draagt. Van *Bâkoenge* af, heet gemelde rivier: *Sâlo-Bâkoeng.* Van *Bêngo* af: *Sâlo-Bêngo.* En van *Bira* af: *Sâlo-Bira.* De praauwtjes van *Wâdjó* komen tot bovengemeld *Bârang* toe, om hout voor palen, gelijk ook bamboe, te halen, alsmede pisang, enz. Van daar die praauwen genoemd: *pabârang.*

Uit het bovenstaande blijkt, dat het minder juist is, om de *Sâlo-Bârang* gelijk te stellen met *Walânnâë*, daar zij er slechts een klein gedeelte van uitmaakt. — Dat *Walânnâë* en *Tjenrâna* geheel van elkander verschillen, alsmede dat de *Walânnâë*, in strijd met de tot dus verre in het licht verschenen kaarten, niet in het Meer van Têmpe, maar tusschen *Sengkâng* (NB. niet *sengkœng!*) en *Têmpe* in de Tjenrâna uitloopt, is thans door de gouvernements-opname ten duidelijkste ge-

bleken, en dan ook in deze tweede uitgave van de land- en volkenkunde naar het werk van Bakkers over Bône door den schrijver aldus verbeterd.

r. 26. "den Bobo Karaëng of" worde weggelaten.

r. 28. "Sopèng" M. l.: "*Sóppeñg*"

l. r. "*Sengkæñg*" M. l.: "*Señgkâñg*"

Bl. 185, r. 3. "met de achterleenen *Lipokassi*," enz. tot en met "*Tjinako*" M. l.: "met het achterleen *Lipoekâsi*" — De andere vasalschappen zijn vervallen. Hierover nader bij bl. 290.

r. 10. "Kajeli" Volgens den Inlander: "*Kaïli*"

r. 11. "*Toradja.*" M. l.: "de landen der *To-rádja's*, of *bergbewoners.*"

r. 12. "*Masenreng Boeloe* of *Masanre Boeloe*" M. l.: "*Masinrimpeloe.*"

r. 13. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*" — Verg. Aant. op bl. 176, r. 21.

r. 14. "*Adja Tamparang* of *Sidenreng.*" M. l. voor beiden slechts: "*Ádja-Tappárâñg.*" — Verg. Aant. op Deel I, bl. 5, r. 11.

r. 15. "*Sopèng.*" M. l.: "*Sóppeñg.*"

r. 16. "en de stranddistrikten *Labòso*" enz. tot en met "*Poetih.*" — M. l.: "alsmede *Labóso*, *Lampóko* of *Baloesoe*, *Kiroe-kiroe* en *Batoepóete.*" — Ook deze landen toch zijn vasalstaatjes van Sôppeñg.

r. 18. "*Barroe.*" M. l.: "*Bárroé.*"

r. 21. "*Wadjoe*" M. l.: "*Wádjó.*" — Hoe het met het Bondgenootschap van *Wádjó* gesteld zij, kan men zien uit mijne "Wadjorezen" enz., bl. 27.

r. 28. "*Soembawa*" Volgens den Inlander: "*Sambáwa*"

r. 29. "Bongaaïsche" M. l.: "Boeñgaaische" — Verg. Aant. op Deel I, bl. 20, r. 28.

r. 34. "Zij (de opgenoemde bondgenooten) moeten bij hunne troonsbeklimming den eed van trouw aan het gouvernement te Mangkasar afleggen." Hierbij valt het volgende op te merken: Het is zeker waar,

dat ten minste de vorsten der bondgenootschappelijke rijken bij hunne troonsbeklimming gehouden zijn, om naar Makassar op te komen, ten einde daar door den Gouverneur bevestigd te worden, en het bestaande kontrakt te renoveren; doch van een eed is daarbij nooit sprake. Ook is *Wâdjô* als onafhankelijk land hiervan uitgezonderd, gelijk ook de landen behoorende tot de *Masinrimpóëlóe* (verg. bl. 294, § 4). De vorsten, die zich tot die renovatie bij kontrakt verbonden hebben, en dus tot dat einde te Makassar moeten opkomen, zijn die van: Gôwa, Laikang, Bône, Tanêtte, Bårróe, Sôppeng, de Adja-tappårång, de Mandarsche staten, Lóëhóe, Bóëtoeng, Laiwóëï, de rijken van Palos, Tontôli, Sambâwa, Bima, Dompo en Sanggar. Wanneer zij echter gegronde redenen opgeven, dan wordt ook wel van gouvernementswege iemand gezonden, om het kontrakt in hun land te renoveren, bij voorbeeld op Bima, waar het gewoonlijk door den kontroleur gedaan wordt.

r. 38. "bestaat nog" M. l.: "bestond vroeger"

l. r. "Boni, Sopèng en Wadjoe" — M. l.: "*Bône, Sóppeng* en *Wâdjô*"

"Talloeng Bottjoe" M. l.: "Tålloempótjôwe" — Onder dit verbond der tålloempótjôwe, d. is.: *der drie bôtjo's* of *voorname staten van Celebes*, 'twelk ook den naam draagt van *Lamoempatóëwe-ri-Timóëroeng*, lett.: *het in den grond planten van steenen te Timóëroeng*, verstaat men een verbond dat in oude tijden tusschen den koning van Bône, met name La-Tânrirâwe Bôngkange Mátinrôwe-ri-goetjina (d. i.: *den vorst wiens asch in een góëtji* of *pot bewaard werd*), den *Âroe-matówa* of *oppervorst* van *Wâdjô*, met name *La-Boengkâtje Mátinrôwe-ri-kannâna* (d. i. *den op zijn schild ontslapene*, dus genoemd, omdat zijn lijk tegelijk met zijn schild verbrand werd) en den vorst van *Sóppeng*, met name *Màpalåppå Patolâë*, gesloten werd. Over dit kontrakt verg. men verder mijne verhandeling, getiteld de Wadjorezen, enz., bl. 18 tot en met bl. 20. Daar kan men ook op bl. 21, r. 2, zien, dat de

opvolger van *La-Boeñgkâtje,* den man, die het kontrakt der *Tålloem-pótjówe* medegesloten heeft, reeds in 1610 aan de regering was, dewijl hij in dat jaar het Moehammedaansch geloof onder zijne onderdanen hielp uitbreiden. Het is dus onjuist, dat het verbond in kwestie pas in 1670 zou gesloten zijn. Waarschijnlijk heeft *Påtta Málâmpeë-gåmmåna*, de tijdgenoot van *Speelman*, die algemeen onder den naam van *Âroe-Palâkka* bekend staat, het verbond in dat jaar 1670 namens Bône met Wâdjó en Sôppeñg hernieuwd. Dat dit hernieuwd verbond *Tålloemmpótjówe* en het oorspronkelijke *Lamoempatóewe* zou heeten, gelijk men in het T. v. N. I. 1848, Dl. I, bl. 35 en 59 vermeld vindt, is eene dwaling, die door Inlandsche bronnen weêrsproken wordt. (Verg. Boeg. Chrest., bl. 532, r. 5 v. o., en bl. 536, r. 8.) De drie *bôtjo's* of *voorname staten* waren immers ook bij de *Lâmoempatóewe* de kontraktanten. V. d. alzoo de naam *Tålloemmpótjówe.* Dit verbond is waarschijnlijk een honderd jaren vroeger in de 16de eeuw gesloten. Om met zekerheid het jaar op te geven, gaat bezwaarlijk, daar de Boeginezen zich gewoonlijk niet veel om de chronologie bekommeren. Op de vraag, wat sedert de onderwerping van *Bône* in 1859 van dit verbond geworden zij, antwoord ik eenvoudig dit: Na dien oorlog verdween *Bône* uit de rij der *bôtjo's*, of voorname staten, van Zuid-Celebes, en werd tot een eenvoudig leenvorstendom van het Nederlandsch Gouvernement vernederd. Hierdoor was alzoo het verbond dier *drie bôtjo's*, waarvan *Bône* steeds de invloedrijkste geweest was, facto vervallen.

Bl. 186, r. 28. "In het *Gouvernement van Celebes* is ter hoofdplaats *Mañgkasar* voor de zaken van Europeanen en daarmede gelijkgestelden een *Raad van Justitie*" enz. Dit is mijns inziens wat al te beknopt en onvolledig. Volgens inlichting van een deskundige, wenschte ik dit aldus veranderd te zien:

De Raad van Justitie te Makassar oordeelt:

A. in civiele zaken:

I in eersten aanleg,

1°. over alle gedingen, waarin Europeanen en daarmede gelijkgestelden, of Chinezen, of andere vreemde Oosterlingen als gedaagden voorkomen,

2°. over alle verschillen rakende buiten en prijzen,

3°. over alle zee- en strandvonden (*a*),

4°. over alle geschillen, waarin inlandsche vorsten of grooten, genoemd bij Staatsbl. 1867, N°. 10, art. 1, als gedaagden voorkomen,

5°. over alle geschillen tusschen regentschappen (*b*).

II in hooger beroep,

1°. over alle uitspraken der landraden in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, waarvan de waarde in geschil hooger is dan *f* 500 (*c*),

2°. over de voor hooger beroep vatbare zaken van overtreding door den Magistraat te Makassar tegen Europeanen en daarmede gelijkgestelden gewezen (*d*).

B. in criminele zaken:

I. in eersten aanleg,

1°. over alle misdrijven begaan door Europeanen en daarmede gelijkgestelden, Chinezen en andere vreemde Oosterlingen,

(*a*) Verg. Staatsbl. 1824 N°. 31*a*, art. 155, en Staatsbl. 1819, N°. 20, art. 17 en 18. NB. Personen of zaken, die raauwelijk voor het Hoog Geregtshof te regt staan, zijn uitgezonderd.

(*b*) Verg. Staatsbl 1864 N°. 27*a*, art. 3, laatste alinea, en Staatsbl. 1867, N°. 10, art. 1. NB. Wie op Celebes onder N°. 4 vallen, is kwestieus door de uitdrukking ***distriktshoofden*** of ***regenten***, gebezigd in Staatsbl. 1865 N°. 75.

(*c*) Verg. Staatsbl. 1864, N°. 27*a*, art. 4.

(*d*) Verg. Staatsbl. 1863, N°. 149, art. 1.

2°. zeeroof, begaan door personen van elken landaard (*e*),

3°. misdrijven begaan door inlandsche vorsten of grooten, genoemd in Staatsbl. 1867 N°. 10, art. 1 tot en met 3 (*f*).

II in revisie;

1°. over alle zaken, door de landraden, in het Gouvernement van Celebes en Ond. afgedaan, met uitzondering van die genoemd in Staatsbl. 1824, N°. 31*a*, art. 125 (*g*)."

Bl. 187, r. 28.

"de vezels van den stam" M. l.: "het zoogenaamde saguweerhaar (Mak. *mónjtjoñg*, Boeg. *gámmâ*) buiten aan den stam."

r. 30. "die alleen in Bonthain en de Noorder-distrikten op sawahs" tot en met "gekweekt wordt." NB. Men heeft overal op Zuid-Celebes zoowel sawah's als drooge velden.

r. 33. "koffij" tot en met "verpligt is," Men late weg de woorden "in de Gouvernementslanden en ook" want op Zuid-Celebes is de koffijteelt niet verpligt.

Bl. 188, r. 13. "tabak van zeer goede hoedanigheid, in de Minahassa en de Zuider-distrikten," Men voege bij: "ook in de Noorder-distrikten, vooral in het regentschap *Pañgkadjéné*,"

r. 22. "hertzwijnen (*babi-roesa*), elanden" — Hertzwijnen (babi-roesa) en elanden worden op Zuid-Celebes niet gevonden, maar wel *anóewañg's*, eene soort van antilopen, met korte pooten van voren, borstelig haar, en ongetakte hoornen, die geheel regt uitsteken, van onder

(*e*) Verg. Staatsbl. 1824, N°. 31*a*, art. 155, en Staatsbl. 1819, N°. 20, art. 17 en 18.

NB. Uitgezonderd de personen, die terstond voor het Hof teregt staan. Verg. R. O., art. 165, N°. 6, 7 en 8.

(*f*) Verg. Staatsbl. 1864, N°. 27*a*, art. 12, en 1867 N°. 10, art. 1 tot en met 3.

(*g*) Verg. Staatsbl. 1824, N°. 31*a*, art. 124.

eenigzins plat en voorts scherp toegepunt zijn, nagenoeg ter lengte van het hoofd. Te *Bantäëng* en in de Noorder-distrikten treft men ze slechts zelden, doch meer te *Tóli-Tóli* op het gebergte aan.

r. 2 v. o. "Runderen" tot en met "slagtvee." — Ossen worden op Zuid-Celebes niet gebezigd voor *ploegvee*. Daarvoor bedient men zich enkel van *buffels*, die ook in grooter hoeveelheid dan de ossen tot *slagtvee* dienen.

Bl. 190, r. 1 vlgg. De in- en uitvoer bedroegen te Mañgkasar volgens mij toegezonden opgave, over 1869, als volgt:

invoer . . . . *f* 7,712,471.
uitvoer . . . . „ 7,425,643.

In 1868 bedroeg de

invoer . . . . „ 1,987,192 meer.
uitvoer . . . . „ 425,436 „

De aangekomen schepen bedroegen in 1869:
836 schepen, metende 30,449 lasten; vertrokken:
971 „ „ 29,816 „

In 1868 kwamen te Makassar: 968 schepen,
en zijn vertrokken: 1182,
welke laatsten . . . 5542 lasten meer gemeten hebben dan in 1869.

De inkomsten van het gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden bedroegen over 1869: *f* 562,443.39.

De uitgaven: . . . . „ 503,448.68.

Alzoo een voordeelig saldo van *f* 58,994.71.

Hieronder waren echter niet begrepen de uitgaven voor Marine en Oorlog.

Bl. 192, r. 13. "Volgens het officieele Regeringsverslag over 1865 enz."

In 1866 tot en met 1869 bedroeg de bevolking als volgt:

1866 . . .	1268	Europ.	4328	Chin.	45	Arab.	319897	Inland.
1867 . . .	1235	„	4408	„	63	„	326670	„
1868 . . .	1200	„	4501	„	21	„	330830	„
1869 . . .	1251	„	4511	„	60	„	334056	„

Bl. 193, r. 12. Achter "de Mañgkasaren" worde ingelascht: "alsmede de *Torâdja's.*" — Hierover zal later door mij gesproken worden bij bl. 293, § 3.

r. 14. "*Badjau's*" M. l.: "*Bâdjo's,*" zooals zij bij de Boeginezen heeten, of op zijn Makassaarsch, *Bâyo's* en *Toe-ri-djénê's*, d. i.: *menschen die op het water leven* (NB. zamengesteld uit het Makass. *toe*, = het Boeg. *to*, = *tâoe*, *menschen*, + het Makassaarsche en Boeginesche *ri*, *in*, *op*, + het Makass. *djénê*, = het Boeg. *oewâë*, *water*. *Toridjene* is dus fout, het zou eene vermenging van Boegineesch met Makassaarsch zijn. De benaming Trojeenders heb ik nooit vernomen), een volk, dat algemeen voor zijn onverschrokken en goede zeelui bekend staat. Verg. J. N. Vosmaer's korte beschrijving van het Zuid-Oostelijke schiereiland van Celebes, in het bijzonder van de Vosmaer'sbaai of van Kendari. Dit volk wordt ook wel eens genoemd *Tidoeñger's*. Verg. mijn Makass. Woord. op: *Tidoeñg*, en de Aanteek. op mijne Makass. Chrestomathie, vooral op bl. 415, r. 15, waar men nog eenige bijzonderheden omtrent de *Bâdjo's* vindt. Ik moet echter herhalen, wat ik daar reeds te kennen gaf, dat het bij den dag moeijelijker wordt, om iets zekers aangaande zijn oorsprong en geschiedenis te weten te komen, dewijl het meer en meer zijne zelfstandigheid en het karakteristieke zijner geaardheid begint te verliezen. Zelfs hunne taal is nagenoeg geheel verloren geraakt, en zoo met Makassaarsch en Boegineesch vermengd, dat het bezwaarlijk valt, daaruit het oorspronkelijk Badjosch te leeren kennen.

r. 21. "Van de kusten, vooral van laatstgenoemde landtong, zijn zij (tew. de Alfoeren) echter voor een goed deel door de Boeginezen naar het Binnenland teruggedrongen" — De Alfoeren zijn hier blijkbaar verward met de *Torâdja's*. Verg. hetgeen beneden zal volgen bij bl. 293, § 3.

r. 25. "De Boeginezen of Boniërs zijn eigenlijk de bevolking van het rijk Boni," enz. — Dit is fout. Onder Boniers of Bonieren verstaat men alleen de bevolking van het rijk van Bône. Boeginezen daarentegen, of zooals de Inlander zegt, *Tâoe-Wóegíë*, d. i. *de menschen van Wóegí*, eene plaats in Wâdjó, is eene benaming voor al de volkeren van Zuid-Celebes, die de Boeginesche taal spreken, dus niet slechts voor de Wadjorezen, maar ook voor de Loewoerezen, Soppengers, Mandarezen, de Sidenrengers en andere volkstammen van de Âdja-tappârâng, de bewoners van Bårróe, van Tanêtte, een groot gedeelte van de Noorderdistrikten, zoo ook van de Oosterdistrikten. De Boeginezen, die men in aanzienlijken getale buiten Zuid-Celebes aantreft, behooren meestal tot de Wadjorezen, die als geboren handelaren overal in den Archipel rondzwierven, en zich op zoodanige plaatsen vestigden, waar zij het meeste voordeel behalen konden, en ten minste tegen de roofzucht van een heirleger van vorstjes gewaarborgd waren, hetgeen in hun eigen land maar al te dikwerf veel te wenschen overliet.

r. 20. "Deze benaming wordt echter veelal tot de geheele bevolking der westkust uitgestrekt." — Dit is minder juist, want reeds de Noorderdistrikten worden voor een groot gedeelte door Boeginezen bewoond. Daarentegen vindt men aan de Zuidkust in de Afdeeling Zuiderdistrikten een nagenoeg geheel Mangkasaarsche bevolking. Ook de Saleijerees wordt onder de Mangkasaren gerekend.

Bl. 206, r. 2. "weinig beneden de knieën" M. l.: "weinig boven de knieën".

r. 13. "De kinderen der aanzienlijken" enz. tot en met "volstrekt

geene kleeding." — Voor de sieraden, die jongens en meisjes tot dien leeftijd, en soms wel langer, tot bedekking der pudenda dragen, gelijk ook voor andere kleedingstukken en sieraden bij Boeginezen en Makassaren van beiderlei kunne en op verschillende leeftijden in gebruik, verwijs ik voorloopig naar mijn Makass. Woord., vooral den daarbij gevoegden Ethnogr. Atlas. Later hoop ik een uitvoeriger stuk over de zeden en gebruiken der Boeginezen en Makassaren te publiceren.

r. 17. "pijl en boog" — Dit wapen wordt tegenwoordig niet meer onder de Boeginezen en Makassaren aangetroffen, evenmin als de *sâppoé's*, of *blaasroeren*. Dat deze wapenen vroeger onder hen in gebruik waren, blijkt uit oude gedichten. Onder de To-râdja's, of bergbewoners, moet men ze nog vinden Men kan eene afbeelding van zulk een *sâppoé* zien in den Ethnogr. Atlas bij mijn Makassaarsch Woordenboek, Plaat VIII, Fig. 1.

Bl. 860, r. 20. "bijna het geheele ligchaam bedekken" M. l.: "het geheele bovenlijf bedekken" — Deze pantserhemden heeten bij Makassaren *bâdjoe-*, en bij Boeginezen *wâdjoe-rânte*, lett.: *ketting-baadje*, omdat zij als 't ware uit *kettingjes*, eigenlijk *schakeltjes*, van *ijzerdraad* bestaan. Men vergelijke mijn Ethnogr. Atlas, Pl. VII, Fig. 25, waar men ook (Fig. 23) eene *laména*, of leêren van buiten met koperen plaatjes belegd baadje, aantreft, dat vroeger insgelijks bij den oorlog gebruikelijk moet geweest zijn.

r. 22. "De woningen" — Van een Makassaarsch vorstenhuis bragt ik vroeger een model uit Makassar mede, waarvan de heer Schröder in meergemelden Atlas een allerkeurigste afbeelding vervaardigde. — Van een Boegineesch vorstenhuis zal men later in een Ethnogr. Atlas, die tot opheldering van een door mij uit te geven Boegineesch Woordenb. strekken zal, insgelijks eene zeer goede afbeelding vinden. Deze is door den heer Batelt vervaardigd naar een model, dat ik insgelijks van Makassar medebragt.

r. 5 v. o. "moord wordt met moord" enz. tot en met "vergolden." Achter "wordt" lassche men in: "meestal" Dat het niet altoos gebeurt, blijkt reeds uit hetgeen de schrijver zelf op bl. 208, r. 12 volg. mededeelt.

Bl. 207, r. 8. "hoewel zij zich daarin zelden te buitengaan;" — Ik geloof, dat het beter zij, deze woorden maar weg te laten. Ik ten minste zou niet durven beweren, dat ik dit slechts zelden gezien heb. In het geheel valt op de zedelijkheid dikwerf niet te roemen. In dat opzigt staan zij tamelijk met ons Europeanen gelijk.

r. 24. "De zonen der aanzienlijken worden op zeven- of achtjarigen leeftijd bij de priesters ter school gezonden, en in het lezen, schrijven en rekenen onderwezen. Verder krijgen zij onderrigt in het goudsmeden en andere handwerken, die bij de Mañgkasaren zeer in achting staan. Ook de meisjes leeren lezen en schrijven" enz. Op de priesterscholen leert men enkel den Arabischen Koran en de Arabische gebeden met een zekere cadans geheel machinaal lezen of zingen. Trouwens de priesters zelven verstaan zeer, zeer weinig, of liever niets, van het Arabisch. Wanneer nu de leerling lang genoeg bij den priester ter schole gegaan heeft, om, evenals deze, het Arabisch te kunnen opdreunen, hetgeen men *múñgádji* blieft te noemen, wordt de leerling als volleerd beschouwd, en heet hij *tâmmat* (het Arab. تَمَّة *einde*). Dit is een radicaal, dat slechts weinige Mak. en Boeginezen erlangen. De meeste Moehammedanen onder hen moeten zich daarmeê tevreden stellen, dat zij op zekeren leeftijd, de meisjes reeds zeer vroeg, de jongens pas wanneer zij den huwbaren leeftijd bereikt hebben, de circumcisio ondergaan. Wat nu het lezen en schrijven van de moedertaal, gelijk ook het rekenen, betreft; hierin wordt zelfs bij de vorsten geen geregeld onderwijs gegeven. Men leert dit slechts zoo wat spelenderwijze, van daar dan ook dat zoovelen er letterlijk niets van kennen. Alleenlijk vindt men te Makassar en te Maros een gouvernementsschool voor Boegineesch, Makassaarsch en Maleisch met een inlander aan het hoofd,

waarvan over het algemeen weinig gebruik gemaakt wordt, en dat nog slechts door kinderen, die op de plaats zelve woonachtig zijn. Geen wonder alzoo; dat het meerendeel van de inlandsche regenten in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden zelfs hunne eigene moedertaal niet kunnen lezen of schrijven, dit althans hoogst gebrekkig doen. Dat onder zulke menschen van kennis der Maleische taal geene sprake kan zijn, spreekt wel van zelf. Goede tolken zijn dus bij zoo treurigen staat van zaken onmisbaar te achten, en ook hun getal is helaas! slechts schaarsch te noemen. Meestal verstaan zij slechts gebrekkig Hollandsch, en bijna nooit zijn zij in staat, om aan de vorsten van Boeton, Bima en Sambâwa, waarmede de correspondentie door het Gouvernement in het Maleisch gevoerd wordt, een Maleischen brief met Arabisch karakter te schrijven. Het ware alzoo wenschelijk, dat van de voor het inlandsch onderwijs in Ned. Oost-Indie toegestane som van *f* 400,000 's jaars wat meer dan een luttele *f* 1200, gelijk tot dusverre geschiedt, toegestaan wierd. De tegenwoordige Gouverneur van Makassar, de heer J. A. Bakkers, was dan ook, evenals zijn voorganger, de heer W. E. Kroesen, die thans luitenant-generaal en kommandant van het leger in Oost-Indie is, volkomen overtuigd, dat het onverantwoordelijk ware, om thans, nu men overal in onze koloniën den Inlander de voordeelen eener westersche beschaving wil schenken, voor Boeginezen en Makassaren alleen datgeen te verzuimen, wat die beschaving voor hen tot weldaad, in stede van vloek, kan maken. De heer Bakkers stelde daarom aan de Oost-Indische regering voor, om te Makassar eene kweekschool ten behoeve der inlanders op te rigten. Dientengevolge kwam de Inspecteur voor het Inlandsch onderwijs Mr. J. A. v. d. Chijs te Makassar, en nadat hij zich met eigen oogen van den zoo treurigen toestand van het inlandsch onderwijs in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden overtuigd had, stelde hij aan de Regering voor, om te Makassar op te rigten eene school tot opleiding

van inlandsche onderwijzers, en daaraan van wege den zoo allerbedroevendsten staat van zaken, voor de eerste jaren te annexeeren: 1°. eene school tot opleiding van inlandsche regenten en andere hoofden, alsmede d͠jâksa's of inlandsche officieren van justitie, en schrijvers; 2°. eene inrigting tot vorming van tolken, die dan de Makassaarsche, Boeginesche, Maleische en Hollandsche talen in zooverre magtig zouden moeten zijn, dat zij daarin zoowel mondeling als schriftelijk hunne gedachten duidelijk konden uitdrukken.

Dit voorstel schijnt dan ook te Batavia bij de Regering volkomen bijval gevonden te hebben. Ongelukkigerwijze echter meende de Minister van Koloniën geene vrijheid te hebben, om voor een Buitenpost als Zuid-Celebes deze tot deszelfs ontwikkeling zoo allerdringendst gevorderde uitgaven aan de kamers voor te stellen. En zoo werd het dan wederom bewaarheid, dat de buitenposten verre bij het steeds zoo beweldadigd Java moeten achterstaan, en als ware stiefkinderen te beschouwen zijn.

Bl. 208, r. 2. "Regent" In stede van dit woord zag ik liever "Vorst" geplaatst, omdat men bij ons *Regent* in Oost-Indie gewoonlijk denkt aan een *Hoofd* onder 's Gouvernements bestuur. En in de landen van Zuid-Celebes, die onder het Nederlandsch gezag staan, hebben de hier beschreven geweldenarijen reeds sedert vele jaren geen plaats meer. Wanneer men de weldaden van een Europeesch bestuur goed wil leeren kennen, moet men zich een paar maanden in het land van *Bône* ophouden, en dan de *Tâñgka*-rivier overtrekken, om de sedert den oorlog van Bône bij de Gouvernementslanden gevoegde en sedert dien tijd van woeste onherbergzame oorden in een welvarend gewest herschapen Oosterdistrikten in oogenschouw te nemen. Wanneer ik dat bedenk, kan ik dikwerf een glimlach niet weêrhouden bij de beschuldiging van velen, als ware die Hollandsche Regering in Oost-Indie zoo barbaarsch!!

r. 25. "*Palileh.*" M. l.: "*palili.*" — Behalve deze palili heeft men ook die soort van leenmannen, waarvan de schrijver r. 18 vlgg. spreekt, als die oorspronkelijk in familiebetrekking tot den leenheer stonden. Deze heeten: "*paseadjingang*, af te leiden van "*seadjing*, *broeder*, *familie*, = *sedjadjing*, zamengesteld uit *se*, *één*, = *si*, *zamen*, + 't Boegin. *djadji*, = het Makass. *djári*, *worden*, *geboren worden*.

Deze *palili's* en *paseadjingang's* werden vóór den Bonischen oorlog van 1859 door hun leenheer den koning van Bône door middel van *bila-bila's* tot bijwoning van een feest en hulp in den oorlog uitgenoodigd. Zulk een *bila-bila* was een reep lontarblad, waarin men een zeker aantal platte knoopen legde, die elk aan beide zijden drie vouwen vertoonden, zinspelende op het onder den naam van *Lámoem-patóewe ri-Timóeroeng* bekende verbond, waarbij Bône, Wâdjó en Sôppeng als broeders te zamen vereenigd waren. Men had tweederlei soort van *bila-bila*, de eene gebezigd om de *palili's* en *paseadjingang's* van Bône tot een feest te noodigen, de andere om hen op te roepen, ten einde met den leenheer tegen den vijand op te trekken.

De eerste *bila-bila* bestond uit 80 knoopen, om aan te duiden, dat het feest over 80 dagen plaats zou hebben. — De andere had ook zooveel knoopen, als er nog dagen verloopen moesten, vóórdat de oorlog beginnen zoude. De vorm van de knoopen der beide *bila-bila's* verschilde slechts weinig. Grooter onderscheid bestond er in de wijze, waarop de beide *bila-bila's* aangenomen werden. De *bila-bila* voor een feest werd door den vorst, voor wien zij bestemd was, met de regterhand aangenomen, terwijl hij met de linkerhand de bij het dansen gebruikelijke beweging maakte. De *bila-bila* voor den oorlog daarentegen, die, evenals de andere *bila-bila*, door den gezant met de regterhand overgereikt werd, nam de vorst met de linkerhand aan, tegelijkertijd de regterhand aan de kris slaande, ten einde vervolgens, al dansende en zwaaijende met de kris, zijne verkleefdheid aan den leenheer te be-

tuigen. Wilde de vorst van de oproeping niets weten, zoo zeide hij b.v.: "Pakô-nitoe. Pâda-nitoë oetarimâna, sibâwa tåkoetarimâna, d. i.: *laat het maar zoo blijven. Het komt op hetzelfde neêr, of ik de bila-bila aanneem, al dan niet.*"

Indien men echter zonder geldige reden weigerde, om zich op het ontvangen van één der beide *bila-bila's* tot den leenheer te begeven, liet deze zulks niet ongestraft.

Het woord *bila-bila* is waarschijnlijk eene verbastering van *bilañg-bilañg*, af te leiden van *bilañg*, *tellen*, aangezien die knoopen in het lontarblad dienen moesten, om te berekenen, hoeveel dagen er nog verloopen zouden, eer de oorlog of het feest een aanvang nam. Verg. Boeg. Heldend. op den eersten Bonischen veldtogt van 1859, bl. 5, 6 en 7, inzonderheid Noot op bl. 6.

Bl. 209, r. 9. "*Wadjoe*" M. l.: "*Wâdjô*"

r. 14. "Islamisme" Voor de invoering van het Islamisme op Zuid-Celebes verwijs ik naar mijne in het Jaarboekje van Celebes 1864 voorkomende "Makassaarsche en Boeginesche legenden" bl. 49 vlgg. Zoo ook naar het Jaarboekje van Celebes 1865, bl. 32—38, waar ik over de invoering van het Islamisme in *Boëlo-boëlo*, één der regentschappen van de Afdeeling Oosterdistrikten, gesproken heb. Eindelijk insgelijks naar mijne "*Wadjorezen*, cet" bl. 20, r. 5 v. o. vlgg.

r. 22. "*Popokan*, *Parakan* en *Pontianak*" M. l.: "*Popókañg*, *Parrâkañg* en *Pontiâná*" Men verg. over deze spoken en andere inlandsche bijgeloovigheden Jaarb. van Celebes 1865, bl. 98 vlgg.

r. 29. "*Sanraboni*" M. l.: "*Sanrabóne*"

r. 30. "*Karaëñg-lówe*" Lett.: *groote Heer.*

Bl. 210, r. 4. "*Tonrokasse*" M. l.: "*Tonrokâssí*"

r. 5. "*Tjelindo-lindo*" M. l.: "*Tjalindo-lindo*"

r. 12 tot en met 16. "In *Bonthain* en *Boelekomba* wordt door de Nederlandsche Zendelingen met ijver aan de invoering van het Chris-

tendom gearbeid. De vruchten schijnen echter schaarsch te zijn; en ook zij, die deze leer hebben aangenomen, zijn van de bovengenoemde en honderd andere bijgeloovigheden niet af te brengen." De hier bedoelde zendelingen zijn, behalve de heer Rooker, die slechts korten tijd hier verbleef, de H.H. W. M. Donselaar en A. Goudswaard, wier bezadigde ijver, gepaard met wezenlijke kunde, regtschapenheid en godsvrucht, gewis door niemand op Zuid-Celebes ooit betwijfeld werd. Ik houd mij dan ook overtuigd, dat hunne pogingen tot invoering van het Christendom in Bantâëñg en Boeloekòëmpa met gunstigen uitslag bekroond waren geworden, zoo het Gouvernement hen slechts niet verhinderd had, om daar inderdaad als zendelingen werkzaam te zijn. — Doch de zaak is deze.

Toen ik in 1849 voor het eerst Bantâëñg en Boeloekòëmpa bezocht, vond ik daar eene Europesche Christengemeente, die sedert jaren zoo goed als aan zichzelve overgelaten, helaas! zoo diep gezonken was, dat men er meer hulde aan een Karâëñg-Lôwe en andere steenen afgoden, aan palingen en krokodillen, dan aan God, zooals hij ons in het Christendom gepredikt wordt, bewezen. — Dit gaf mij aanleiding, om de hulp van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam in te roepen. Ik stelde aan deszelfs bestuurders voor, om twee zendelingen derwaarts af te vaardigen. Dezen vonden dan terstond bij hunne aankomst een hoogst nuttigen werkkring in die zoozeer verwaarloosde Christen-gemeenten en hadden inmiddels gelegenheid, om de taal dier streken te leeren, en zich alzoo voor hun zendelingsarbeid voor te bereiden. Bestuurders van het N. Z. hechtten het zegel hunner goedkeuring aan mijne propositie. En ziet daar de reden, dat de zendelingen Donselaar en Goudswaard zich te Bantâëñg vestigden, na alvorens van de Regering de toestemming bekomen te hebben, om "zich *behalve de werkzaamheden aan hun eigenlijke roeping als zendelingen verbonden*, ook de geestelijke belangen der verwaarloosde Christenge-

meenten van Bantâëñg en Boeloekoëmpa aan te trekken." Donselaar belastte zich met de herderlijke zorg der gemeente, terwijl Goudswaard, die in Holland zijn examen voor onderwijzer had afgelegd, aldaar eene Hollandsche school oprigtte. Beiden kweten zich van hunne taak op voorbeeldige wijze; en de school van Goudswaard werd op Zuid-Celebes algemeen als de type eener goede school geprezen, zoo zelfs, dat het Gouvernement hem meer dan eens op voordragt van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden eene gratificatie tot blijk van tevredenheid toekende. Geen wonder, dat het aantal leerlingen in 1864 tot 70 kinderen, waaronder een 25 inlanders, gestegen was!

"Nadat Donselaar nu in 1858 meende, dat hij de Makassaarsche taal genoegzaam verstond om als zendeling op te treden, achtte hij zich van wege de in 's Gouvernements besluit tot admissie voorkomende woorden "*behalve de werkzaamheden aan hun eigenlijke roeping als zendeling verbonden*, ten volle daartoe geregtigd. Maar nu bleek het, dat de Regering die woorden anders uitlegde, en daarmede alleen bedoeld had, dat men den zendelingen vrijheid verleende, om de Makassaarsche taal te bestuderen. Donselaar had alzoo op nieuw eene vergunning te verzoeken tot het aanvaarden van den zendelingsarbeid. En deze werd hem vervolgens geweigerd, op grond, dat men beducht was, dat hieruit oproerige bewegingen zouden voortspruiten. Hoe men hiervoor ter goeder trouw bevreesd heeft kunnen zijn, onder eene bevolking zoo weinig tot fanatisme geneigd als die van Bantâëñg en Boeloekoëmpa, en dat wel bij zendelingen van den stempel als Donselaar en Goudswaard, blijft mij tot op den huidigen dag een raadsel. Over de verklaring, die het Gouvernement later aan zijn besluit heeft gelieven te geven, alsof men tot het aanleeren eener taal deszelfs vergunning van noode had, zal ik liever geen oordeel uitspreken.

Nadat Donselaar Celebes verlaten, en zich in 1860 als hulpprediker te Timor-Koepañg gevestigd had, nam de ijverige Goudswaard ook

de dienst van herder en leeraar der gemeente op zich, en bleef desniettegenstaande de belangen zijner talrijke school met dezelfde naauwgezetheid ter harte nemen; totdat hij op 1 December 1864 plotseling aan de cholera bezweek, niet enkel zijne betrekkingen maar gansch Bantâëñg en deszelfs omstreken in diepen rouw achterlatende. Als ik terstond daarop aan het Nederlandsch Zendelinggenootschap den wensch van gansch Bantâëñg overbragt, dat het weder een zendeling ter vervanging van den zoo uitstekenden Goudswaard zenden mogt, vond het hiertoe geene vrijheid. Ofschoon deze weigering mij voor Bantâëñg innig leed deed, mogt ik het Bestuurders van dat Genootschap toch niet ten kwade duiden; want het hoofddoel van die vereeniging is verspreiding van het Evangelie onder Heidenen en Mohammedanen; en daartoe was thans de gelegenheid afgesneden. Om naar gevestigde Christengemeenten predikanten af te vaardigen, en in het schoolonderwijs der Europesche jeugd te voorzien, dit behoorde geheel tot de roeping van het Gouvernement. Dit heeft dan ook nu te Bantâëñg een hulpprediker aangesteld en eene school met het daarbij behoorend onderwijzend personeel opgerigt.

Bl. 211, r. 3. "worden beide talen somtijds met het Arabisch karakter geschreven." — Dit geldt bijna uitsluitend van de Makassaarsche priesters, vooral in Gôwa.

r. 6. "zij" (te weten het Makassaarsche en 't Boeginesche Alphabeth) "bestaan uit negentien medeklinkers." — Dit is minder juist, het Makassaarsch heeft 19, het Boegineesch 23 medeklinkers.

r. 15. "*Tallo*," worde weggelaten, als liggende in de omstreken van Mañgkasar, en thans tot die Afdeeling behoorende.

r. 16. "*Bonthain*," worde weggelaten, als behoorende tot de Zuiderdistrikten.

r. 16 en 19. "*Boelekomba*" M. l.: "*Boeloekóëmpa*"

r. 19, "en van" M. l.: "en verder de Ooster-distrikten, alsmede van"

r. 20. "*Barroe*," enz. tot en met "*Loewoe*" M. l.: "*Bárroé*, *Ádjatappárång*, *Masinrimpoëloé*, *Mandar* (*Mándará* of *Mánrå*), *Sóppeng*, *Bóne*, *Wádjó*, *Loéwoé*"

r. 22. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 29. "(*oendang-oendang*)" — Men late dit liever weg, omdat de Boeginees en Makassaar bij *óendang-óendang* uitsluitend aan ***handels- en scheepswetten*** denken. Wie in de kennis van de handels- en scheepswetten der Boeginezen belang mogt stellen, hij kan eene Hollandsche vertaling van de Wadjoresche onder de Boeginezen algemeen geraadpleegde Ôendang-oèndang vinden in mijne brochure "*over de Wadjorezen*" enz. bl. 42 vlgg.

Bl. 212, r. 3. "*Soeræ-bilangs* of kronijken" Men leze liever: "eene menigte van ***verhalen***, of *páoe-páoe's*, waaronder ook ***verhalen***, die geheel met onze ***kindervertellingen*** te vergelijken zijn, waarbij de verhaler gedurig ophoudt, om zijn publiek gelegenheid te geven, dat het bewijzen van opmerkzaamheid en goedkeuring geve, hetzij door *íyo*, ons *ja*, te roepen, of ook wel het laatste woord van den spreker te herhalen. Zulke verhalen dan genoemd: *páoe-páoe-rikadóng*, lett.: ***verhalen waarbij toegestemd wordt.*** Voorts heeft men: *sóerå-bílang's* of ***dagregisters***, *atoriyolóng's* of ***kronijken.***"

r. 6. "of romantischen aard; *elongs*," M. l.: "erotischen of romantischen aard (B. tôlo); de *Latówa*, te vergelijken met de Mak. *Rápang; élong's*"

r. 7. "*elong-ósong's* of korte krijgszangen;" — M. l.: "*élong-ósong's*, d. i.: ***krijgszangen***, meestal zeer kort, gezongen, wanneer men ten strijde trekt;"

r. 8. "*La Galigo-* of" M. l.: "*La-Galígo-* en" — Een gedeelte van deze *La-Galígo-* en *Menroeråna-* gedichten vindt men opgenomen in mijne Boeginesche Chrestomathie, Deel II. Men vergelijke daarbij vooral de aanteekeningen.

r. 10. "door velen" M. l.: "soms zelfs"

r. 13. "godsdienstige geschriften worden mede in het Boegineesch aangetroffen." Men voege hierbij: "Daaronder bekleeden eene eerste plaats de werken, bekend onder den naam van *pan̈gâdjá*, of *onderwijs*. Deze bevatten eene soort van onderwijs in de Mohammedaansche godsdienst, en wel meestal in versmaat. Ook hiervan werd door mij een stuk opgenomen in bovengemelde Boeginesche Chrestomathie."

r. 15. "Overigens valt omtrent de literatuur van beide stammen nog op te merken, dat hare beoefening niet door de invoering van het Islamisme schijnt geleden te hebben." — Ofschoon het waar zij, dat "een nieuw letterkundig voortbrengsel geene groote zeldzaamheid is bij de Makassaren en Boeginezen"; is het toch helaas! maar al te duidelijk, dat het gehalte dier voortbrengselen ook hier van achteruitgang getuigt. Wat daarin nog goeds gevonden wordt, is gewoonlijk uit de oudere literatuur ontleend.

r. 22. "Kalaboe" — M. l.: "Kalåbbóe"

r. 24. "*Boni;*" M. l.: "*Bóne;*"

r. 28. "De gewone Mohammedaansche tijdrekening (Dl. I, bl. 345) is thans bij beide volken in gebruik." — Hierbij merke men nog het volgende op: "Voor de *schrikkeljaren* (كَبِيسَة) voegt men, evenals op Padang, in de jaren 2, 5 en 7 van de *pariyâma*, of *windoe*, van 8 jaren, één dag bij de laatste maand (ذو الحِجَّة), zoodat die er dan, in stede van 29 dagen, 30 krijgt. Zulk een *pariyâma* of *windoe* verschilt hier van die op Java, aangezien men geen *djimawal* of *djimachir* heeft, maar in stede van *djimawal* slechts de *djim*, en in stede van *djimachir*, een tweede *dal* stelt, aldus: 1°. ا (الف = *alip*); 2°. ه (الهاء = *ehe*); 3°. ج (الجْيم = *djim*); 4°. ز (الزاي = *dje*); 5°. د (الدال = de eerste *dal*); 6°. ب (الباء = *be*); 7°. و (الواو = *wawoe*); 8°. د (الدال = de tweede *dal*).

Vóór de invoering van het Islamisme had men op Zuid-Celebes weken van vijf dagen. Van daar dat men nog heden in de binnenlanden in elke kampoñg om de vijf dagen passer of markt heeft. De eerste dag genoemd naar het rijk van *Gówa*, de tweede naar dat van *Lóèwóe*, de derde naar dat van *Bóne*, de vierde naar dat van *Wădjó*. en de vijfde naar dat van *Sóppeñg*.

r. 29. "Volgens Crawfurd" enz. tot en met "telden." Deze maanden heetten: *mañgasatti*, van 30 dagen; *mañgalompa*, van 31 dagen; *naga*, van 30 dagen; *palagoena*, van 30 dagen; *bisaka*, van 30 dagen; *djeta*, van 30 dagen; *sarawana*, van 30 dagen; *paddawarana*, van 30 dagen; *soedjiwa*, van 30 dagen; *patjeka*, van 31 dagen; *posiwa*, van 31 dagen; *mañgasira*, van 31 dagen, wanneer het een gewoon jaar of بسيطة, en van 32 dagen, wanneer het een سال كبيسة is. Verg. Boeg. Woord. in vocc.

Bl. 213, r. 8. "*padoeakan's*" M. l.: "*padoewăkañg's*"

"*prahoe-toops*" Dit is Maleisch. De Makassaar zegt: "*biséyañg-tó*", de Boeginees: "*lópi-tó*".

r. 9. "*binta's*" enz. M. l.: "*bintă's*, of *rooversvaartuigen* (vergel. Ethn. atlas bij 't Mak. Woord.), *biséyañg's*, of *lópi's*, *der tripañg-visschers*, *djóèloeñg-djóèloeñg's*, *banăwa's*, of *vaartuigen tot het transporteeren van beesten* (verg. Ethn. Atl.), *papalimbañg's*, of *vaartuigen tot het overzetten van menschen en goederen* (verg. Ethn. Atl.), *sóppé's*, *palări's*, of *pleiziervaartuigen* (verg. Ethn. Atl.), birôwañg's (verg. Ethn. Atl.), *bilólañg's* (verg. Ethn. Atl.) en *lépa-lépa's*, soort van vaartuigen, gemaakt van boomstammen, en dikwijls met vlerken, alsdan in het Boegin. *lépa-lépa-riyatiri*, in het Makass. *lépa-lépa-palewăï* genoemd. — Onder *sampan's* verstaat men Maleische *schuitjes* of *sloepen*.

r. 13. "*Lémo-lémo's*" enz. — Verg. het Jaarb. Celebes van 1865, bl. 71, r. 9 vlgg.

r. 21. "De Mañgkasaarsche" cet. tot en met "kleedjes." — Ik geloof niet, dat het hier aangegeven onderscheid werkelijk besta.

r. 34. "te bepalen." Hieronder in te lasschen: Men heeft ook suikerfabrieken op Zuid-Celebes, en daaronder twee met stoom, de eene te Bâtoe-bâssi bij Maros, van de firma W. B. Ledeboer en C°., de andere te Bâtoe-bâtoe bij Galêsoñg in de Zuiderdistrikten, van den Chinees Tjoa Kaë Kie."

r. 35. "de *Takalara of de*" worde weggelaten; want de hier bedoelde olie is alleen onder den naam van *Mañgkasarsche olie* bekend. De inlander bestempelt haar wel eens met den naam van *minjá-bâoé*, doch dit beteekent niets anders dan *welriekende olie*, en is dus ook van andere oliteiten, bijvoorbeeld de vermaarde *minjá-Sambâwa*, die alleen aan het Hof van *Sambâwa* vervaardigd wordt, te bezigen.

De zoo beroemde *Mañgkâsar-olie* wordt gemaakt uit de pit van de vrucht der *Schleichera trijucha Bl.*, door de Makassaren *bâdó* (NB. niet *badoe*, zooals bl. 213, l. r.), door de Boeginezen *adiñg*, ook wel *barêré*, of op zijn Sideñreñgsch *asâmpi* genoemd. Nadat men de pit (in het Boeg. *latjónâ* genoemd) behoorlijk in de zon gedroogd, en al dan niet gebraden (Boeg. *rigóre*) heeft, wordt die fijn gestampt (Boeg. *rinâmpóe*), en vervolgens in een van gespleten *bamboe*, of middennerf van het lontarblad (B. *palâpa-tá risâñgâ*), gevlochten peperhuis, dat in het Boeg. *lâñjtjoe* heet, gedaan, en in den wasem gekookt. Als men begrijpt, dat de pitten lang genoeg gekookt zijn, wordt het sap uitgeperst, door middel van twee stukken hout, waar men de peperhuizen tusschen brengt, en die aan de eene zijde zamengebonden zijn, aan de andere met geweld tot elkander gebragt worden.

Op deze wijze erlangt men de *bâdó*- of *adiñg-olie*. Om nu hiervan de bekende *Mañgkasar-olie* te bereiden, bedient men zich van een aarden toestel, door de Boeginezen *añgoemóeñgâñg-minjá*, door de Makassaren *pañgoemóeñgañg-minjá* genoemd, waarvan men eene afbeelding

zien kan in den Ethn. Atlas bij mijn Makass. Woordenboek, Pl. XII, Fig. 31, *a*, *b*, *c*, *d* en *e*. Die toestel bestaat uit de volgende stukken:

1°. een aarden bak of pot (M. en B.: *katówañg*), waarin men de olie met verscheiden welriekende, of maar al te dikwerf kwalijk riekende, zaken doet.

2°. een bakje, in het Makass. *tâwe-tâwe*, in het Boeg. *talâwe* genoemd, dat men op een toestelletje, in het Makass. *papadoñgkókañg-tâwe*, in het Boeg. *apatoedâñgâñg-talâwe* genaamd, in de onder N°. 1 vermelde *katówañg* plaatst, om vervolgens op dat bakje wat vuur, en op dat vuur allerlei welriekende bloemen, als *melattie*, *tjampaka*, *kanañga*, zoo ook *pândañg-blaëren*, *tjeñrâna-* of *sandelhout* en *gâroe-* of *aloëhout*, alsmede de gedroogde testiculi der civetkat (viverra zibethina), in het Mak. *kalóempañg-djiná*, in het Boeg. *alóepañg-djiná* geheeten, gelijk ook de onder den naam van *timpâoesóe* bekende *testiculi* van de *mémoe*, een beest dat in *Tóli-tóli* in groote menigte op het gebergte gevonden wordt (men verg. beneden het bij bl. 291, r. 14, aanget.), te leggen.

3°. een groot deksel (Mak. *palâkkó*, Boeg. *palâkkó*), dat op de onder N°. 1 vermelde *katówañg* gezet wordt, opdat de geur van bloemen, welriekend hout, enz. bij het verbranden niet vervliege, maar in de olie trekke.

Dat die olie reeds vooraf geparfumeerd is, gaf ik onder N°. 1 te kennen. Dit geschiedt gewoonlijk door de volgende ingrediënten:

a. *tenemâlañg*, soort van reukwerk, bestaande in etter, of gom, van zekeren boom, er vuil grijsachtig uitziende, en kleverig.

b. eene hartsachtige olie, getrokken uit den stam van een boom, die onder de Boeginezen *rasamâlâñg*, onder de Makassaren *rasamâlañg* en onder de Maleijers *rasamāla* heet, de *Liquidambar Altingianum Bl.*, of *lignum Papuanum R.*

c. *muskus*, of *moschus* (Bisam), waarvan de *moschus orientalis* de beste soort is. Deze nu is afkomstig van een zeer klein hertachtig dier,

moschus moschiferus, dat te huis behoort op de Alpen van Midden Azië, en wel uitsluitend van het mannetje. In den handel komt de *moschus* voor in behaarde zakjes van de grootte van een duivenei.

Deze *moschus* wordt door de Makassaren gewoonlijk *kasatóëri dâgeñg*, door de Boeginezen *kasâtoëri pôle ri-tâna-Djâwa* (d. i. *van Java aangevoerde kasatóëri*) genoemd. De bijvoeging van *dâgeñg* (verg. het Mal. dāgiñg, *vleesch*) geschiedt ter onderscheiding van de plant *kasatóëri*, zijnde de *Hibiscus Abelmoschus L.* of *Hibiscus Surattensis*, behoorende tot de *Malvaceae*. De zoogenaamde *Bisamkörner*, of *semina-Abelmoschi*, of *grana moschata*, zijn de zaden dier plant, welke bij verwarming, hetzij van wrijving, of hoe dan ook, een *muskuslucht* van zich geven.

Dat men bij dit *kasatóëri-dâgeñg* aan het *castoreum* of *bevergeil*, dat de *bever* (*Castor fiber*), zoowel het mannetje als het wijfje, in een zakje van platten kegelvorm, en van buiten vliezig, aan de teeldeelen draagt, te denken zou hebben, is zonder twijfel onjuist, daar dit *castoreum* te Makassar bekend is onder den naam van *djamóëdjoe-korasâni*. Bij dit *korasâni* heeft men welligt te denken aan het Arab. خُرسانِي, als afkomstig uit het land van *Chorazân*. Wat echter *djamóëdjoe* zou kunnen beteekenen, is mij onbekend.

d. pañggiliñg, vocht van de teeldeelklieren van een beest, dat zich in *Kaïli* op het gebergte zou ophouden.

e. uitschrapsel van de teeldeelklieren der civetkat, of *viverra zibethina*, in het Makass. *kâllóe-djiná*, in het Boeg. *kâllóe-djiná* geheeten.

f. benzoïn, zoowel roode als witte (Makass. *kamañjañg*, Boeg. *kamâñjañg*).

Nadat de gedurende een heele of halve maand met deze ingrediënten doortrokken *bâdó-* of *adiñg-olie* op de onder N°. 2 en 3 omschreven wijze berookt is geworden, heeft er ten slotte ook nog berooking door middel van doepa en istañggi, die insgelijks op het van vuur voorziene bakje (het Mak. *tâwe-tâwe*, het Boeg. *talâwe*) gelegd worden, plaats.

Thans ook nog een enkel woord over de *dóepa* en *istáñggi*.

De ingrediënten van de dóepa zijn gewoonlijk: ambelåóe (volgens Rumphius een *unguis odoratus*), *pañggíliñg*, de teeldeelen van de *djíná* of *civetkat*, *timpåoesóe*, *roode* en *witte benzoïn*, *kóema-kóema*, of *saffraan*, *gåroe* of *aloëhout*, hout van den *Costus Indicus* (*poëtjóe*) en gom van den *tinjdjo*-boom, alsmede *amber*.

Deze ingrediënten worden gekneed met *tenemålañg*, en bevochtigd zoo niet met *mínjá-balasåñg* of *balsamum Peruvianum*, dan slechts met gewone *klapper-olie*.

De beste soort van *dóepa* moet de *dóepa tålloe-tålloe* zijn. Zij zou aldus genoemd worden, omdat zij gewoonlijk in *drie* (tålloe) bolletjes gerold en ook altijd bij *drie* (tålloe) bolletjes tegelijk gebrand wordt.

Men spreekt ook van *dóepa såpóelo-dóewa* (twaalf), zeker naar de menigte van daarvoor gebezigde ingrediënten.

De ingrediënten van de *istañggi* zijn ongeveer dezelfde als die van de *doepa*, te weten: roode en witte *benzoïn*, uitschrapsel uit de teeldeelklieren der *djíná* of *civetkat*, *timpåoesóe*, *ambelåóe*, *tenemålañg*, *póetjóe*, *pañggíliñg*, *moschus orientalis* (*kasatóeri-dågeñg*) en *gåroe*, of *aloëhout*, gelijk ook het onder den naam van *kalåmbá* bekende welriekend hout.

Al deze ingrediënten worden met grove poedersuiker onder elkander gekneed. En ten slotte legt men dit mengsel in de zon te droogen. NB. Welligt bestond de *istañggi* vroeger slechts uit *acht* ingrediënten. Verg. Klinkert Suppl. op: *istañggi*.

Bl. 261, r. 17. Achter "rondom de stad, en" in te lasschen: "de onderafdeeling *Tållò*, bestaande in"

r. 20. Achter "ingelijfd." in te lasschen: "Deze onderafdeeling *Tållò* bevat thans de navolgende gallårrañg-schappen: *Biriñgkanåya*, *Bíra*, *Bone-lèñgga*, *Mònjtjoñg-lòwe*, *Bontówa*, *Patjeråkkañg* en *Mañjdjålliñg*."

Bl. 262, r. 3. "Kalarowang," M. l.: "*Kalerówañg*," — Dit is slechts een zandbank.

De voornaamste eilanden der Spermonde-groep zijn: *Sakóewalá*, *Salémo*, *Sagâra*, *Sabâñgko*, *Sapóeli*, *Sabóetoeñg*, *Saóegi*, *Salândo*, *Bâñgkobañgkówañg*, *Koelâmbiñg*, *Laïya*, *Karânrañg-tjâdi*, *Karânrañg-lómpo*, *Sarâppo*, *Bâlañg-tjâdi*, *Bâlañg-lómpo*, *Bârrañg-lómpo*, *Bârrañg-tjâdi*, *Kodiñgâreñg* en *Samalóna* (vroeger *Samalókoe* geheeten).

r. 14. "De huizen zijn van één verdieping en van een somber en vervallen aanzien." — De hier bedoelde huizen zijn meestal van twee verdiepingen. — Dat de huizen te Makassar van een somber en vervallen aanzien zijn, geldt alleen in het oude gedeelte. De nieuwe huizen op het *Hoogepad*, waarbij men aan een laan van prachtige tamarinde-boomen te denken heeft, zien er over het algemeen zeer goed uit.

r. 17. "buitenwijken" De wijken van Makassar zijn de navolgende: *Prins Hendriks-* of *Hoogepad*, *Stad Vlaardingen*, *Nieuwe negorij*, *Chinesche kamp*, *Kâmpoñg-bâroe*, *Kâmpoñg-Djâwa*, *Kâmpoñg-bâssi*, *Kâmpoñg-Galésoñg*, *Kâmpoñg-Malókoe*, *Mariso*, *Sâmboeñg-Djâwa*, *Mamâdjañg*, *Maritjâya*, *Bontowâlá*, *Barâya*, *Lariyambâñgi*, *Lâyañg*, *Totaka*, *Panâmpoe*, *Matjini-âyo*, *Paóteré*, *Góesoeñg*, *Malimoñgañg*, *Oedjoeñgtâna*, *Rompegâdiñg*, *Kâmpoñg-Wâdjó*, *Kâmpoñg-Malâyoe*, *Patoenóewañg* en *Kâmpoñg-Ênde*.

Dat de Europeanen meerendeels in *Kâmpoñg-bâroe* wonen, is minder juist. Ofschoon voorzeker vele Europeanen in dien wijk wonen, is dit *Kâmpoñg-bâroe* toch vooral het verblijf der Makassaren. Waarschijnlijk is hier het *Hoogepad* bij *Kâmpoñg-bâroe* gerekend, want dit *Hoogepad* wordt uitsluitend door Europeanen bewoond. Ook vindt men daar het Gouvernementshuis, of verblijf van den Gouverneur. De eerste Gouverneur die buiten het Fort gewoond heeft, was François van Braam. Dit moet geweest zijn in 1808. De in 1852 gestichte Protestantsche kerk ligt niet in *Kâmpoñg-bâroe*, maar aan een weg, die van daar regelregt naar het *Hoogepad* toeloopt, zoodat zij vlak bij

de zooeven genoemde woning van den Gouverneur ligt. Die weg wordt de *Gouverneurslaan* genoemd.

r. 24. "*Oedjong pandang*" — M. l.: "*Ôedjoeñg-pândañg*" dat men niet met *kijkhoek* vertalen kan, want *pândañg* is hier geen Maleisch, zoodat het met *zien*, *aanschouwen*, vertaald zou kunnen worden, maar de Makassaarsche benaming der onder den naam van *pândañg-nikânre*, het Lat. *ananassa-sativa Lindl.*, bekende ananas-plant, die in vroegere jaren in groote hoeveelheid digt bij het Fort *Rotterdam* zou gevonden zijn.

r. 27. "artilleriemagazijn" M. l.: "kleeding- en kruidmagazijn"

r. 32. "aan de Zuidzijde der stad" Het tegenwoordig hospitaal ligt aan de Zuid-Oostzijde.

Bl. 263, r. 2. "artillerie en sappeurs" Men voege bij: "alsmede cavalerie."

r. 16. Het "wees- en armenhuis" bestaat reeds geruimen tijd niet meer. De weeskinderen van daar worden tegenwoordig in het weeshuis te Samarañg of elders geplaatst, waarvoor dan een zeker entrée-geld uit de diaconie-kas van de Protestantsche gemeente te Makassar betaald wordt.

r. 21. "Wadjoerezen," M. l.: "Wadjorezen, en andere Boeginezen,"

r. 28. "steenen havenhoofd" M. l.: "een ijzeren havenhoofd"

r. 30. "met katadioptrisch licht." Men voege er bij: "en sedert 1867 ook een vuurschip bij Lâë-lâë."

r. 2 v. o. "*Parang Loë*" M. l.: "*Pârañg-lôwe.*"

Bl. 264, r. 1. "Nederlandsch" enz. tot en met "garnizoen van *Mañgkasar*" In plaats daarvan leze men: "er is daar een kontroleur met het bestuur belast." NB. er ligt reeds sedert lang geen detachement meer.

r. 4. "Van boven vermelde eilanden" cet. tot en met: "Het Gouvernement heeft hier eenen Posthouder." — Dit is onjuist. *Samalôkoe*,

later herdoopt in *Samalóna*, is de naam van het eerste eiland bij *Lâë-lâë*, de zandbank tegenover Makassar. Het is echter een zeer klein eiland, waar de gouverneur Bisschoff in vroeger jaren eene soort van *baróega*, of *tuinhuis*, heeft laten bouwen, om er des Zondags den dag door te brengen. Van daar is welligt het praatje ontstaan, als ware daar een posthouder gevestigd.

r. 16. "het eiland *Kalarowang;*" M. l.: "de zandbank *Kalerówañg;*"

r. 18. "*Boni,*" M. l.: "*Bóne,*"

r. 24. "bevolkingscijfer" Als bevolkingscijfer is mij voor de verschillende Afdeelingen, zoo als zij in 1869 zamengesteld waren, opgegeven, als volgt:

Van Makassar 747 Europeanen, 3944 Chinezen, 14 Arabieren en 37,165 Inlanders;

van de Noorderdistrikten: 104 Europeanen, 286 Chinezen, 4 Arabieren en 87,664 Inlanders;

van de Zuiderdistrikten: 205 Europeanen, 158 Chinezen, 6 Arabieren en 74,170 Inlanders;

van de Oosterdistrikten: 107 Europeanen, 106 Chinezen, 6 Arabieren en 75,498 Inlanders;

van Saleijer: 19 Europeanen, 17 Chinezen, 2 Arabieren en 57,538 Inlanders;

van Bima: geen Chinezen, 37 Arabieren en 1108 Inlanders;

en van Tontôli, of Tôli-tôli: 2 Europeanen, geen Chinezen en Arabieren, en 933 Inlanders.

Wanneer men nu de bevolking van al de afdeelingen bij elkander telt, krijgt men aan Europeanen: . . . . . . 1184.

Chinezen: . . . . 4511.

Arabieren: . . . . 69.

Inlanders: . . . . . . 334,076.

te zamen 339,840.

Deze opgave klopt dus niet precies met die, welke men mij bij bl. 192, r. 13, medegedeeld heeft. Er is hier een verschil van 38 personen.

r. 29. "*Pacht-distrikten* genoemd worden, en de vierde de *Berg-distrikten* heet." De pacht-distrikten bestaan tegenwoordig uit de volgende regentschappen: Het 1ste of Zuidelijkste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Maros*, *Toe-rikâle* en *Símbang̃*, *Tanralílí*, *Tang̃kóeroe*, *Bontówa*, *Ri-râya* en *Ri-lâóe.*

NB. Het vroegere regentschap *Ri-tímboró* is thans, evenals *Símbang̃* en *Sodíyang̃*, onder den Regent der *Toe-rikâle* (lijfvolk) gesteld.

Het tweede of middelste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Pang̃kadjéné* of *Síyang̃*, gelijk het eertijds heette, *Labâkkang̃* en *Kâba.*

NB. *Pâgang̃* behoort tegenwoordig tot *Pang̃kadjéné*, *Talâtjóe* en *Bóeng̃oró* behooren thans tot *Labâkkang̃.*

Het derde of Noordelijkste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Segéri*, *Mandâlle* en *Mârang̃.*

NB. *Kaloekóewa* en *Tâlá* behooren tegenwoordig tot het regentschap *Segéri.*

De bergregentschappen zijn thans verdeeld in de regentschappen: *Tjâmba*, *Malâwa*, *Balótji* of *Balósi*, *Tjenrâna* en *Laíya.*

NB. *Bêng̃o* en *Laboewâdja* behooren thans onder *Tjenrâna.*

Wat *Patóekoe* betreft; dit behoorde vroeger, in zeer oude tijden, aan Gôwa, doch later aan Bône; en aangezien dat landschapje zoo geïsoleerd in het gebergte van *Tjâni* en *Lamónjtjong̃* lag, bekommerde het zich niet om *Bóne*, maar sloot zich onder den Assistent-resident P. Wijnmalen aan de Noorderdistrikten aan, zonder daarom nog een onderdeel van de Bergdistrikten uit te maken. Later, na de gouvernementsopname van *Bóne*, werd het Hoofd van *Patóekoe* te kennen gegeven, dat hij niet tot het Gouvernement maar tot *Bóne* behoorde.

Bl. 265, r. 14. "Sankara" enz. M. l.: "*Sâng̃kará — Pang̃kadjéné — Tâlá.*"

r. 21. "de *Boeong Langit*" M. l.: "de *Bôwong-lângi*"

"Wawa Batoe." M. l.: "*Wâwo-bâtoe*"

r. 22. "*Boeongi*" M. l.: "*Bowôngi*"

"*Manak Boleh*" M. l.: "*Mana-bole*"

"*Patanoengan*" M. l.: "*Patoenóewang-âsoe*"

r. 29. Vóór "Collecteurs," in te lasschen: "ambtenaren ter beschikking,"

Bl. 266, r. 5. "gewoonlijk *Soelewâtang*, enz." tot en met "voert." M. l.: "*gallârrang*, *matówa*, enz." — *Soelewâtang* is de gewone titel voor een hoofd, dat onmiddellijk onder den Regent staat, en bij ontstentenis van laatstgenoemden, terstond als diens *plaatsvervanger* (soèlewâtang) optreedt.

r. 11. "Er is eene Protestantsche kerk" — Voor zooverre mij bekend is, heeft er te Maros nooit een Protestantsch kerkgebouw bestaan. Wanneer de predikant van Mangkasar daar een kerkelijk bezoek bragt, was de Assistent-resident steeds zoo vriendelijk de binnengaanderij van zijne woning voor de godsdienstoefening af te staan.

r. 14. "de redoute *Valkenburg*," — Dit Fortje heeft reeds verscheiden jaren geen militaire bezetting meer.

r. 25. "*Tjindako* of *Tanralili*" enz. — NB. *Tjindâkko* is wel te onderscheiden van *Tanralili*. Het eerste is de naam van een kampong aan de Zuidoostelijke grens van het regentschap *Tanralili*. De verblijfplaats van den regent heet niet *Tjindâkko*, maar *Amârang*.

r. 28. "*Tankoeroe*" enz. M. l.: "*Tangkóeroe* en *Bontówa* ten Noorden, en *Sodiyang* ten Zuiden van Maros."

r. 30. "De scheiding tusschen de onder-afdeelingen *Maros* en *Pangkadjene* schijnt gemaakt te worden door de rivier *Sangkara*." De rivier genaamd *Binânga-sângkará* (*breede rivier*) is meer een *zeeham* dan eene rivier, en ontstaat niet uit de Piek van Maros. De rivier van *Kâle-Bône* of *Kâba* maakt de grens uit tusschen die twee onderafdeelingen.

Bl. 267, r. 3. "*Patañg*" M. l.: "*Tówa*"

r. 4. "*Toa*" M. l: "*Pâtoñg*"

r. 5. "*Pagang*" enz. Men spreke uit: "*Pâgañg — Bóeñgoró — Labâkkañg — Talâtjóe — Pañgkadjéné.*

r. 9. "de rivier Tala" tot en met "naar zee vloeit." M. l.: "De scheiding tusschen het 2de en 3de Pachtdistrict wordt gemaakt door de rivier van *Laïkañg*."

r. 19. "*Kalana* en *Mandala*" M. l.: "*Kalánna* (in de nabijheid van *Kekéyañg*) en *Mandâlle*."

r. 22. "*Parang Loë*" enz. M. l.: "*Pârañg-lówe*, *Maros*, *Bontówa*, *Pâgañg*, *Pañgkadjéné*, *Mârañg*, *Segéri*, *Kalánna* en *Mandâlle*, gaat to. *Padaëló* in Tanêtte, waar de vorstin van dat rijk haar verblijf houdtt In Tâlló en de Noorderdistrikten scheiden zich op verschillende plaatsen van den weg voetpaden af, die naar de Bergdistrikten en verder Oostwaarts leiden. Zelfs heeft men tegenwoordig een zeer goeden en vrij breeden weg van Maros naar en door de Bergdistrikten. Tusschen *Mañgkasar* en *Bâlañg-nípa*, de hoofdplaats der *Oosterdistrikten*, aan de Oostkust, is thans een geregelde postdienst ingerigt, die over *Takâllará* en *Bantâëñg* gaat.

r. 33. "Van de bergdistrikten zijn de Westelijke grenzen ons niet bekend." — De bergdistrikten grenzen ten Westen aan het eerste en tweede Pacht-distrikt.

r. 36. "*Walanaë*" M. l.: "*Walánnâë*," Verg. boven.

"Saworo" M. l.: "*Sawâroe* (in Tjâmba)"

r. 37. "Takembang" M. l.: "*Takémpoñg*"

"*Takalama*" M. l.: "*Takalâsi*"

"*Takalata*" M. l.: "*Takalâllá*"

l. r. "*Bengo*." M. l.: "*Malâwa*."

Bl. 268, r. 5. "*Kalimasang*" M. l.: *Kalimâssañg*"

r. 7. "*Laikang*" M. l.: "*Laïkañg*"

r. 11. "De eilandjes *Galesong*" enz. tot en met "*Tanahkeke*" M. l.: "De eilandjes *Sanrabĕn͠gi* en *de drie gebroeders*, te weten: *Baoelóewan͠g, Satân͠ga* en *Dâyan͠g-Dayân͠gan͠g*, alsmede *Tanakêke*" — Van deze eilanden zijn ook de *Drie Gebroeders* werkelijk bewoond.

r. 14. "Zij (de Afdeeling Zuiderdistrikten) is verdeeld" enz. — Deze Afdeeling bevat thans volgens de mij gedane opgave de volgende onderafdeelingen en regentschappen:

1°. *Bantâën͠g*, verdeeld in de regentschappen *Bantâën͠g* en *Taróewan͠g*, alsmede de onderregentschappen *Tompobóelóe* en *Roembiya*;

2°. *Binâmóe* of *Djĕnépônto;* regentschap *Binâmóe;*

3°. *Bân͠gkalá* of *'Álloe;* regentschap *Bân͠gkalá.*

4°. *Takâllará;* regentschappen: *Topedjâwa*, *Polombân͠gken͠g*, *Mônjtjon͠gkomba*, *Galéson͠g*, *Sanrabône* en *Malôlo;* terwijl onder deze onderafdeeling nog sorteeren: het eiland *Tanakêke* en de *drie gebroeders*, te weten: *Baoelóewang: Satân͠ga* en *Dâyan͠g-dayân͠gan͠g*.

Bl. 269, r. 26. "de *Bebo*" M. l.: "*Bêba*"

r. 28 en 30. "*Sanraboni*" M. l.: "*Sanrabône*"

r. 29. "rivier *Bira anga lamboesoe*" Men leze: "rivier *Binân͠galâmboesóe* (lett.: *regte rivier*)"

r. 32. "de *Bajang*" M. l.: "de *Tamanrôya*"

"*Melasoro*" M. l.: "*Malâssoró*"

r. 33. "*Binamoe* of *Bantoeloe*" — M. l.: "de rivier van *Djĕnépônto*"

"*G. Lompo Batang*" M. l.: "*Berg Lômpo-bâttan͠g* (dikbuikig)"

"Voor *berg* bezigt de Boeginees *bóelóe*, de Man͠gkasaar: *mônjtjon͠g*, niet *góenoen͠g;* dit is Maleisch.

r. 34. "*Boeloe-boeloe*" M. l.: "*Bóelo-bóelo*"

r. 36. "*Kalimasang*" M. l.: "*Kalimâssan͠g*"

l. r. "verheffen zich de *Bobo Karaëng* en de *Lompo Batang*" — M. l.: "verheft zich het gebergte van Bantâën͠g met zijne twee toppen, te weten: den *Wâwo-karâën͠g* of *Bâwo-karâën͠g*, of *Bóbo-karâën͠g* (lett.:

den berg, die als 't ware *gelijk een vorst is en boven de andere bergen uitsteekt* (Verg. mijn Mak. Woordenb. bl. 222, kol. 1, op *bâwo* N°. 2) en den *Lompobâttang̃* (dikbuikig). Op dezen *Lompobâttang̃* ontspringen verscheidene groote en kleine rivieren, onder welke de *Walânnâë*, de *Tíno*, de rivier van *Bantâëng̃*, de *Kaíli* en de *Kalimâssang̃* de voornaamste zijn.

Volgens sommigen heeft men bij *Bóbo-karâëng̃* niet aan eene verbastering van het Bantâëng̃sche *bâwo*, = het Boeginesche *wâwo, boven*, maar aan het zuiver Makassaarsche *bóbo*, *kippen voeren*, en die daarmede *tot zich lokken*, te denken. Er zouden namelijk in oude tijden op Celebes twee magtige vorsten geweest zijn, waarvan de een op den berg *Latimódjong̃*, benoorden *Lóewóe*, de ander op dezen top van het Bantâëng̃sch gebergte zetelde. Laatstgenoemde, ofschoon minder magtig, zou zich de gunst van vele medevorsten verworven, die als 't ware gelijk *kippen* tot zich *gelokt*, en hierdoor ten slotte de overmagt erlangd hebben.

Bl. 270, r. 18. "2 controleurs" M. l.: "3 kontroleurs"

r. 30. "die eene bezetting heeft van 50 man" — Deze militaire bezetting is daar thans, evenals vroeger te Maros, weggenomen.

r. 37. "een paarhonderd Chinezen" — Mèn vergelijke het bij bl. 264, r. 24, aangeteekende.

"en een honderdtal afstammelingen van Europeanen" enz. tot en met "daarvan belast." Hier verwijs ik naar het door mij bij bl. 210, r. 12, tot en met r. 16 aangeteekende.

Bl. 271, r. 8. Bij Bantaëng̃ dient vooral ook melding gemaakt te worden van den naburigen waterval te *Bisâppóe*, welke dien van *Bantimóeroeng̃* bij Maros verre in pracht en schoonheid overtreft. Hij is ongeveer 80 el hoog.

r. 10. "Limbang Tjina" M. l.: "*Límbang̃-Tjína*"

r. 12. "*Sorébaja*" In de Aanteek. op mijne Makassaarsche chrestomathie, bl. 462, r. 1 vlgg. heb ik gezegd, dat mij tegenwoordig geen

kampoñg *Sorebâya* op Z.-Celebes bekend was; later is mij echter gebleken, dat tusschen *Rappówa* en *Biañgkêke* werkelijk nog een kampoñg van dien naam bestaat.

r. 13. "*Jamboea*" M. l.: "*Djambóewa*"

"*Rappoa*" M. l.: "*Rappówa*"

r. 14. "*Morroa*" M. l.: "*Manrówa*"

"*Sinoa*" M. l.: "*Sinówa*"

"*Tamona*" M. l.: *Tamaóna*"

"*Lokka*" — Dit *Lokka* ligt 4000 voet boven de oppervlakte der zee, aan den voet van den wegens zijn vorm onder den naam van *Doodkist* bekenden berg, die nog een 500 voet hooger is. Dit *Lokka* wordt van tijd tot tijd door Europeanen bezocht, wier gezondheid tengevolge van langdurig verblijf in een tropisch klimaat geschokt is.

"Pandjang" M. l.: "*Pânjdjañg*"

"*Gantarankeke*" M. l.: "Gantârañg-kêke" (lett.: *klein Gantârañg*)"

r. 17. "*Bela-Galoeng*" tot en met "Controleur." M. l.: "De kampoñg *Djénépónto* ligt aan de monding der rivier van dien naam. Het militair établissement van 50 man bevindt zich thans nog in die kampoñg, doch zal spoedig naar *Bêla-gâloeñg*, dat bij de overvaart der rivier aan den grooten weg gelegen, en ook eigenlijk de standplaats van den kontroleur is, verplaatst worden."

r. 20. "rivier van *Binamoe*" M. l.: "rivier van *Djénépónto*"

r. 21. "*Bantoeloe* of *Boeloe-boeloe*" — "*Bantoeloe* niet bekend, wel *Bóeloe-bóeloe*."

r. 22. "*Samanroea*" M. l.: "*Tamanróya*"

r. 23. "Pitang" M. l.: "*Pêtañg*"

"*Dali*" M. l.: "*Kaéli*"

r. 30. "*Malassor* of *Melasoro*" M. l.: *Malâssoró*"

r. 32. "*Nasoe*" tot en met "*Bajang*" M. l.: "*Nâsará* aan de *Malâssoró*-baai"

Bl. 272, r. 1. "*Madito*, *Nimoli*" zijn niet meer te vinden.

r. 2. "*Mantjong*" M. l.: "*Mónjtjong*"

"*Sapia*" M. l.: "*Sappéya*"

r. 7. "*Sanraboni*" M. l.: "*Sanrabóne*"

r. 11. "tegenover het eilandje van denzelfden naam" M. l.: "tegenover het eilandje *Sanrabéngi*"

r. 14. "*Bebo*" M. l.: "*Béba*" — Het hier bedoelde *Sawâkoeng* wordt ook wel naar dit riviertje genoemd: *Sawâkoeng-Béba*, ter onderscheiding van een ander *Sawâkoeng*, dat men dan *Sawâkoeng-lówa*, het *oude Sawâkoeng*, noemt.

r. 15. "Deng Toa" M. l.: "*Âëng-tówa*"

r. 17, 18, 21 en 24. "*Sanraboni*" M. l.: "*Sanrabóne*"

r. 23. "*Lengkes*" M. l.: "*Léngkesé*"

"*Balo*" Men spreke uit: "*Bâlló*"

r. 24. "*Polombangking*" M. l.: "*Polombângkeng*"

r. 25. "*Lalengan* en *Toemoe Lob*" M. l.: "*Léyang* en *Tâmoe-lówe*"

Bl. 273, r. 1. "*O. Laboean*" M. l.: "*Ôedjoeng-labóewa*"

r. 3 en 10. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 4. — De namen dezer eilandjes zijn: *Boeloenróewe*, of *Bólongdóewa*, *Léang-léang*, *Kambóeno*, *Kódingâreng*, *Kanâlo*, *Kanâlo-dóewa*, *Lânre-anréyang* en *Bâtang-lâmpé*.

r. 8. "*Kalimasang*" M. l.: "*Kalimâssang*"

r. 12. "*Maroangin*" M. l.: "*Bówong-lângi*"

r. 14. "*Laja*" M. l.: "*Laiya*"

r. 27. "*Bangkeng Boeki*" M. l.: "*Bângkeng-bóeki*" Lett.: *voet van het gebergte* (welligt met het oog op den hoogen *Piek van Bantâëng*). Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 12.

Bl. 274, r. 2. "gebergte" tot en met "ontspringt" M. l.: "gebergte van *Bantâëng* ontspringt"

r. 4. "de *Kalimeme*" of *Kaloemame*" M. l.: "de *Kaloeméme*"

r. 5. "de *Danoañg*" M. l.: "de *Danóewañg*"

"de *Sappaberoea*" M. l.: "de *Sapoe-béroe*"

r. 8. "de *G. Soekañg*" M. l.: "de *Bóelóe-Saóekañg*"

r. 12. "den *G. Lompo Batañg*" M. l.: "den berg *Lómpo-båttañg*"

r. 14. "de *Tangka* die" enz. tot en met "oorsprong heeft." M. l.: "de *Tåñgka*, die uit den *Lómpo-båttañg* ontspringt."

r. 17. "De Afdeeling *Ooster-Distrikten* is verdeeld *in*" enz. — De Afdeeling Ooster-distrikten bevat tegenwoordig de navolgende onderafdeelingen met de daaronder behoorende regentschappen:

1°. *Bålañg-nípa;* regentschappen: *Oost-Bóelo-bóelo*, *Tóndoñg* en *Lamåtti*;

2°. *Bikéroe;* regentschappen: *West-Boélo-bóelo*, *Manimpahöï* en *Manípi* (Toeróeñgañg);

3°. *Kådjañg;* regentsch.: *Kådjañg* (Lêmbañg), *Wéro*, *Tíro* en *Bíra;*

4°. *Boeloekóempa;* regentschappen: *Gantårañg*, *Ôedjoeñg-lóhe* en *Oud-Boeloekóempa.*

l. r. "Lamâtti" enz. Van de hier genoemde landschappen is in later tijd *Bóelo-bóelo* gesplitst in de twee regentschappen *Oost-Bóelo-bóelo* en *West-Boélo-bóelo.* Voorts is *Baríñgañg* onder den regent van *Oost-Bóelo-bóelo*, *Lêmbañg* onder dien van *Kådjañg*, *Toeróeñgañg* onder dien van *Lamåtti* gekomen; terwijl *Djódjoló*, naar ik hoor, eerlang onder dien van *Oud-Boeloekóempa* gebragt zal worden.

Bl. 275, r. 5. "een aan hem ondergeschikten Controleur van de onderafdeeling *Boelecomba*" M. l.: "drie kontroleurs, voor ieder van de drie laatstgenoemde onderafdeelingen één"

r. 6. Achter "bijgestaan door" in te lasschen: "ambtenaren ter beschikking,"

r. 9. "Karaëñg of Regent en een soelewatañg of glarang" enz. Liever eenvoudig: "een Regent en een onderregent" omdat de titels nog al dikwijls verschillen, meest echter het Boeg. *Åroe* of *Aróeñg*, en

slechts hoogst zelden *Karäëñg*, dat Mañgkasaarsch is. Verg. slechts 't Jaarboekje Celebes van 1865, bl. 13 vlgg.

r. 18. "Sindjaï" Men kan zoowel *Sinjdjâï* als *Sanjdjâï* schrijven. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 30. Tegenwoordig spreekt men niet meer van de Onder-Afdeeling *Sinjdjâï* of *Sanjdjâï*, maar van de Onder-Afdeeling *Bâlañg-nipa*, lett.: *nipa-kraal*, dus genoemd van wege de menigte van nîpa-boomen (*Nipa fructicosa L.*). Aldus ook genoemd de plaats waar de Assistent-resident der Oosterdistrikten zijn zetel heeft, en niet: "*Balong Nipa.*"

r. 25. "kortelings" kan nu gemist worden. Deze weg werd reeds in 1861 voltooid door den onvermoeiden ijver van den tegenwoordigen Assistent-Resident Holtz, die daar in dien tijd als kontroleur geplaatst was. Verg. Verzam. van berigt. betreffende de Bijbelverspreiding, N°. 96—99, bl. 31.

r. 30. "*Taka*" M. l.: "*Tåkalâllá*" Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 39.

r. 32. "*Kadjang*" In het regentschap *Kâdjañg* hebben zich opgelost de regentschappen *Lémbañg* en *Laïkañg*.

Bl. 276, r. 1. "*Wiraro*" M. l.: "*Biróro*"

"*Mangapi*" M. l.: "*Mañgópi*" Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 22 en 47 vlg.

r. 3. De hier bedoelde weg van *Bâlañg-nipa* over *Tanralili* naar *Mañgkâsará* was vroeger een postweg, thans gaat de post over *Bantâëñg* en *Takâllará*.

r. 7. "geene bijzonderheden bekend" — Hier valt ook niets bijzonders van te zeggen. Op *Boeloenróëwe* wonen eenige visschers. Ook heeft men er een paar kalkbranderijen.

r. 12. "van een Kontroleur" M. l.: "van den kontroleur der vierde onderafdeeling," — De kampoñg waar de kontroleur woont heet eigenlijk *Gadéya*. (Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 76.)

reg. 13. "*Gantârañg.*" — Tot het regentschap *Gantârañg* behooren tegenwoordig ook *Paliyówi* en *Tâla*, beiden vroeger op zichzelven staande regentschappen. (Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 76 vlg.)

r. 21. "*Gantarang*" — In het regentschap *Gantârañg* is geen kampoñg van dien naam. De regent woont tegenwoordig te *Barâba*. Vroeger (Jaarb. Celebes 1865, bl. 77) had hij ook te *Sapíri* eene woning, dewijl daar toen een bijwijf van hem woonde.

r. 23. "Karampoèwañg" ligt aan het strand op den weg van *Boeloekoèmpa* naar *Bantäëñg*.

r. 25. "*Tanah beroe*" M. l.: "*Tanabéroe*" Het regentschap van dien naam bestaat niet meer; het land staat thans met *Bontotâñga* en *Bâttañg* onder den regent van *Tíro*.

r. 29. "*Lémo-lémo*" M. l.: "*Lêmo-lêmo*" Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 70, vlgg. Het regentschap van dien naam bestaat niet meer. Het land van *Lêmo-lêmo* staat thans, evenals dat van *Âra*, onder den Regent van *Bíra*. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 63, vlgg.

Bl. 277, r. 12. "Ara" Dat *Âra* thans met *Lêmo-lêmo* onder den regent van *Bíra* staat, heb ik reeds bij bl. 276, r. 29 opgemerkt.

r. 21. "Langa-Langa" M. l.: "*Lâñge-lâñge*" Het regentschap *Lâñge-lâñge* heeft opgehouden te bestaan, en heeft zich met de regentschappen *Bóroñg* en *Garâssiñg* opgelost in dat van *Wéro*.

r. 23, "*Bonto Tanga*" M. l.: "*Bontotâñga*" Dat er geen regentschap van dien naam meer is, heb ik reeds bij bl. 276, r. 25, gezegd.

r. 26. *Oedjong Loi*" M. l.: "*Ôedjoeñg-lôhe*" Onder den regent van *Ôedjoeñg-lôhe* staat tegenwoordig ook *Pañjikókañg*, dat in 1864 nog een op zichzelf staand regentschap was. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 78, vlg.

r. 31. "*Lioekang Lowe*" M. l.: "*Liyoèkañg-lówe.*"

r. 32. "Sarantang" M. l.: "*Saróntañg*"

r. 33. "Batang-kéké" M. l.: "*Bâtañg-kéke*"

r. 33. "*Tanah Doang*" M. l.: *Tâna-Dôwang*"

r. 35. "zij werden vroeger tot de Afdeeling *Saleyer* gerekend" NB. Alleen *Liyóekang-lówe* sorteert thans onder *Bira* (Afdeeling Oosterdistrikten). De overige Boegeroens-eilanden behooren nog steeds onder Saleijer. Doch men leze: "*Sarôntang*", in stede van "*Sarantang*" en "*Pâsi-tanétte*" in stede van "*Tanah Doang*." De naam *Wira* schijnt onder de Inlanders niet bekend te zijn.

Bl. 278, r. 4. "*Salajar*" M. l.: "*Silâyará* (Mak.) of *Silâdjá* (Boeg.). "Tâna-dôwang" (lett.: *garnalen-land*) is de naam, dien men, op zee zijnde, aan Saleijer geeft. Wie in de nabijheid van dit eiland van *Saleijer* sprak, liep gevaar zijn vaartuig te verliezen.

r. 5. "*Lassoa*" M. l.: "*Lasówa*"

r. 14. "*Haroe*" In de vorige uitgave is de Heer De Hollander nog in het onzekere, of men *Haroe* dan wel *I-laroe* te schrijven hebbe. De thans gevolgde opgave is de juiste. Deze berg van *Hâroe* is de hoogste punt van *Gantârang*.

r. 20. "*Apo-Batoe*" M. l.: "*Áppo-bâtoe*"

"*Pisobang*" M. l.: "*Pasóbang*"

Bl. 279, r. 7. "De bevolking" enz. Men vergel. het bij bl. 264, r. 24, aangeteekende.

l. r. "Popokan" enz. M. l.: "*Popókang*, *Parrâkang* en *Pontiyâná*."

Bl. 280, r. 8. "*To-ri-djéné's*" M. l.: "*Toe-ri-djéné's* (watervolk) genoemd." Verg. het bij bl. 193 r. 14, aangeteekende.

r. 16. "Het eiland is verdeeld in twaalf Regentschappen" enz. Ook hier is het getal regentschappen zeer verminderd; tegenwoordig heeft men slechts de regentschappen: *Bontobângoeng*, *Bâllá-bóelo*, *Layólo*, *Bontobórosó*, *Bârambârang*, *Bonéya*, *Mâre-mâre*, *Bóeki*, *Batammâta* en *Tanétte;* benevens de eilanden: *Gówang*, *Malimboe*, *Bâhoelóewang*, *Tambolóngang*, *Poelâssi*, *Póeloe-róessa*, *Mamalâkki* of: *Mamalinjtjong*, *Pâsi* of *Varkens-eiland*, de twee *Boezeroenen: Pâsi-tanétte* en

Saróntañg, *Kâyoe-wâdi* (NB. De namen *Kajoe-Andôle* en *Kajoe-Mati* onder Inlanders onbekend!) en *Tana-Djampéya*, met de daarom liggende eilanden: *Katéla*, *Póeloe-bémbe*, *Póeloe-sisir*, *Djâi-lâmóe*, *Póeloe-tiga* en *Tâna-mâlâlâ*, alsmede de eilanden *Bonerâte*, *Kalâo* en *Kalâo-tôwa*.

r. 27. "*ôpoe*" Dit woord is zeker van *Lóewóe* afkomstig, waar *ôpoe* de gewone benaming voor een vorst is.

r. 31. "*Glarangs*" M. l.: "*gallârrañg's*"

r. 32. "*Bonto Bangong* wordt" M. l.: "*Bontobâñgoeñg* werd eertijds"

r. 34. "hij oefent" M. l.: "hij oefende"

r. 37. "Kontroleur derde klasse" M. l. eenvoudig: "Kontroleur" want men treft er ook dikwerf een kontroleur van de eerste of tweede klasse aan.

Bl. 281, r. 5. "Batang Mata" M. l.: "*Bâtañg-mâta*"

"*Joñg* of *Djoeñg*" M. l.: "*Djōñg*"

"*Pangiliang*" M. l.: "*Pañggiliyañg*"

r. 6. "*Bonto Bangoen*" M. l.: "*Bontobâñgoeñg*"

"*Bala Boeloe*" M. l.: "*Bâlla-bóelo*"

r. 8. "*Pangiliang*" M. l.: "*Pañggiliyañg*"

r. 13. "de *bezetting*" enz. Er ligt tegenwoordig geene militaire bezetting meer.

r. 36. "*Badjak*" M. l.: "*Bâdjâ*"

Bl. 282, r. 5. "*Lassi* en *Baoeloeang*" M. l.: "*Poelâssi* en *Bahoelóewañg*"

r. 6. "*glarang*" M. l.: "*gallârrañg*"

r. 7 en 15. "*Tanah Djampeja*" M. l.: "*Tana-Djampéya*"

r. 10. "in huur is afgestaan aan twee chinezen van *Mañgkasar*." Het hier bedoelde kontrakt is op verzoek van den Chinees Ong Im, oud-kapitein der Chinezen, den man die met het gouvernement gekontrakteerd had, ten gevolge van geleden verliezen ontbonden. Thans

heeft zich daar voorloopig zonder kontrakt de heer P. van Below gevestigd, om te zien, of er al dan niet mogelijkheid besta, om met voordeel op dit eiland werkzaam te zijn.

r. 13 en 27. "*Kalaoe*" M. l.: "*Kalao*"

r. 28. "*Lombego*" M. l.: "*Lambĕgo*" — Naar dit *Lambĕgo* wordt ook wel het geheele eiland door de Inlanders genoemd.

r. 31 en 33. "*Boni*" M. l.: "*Bône*"

Bl. 283, r. 4. "*Pangalasañg*" — M. l.: "*Bônto*"

r. 12. "het sluiten van huwelijken" — Dit geschiedt nooit door een regent of vorst, maar door den priester. Wel ontvangt een regent of vorst giften bij gelegenheid van de huwelijken zijner onderdanen.

In de Noot 1 onder aan den voet dezer bladzijde wordt, regel 6, gesproken van een *hatiboe* en *zes bidals*.

Dit *hatiboe* is het Arabische خَطِيب (chaʿtieb) *prediker*, hetwelk op Zuid-Celebes meestal verbasterd wordt in *kâtté*. Verg. reg. 9 van de noot.

Bidal is het Mak. *bidalá* = *bilâlá*, insgelijks eene waardigheid in de moskee, het Arab. مُوَذِّن (moewadsin), dus genoemd naar den eersten *aankondiger van het gebed* met name بِلَال (Bilâl). Verg. Weil's Moehammed, bl. 50, Noot 57.

r. 16, § 1. "*Boni*" — Zoowel hier als later schrijve men steeds: "*Bône*"

Over de reg. 26 vermelde rivier *Tjenrana bareng* heb ik reeds gesproken bij bl. 182, r. 25. Wat de in deze § opgegeven grenzen van Bône betreft; die worden naauwkeuriger aldus gesteld:

De grenzen van de *Pitoempanóewa* (of 7 landen), gelegen ten Noorden der mondingen van de *Tjeñrâna*-rivier, en sorterende onder *Bône* zijn: ten Noorden *Lóehóe*, ten Oosten de zee (golf van Bône), en ten Westen en ten Zuiden *Wâdjó*. De grenzen van het rijk *Bône* zelf zijn:

ten Noorden *Wâdjô*, ten Oosten *de golf van Bône*, ten Zuiden de Afdeeling *Oosterdistrikten*, en ten Westen de *Noorderdistrikten*, *Lamóeroe*, *Mariyo-riwâwo*, *Sóppeng*, *Mariyo-riyâwa* en *Wâdjô*.

NB. Volgens Art. 1 van het op 12 Maart 1868 tusschen Bône en het Nederlandsch Gouvernement gesloten kontrakt, bestaat het leenrijk Bône thans uit: 1° *het eigenlijk Bône* met inbegrip van het achterleen *Lamóeroe*; 2° het Noordelijk daarvan gelegen *Pitoempanoewâë*; 3° de kampong's *Tjimpoe*, *Malêla* en *Tjakeâwo* in *Lóewóe* aan den mond der *Tjimpoe*-rivier gelegen.

Bl. 284, r. 4. "De hoofdplaats Lamóeroe ligt aan of nabij de rivier *Walanaè*" M. l.: "De hoofdplaats Lamóeroe ligt aan de *sâlô-Lamóeroe* (rivier van Lamóeroe)."

r. 6. Over *Sinjdjâi* of *Sanjdjâi* is reeds gesproken bij bl. 275, r. 18.

r. 16. De *G.* als verkorting van het Maleische *Góenoeng*, *berg*, worde hier en verder weggelaten.

r. 16. "*Pondre*" M. l.: "*Pônre*"

r. 17. "*Tarapoeng*" M. l.: "*Darâpoeng*"

r. 22. "*Batoe Lappa*" M. l.: "*Bâtoe-lâppâ*"

r. 27. "de Latoero" M. l.: "de *Latônro*" (één der mondingen van de *Tjenrâna*-rivier).

"de *Maroetoe watoe*" M. l.: "de *Maroeloewâtoe*" (insgelijks eene monding der Tjenrâna-rivier).

r. 28. "de *Bârang*" — Dit is een gedeelte der *Walânnâë*. Verg. Aant. bij bl. 182, reg. 25.

"de *rivier van Boni* of *Badjoa*" — Dit worde weggelaten.

r. 29. "Salenkata" M. l.: "*Salangkẹto*" — Voorts voege men nog de volgende rivieren bij: de *Salomêko*, de *Tarâsoe* en de *Tabóene*.

Noot 3 onder aan den voet van bl. 284. De aldaar vermelde bergen *Bóelóe-Malênteng* en *Bóelóe-Karampóewang* zijn volgens den heer Bakkers zelven onder de bergen van Bône op te nemen.

Bl. 285, r. 2. "*Walanaë*" M. l.: "*Walånnäë*"

r. 11. "*Aroem Pone*" enz. M. l.: "*Åroem-Pône*, d. i.: *aróeñg van Bône*, of ook wel *Pâtta-mañgkâóeë*, d. i.: *onze regerende Vorst of Heer*"

r. 14. "*Toma-ri-lalæng*" M. l.: "*To-márilâlåñg*" — Dit woord is zamengesteld uit *to* = *tâoe*, *mensch*, + *márilâlåñg*, lett.: *binnen zijn*, van *rilâlåñg*, *binnen;* v. d.: *in de intiemste*, of *naauwste*, *betrekking*, *staan*, te weten: *tot den vorst*. Van daar is *To-márilâlåñg* de titel van Bône's *rijksbestierder* als van den ambtenaar, door wiens handen alle zaken des rijks van eenig gewigt behooren te gaan.

r. 30. "de *Djematongæng*" M. l.: "de *Djémma-tôñgåñg*, lett.: *een gegoed man*, *een man van goede afkomst*, tenzij men denke aan *tôñgåñg riyadânna*, *op wiens woord men vertrouwen kan*, hetgeen geen ongepaste benaming voor iemand van die betrekking zou zijn.

r. 2 v. o. "*Anroñg-goeroe anak-aroeñg*" M. l.: "*Anroñggóeroe anakaróeñg*"

Bl. 286. "*Toemalompona toe wañgke*" M.l.: "*to-mâlompóna Towañgké.*"

r. 4, 6 en 20. "Pantjænnangæng's" M. l.: "*Pañjtjânnâñgåñg's*". Wat over deze *pañjtjânnâñgåñg's* uit de verzameling van berigten over Bijbel-verspreiding N°. 96 tot en met 99, bl. 54 vlgg., ontleend is, zou ik wel wat uitvoeriger en naauwkeuriger meêgedeeld wenschen te zien.

r. 9 en 14. "*Badjoa*" M. l.: "*Badjówe*"

r. 16. "*Doelongs*" M. l.: "*Dóeloeñg's*"

r. 23. "Glarang" De Boeginees zegt: *gållârråñg*, de Mañgkasaar: *gallârrañg*.

r. 25. "*Tjitta*" enz. M. l.: "*Tjitta, Bône-tâñga Âdjañgâlå*"

r. 27. "*Tjitta*" M. l.: "*Tjitta*"

r. 28. "*Oewoengæ*" M. l.: "*Woeñgäë*"

r. 29. "*Tællo*" M. l.: "*Tâllå*"

r. 32. "*Tjinænnoeng*" M. l.: "*Tjinânnoeñg*"

r. 33. "*Pasempa*" M. l.: "*Pasémpå*"

"*Oerang*" M. l.: "*Ôerâñg*"

r. 34. "*Awam Pone*" M. l.: "*Awampône.*"

r. 35. "*Djælling*" M. l.: "*Djaliñg*"

r. 36. "*Oëla*" M. l.: "*Wóëla*"

"*Welanring*" M. l.: "*Welánrēñg*"

r. 38. "*Barabo*" M. l.: "*Barábbo*"

"*Tjinnong*" M. l.: "*Tjínoñg*"

Bl. 287, r. 1. "*Adjangala*" M. l.: *Adjañgâlâ*"

r. 4. "*Pitoe tadjoeng tanre*" M. l.: "*pítoe-táddoeñg-tâñre* (lett.: *zeven hooge payoeñg's*)"

"*Sailong*" M. l.: "*Saîloñg*"

r. 5. "*Toma-ri-lalaeng*" M. l.: "*To-márilâlâñg*" — Verg. Aant. bij bl. 285. reg. 14. Dat de *To-márilâlâñg* als *to-márilâlâng* te *Amâli* een buitenverblijf zou hebben, is zoo niet. De vorige *To-márilâlâñg*, met name *Âroeñg-Ôedjoeñg* had toevallig te *Amâli* een huis. Hij heette dan ook naar dit *Amâli*, waar hij eenigen grond bezat, *Âroeñg-Amâli*. Doch deze bezitting is, voor zoover ik weet, niet overgegaan op den tegenwoordigen *to-márilâlâñg*, *Dâëñg-Mañgóttoñg*.

r. 6. "*Oelawang*" M. l.: "*Oeláwâñg*"

"*Bengo*" M. l.: "*Bēñgo*"

r. 7. "*Liman Panoewa*" M. l.: "*Limampanóewa* (*vijf landen*)"

"*Oelo*" M. l.: "*Wóelo*"

r. 9. "*Pattangkaïe*" M. l.: "*Patañgkâíe*"

r. 10. "*Sidjælling*" M. l.: "*Sidjálliñg*"

r. 11. "*Tælloempanoewæ*" M. l.: "*Tâlloempanoewâë* (de 3 landen)."

"*Alinge*" Men spreke uit: "*Aliñge*"

r. 13. "*Annænge bila-bila*" M. l.: "*Ánnâñge bíla-bíla*"

r. 14. "*Liboeræng*" M. l.: "*Libóerâñg*"

"*Baringang*" M. l.: "*Bariñgâñg*"

r. 15. "*Pættampidañge*" M. l.: "*Patampidañge*"

r. 17. "*Annænge*" M. l.: "*Ánnåṅge*"

r. 18. "*Santjerang*" enz. M. l.: "*Saṅjtjérå, Lóṅroṅg, Tódja* en *Sâwe.*"

r. 22. "*Tjinnong*" M. l.: "*Tjínoṅg*"

r. 25. "*Soenaba, Ala*" M. l.: "*Soenåbba, Âlå*"

r. 29. "*Talloen*" M. l.: "*Tålloe*"

"*Mara*" M. l.: "*Mårå*"

r. 31. "*Awang Tangka*" M. l.: "*Áwa-tåṅgka*"

r. 32. "*Patimpeng, Boeloe-tanah*" M. l.: "*Patímpēṅg, Boélóe-tâna*"

r. 34. "*Mælle*" M. l.: "*Målle*"

r. 35. "*Karælla, Apala*" M. l.: "*Karålla, Ampâlaṅg*"

"*Kawærræng*" M. l.: "*Kawårråṅg*"

"*Tjælloe*" M. l.: "*Tjålloe*"

Bl. 288, r. 1. "*Boni*, de hoofdplaats," — De hoofdplaats van het rijk van *Bône* heet: *Watampône* en *rilâlåmbâta* (*binnen de omwalling*). De laatst overleden Leenvorst was echter zelden lang op deze of eenige andere plaats; hij veranderde gedurig van verblijf, al naardat het hem ergens meer of minder beviel.

r. 6. "*Benoae*" M. l.: "*Bénå*"

r. 9 en 10. "*Palaka*" M. l.: "*Palâkka*"

r. 11. "*Oedjong,*" enz. M. l.: "*Ôedjoeṅg*" — Dit ligt boven Tjenrâna aan de rivier van dien naam. De vroegere To-mârilâlåṅg van Bône heette naar deze kampoṅg *Âroeṅg-Ôedjoeṅg*"

r. 22. "of aan die belofte gevolg is gegeven, is ons onbekend." Aan die belofte is tot dusverre geen gevolg gegeven; en het valt ook te betwijfelen, of dit immer geschieden zal. De vorst, welke die belofte gedaan heeft, is thans overleden, en opgevolgd door zijne dochter *Âroe-Timóeroeṅg*.

r. 23. "zijne achterleenen." M. l.: "zijn achterleen."

r. 29. "*Barroe*" M. l.: "*Bårróe*"

r. 30. "de rivier *Lipokassi*" M. l.: "de rivier *Ladjâri*"

Bl. 289, r. 1. "en ten Oosten aan *Mariyo* en *Lamóeroe*, waarvan het ook gescheiden is door eene denkbeeldige lijn, wier hoofdpunten ons, evenals die aan de Zuidzijde, onbekend zijn." Deze zwarigheid is bezwaarlijk anders dan met eene goede kaart weg te nemen. Ik vertrouw echter, dat de op last van het Gouvernement bewerkstelligde opname van *Tanétte* en *Bárróe* den schrijver weldra de verlangde inlichting ten volle verschaffen zal.

r. 10. "Panjtjaran" M. l.: "*Panjtjâna*"

r. 15. "*Lipokassi*" M. l.: "*Lipoekâsi*" Deze rivier blijft in haar geheel in het gebied van Tanette, uit welks hoog gebergte zij ontspringt, en dus niet uit *Sóppeng*, gelijk bl. 300, r. 11, beweerd wordt.

r. 25. "*Barroe*" M. l.: "*Bárróe*"

r. 30. "met welke in 1861 een nieuw kontrakt is gesloten." In 1867 is op nieuw met de vorstin van Tanette een kontrakt gesloten. Dit is dezelfde *We-Tânriyólle* van 1861.

r. 32. "de leenmannen" M. l.: "de leenman"

Bl. 290, r. 3. "De Hoofdplaats Tanette" tot en met "rivier Pantjaran" M. l.: "De hoofdplaats *Padaéló*" tot en met "rivier van *Lipoekâsi*"

r. 5. "*Pompala-langang*" M. l.: "*Pompalalângang* in het District *Lompo-riláóe*" — Deze kampong was in 1861 de residentie der koningin van Tanette (Verg. Berigten betreffende Bijbelverspr. N°. 96—99, bl. 21); doch in 1867 heeft zij haar zetel verplaatst naar *Padaéló*"

r. 7. "Sapobatoe" enz. M. l.: "*Sappo-bâtoe, Djampóewe*" enz.

r. 12. "Van de vasalschappen *Lipoekâsi*, *Lalólang*, *Panjtjâna* en *Tjinákko* is *Lipoekâsi* alleen als vasalschap blijven bestaan, Doch de tegenwoordige vorst, La-Mâkka Dâëng-Parâni, de laatste vorst van *Tâlló*, loopt groot gevaar van ook dit rijkje spoedig te verliezen. Dit is ten minste zeker, dat hij zonder de hulp van het Nederlandsch Gouvernement reeds lang door de koningin van Tanêtte afgezet ware, dewijl deze er volstrekt geen bezwaar in zou zien, om ook *Lipoekâsi*,

evenals de andere zooeven genoemde vasalschappen, bij Tanêtte te voegen.

r. 16. "*Lipokassi* en *Tjappa benoewa*" M. l.: "*Lipoekâsi* en *Tjâppá-banóewa*, of: *Tjâppá-wanóewa*"

r. 19. "*Padælo* en *Soreang*" M. l.: "*Padaêló* en *Sorêyañg*"

r. 20. "Pantjana" — Naar dit landschap heet de moeder van *We-Tâñriyólle*, de tegenwoordige koningin van *Tanétte*, *Tjólli-poedjiye Âroe-Pañjtjâna*.

r. 26. "*Poete-angin* of *Poetianging*" M. l.: "*Póete-âñgiñg*"

Bl. 291, r. 1. "*Kajeli*" — De Inlander zegt: "*Kaîli*"

r. 13. "*Palos*" Volgens den Inlander: "*Pâloe*"

r. 14. Men voege bij: "Voorts heeft men hier wat tuinpadie, djagoñg, soorten van *lâme*, of *obie*, *suikerriet*, *koffij* en *kakao;* doch dit alles bijna enkel voor eigen gebruik. Wat ook nog wel naar Mañgkasar uitgevoerd wordt, zijn de *mêmoe's*, zijnde een soort van beest, dat wel eenige overeenkomst met een kat, vooral de *djîná*, en ook wel met een aap heeft, doch van een klaauw aan de punt van den staart voorzien is. De testiculi van deze dieren worden gebezigd bij het bereiden van de dóepa en istañggi, gelijk ook van de Makassar-olie, en kosten *f* 8 à 12 de honderd stuks. Deze testiculi worden gewoonlijk *timpâoesóe* genoemd, wel te onderscheiden van het Mal. *timpāoes*, dat volgens H. C. Klinkert's suppl. op het Mal. Woord. van Pijnappel het *muscusdier* en de *muscus*, volgens anderen een *buidelrat*, *opossum*, *didelphus*, *philander*, te kennen geeft. Rumphius zegt in zijn Herbarium Amboinense, van het bereiden der *doepa* sprekende, dat *timpâoesóe* zijn zou "een witte vrucht, als pinañg, uit dewelke opengesneden zijnde, een welriekend water loopt, dat men ook tot de *dupa* gebruikt." Doch deze verklaring vond ik nergens bevestigd.

r. 21. "eenen Rijksbestuurder en Rijksgrooten, wier titels ons echter niet bekend zijn." Toen ik in 1866 met den Gouverneur van

Celebes en Onderhoorigheden *Tóli-tóli* voor eenige dagen bezocht, werd mij daar meêgedeeld, dat de Rijksbestuurder den titel droeg van *Djoegóegoe*, en dat de Rijksgroote, die in rang op hem volgde, *Kapitan-laoet* genoemd werd. Laatstgemelde had het oppertoezigt over het zeewezen, evenals de *Kapitan-laoet* in Ternate. Ook schijnt hij aan het Hof eenigermate de rol van ceremoniemeester te vervullen. De toenmalige *Kapitan-laoet*, met name *Sabói Moehammed Bākir*, maakte op mij en anderen een allervreemdsten indruk, waartoe zeker zijn toilette niet weinig bijdroeg. Men stelle zich een inlander voor met een oude zwarte jas aan en zeer bonte pantalon, alsmede een overhemd, waaraan vooral de jabot niet vergeten was en terdege van voren uitstak. (NB. Zijne kleedij moet hij in vroeger tijd voor een groot gedeelte van zee-officieren, die *Tóli-tóli* bezochten, ten geschenke gekregen hebben!) Wanneer men nu daarbij bedenkt, dat die persoon (NB. de tweede in rang na den vorst!) blootvoets en met een stokje in de regterhand, vooruit liep, om de *Tóli-tólische* eerewacht, waarmede hij den Gouverneur was komen afhalen, onder allerlei vreemde gebaren, naar den vorst van *Tóli-tóli*, met name Bantîlang̃ Safioe-d-dīn, die in kampong̃ *Ng̃âloe* (NB. niet *Tontoli* of *Toli-toli!*) zijn residentie had, van des posthouders woning af, aan te voeren; zal men het zich kunnen verklaren, dat wij moeite hadden om ons lagchen te bedwingen. Die man dan nam ook in het vorstelijk paleis (!?) zooveel mogelijk de honneurs waar. De vorst en diens *djoegóegoe*, gelijk ook de andere voorname inlanders waren op dergelijke wijze gekleed, doch wat minder bewegelijk van aard dan meneer de *Kapitan-laoet*. Welligt wordt deze *Kapitan-laoet* later nog eens vorst van *Tóli-tóli*, aangezien zulk een *Kapitan-laoet* gewoonlijk de opvolger van den *djoegóegoe*, en de *djoegóegoe* weder van den vorst moet zijn. Nu, de vorst, die toen aan de regering was, beteekende, naar ik vernam, ook zeer weinig.

Volgens later bekomen inlichting zouden de *distriktshoofden* van

Tóli-tóli den titel van *anakapoëno*, en de *dorpshoofden* dien van *marsaóëli*, voeren..

r. 25. "*Tontoli* of *Tóli-tóli*, de hoofdplaats en residentie van den Vorst" — De kampong, waar de vorst woont, heet niet *Tóli-tóli*, maar *Ñgâloe.*

r. 27. "Er wordt eenige handel gedreven, vooral door daar gevestigde Boeginezen" Er is hier ook een kampoñg, die nagenoeg geheel met Boeginezen bevolkt is, te weten *Kâmpoñg-bâroe.* Het hoofd van die kampoñg werd, toen ik daar was, betiteld *Kapâla-kâmpoñg*, en heette *Samaóëna.* Hij was ook zelf een Boeginees, en had blijkbaar nog al invloed op de bevolking van *Tóli-tóli.*

r. 29. "*Laboean Dedeh*" — Dit *Laboëwañg-dêde* is eigenlijk de naam van de plaats, waar de steenkolenloods staat; de stoomschepen gaan dan ook gewoonlijk voor deze plaats ten anker, om steenkolen in te nemen. De woning van den posthouder is ongeveer een half uur roeijens van daar, in de kampoñg *Malósoñg.*

r. 31. "*Kalañgkañgan*" — Dit *Kalañgkâñgañg* was in vroeger jaren een fameus rooversnest. Zekere *Dâëñg-Matónâ* een Boeginees bewees bij het uitroeijen daarvan gewigtige diensten aan het Gouvernement, en werd daarvoor onder anderen voor hem en zijne nakomelingen beloond met den titel van *Majoor*, waarbij men tevens de bepaling maakte, dat zij majoors-epauletten dragen mogten. Het graf van dezen eersten majoor van Kalañgkâñgañg is te Doñggâla. Te Doñggâla bevindt zich tegenwoordig als hoofd der Boeginezen een afstammeling van dien *Dâëñg-Matónâ*, met den titel van *Littenañg-Kalañgkâñgañg;* terwijl het Hoofd der Boeginezen te Mamoëdjoe in Mandar, met name *La-Pâke*, insgelijks een kleinzoon van dien *Dâëñg-Matónâ*, den titel van *Mâjoró-Kalañgkâñgañg* geërfd heeft.

r. 32. "*Kapassa*" M. l.: "*Kâpasá.*"

"*Donda*" M. l.: "*Dóndo*"

r. 33. "*Setjolo*" M. l.: "*Sitjéllo*"

r. 34. "Mandharezen" M. l.: "Mandarezen"

Bl. 292, r. 1. "*Donda*" M. l.: "*Dóndo*"

r. 2. "*Setjolo*" M. l.: "*Sitjéllo*"

r. 4, § 2. "*Kajeli*" — Dit *Kajeli* heet bij den Inlander *Kaïli.*

r. 7. "Mandhar" M. l.: "*Mandar*, volgens den Boeginees: *Mánrâ*, volgens den Mañgkasaar: *Mândará.*"

"Torâdja" M. l.: "de landen der *To-râdja's* of *bergbewoners*"

r. 24. "ijzerwaren," enz. — Ook vindt men eenigen handel in *schapen*, die van wege hunne dikke staarten gewoonlijk *vetstaarten* genoemd worden. Verg. mijne "*Wadjorezen*" enz., bl. 48, Noot *v.*

r. 27. "*Dongala*" M. l.: "*Doñggâla*"

r. 28. "*Towaeli* of *Towaïli*" M. l.: "*Towaéli* of *Towaïli.*"

r. 29. "Toradja" M. l.: "de landen der *To-râdja's*, of bergbewoners"

r. 31 vlgg. "Elk van deze landschappen wordt afzonderlijk bestuurd door eenen Radja of vorst," enz. tot en met "In 1854 is een contract met hen gesloten; of dit later is vernieuwd, is ons niet gebleken." — Toen ik in 1866 met den Gouverneur van Celebes *Tóli-tóli* bezocht, hielden wij ons ook een paar dagen in de baai van Palos op, en was ik alzoo in de gelegenheid, om met elk van deze drie vorsten kennis te maken. Ik moet echter zeggen, dat de kennismaking mij alles behalve meêviel. Geen van de drie vorsten had lezen of schrijven geleerd, en het opium schuiven was hun blijkbaar niet ongevallig. Geen wonder alzoo, dat het hoofd der Boeginezen *La-Matoeppóewañg Pâttâna La-Bândoe*, dezelfde *littenañg* (lieutenant) *Kalañgkâñgañg*, waarvan ik reeds bij bl. 291, reg. 31, gesproken heb, daar meer te zeggen had dan één van die drie vorsten, en eigenlijk alleen het gezag in handen had. Hij was dan ook de man, die zorg droeg, dat de Gouverneur niet al te erg beneden zijn rang ontvangen werd. Bij hem aan huis vond men zelfs tafels en stoelen, die daar aan de vorstelijke hoven nog

steeds als artikels van luxe beschouwd werden. Wij moesten ons dus zoowel in *Pálos* als in *Towaéli* en *Donggála* bij gelegenheid van het bezoek ten hove met omgekeerde leêge kisten tot zitplaats, en met een op kisten gestutte plank als tafel behelpen. Dat het in 1854 met deze vorsten gesloten kontrakt in later tijd nog vernieuwd zou zijn, is mij niet bekend. Ik voor mij zou het echter overbodig geacht hebben; want in 1866 had nog geen van de vorsten het zoover gebragt, dat hij den zin van het kontrakt van 1854 verstond. En zelfs had de vorst van Palos er zoo weinig notitie van genomen, dat, toen de Gouverneur over een daarin voorkomend artikel wenschte te spreken, het gansche Hof in rep en roer kwam en werkelijk doodsangsten uitstond, dewijl niemand wist, waar het kontrakt gelegd was. Eerst na lang zoeken, was men eindelijk zoo gelukkig, van het gewigtig document onder allerlei oude papieren terug te vinden. Of men er echter zonder de hulp van den Lîttenañg-Kalañgkâñgañg immer in geslaagd ware, betwijfel ik zeer; want telkens kwam één van de hovelingen met een gewonen brief, of iets anders dat volstrekt niet naar een kontrakt geleek, aandragen.

Bl. 293, r. 5. "Alfoeren" M. l.: "*To-rãdja's*, of *bergbewoners*"

r. 8. "Alfoersche" M. l.: "To-râdjasche"

r. 10. "Mandharezen" M. l.: "Mandarezen"

r. 21. "*Tondok*" M. l.: "*Tóndo*"

"*Taipa*" M. l.: "*Taípa*"

"*Mapida*" M. l.: "*Bâtoe-Mapída*"

r. 22. "*Dongala*" M. l.: "*Donggála*" — De radja van *Donggála* heeft zijn zetel in het Binnenland in kampong *Gánti*. De weg derwaarts loopt nu eens over hoogten, en dan eens door dalen, nu eens door bosschen, en dan eens door vlakten, en levert de prachtigste natuurtooneelen op. Ofschoon *Gánti* vrij ver van *Donggála* af ligt, bereikt men het toch in een half uur, dewijl de paarden, die men ook hier in groote menigte

aantreft, zulk een vluggen en gemakkelijken telgang hebben, dat men als 't ware over den grond vliegt.

r. 25. "*Kola*" M. l.: "*Kabôn͠ga*"

r. 27, § 3. *Toradja*" Mij is tot dusverre geen rijk onder dien naam bekend. Alleen ken ik een volkstam van *To-râd͠ja's*, of, zooals de Man͠gkasaar zegt, *Toe-râya's*, die in het midden, vooral het bergachtig gedeelte, van Zuid-Celebes, woont, en zich door taal, zeden en gebruiken geheel van Makassaren en Boeginezen onderscheidt. Welligt zijn zij te vergelijken met de Alfoeren van de Minahassa. Ik durf echter hieromtrent geen oordeel uit te spreken, dewijl de Alfoeren mij geheel onbekend zijn, en ik van de *To-râd͠ja's* slechts enkele te zien kreeg, toen ik eens een paar uur te *Lépo-lépo* in *Laïwoeï* vertoefde. Wat ik van hunne taal vernemen mogt, bepaalt zich slechts tot eenige woorden, die mij door Boeginesche handelaren meêgedeeld werden. En die handelaren hadden hunne kennis nog niet eens in het binnenland, maar eenvoudig op de markt te *Palópo* in Lóewóe verworven, wanneer zij daar in aanraking kwamen met *To-râd͠ja's*, die hunne waren uit het gebergte derwaarts bragten.

De benaming *To-râd͠ja* is zamengetrokken uit: *to-riyâd͠ja*. En dit *riyâd͠ja* is zamengesteld uit *ri* (in) + *âd͠ja*. Dit *âd͠ja*, dat thans, evenals *oerâï*, in het Boegineesch het *Westen* te kennen geeft, schijnt oorspronkelijk slechts de *landzijde* en het *binnenland* aangeduid te hebben, en de beteekenis van het *Westen* bekomen te hebben, omdat de Bonier de *landzijde* ten Westen van zich heeft, terwijl *alâóe* (oorspronkelijk de *zeekant*, verg. het Mal. *laoet*, *zee*,) in het Boegineesch het *Oosten* beteekent. De Makassaar daarentegen bezigt *ilâóe* voor het *Westen*, en *râya* voor het Oosten, omdat de Gowarees de *zee* ten Westen en het *land* ten Oosten van zich heeft. Zoo is het dan ook zeer goed te verklaren, dat de Makassaar den *To-râd͠ja*, of *man* (*to* = *tâoe*, *mensch*) *die ten Westen woont*, in *zijne* taal *Toe-râya*, *of man* (*toe* = *tâoe*, *mensch*) *die ten Oosten*

woont, noemt, dewijl dan *To-rādja* en *Toe-rāya* beide menschen aanduiden, die *landwaarts* in, en alzoo op het *gebergte* wonen; v. d.: *bergbewoners*.

De bl. 294, reg. 19, vermelde rijkjes *Enrèkång* (niet Enrekan) en *Lètta* (niet *Letha*) zijn zonder kwestie dezelfde rijkjes, als in § 4 vermeld worden (verg. Noot 1 op bl. 294 en Noot 1 op bl. 295), behooren dus tot het rijk *Masinrimpóelóe*, waarover in die § 4 gehandeld wordt.

Bl. 294, r. 25 en 27. "*Masenreng Boeloe.*" Men leze niet: "*Masenreng Boeloe*" en "*Masanre Boeloe*"; maar: "*Másinrimpóelóe*" — Deze benaming is zamengesteld uit het Boeginesche *másinring*, *nabij zijn*, en het Boeg. *bóelóe*, *gebergte*; zij geeft alzoo te kennen: de *rijken nabij het gebergte*.

r. 28. "Toradja" M. l.: "de *To-rādja's* of *bergbewoners*"

r. 30, en bl. 295, r. 1 en 9. "*Kariangoen*" M. l.: "*Kariyāngoeng*"

Bl. 295, r. 2. "*Serian* of *Krain*" M. l.: "*Sorèyang*, of *Binānga-Karāëng*"

r. 4. "Adja Tamparang" M. l.: "*Ādja-Tappårång*"

r. 8. "van *Toradja*" M. l.: "der *To-rādja's*"

r. 11. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*"

r. 17. "Dit gewest bestaat" enz. M. l.: "Dit gewest bestaat uit de navolgende rijkjes: *Enrèkång*, *Dóeri* (niet: *Todóeri*, dit zou zijn: *menschen van Dóeri*), *Maiwa*, *Kåssa*, *Båtoe-låppá* en *Lètta*," enz.

r. 21. "Bongaaisch" M. l.: "Boengaaïsch" — Verg. boven.

r. 26. "Of en wanneer dit later geschied is, is ons niet gebleken" — Tot op den huidigen dag is zulks niet geschied.

Bl. 295, r. 30. "*Laporang*" M. l.: "*Alåppórång*"

"*Enrekang*" M. l.: "*Enrèkång*"

"*Salimpora*" M. l.: "*Salimpóeroe*"

r. 31. "*Kariangoen*" M. l.: "*Kariyāngoeng*"

"*Krain*" enz. M. l.: "*Karáëng* aan den mond der *Binánga-Karáëng* of *Soréyang*."

"Paho" M. l.: "Pâo."

Bl. 296, r. 1, 3, 4, 17 en 23. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*, volgens den Mangkassaar: *Mándará*, volgens den Boeginees: *Mánrá*."

r. 6. "*Masenreng Boeloe*" M. l.: "*Masinrimpóelóe*" — Verg. Aant. bij bl. 294, r. 25 en 27.

r. 6 en 14. "Toradja" M. l.: "de landen der *To-rádja's* of *bergbewoners*."

r. 7. "*Seriang*" M. l.: "*Soréyang*"

"*Kariangoen*" M. l.: "*Kariyángoeng*"

r. 17. "de *Balanipa*" M. l.: "de *Bálang-nipa*"

r. 18. "de *Tapala*" M. l.: "de *Tappálang*"

r. 23. "*Balanipa* of" worde weggelaten, men behoude slechts: "*Bálang-nipa* of *Balannipa*" — Deze naam beteekent lett.: een *bálang*, of *kraal*, *met nipa-boomen*, dus genoemd van wege de menigte *nipa-boomen* (nipa-fructicosa L.).

r. 24. "*Pamboewang*" M. l.: "*Pambaóewang*"

r. 25. "*Tapala* (*Tapalang* of *Tampalang*)" M. l.: "*Tappálang*"

r. 28. "een bondgenootschap, waarvan de vorst van *Balannipa* (niet: *Balanipa*) het hoofd is" enz. — In vroeger dagen had de vorst van *Balannipa* een zekere suprematie over zijne medevorsten. Dit heeft echter in den laatsten tijd, vooral nadat *Balannipa* in 1867 wegens strand- en menschenroof door het Gouvernement gekastijd en grootendeels verbrand werd, geheel opgehouden. De titel van *Maradiya* (niet *Karaëng magaoe* of *Maharadja*) wordt in Mandar door elk van de 7 vorsten gevoerd.

Bl. 297, r. 3. "medewerking te bekomen tot beteugeling van den zeeroof" — Die medewerking is zelden of nooit door de Mandarsche vorsten verleend. Zij hebben zich integendeel bij herhaling aan

strand- en menschenroof schuldig gemaakt. Dat het Gouvernement die schending van het met hen gesloten kontrakt steeds straffeloos zou aangezien hebben, is geenszins het geval. Nog in 1867 werd *Balannipa* deswegens duchtig gekastijd, met de stoomschepen Leeuwaarden onder aanvoering van den overste Klis, de Coehoorn onder kommando van den 1sten luitenant v. Goens en de Stavoren onder kommando van den 1sten luitenant Schmidt. *Tappâlang* en *Pambaöewang*, die zich insgelijks aan strandroof schuldig gemaakt hadden, verzochten vergiffenis, en betaalden terstond zooveel mogelijk van de hun opgelegde schadevergoeding.

r. 5. "*Pasoeboe*" M. l.: "*Pasöboe*"

"Toenjamang" M. l.: "*Tonjâmang*"

"*Boemba*" M. l.: "*Bômbang*"

"*Balanipa*" M. l.: "*Balannipa*, of *Bâlang-nipa*"

r. 8. "*Pamboewang*" M. l.: "*Pambaöewang*"

"*Loombo*" M. l.: "*Lômbô*"

"*Balandong*" M. l.: "*Balâdong*"

r. 9. "*Tapalang*" M. l.: "*Tappâlang*"

"*Sapelang*" M. l.: "*Sampêlang*"

"*Kaloeka*" M. l.: "*Kalöekoe*"

r. 10. "*Tipor*, *Krama*" M. l.: "*Tiporó*, *Karâma*"

r. 16 en 18. "Mandharezen" M. l.: "Mandarezen"

r. 18. "schrander en buigzaam volk" Op hunne buigzaamheid valt zeker nog al wat af te dingen; het Gouvernement heeft ten minste al menigmaal, nu eens door vermaning, dan eens door tuchtiging getracht, hun het ongeoorloofde van strand- en menschenroof te doen beseffen; doch vruchteloos. Ook weet ik niet, of zij juist door schranderheid boven andere Boeginezen uitmunten. Alleenlijk is mij bekend, dat zij zeer geslepen zijn in het bedriegen. Het is dan ook onder de Boeginezen een gewoon spreekwoord: "Het bedrog is uitge-

gaan van Boeton, heeft Saleijer aangedaan, en is eindelijk voor Mandar gezonken."

In de Noot N°. 1 onder aan den voet van bl. 297 wordt vermeld, dat *Mandar* in vorige tijden uit *tien* staatjes, in stede van *zeven*, zou bestaan hebben. Of en wanneer dit geweest zij, durf ik niet te beslissen; zooveel weet ik alleen, dat de hier genoemde staatjes *Mapíli*, *Bóekoe* (NB. niet *Bonko*) en *Tjam̃palagíyañg*, of *Tjam̃palági*, tegenwoordig tot het rijkje *Balañg-nípa*, of *Balannípa*, behooren.

Bl. 297, r. 25. "§ 6. *Adja Tamparang* of *Sidenreng*" M. l.: "§ 6. *Ádja-tappâråñg*"

r. 27. "*Adja Tamparang* of *Adja Tapparang*" tot en met "*Sidenreng*" Hiervoor leze men enkel: "*Ádja-tappâråñg*" — Dit beteekent: (landen) *bewesten het Meer van Tém̃pe*. *Ádja-tampâranñg* ware daarom reeds fout, dewijl *ádja* Boegineesch en *tampârañg* Makassaarsch is. Bovendien beteekent het Makassaarsche *tampârañg* niet, evenals het Boeginesche *tappâråñg*, *meer*, maar *zee*. Verg. het bij bl. 181, reg. 10, aangeteekende. Zoo dit *Ádja-tappâråñg* soms door een onkundige met *Sidéñreñg* verward zij, dient men dit mijns inziens niet na te volgen.

Bl. 298, r. 2. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*"

r. 3. "*Sopèng*" M. l.: "*Sóppeñg*"

r. 4. "*Tamparang Labaja*" M. l.: "van *Tém̃pe*"

r. 4 en 7. "Wadjoe" M. l.: "*Wâdjó*"

r. 5. "*Masenreng Boeloe*" M. l.: "*Masíñrim̃póelóe*"

r. 8. "rivier, die zich in het genoemde Meer ontlast, doch welker naam ons onbekend is" Deze rivier is de rivier van *Beláwa*. Doch de *Ádja-tappâråñg* grenst ten Z. O. niet aan *Wâdjó*, maar aan *Bâtoe-bâtoe*, in Marîyo-riyâwa, dat tot Sôppeñg behoort. Ten N. O. echter grenst dit rijk wel aan Wâdjó, de rivier van *Beláwa* maakt daar de grens uit.

r. 16. "*Parè-parè*" Men spreke uit: "*Pâre-pâre*"

r. 20. "Omtrent de voortbrengselen en de bevolking, die Boegi-

neesch is, zijn ons geene bijzonderheden bekend." — De voortbrengselen zijn: padie, djagong of turksche tarwe, koffij, velerlei soort van *lâme* (aardvruchten), van pisang, djamboe en andere vruchten. Zij die aan de oevers van het meer van Têmpe wonen, hebben overvloed van visch. Ik verwijs verder naar de verzameling van berigten betreffende Bijbelverspreiding, N°. 91, waarin men ook nog het een en ander over den vorst van Sidênreng en diens broeder, beiden zeer schrandere en vrij beschaafde Boeginesche vorsten, vindt opgeteekend. Zij zijn evenals meer andere voorname lieden van dat rijk, groote handelaren. Dit gaat zelfs zoover, dat zij zich dikwerf zelven met djagong behelpen, ten einde de padie te kunnen verkoopen.

r. 24. "*Adja Tamparang*" M. l.: "*Âdja-tappârâng*"

"*Sidênreng*" — Dit rijk zou in vroeger dagen *Galingkang* geheeten hebben. Over het ontstaan van den naam van *Sidênreng* vergel. men mijne verhandeling over "de Wadjorezen" enz., bl. 28, Noot *c*.

r. 25. "*Soepa*" M. l.: "*Sóeppa*"

"*Alita*" M. l.: "*Alitta*"

r. 26. "*Sawito*" M. l.: "*Sawitto*"

"*Rapang*" M. l.: "*Râppâng*"

r. 29- "*Adatóewang*" Dit beteekent: ***vorst***, en is af te leiden van *dâtoe*, dat ook dikwijls als titel van vorsten voorkomt, bijvoorbeeld: de *dâtoe van Sóppeng*, de *dâtoe van Mariyo*, enz., enz. Men vindt ook wel ***Adatoewâtta***, in stede van ***Adatóewang***, dan is het zooveel als ***onze vorst***. Volgens sommigen is dit ***adatóewang*** eene verbastering van ***adeatóewang***, ***de*** (uit Bone) ***toegezonden vorst***, van ***deâtoe***, ***zenden***, af te leiden. Men vergel. hierover verder de boven aangehaalde verhandeling over de Wadjorezen, enz., bl. 28, Noot *c*.

r. 34. "Pætta tælloe lattæë" M. l.: "*Pâtta tâlloe lâttâë*. Verg. dezelfde verhandeling, bl. 28, r. 8, vlgg.

Bl. 299, r. 1. "Bongaaisch" M. l.: "Boengaaisch"

r. 4. "*Sidenreng* of *Tete-Adji*" — *Sidênreng* is de naam van het geheele rijk. *Téte-âdji* daarentegen is een voorname ten Noorden van het Meer gelegene kampong van het rijk, waar de vorst zich dikwerf ophoudt; het is echter niet bestendig de residentie van den Vorst, die ook beurtelings te *Alâkkoéwang*, *Bâtoe-masâppâë*, *Pamantingâng*, *Rompegâding*, *Masépe*, *Kâmpong-bérøe* en *Makóring* zijn verblijf houdt.

r. 19. "Het Hoofd der plaats heeft den titel van Kapîtang (kapitein)." — Dezen titel draagt hij, wanneer hij ten minste hoofd der soldaten is, die hier eenigermate op zijn Hollandsch gekleed zijn, en exerceeren, en daarom den eenigzins Maleischen naam van *pabârrisi* dragen. Anders heet hij *Aróeng* of derg. Er bestaat, zooals men aan het bovenstaande, gelijk ook aan de betrekking van Toéwang Sikâoe (Schout) bemerkt, bij dezen vorst, evenals bij meer andere Boeginesche prinsen, eene zucht, om enkele Hollandsche benamingen en gewoonten over te nemen. Trouwens dit is bij den tegenwoordigen *Adatóewang* van *Sidênreng* niet te verwonderen, dewijl hij in zijne jeugd de Hollandsche school te Makassar bezocht.

r. 12. "*Djouwa's*" M. l.: "*djówâ's*" Dit is een echt Boegineesch en Makassaarsch woord, dat in het algemeen ***onderhoorigen*** en ***ondergeschikten***, en dus ook hier ***politiedienaren***, te kennen geeft.

r. 14 en 22. "*Paré-paré*" Men spreke uit: "*Pâre-pâre*"

r. 22 en 23. "*Soepa*" M. l.: *Sóeppa*"

r. 23. *Laurissan*" M. l.: "*Lanrissang*"

r. 26. "*Alita*" M. l.: "*Alitta*"

r. 27. "*Sawa* en *Ala*" M. l.: "*Sâwang* en *Âlâ*"

r. 28. "*Sawito*" M. l.: "*Sawitto*"

r. 29 en 32. "*Masenreng Boeloe*" M. l.: "*Masinrimpóelóe*"

r. 30. "*Atap*" M. l.: "*Ata*"

r. 31. "*Rapang*" M. l.: *Râppâng*"

r. 33. "*Adja-Tamparang*" M. l.: "*Adja-Tappârâng*"

r. 35. "*Nilabo*" M. l.: "*Ritâba*"

"*Tamalada*" M. l.: "*Tåmalâdå*"

"*Boengi*" M. l.: "*Bóeñgeñg*"

l. r. "Milabi" M, l.: "*Málâbbí*"

"*Tangkorap*" M. l.: "*Tañgkóranğ*"

Bl. 300, r. 1, 2, 3, 12, 15, 26, 28, 30 en 34. "*Sopèñg*" M. l.: "*Sóppeñg*"

r. 2. "grenzen" De grenzen van *Sóppeñg* met deszelfs onderhoorigheden, *Mariyo-riyâwa* en *Mariyo-riwâwo*, zijn: ten Noorden: *Wâdjó*, het meer van *Têmpe* en *Sidêñreñg*, ten Oosten: *Bóne* en *Wâdjó*, ten Zuiden: *Lamóeroe*, ten Westen: *Tanêtte*, *Bårróe* en de zee (straat Makassar).

r. 11. "*Walanaë*" Men spreke uit: "*Walånnâë*"

"doch de belangrijkste van allen, de Lipokassi" tot en met "*Tanette* en *Barroe* uit" — Deze woorden zijn vooral weg te laten. Vergel. het bij bl. 289, r. 15, aanget., waaruit blijkt, dat de rivier van *Lipoekâsi* uit het gebergte van Tanêtte ontspringt, en in haar geheel binnen dat gebied blijft.

r. 20 en 29. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 21. "zeven Kiesheeren" Onder deze rijksgrooten zijn *vier* (niet: *drie*), die de voornaamste geacht worden, en den titel van *pañgépá* dragen, teweten: die van *Bótto*, *Bíla*, *Ôedjoeñg* en *Bóelóe*. Welligt beteekent dit *pañgépá* letterlijk: *de man die voor den vorst met evenveel naauwlettendheid zorgt als de moeder voor het kind;* want *máñgépá* wordt gebezigd van het *op den arm dragen* van een *kind*. De drie andere rijksgrooten hebben slechts den titel van *pabiljâra* of *raadsman*. Dit zijn: *Âroe-Sído*, *Âroe-Masoewâli* en *Âroe-Djâmpoe*.

r. 34. "Sopèñg, de hoofdplaats des rijks," — De hoofdplaats van *Sóppeñg* heet: *Wâtañg-Sóppeñg*, of: *Watassóppeñg*.

Bl. 301, r. 1. "*Sengkang*" Men spreke uit: "*Señgkâñg*"

r. 3. "Woeloe" M. l.: "*Bóeloé*"

r. 4. "*Batoe-menama*" M. l.: "*Bâtoe-memâná*"

"Biloa" M. l.: "*Bélo*"

"*Kadjile*" M. l.: "*Kanjdjilo*"

"*Patoedjo*" M. l.: "*Patódjo*"

r. 6, 7, 11, 14, 16, 17, 23 en 30. "*Sopèng*" Men spreke uit: "*Sóppeng*"

r. 9. "*Labòso*" enz. M. l.: "*Labóso, Lampóko*, of *Baloesoe, Kiroe-kiroe* en *Batoe-Póete.*

r. 12. "*Tamparang Labaja*" M. l.: "*meer van Témpe*"

r. 15. "de hoofdplaats *Mario-riawa*" De hoofdplaats van *Mariyo-riyâwa* heet niet *Mariyo-riyâwa*, maar *Bâtoe-bâtoe*, of beter: *Paninjtjong.*

r. 16. "*Alipono*" M. l.: "*Lipánno*"

r. 21. "hoofdplaats *Mario-riwâwo*" De hoofdplaats van *Mariyo-riwâwo* heet niet: *Mariyo-riwâwo*, maar: *Tåkalâllá* (NB. niet *Takalala!*). Vroeger was het *Gowariye*, dat ook wel *Lâlåmbâta* genoemd wordt.

r. 25. "*Adja Tamparang*" M. l.: "*Âdja-tappârång*"

r. 33. "*Lape*" M. l.: "*Labâë*" — Dit ligt aan de monding der rivier van *Bâtoe-póete.*

"*Nepo*" is een *palili* of *vasal* van *Sidénreng.*

"*Batoe Poetih*" M. l.: "*Bâtoe-póete*"

r. 36. Tamparang Labaja:" enz. tot en met "*Wata*" M. l.: "van *Témpe: Lisâ-Baróewa, Âlå* en *Wåtta.*

Bl. 302, r. 3. "*Bærroe*" M. l.: "*Bårróe*"

r. 4. "*Lipokassi*" M. l.: "de *Ladjâri*"

r. 5 en 6. "*Sopèng*" M. l.: "*Sóppeng*"

r. 6. "*Labòso*" M. l.: "*Labóso*"

r. 16. "*G. Laposo* (Labòso?)" M. l.: "den berg *Lapóso*" NB. De hier bedoelde berg heet *Lapóso*, en niet *Labóso.* Dit laatste is de naam van een op de vorige bladzijde vermeld stranddistrikt.

r. 18. "G." M. l.: "B. (= Boèloe)" of: "*Berg.*"

r. 27. "*Nepo*" — Dit is een *palili*, of *vasal*, van *Sidënreng*.

r. 2 v. o. "en de moeder der tegenwoordige vorstin van *Tanëtte*" — Deze woorden zijn vooral weg te laten, want de tegenwoordige vorstin van *Bårroe*, met name *Siti-Aïsja*, ook genaamd *Båsse-Bårroe*, is volstrekt geen' familie van *Iyôlle*, de koningin van Tanëtte. Beide vorstinnen zijn ongeveer van gelijken leeftijd.

Bl. 303, r. 6. "*Madallo* en *Batoe Lappa*" M. l.: "*Madållô* en *Bâtoe-lâppâ.*"

r. 23. "de G. *Boeloe Boelangi*" M. l.: "de *boèloe*, of *berg*, *Bôwong-långi*, die bij verkorting ook genoemd wordt: *Bong-långi*"

r. 25. "Birang" — Djéné-bêrang is de naam van de rivier van Gôwa bij haren oorsprong.

r. 26. "Sambong-djawa" M. l.: "*Såmboeng-djâwa*"

Bl. 304, r. 1. "*Radja*" NB. *Rådja* is Mal., en wordt alleen gebezigd, wanneer een *Europeaan* met een vorst van Zuid-Celebes spreekt, anders heet deze *Karåëng*.

r. 2. "*Bitjâra Boetta*" Men schrijve liever: "*Bitjâra-boètta*"

r. 3. "*Baté Salapang*" Men schrijve: "*Bâte-salâpang*" Dit beteek: lett.: 9 *vaandels*. V. d.: 9 *vorsten*, *die een vaandel mogen gebruiken*. V. d.: *de negen kiesheeren van Gôwa*.

r. 10. "De hoofdplaats" Dit is een uitdrukking, die bezwaarlijk op inlandsche kampong's toe te passen is. De kampong, waar een hoofdvorst zijne residentie heeft, wordt gewoonlijk als de voornaamste-, en alzoo als de hoofd-plaats beschouwd; doch zoo'n vorst verplaatst zeer dikwijls zijne residentie. Zoo hebben de oude koningen van *Gôwa* in een kampong, die *Gôwa* heette, gewoond. Later echter weder in *Såmboeng-djâwa*, daarna in *Goènoeng-sâri*, tegenwoordig in *Boèki-tinggi*. Dikwijls is slechts het overlijden van een vorst genoegzame reden voor den opvolger, om een andere kampong tot woonplaats te kiezen; en

dan vervalt dikwijls die verlaten residentieplaats geheel, althans nagenoeg geheel.

r. 16. "Sambong-djawa" M. l.: "*Sămboeñg-dĵăwa*" Dat deze residentie reeds lang door *Bŏeki-tĭñggi* vervangen werd, merkte ik zooeven bij reg. 10 op.

r. 20. "*Bojong Lob*" M. l.: "*Boroñg-lŏwe*"

r. 21. "*Leko*" M. l.: "*Tĕko*"

"*Laitimoe*" M. l.: "*Lantĕboñg*"

"*Leno*" M. l.: "*Tĭno.*"

"*Sepo*" M. l.: "*Tĕppo.*"

"*Beloe*" M. l.: "*Bĕlo*"

"*Batoe-poeti*" M. l.: "*Bătoe-pŏete.*"

r. 22. "*Nitilama*" schijnt niet meer te bestaan.

"Bonto-girang" M. l.: "*Patambĭrañg*"

"*Tilempa*" M. l.: "*Dilĕmpañg*"

r. 23. "Pantarang" M. l.: "*Gantărañg*"

r. 24, 25, 30, 31 en 35. "Laikang" M. l.: "*Laĭkañg*"

r. 27. "*Takalar*" M. l.: "*Takăllară*"

r. 32. "*Pentado*" M. l.: "*Poentădo*"

"Kasih Boemboe" M. l.: "*Kăssĭ-bŏemboeñg*"

"*Djangon*" M. l.: "*Dĵoñgŏwa*"

r. 33. "*Loesoewakang*" M. l.: "*Pasoewăkkañg*"

Bl, 305, r. 1, 3, 24, enz. "*Wadjoe*" M. l.: "*Wădĵŏ*"

r. 3 en 4. "*Boni*" M. l.: "*Bŏne*"

r. 5 en 13. "*Tamparang Labaja*" M. l.: "*van Tĕm̃pe*"

r. 6. "*Adja Tamparang*" M. l.: "*Ădĵa-tappărăñg*"

r. 15. "de *Akotengah*" M. l.: "de *Akotĕñgăñg*"

r. 16. "of *Keura*" worde weggelaten.

r. 29. "de *Bétem-pola*" M. l.: "de *Bĕtem̃pŏla*"

r. 30. "*Limpoe-ri-toewa*" M. l.: "*lim̃pŏwe-ri-Tŏewa*"

r. 31. "*Talo-tœnreng*" M. l.: "*Tâlo-tấn̄rēn̄g*"

r. 34. "*Pœtta*" enz. M. l.: "*Pấtta* (*vorst*, lett.: *onze Heer*) *Bétem-pôla*, de *Pấtta Rân̄rân̄ge i-Tóewa* en de *Pấtta Rân̄rân̄ge Talotấn̄rēn̄g*"

r. 2 v. o. "*Pœtta Pillaë*" M. l.: "*Pấtta Pilâë*"

l. r. "*Pœtta Tjakoridië*" M. l.: "*Pấtta T̄jakoridíye*"

Bl. 306, r. 2. "*Pœtta Patolaë*" M. l.: "*Pấtta Patolâë*"

r. 3. "*Pœtta œnnange*" M. l.: "*Pấtta ấnnân̄ge*"

r. 6. "*Pœtta*" Men schrijve: "*Pấtta*"

r. 13. "aan Matthes ontleende" De Schrijver verwijst hier voor *Wâd̄jó* naar hetgeen daarover door mij gezegd is in de Berigten betreffende de bijbelverspreiding, N°. 96—99 bl. 66 en vlgg.; doch het zal mij aangenaam zijn, zoo men hierbij in het vervolg de in 1869 te Makassar bij P. v. Hartrop, Jr. verschenen brochure: *over de Wad̄jorezen met hun handels- en scheepswetboek* raadplege. Daar zal men ook bijzonderheden vinden, die ik vroeger over het hoofd gezien heb.

r. 15. "Wadjoe" M. l.: "*Wâd̄jó*"

r. 17 en 30. "*Pœtta's*" M. l.: "*Pấtta's*"

r. 23, 28 en 31. "*Pœtta*" M. l.: "*Pấtta*"

r. 28. "*Pillaë*" M. l.: *Pilâë*"

r. 31. "*Bétem-pola*" M. l.: "*Bétem̄pôla*"

r. 32. "*Toma-ri-lalœng*" M. l.: "*To-mârilâlân̄g*." Men verg. boven.

r. 34. "bijzondere werkzaamheden der drie *soeró's*" Deze drie *sóero's* worden niet gelijk andere *sóero's* of *zendelingen* tot het overbrengen van allerlei boodschappen gebezigd, maar alleen met hoogst gewigtige zendingen belást. Men zou hen *ambassadeurs* in tegenstelling van *boden* of *boodschappers* kunnen noemen. Verg. mijne boven aangehaalde brochure over de Wad̄jorezen" enz. bl. 6, r. 13.

Bl. 307, r. 1 en 35. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 2, 6, 7, 11, 17 en 34. "*Wadjoe*" M. l.: "*Wâd̄jó*"

r. 5. "*Pœtta Tœlloe lattœë*" — Over dezen vorst, die in Sidênreng *Pätta Tälloe-lâttåë* heet, en tot op den huidigen dag *Âroe-Matówa* van *Wâdjó* is, verg. men "over de Wadjorezen" enz., bl. 14, 40°, en bl. 28.

r. 14. "*Akotengah*" M. l.: "*Akotĕngång*"

"*Keura*" worde weggelaten. Van een verdeeling van *Wâdjó* in drie landschappen is mij niets bekend.

r. 17. "Tossora of Tosaria, ook wel Wadjoe geheeten" — De woorden "of Tosaria" tot en met "geheeten" zijn weg te laten.

r. 20. "*Akotengah* of *Lolesang*" M. l.: "*Akotĕngång*" en late "*Lolesang*" weg.

r. 22. "*Keura* of" worde weggelaten.

r. 25. "*Lagóesi*" is de voornaamste plaats van *Pamâna*, een rijk onder de Inlanders *een kind* van *Wâdjó* genoemd. De tegenwoordige *Âroe-Matówa* van *Wâdjó* is eigenlijk ook *Dâtoe*, of *vorst*, van *Pamâna*, in welke betrekking hij zijner moeder *Pätta mâbóla-sadâë*, na haar dood *Mâtinrówe ri-sâo-lâbbina*, d. i.: *de in haar prachtig huis ontslapene*, betiteld, opgevolgd was; doch hij laat het bestuur over *Pamâna* geheel aan zijn broeder *Karâëng-Katângka*, den *Pätta Pilá* van *Wâdjó* over. Verg. over dit *Pamâna* en *Lagóesi* mijne brochure "*over de Wadjorezen*", bl. 6, volgg., gelijk ook de Berigten betreffende de Bijbelverspreiding N°. 91 en N°. 96—99, dewijl ik meer dan eens, en eens zelfs geruimen tijd, te *Lagóesi* geweest ben.

r. 25. "*Paringan*" M. l.: "*Barîngång*"

r. 26. "Sola" M. l.: "*Sólo*"

"*Blaka*" M. l.: "*Balâkang*"

"*Tampagang*" M. l.: "*Tampângång*"

r. 27. "*Tampârang Labaja*" M. l.: "*Tappârång-rilâóe*"

"*Témpe*, waarnaar het Meer ook wel genoemd wordt," — te weten: door Europeanen.

r. 28. "*Kading*, *Ôedjong*" M. l.: "*Kadiñg*, *Ôedjoeñg*"

"*Batoe Roesa*" M. l.: "*Bâtoe-roèssá*"

r. 29. "*Pirahit*" — M. l.: "*Pirâhi*"

"*Tandjoeng*" M. l.: "*Tânjtjoeñg*"

"*Belíwa*" M. l.: "*Belâwa*"

r. 35. "*Adja Tamparang*" M. l.: "*Âdja-tappâråñg*"

l. r. "*Masenreng Boeloë*" M. l.: "*Masinrimpóelóe*"

"*Toradja*" M. l.: "landen der *To-râdja's* of *bergbewoners*"

Bl. 308, r. 1. "Tombóekoe" — Door de Boeginezen ook uitgesproken: *Tobóeñgkoe.*

r. 2. "*Wadjoe*" M. l.: "*Wâdjó*"

r. 7. "de *Tjimpo*" M. l.: "de *Tjîmpoe*"

r. 9. "de *G. Tjenrana*" M. l.: "de *Bóelóe* (berg) *Tjenrâna*"

"*G.*" M. l.: "*Bóelóe*"

r. 20 en 25. "Alfoeren" M. l.: "To-râdja's"

r. 28, 33 en 36. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 309, r. 5. "*La-Rómpo*" M. l.: "*La-Rómpoñg*" Volgens den Inlander aldus genoemd naar zekeren *bóto*, of *waarzegger*, *Kadjâwo La-Rómpoñg*, die daar ter plaatse op last van den *Pâdjoeñg*, of *vorst*, van *Lóewóe*, verdronken zou zijn. Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 28, reg. 1, vlgg.

r. 6 en 24. "*Bóni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 6. "*Wadjoe*" M. l.: "*Wâdjó*"

r. 9. "rivier *Tjimpo*" M. l.: "rivier *Tjîmpoe*"

r. 10. "*Palóppo*" M. l.: "*Palópo*"

r. 13. "*Boeroe*" M. l.: "*Bóeroeñg*"

r. 18. "*Damar*" M. l.: "*Dâmarâ*"

r. 22. "*Poleun*" M. l.: "*Poléyañg*"

r. 26. "Alfoeren" M. l.: "To-râdja's"

r. 33. "*Pau-Pau*" M. l.: "*Pâoe-pâoe*"

r. 36. "*Bondaï*" M. l.: "*Pondaï*"

Bl. 310, r. 1. "*Ponsalai* of *Pansoelai*" M. l.: "*Passoelówi*"

r. 5. "ligt voor de Baai" — Men voege achter "Baai" bij: "van dien naam"

r. 7. "*T. Kanakea*" M. l.: "*Ôedjoeng Kanakéa*"

r. 17. "Lanomoetong." M. l.: "*Lanomóetoeng*"

r. 18 en 23. "*Sampara*" Men spreke uit: "*Sampára*"

Bl. 311, r. 9. "Alfoeren" M. l.: "*To-rádja's*"

r. 23. "rivier van dien naam," M. l.: "baai van dien naam,"

r. 25. "een dertigtal houten op hooge stijlen gebouwde huizen" — Thans welligt een 100 huizen. De woning van den vorst ligt echter niet in de kampong *Kendári*, maar een vijf uur roeijens het land in, in de kampong genaamd *Lépo-lépo*, gelijk ik bij zekere gelegenheid, toen ik aan boord van de Bâli met den gouverneur van Celebes de *Kendári*-baai bezocht, ontwaarde. Ik begaf mij des morgens te 4 ure per sloep op reis naar *Lépo-Lépo.* Wij voeren eerst de kampong's *Kendári* en *To-Bádjo*, alsmede de daar tegenover gelegen kampong *Tánjdjong-pemáli*, gelijk ook een weinig later de kampong *Lahoendápi* voorbij. De oevers van de baai waren grootendeels begroeid met *bangko*-boomen, (*rhizophora mucronata Lam.*) en daaronder *tóngke* of *bángko láki-láki.* Te 6 ure kwamen wij de rivier binnen, wier oevers aanvankelijk insgelijks met *bángko*-boomen en een weinig verderop met *nípa*-boomen (*nipa fructicosa L.*) begroeid waren. Eenigen tijd vóórdat wij *Lépo-lépo* bereikten, zagen wij aan beide oevers tuinen met padie en djagong. Ook ontwaarden wij reeds hier en daar een To-râdja. Ongeveer te half 10 ure kwamen wij in de Boeginesche kampong *Lépo-lépo* aan, alwaar wij onzen intrek namen bij den Boeginees *Ôewa-Páli*, die daar bij gebrek aan een *kapála-kámpong* de honneurs van de plaats waarnam. Hier zagen wij gedurig van die gevreesde koppesnellers, zoowel mannen als vrouwen, met een mand op den rug, en, zelfs de

vrouwen niet uitgezonderd, een ontbloote *ta* of *taboe* (soort van lange klewañg, die gewoonlijk bij het koppesnellen gebezigd wordt) in de regterhand en over den schouder. Doch hoe krijgshaftig zij er ook uitzagen, waren zij zeer vreedzaam, en boezemden zij ons niet de minste vrees in. Volgens onzen gastheer deden zij ook niemand kwaad, mits men hen maar met rust liet. Ondertusschen achtte *Ôewa-Pâti* het toch niet geraden, om het binnenland in te trekken, en deed hij alleen handelszaken met *die To-râdja's* welke uit het gebergte naar kampoñg *Lépo-lépo* afkwamen. De *To-râdja's* bragten hem dan meestal rijst en turksche tarwe, waarvoor hij hun rijst en kleedjes in ruil gaf. Daar nu *La-Mâñgo*, de vorst van *Laiwoëi*, zijn voornaamste woning te *Lépo-lépo* had, begaven wij ons derwaarts, in de hoop, van dezen To-râdjaschen vorst in zijn paleis aan te treffen, maar hij was ongelukkigerwijze naar het 5 dagreizen van daar gelegen *Toenâwe* vertrokken. Wij moesten ons dus tevreden stellen met dit paleis van buiten te beschouwen. Nu, wanneer het inwendige niet fraaijer was dan het uitwendige, behoefden wij die teleurstelling zeker niet erg te bejammeren. Naar vensters zocht men vruchteloos. En bij gebrek aan een deur moest men er van onderen door middel van een opening inklimmen, waartoe een ladder zeker onmisbaar was, want die bamboezen woning was tamelijk hoog. Volgens de berigten, die wij te *Lépo-lépo* omtrent koning *La-Mâñgo* inwonnen, was hij geen koppesneller van de ergste soort; en bragt hij het koppesnellen slechts bij enkele gelegenheden, als van trouwen en overlijden, in praktijk. Zijn *Sapâti*, of *rijksbestierder*, was een drie maanden geleden ontslagen, en de voornaamste rijksgroote, die op dezen *Sapâti* volgde, en anders ook te *Lépo-lépo* woonde, was tot ons leedwezen insgelijks van huis. En de kampoñg *Poedaï*, waar hij zich bevond, was ook een 1½ dag gaans verder het binnenland in gelegen. Wij keerden dus in zeker opzigt onverrigterzake terug.

Bl. 312, r. 14. "*Baai Kalinsoesoe*" M. l.: "Baai *Kalesoessoe*"

r. 29. "Bevolking" — Wat de bevolking van Boeton betreft, hieromtrent kan ook ik niet veel bijzonders mededeelen. Al wat mij daarvan met zekerheid bekend is, bepaalt zich hoofdzakelijk tot hetgeen ik bij gelegenheid van de zooeven vermelde reis met den Gouverneur, toen wij ook Boeton voor een paar dagen bezochten, daarvan te zien kreeg. Dit weinigje wil ik echter niet terughouden. Naauwelijks waren wij met de Bali voor Boeton's voornaamste kampoñg, teweten die van *Bâoe-bâoe*, ten anker gekomen, of er kwam een gezantschap van den Sultan aan boord, om den Gouverneur te verwelkomen. Dit bestond, behalve eenige *djoeroebâssa's* of *tolken*, die echter ook nog al dikwijls voor het overbrengen van vorstelijke boodschappen schijnen gebezigd te worden, en bijzonder talrijk zijn, uit: twee *mantri-gampikaro's*, eene soort van *hoofdzendelingen* of *ambassadeurs*, alsmede *Mantri-Galampañg*, *Mantri-Beroñgaloe* en *Mantri-Kalaoe*, die hun titels van Boetonsche kampong's zouden ontleenen. Dit gezantschap deed zich inderdaad vrij goed voor, en had ontegenzeggelijk beschaafder manieren, dan men meestal onder de Inlanders van Zuid-Celebes opmerkt. Dit verschil werd ons echter nog veel duidelijker, toen de Gouverneur vervolgens een officieel bezoek bij den Sultan aflegde. Aan wal gekomen, vonden wij in kampoñg *Bâoe-bâoe* voor den Gouverneur en voor elk van de heeren, die hem vergezelden, een palanquin gereed staan. Men make zich echter van zoo'n palanquin geen te grootsche voorstelling. Het is niet veel meer dan eene houten draagberrie. Wij zouden dan ook zeker aan een paard de voorkeur gegeven hebben boven zoo'n voertuig, doch paarden schijnen daar schaarsch te zijn. Na verloop van een drie kwartier bereikten wij de *roemah-bitjâra*, of het *raadhuis*, waar de *Sultan* of *Padjoeñg* den Gouverneur zelf afwachtte, en hem de zaal binnenleidende, verzocht op een sopha plaats te nemen. Daarna ging de Sultan aan de linkerzijde van den gouverneur

zitten. Vlak voor die sopha stond een buitengemeen lange tafel, die met een groen kleed overdekt was. Aan beide lange zijden van die tafel waren stoelen geschaard, waarop zich ter regterzijde van den Gouverneur de kommandant en het état major van de Bali, gelijk ook de andere Heeren die het gevolg van den Gouverneur uitmaakten, plaats namen. Aan de linkerzijde van den Sultan daarentegen vlijden zich insgelijks successivelijk behoorlijk op stoelen neder de navolgende leden van den Hadat: de rijksbestierder, hier evenals in Laiwoeï *Sapâti* betiteld, (*) *Radja Kenepoeloeh*, *Kapitan-laoet*, *Radja Soerabolio*, *Radja Badia*, *Radja Todana*, *Mantri-besar Bapa Mariama* en *Mantri-besar Bapa Maria.*

Achter den sultan en op zij stond, evenals bij alle Oost-Indische vorsten, eene menigte van jonge prinsen en andere grooten gereed, om den vorst terstond op zijne wenken te bedienen, bijvoorbeeld: één die zijn slaapmatje droeg (zeker nog al vreemd! NB. elders niet door mij aangetroffen), één met de sierihdoos op den arm, één met een kwispeldoor, één met een lange sabel, één met een lans, één met een *tâli-âpi* (of een van klapperbolster vervaardigd touw gebezigd tot het aansteken van de cigaar). Men ziet alzoo, dat de sierihdoos hier ook al niet ontbrak. Trouwens dit was niet te verwachten. En toch is hier in het gebruik van de *sierih* of *betel* een groot verschil. Terwijl men elders gewoonlijk het blad van den betelrank en wel de *Piper Betle L* fijnstampt met pinañg-noot (Arèca catechu L) en gambir (nauclea gambir), alsmede ongebluschte kalk, en het hierdoor ontstane pruimpje uit-

(*) Omtrent de titulatuur valt verder aan te merken, dat de *soelewâtañg*, of *plaatsvervanger* des vorsten, hier *bônto*, en de *poeñggâwa*, of *opperveldheer*, hier *pañggalâsañg* genoemd wordt. De onder den naam van *pañggalâsañg* bekende visch wordt wegens deze benaming van den *opperveldheer* op Boeton nooit gegeten, en meestal met den naam van *pañgalôewa* bestempeld. De *vorsten* die een rijkje te bestieren hebben, heeten op Boeton *lalâki*, de andere: *laôde.*

kaauwt, zoo bezigt men op Boeton meestal de vrucht van de *gañjdjeñg* of *Chavica siriboa Miq*, onder de Boeginezen en Makassaren *gåppoeróe* geheeten, om op te kaauwen. Men vond dan ook in de vorstelijke sierihdoos een grooten voorraad van deze *gåppoeróe;* maar er was nog iets anders in die doos, dat daar elders zoo niet in aangetroffen wordt. De Boetonees is een groot liefhebber van het rooken van *kalóeróe's*, eene soort van cigaren, bestaande uit tabak, die in een blad van *pisañg*, of *lontar*, of *nipa*, of ook wel chineesch papier, *gewikkeld worden*. Men presenteerde ons dan ook van die cigaren, en wij bevonden, dat zij volstrekt niet te versmaden waren. Achter de rijksgrooten, waarmede wij ons aan tafel bevonden, zaten op den grond en met de beenen gekruist 40 prinsen en grooten van gemiddelden leeftijd. Achter ons, die tot het gevolg van den Gouverneur behoorden, stond eene soort van netjes aangekleede lijfwacht van geweren en dergelijken voorzien. Ook was daar één onder, die nog geheel op de wijze onzer voorouders met helm en harnas, waarschijnlijk stukken uit den tijd van Speelman overgebleven, gewapend was. Voorts was verder de geheele zaal gevuld met een bijna ontelbare menigte inlanders, die allen met hun beste pakje aan en de beenen gekruist, in voorovergebogen houding op den grond zaten en ternaauwernood de oogen durfden op te slaan. Nu de toenmalige (NB. pas in het vorig jaar overleden) sultan van Boeton, met name *Kāyimoe-d-dīn*, scheen wel iemand te zijn, die niet met zich liet spelen. Ik geloof dan ook niet, dat de Hadat, die zich anders goed voordeed, veel in te brengen had. Dat de vorst geenszins van heerschzucht vrij te pleiten was, kon men reeds daaruit opmaken, dat hij er bij 't bezoek van Europesche ambtenaren steeds op uit was, om zichzelven boven hen te plaatsen. Overigens maakte hij een gunstigen indruk door zijn ferm en mannelijk voorkomen. De conversatie tusschen den Gouverneur en den Boetonschen sultan ging door middel van één van 's vorsten tolken. Naar ik hoor, geschiedde dit alleen van wege

de daar bestaande étiquette; want de vorst moet niet minder dan ieder ander Boetonees van eenige geboorte perfect Maleisch verstaan en gesproken hebben. De correspondentie tusschen het Gouvernement en Boeton wordt ook, evenals dit met de vorsten van *Sambáwa* en *Tóli-tóli* plaats vindt, in het Maleisch met Arabisch karakter gevoerd. Dat de Boetonsche taal geheel van het Makassaarsch en Boegineesch verschilt, is zeker teregt door den schrijver opgemerkt.

Het onthaal ten hove liet niets te wenschen overig. Alles was zeer zindelijk en smakelijk. En dit zijn twee eigenschappen, die men wel eens te vergeefs bij Inlandsche vorsten of vorstinnen zoekt. In het geheel vindt men aan het Hof van Boeton meer beschaving dan in vele andere Inlandsche rijken, waarover men zich te meer verwonderen moet, dewijl de Sultan van Boeton te afgelegen woont, om veel met Europeanen in aanraking te kunnen komen. De eenige Hollanders op Boeton zijn een sergeant en een korporaal met twee man, die daar tot op den huidigen dag de lijfwacht van Zijn Majesteit uitmaken en tegelijkertijd het oog houden op de in het belang der stoomvaart steeds zooveel mogelijk rijk voorziene steenkolenloodsen. De sergeant geniet daarvoor *f* 25 's maands toelage. Of deze Europeanen nu wel veel conversatie met den Sultan hebben, betwijfel ik. Dus van dezen kant is ook weinig invloed van Europesche beschaving te verwachten. Maar bovendien, men is op Boeton nog al tamelijk conservatief en sluit zooveel mogelijk alle vreemde elementen buiten. Zoo bedient men zich nog altoos op Boeton tot pasmunt van eene soort van lapjes, die de Boetonsche prinsessen zelven weven of laten weven, en waarop niet de minste stempel zigtbaar is. Wee hem, die zich verstouten mogt ze na te maken, hij zoude strengelijk gestraft worden. Van zulke lapjes, die ongeveer de lengte en breedte van een paar vingers hebben, gingen er tijdens mijn laatste bezoek 160 op een oud dubbeltje, dat zoo besnoeid was, dat ternaauwernood de kop van het

leeuwtje overgebleven was. Bij die gelegenheid vernam ik ook, dat de vorst eenigen tijd geleden aan de bevolking verboden had, om aan Europeanen en Chinezen te verkoopen. Zelfs zou hij op de overtreding van dit verbod een boete van *f* 60 gesteld hebben, zeker wel een bewijs, dat hij beducht was vóor vreemden invloed!

Bl. 313, r. 18 en 18. "Bongaaisch" M. l.: "Boeñgaaisch" Verg. boven.

r. 22 tot en met 31. "*Bolio*" tot en met "uit brokken kalksteen opgetrokken" — *Bolio* is de benaming voor geheel Boeton. Ook heeft men geen kampoñg die *Boeton* heet. De kampong waar het fort staat, heet *Badia*, in welk fort het *raadhuis* of *roëmah-bitjāra* gevonden wordt, dat o. a. dient om officiële gouvernementsbezoeken te ontvangen. De plaats waar de sultan woont, heet *Soera-boliyo*. *Kalagóësañg* ligt aan het strand, evenals *Bâoe-bâoe*, voor welke kampoñg de oorlogschepen gewoonlijk ankeren.

r. 34. "*Kalinsoesoe*" M. l.: "*Kalesoessoe*"

r. 37. "*Polean*" M. l.: "*Poléyañg*"

Bl. 314, r. 12. "Wadjoeërs" M. l.: "Wâdjóërs"

r. 22. "*Kabeina*, *Kambeina* of *Kambaïno*" M. l.: "*Kambaëna*"

Bl. 315, r. 12. "*Polean*" M. l.: "*Poléyañg*"

r. 15. "Soembawa" De Inlander spreekt gewoonlijk van: "*Sambâwa*"

Bl. 316, r. 21, 23 en 34. "*Sangar*" M. l.: "*Sañggar*"

r. 31. "*T. Menañgis*" De beteekenis van dezen naam is: *Weenhoek*. Volgens de legende werd deze kaap aldus genoemd, dewijl een Sambawasch prins zich op die plaats zijn vrouw zag schaken door een prins van Gowa, die daar even met zijn vaartuig aanlegde, en terstond weder wegzeilde. De Sambawarees was buiten de gelegenheid om den schaker tijdig genoeg achterna te zetten, doordien hij juist met zekere commissie bezig zijnde, in zijn pantalon verward raakte. Dat zou dan

ook de reden zijn, waarom men zich thans in het rijk van Sambâwa meestal van dat kleedingstuk onthoudt.

Bl. 317, r. 9. "*Soro Mandi*" M. l.: "*Sore Mandi*"

r. 11. "*Wo Sateh*" M. l.: "*Wo-sahe* (lett.: *buffelnek*)."

Bl. 318, r. 21. "Overal op *Soembawa* wordt het Mañgkasaarsche letterschrift gebruikt" enz. — Het Mañgkasaarsche letterschrift is minder algemeen in gebruik, dan hier voorgesteld wordt. Men bedient zich meer van het Maleische of Arabische. De Maleische taal wordt dan ook door gegoede Inlanders op dat eiland vrij algemeen gesproken en geschreven. De correspondentie met het Gouvernement heeft ook altoos in laatstgenoemde taal plaats. — Dat het oude Bimanesche letterschrift thans geheel onbekend is onder de inlanders van dat eiland, is waar. Eenige jaren geleden bewam ik nog van daar een Bimaneesch alphabet, dat in sommige opzigten al weder verschilde van dat hetwelk men bij Raffles en Zollinger vindt. Toen ik later de kwestie wenschte uit te maken, welk van de drie alphabetten nu het juiste was, was de man van wien het mijne afkomstig was, overleden, en nu scheen er niemand overgebleven te zijn, van wien ik daaromtrent eenige inlichting bekomen konde. Van Bimanesche of Sambawasche litteratuur kreeg ik nooit iets te zien.

r. 28. "*Doo dongo* of *orang goenoeng*" M. l.: "*Dóoe-dóñggo*, of *ōrañg-gōenoeñg*"

Bl. 319, r. 2. "*Sangar*" M. l.: "*Sañggar*"

r. 22. De vijf rijksgrooten zijn, volgens de mij verstrekte opgave: 1°. de *Dea Rāñga*, of: *Nene Rāñga* (de rijksbestierder); 2°. de *Déa Kāli-Belā* (= het Boeg. *poeñggāwa* in Bône, *de Opperbevelhebber* in tijden van *oorlog*); 3°. de *Dea Kĕmāñg*; 4°. de *Dea Tāmmi* en 5°. de *Dea Adipātti*.

Om *Dea Rāñga* te worden, moest men eerst *Dea Samadé*, en om *Dea Tāmmi* te worden, eerst *Dea Lóñgañg* geweest zijn.

Bl. 320, r. 13. "Zij (de kampoñg *Groot-Sambâwa*) is in 1865 door brand geheel vernield" — Toen ik in 1866 Sambâwa bezocht, was het huis van den vorst reeds weder op dezelfde plaats als vroeger opgebouwd, doch de vorst durfde het nog niet weder te betrekken. Eerst moest hij zien, of de padie, die hij op het erf rondom die woning geplant had, al dan niet groeijen wilde. Alleen in het eerste geval hield hij zich overtuigd, dat Allah's vloek van die plaats geweken was, zoodat hij gerust derwaarts terugkeeren konde. Deze vrees sproot grootendeels hieruit voort, dat die brand door velen aan Allah's toorn was toegeschreven, dewijl hij juist uitgebarsten was, nadat men zekeren *Iñjtje Hassan* digt bij de moskee van Sambâwa vermoord had. En deze moord zou, volgens het zeggen van sommigen, op last van één van 's koning's zonen, met name *Dâtoe-Taliwañg*, wien die Arabier bij herhaling tot voldoening eener schuld aangemaand had, plaats gevonden hebben.

r. 25. "*Badjoe's*" M. l.: "*Bâdjo's*"

r. 33. "*Demoeñg*" M. l.: "*Dâmoñg*"

r. 34. "*Setelok*" M. l.: "*Setêllok*"

Bl. 321, r. 5, 7 en 8. "*Tjereweh*" M. l.: *Djarêwe*"

r. 34. *Badjoe's*" M. l.: "*Bâdjo's*"

Bl. 322, r. 11. "het Mangkasaarsche" — Meer van het Maleische of Arabische.

"De voorschriften van het Islamisme worden overal met de meeste naauwgezetheid betracht;" In dit opzigt verschilt vooral de bevolking van *Sambâwa* en *Dômpo* zeer van de Boeginezen en Mañgkasaren. Terwijl men op gansch Zuid-Celebes geen enkele moskee vindt, die behoorlijk onderhouden is, en men in Bône zelfs zoover gaat, om in weêrwil van de tot dat einde bekomen gelden, de moskee, die gedurende den oorlog van 1859 verwoest werd, niet weder op te bouwen, ziet men op Sambâwa en Dômpo werkelijk mooije moskeeën geheel

uit eigen middelen verrijzen. Waarlijk wel een bewijs voor hetgeen ik vroeger beweerde, dat de Boeginees en Mañgkasaar geenszins tot fanatisme geneigd zijn.

Bl. 322, r. 24. "*Sapan*-hout" — Volgens de contracten met het Gouvernement heeft Sambâwa jaarlijks 45 koyans, Bima 50 koyans en Dômpo 5 koyans sapanhout aan het Gouvernement te leveren, tegen *f* 50 de koyan. In Dômpo zag ik aan het strand bij de rivier *Kâmbo*, die de grens tusschen *Dômpo* en *Sâñggar* uitmaakt, een groote stellaadje, bestaande in twee op zekeren afstand van elkander in den grond geplante houten stijlen, die van boven met een balk vereenigd waren, waaraan men tijdens het afwegen van het sapanhout de weegschaal hing. Naar ik hoor, bedient men zich ook in *Sambâwa* en *Bíma* van dergelijke stellaadje.

Bl. 323, r. 2. "*Taniwang*" M. l.: "*Talíwañg*"

r. 15. "*Tjereweh*" M. l.: "*D̃jaréwe*"

r. 24. "Wo Sateh" M. l.: "*Wo-Sâhe*"

r. 27. "*Sangar*" M. l.: "*Sâñggar*"

r. 28. "welk rijk ook aanspraak maakt op de heerschappij over de voormalige rijken Tambora en Papekat" Die kwestie is thans door bemiddeling van het Gouvernement uitgemaakt. Bij Gouvernements besluit d.d. 2 September 1866 is bepaald, dat die twee rijken *Tambora* en *Papekat* zouden worden ingedeeld bij de daaraan grenzende rijken *Sañggar* en *Dompo*, in diervoege, dat de grens tusschen de te verdeelen landen van de monding der rivier Nañgamiro dwars over die landen in eene Z. O. rigting tot aan het binnen 's lands gelegen *Kilo* loope, en het Noordelijk gedeelte dier landen onder *Sañggar*, het Zuidelijk gedeelte er van onder *Dompo* kome, zoomede, dat het eiland *Satônda* in zijn geheel aan *Dompo* worde afgestaan.

Bl. 324, r. 21. "De hoofdplaats *Dompo*" De kampong, waar de vorst zijn residentie heeft, heet *Bada*. Daar woonde ook geruimen

tijd zekere *Abdoe-l-gani*, die uit *Dómpo* afkomstig, zich in vroeger jaren naar Mekka begeven had, en van daar als hervormer op *Sambáwa* teruggekeerd was. Hij streed hoofdzakelijk tegen de hanevechterijen, gelijk ook het gebruik van saguweer en opium. Daarbij verbood hij het dragen van gouden en zilveren sieraden, en verlangde, dat de vrouwen evenals in Arabië op straat gesluijerd zouden loopen. Eerst beproefde hij zijn hervormingswerk op *Lombok*, en aanvankelijk met gunstigen uitslag. Later echter werd hem het verblijf op *Lombok* door den vorst des lands ontzegd, die ook de volgelingen van *Abdoe-l-gani* te vuur en te zwaard trachtte uit te delgen, vooral tegen de vrouwen die den sluijer aangenomen hadden, op de allerwreedaardigste wijze woedde, haar zelfs het vel van den rug bij wijze van sluijer over het hoofd deed trekken, en haar aldus gemarteld aan de brandende zon blootstelde. Die *Abdoe-l-gani* nu vond in het rijk van *Sambáwa*, doch nog meer in dat van zijn geboorteland *Dómpo*, grooten bijval, zoo zelfs, dat de Sultan van *Dómpo* een gedeelte van zijn rijkssieraden voor den nieuwen Profeet liet smelten.

r. 22. "*Wo Sateh*" M. l.: "*Wo-Sâhe*"

r. 28 en 31. "*Sangar*" M. l.: "*Sañggar*"

Bl. 325, r. 17 tot en met l. r. "*c. Sangar*" tot en met "in het jaar 1859 vernieuwd" Toen ik in 1869 dit rijkje met den Gouverneur van Celebes bezocht, was mijne bevinding de volgende: Het gansche rijk van Sañggar bestond slechts uit twee kampong's, te weten: *Blambo* en *Tlóko*, tezamen eene bevolking van ongeveer 200 zielen hebbende, die haar bestaan vond in paardenhandel, groene katjañg, was en honig, jagt op herten, en wat vischvangst. Kampong Blambo en Tloko zagen er allerarmoedigst uit. Zelfs het vorstelijk huis maakte hierop geene uitzondering. De vorst was juist naar Bima vertrokken, zoodat wij dien pas later bij onze terugkomst op Bima te zien kregen. Één van de voorname mantri's, met name *Boemitroepoe Towañg* was de

eenige van de rijksgrooten die achtergebleven was, en die ons daarom door die prachtige kampoñg's rondleidde. Het bestuur van Sañggar bestond in die dagen uit de navolgende personen:

1°. den jongen vorst *La-Kamena Daëñg-Añjdjoñg*, welke tijdens dat verblijf van den Gouverneur van Celebes op het eiland Sambawa, het op 14 Aug. 1858 tusschen het Gouvernement en Sañggar gesloten kontrakt eenigzins gewijzigd vernieuwd heeft. Deze *La-Kamena* was een stiefbroeder van zijn voorganger *Mañgga Daëñg-Manassa*, dien men wegens krankzinnigheid had moeten ontslaan;

2°. den rijksbestierder *Daëñg La-Meloñg;*

3°. *Boemi Kadôñg;*

4°. *Boemitrôepoe Rasanâë;*

5°. *Boemitroëpoe Tôwañg;*

6°. de Sabandar (of: havenmeester);

7°. *Boemignotjo;*

8°. de Imam (of opperpriester);

9°. *Boemisari Tloko;*

10°. *Boemisari Towañg.*

NB. De beide laatstgenoemden waren *glarrang's.*

De *Boemitroepoe Towañg*, die ons rondgeleid had, kwam vervolgens aan boord van de Java, het stoomschip, waarmede de Gouverneur toen zijne reis maakte. Dat zoowel hij als zijne 5 volgelingen, die voor het eerst een stoomschip zagen, niet weinig verbaasd waren, zal men zich ligtelijk kunnen voorstellen. Doch hetgeen nog de meeste verwondering opwekte, waren de spiegels in de kajuit. Één van die luî was zoo onthutst, toen hij zijn leelijk gezigt in een spiegel zag, dat hij onwillekeurig uitriep: "Nu ben ik bereid te sterven."

Bl. 326, r. 21. "Het bestuur wordt uitgeoefend door eenen Rijksraad" enz. — Deze bestond in 1869 volgens de mij uit zeer goede bronnen geworden inlichtingen uit:

1°. den sultan, met name *Abdoe-l-Azīs*, die nog een kind was, en daarom onder voogdijschap stond van *Moehammed Saleh Boemi-loema Rasanăë;*

2°. den Radja-bitjara, met name *Daëñg-Manassa*, die in die waardigheid vervangen had *Moehammed Yakoeb*, een Inlander, die door zijn schranderheid en scherpzinnigheid in die streken algemeen bekend geworden is. Laatstgenoemde was ook geruimen tijd voogd van den vorigen sultan *Abdoe-l-lah.*

3°. den *Boemi-loema Rasanăë* (of eersten fiskaal);

4°. den *Boemi-loema Bolo* (of tweeden fiskaal);

5°. den *Boemi-renda* (overste der landmagt);

en 6°. den *Amañggoéroe pabíse-bódjo* (of overste der zeemagt).

Voorts had men 12 *ratoe's* of *regenten*, waarvan zes met den titel van *torêli*, zes met dien van *djanêli.*

Verder had men 12 *Boemi-naë's* of *onderregenten*, en eindelijk nog 24 *Boemi-ñggeko's* of *Djarra's*, d. i.: *kleinere hoofden.* Hieronder volgen ook nog de *Boemi-rinjtjăwo's* waarvan er 12 bij ieder *Torêli* en *Djanêli* zijn, en die als zendelingen gebruikt worden.

De hoofdzendelingen des Sultans heeten *Bóemi-parísi*, en zijn drie in getal:

1°. *Bóemi-parísi Bodjo*, 2°. *Boemi-parísi Bolo* en 3°. *Boemi-parísi Kaë.*

Van de *gallarrañg's* of *dorpshoofden*, zijn de voornaamste: die van *Belo*, *Bolo* en *Sape.*

Onder de boven vermelde hoofden zijn er verscheidene, die aan het hoofd der op bl. 329 volgende *dari's*, of *gilden*, staan.

r. 35. "ange adda" Men vergel. het Mañgkasaarsche *mâñge, gaan*, en het Mal. *hădap, măñgădap,* = het Mañgkasaarsche *ákassoewíyañg*, zoodat het welligt letterlijk niets anders zij dan: *den vorst zijn hulde gaan bewijzen.*

Bl. 327, r. 31. "bevestigd" — Behalve deze drie kampong's heeft men nog een vierde, te weten: *kampong-Bali*, waar echter tegenwoordig weinig of geen Balinezen meer wonen.

Niet ver van Bima heeft men de rots *Wadoe-pa* (= het Mal. *Batoe pāhat*, lett.: *den met een bijtel uitgehouwen steen*). In deze rots vindt men twee nissen in den muur, die elk zeven beeldjes van één voet groot, dus 14 tezamen, bevatten; terwijl zich vlak vóór die nissen een put bevindt. Op deze plaats zouden in vroeger dagen de eerste Boeginezen geland zijn.

Een andere merkwaardige plaats op Bima is de bergpas *Njtjakke*, waardoor eene rivier loopt, die zich in twee armen scheidt, welke aldus een eilandje vormen. Op dat eiland is een steenen tafel met een kom. En in die kom ligt een steenen ham. Aan het hoofdeneind van de tafel staat een piramide, die een Europeaan moet voorstellen. Aan elk van de beide langwerpige zijden van de tafel bevinden zich drie steenen, dat is alzoo tezamen zes. En deze zes steenen zouden Bimanezen aanduiden. Ook ziet men niet ver van die tafel onder twee boomen een put. Volgens de legende nu is die Europeaan de eenige Hollander, die bij een zeegevecht tusschen zijne landgenooten en de Pranggi's, of Portugezen, ontkomen is, en heeft de man na zijn behouden aankomst op Bima daar ter plaatse een verbond met de Bimanezen gesloten.

Bij gelegenheid, dat ik te paard eenige toertjes in en nabij Bima of Bodjo maakte, bezocht ik verscheiden plaatsen, die nog om het een of ander vermelding verdienen. Nadat men mij eerst naar Kampong *Dāra* gebragt had, om mij toch vooral de plaats te laten kijken, waar de misdadigers gewoonlijk ter dood gebragt worden, rigtte ik verder den koers naar de oude graven van *Dana-traha*, dewijl mij gezegd was, dat die graven nog uit de tijden der Hindoe's zouden zijn, hetgeen mij geenszins onwaarschijnlijk voorkwam, dewijl ik wist dat mijn vriend de tegenwoordige Assistent-Resident der Oosterdistrikten H. Holtz vroe-

ger, toen hij gezaghebber van Bima was, in de padievelden bij kampoñg *Tatto* (in het rijk van Bima) twee Hindoe-beeldjes gevonden, en naar het museum van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen verzonden, had. Ik zag mij echter in mijne verwachting teleurgesteld, want de Arabische inscriptie's, waaronder vooral de naam van den grooten Profeet niet vergeten was, lieten niet den minsten twijfel omtrent den Mohammedaanschen oorsprong over. Die graven waren alzoo, op zijn vroegst genomen, van het begin der 17 de eeuw. Niet ver van die graven was de heuvel *Tjola*, met een aloë op den tamelijk steilen top, die pas gebloeid had. Daarna reed ik weder huiswaarts, langs de *amba-Bantêli*, of *markt van Bantêli.* Aldaar van het paard gestegen, beklom ik den daarbij gelegen heuvel, genaamd *Parapimpiñg.* Op dezen heuvel begraaft men gewoonlijk, in geval van overlijden, het heilige paard van Bîma, dat tot de rijkssieraden behoort, en daarom bij plegtige optogten van den Sultan steeds prachtig opgetuigd en bij de hand geleid wordt. Daar ter plaatse zouden ook de *vorstinnen* van Bima gewijd worden, terwijl de vorsten NB. slechts eenvoudig binnenshuis gehuldigd wierden. Zeker nog al galant van die Bimanezen! Maar van waar nu de heiligheid van dit *Bantêli?* De legende verhaalt ons, dat de eerste vorst van Bima uit zee opgekomen, en daarop terstond naar *Bantêli* gegaan zou zijn.

Van de markt van *Bantêli* begaf ik mij nog ten slotte naar de moskee van Bima, die er ook werkelijk, evenals op groot Sambâwa, vrij goed uitzag. Ik vond daar, behalve de groote *mimbar* (het Ar. minbar) of *preekstoel*, ook nog een kleiner soort, die, gelijk men mij zeide, naar de woning van den Sultan gebragt werd, wanneer de vorst te huis godsdienstoefening wilde gehouden hebben. Dit trof mij, dewijl men anders in Bima minder kerksch is dan in Sambawa en Dompo. Op zij van de moskee stond een groote loods met onderscheiden graven van later tijd, onder andere het graf van den laatst overleden

Sultan *Abdoe-l-lah.* Dit was een gewoon Moehammedaansch graf, en onderscheidde zich alleen hierin van de Moehammedaansche graven, die ik op Zuid-Celebes te zien kreeg, dat de naam van den Sultan daarop vermeld stond, gelijk ook op welken datum, en in welken ouderdom hij overleden was. Daarbij had men ook niet verzwegen, wanneer en door wien dit monument vervaardigd was.

Bl. 327, l. r. "*Badjoe*" M. l.: "*Bådjo*"

Bl. 328, r. 1. "*Manganao*" M. l.: "*Mañge-nåom*"

r. 2. "*Reba*" M. l.: "*Råba*"

"*Wadi*" M. l.: "*Wodi*"

r. 25. "Badjoe's" M. l.: "*Bådjo's*"

Bl. 330, r. 4. "*Djene*" = het Mañgk. *djånnañg*, titel van een Hoofd.

"*Djara*" = het Mañgkasaarsche *djårañg*, *paard.*

r. 13. "*Deddeh*" — Verg.. het Mañgkas. *padédé-boelåëñg*, *goudsmid.*

r. 17, 22 en 23. "*Amang Goeroe*" M. l.: "*amañggóeroe*" = het Mañgkas. *anroñggóeroe*, *Hoofd.*

r. 22 en 23. "*Pabisi*" Men verg. het Mañgkas. *pabise*, *vorstelijke roeijer.*

r. 23. "*Setoreli*" M. l.: "*Satorêli*"

r. 26. "*Boemi Naek*" M. l.: "*Boemi-Naë*"

r. 30. "16de eeuw" — Dit is zeker wat vroeg gesteld, zoo ten minste het Islamisme van Mañgkasar naar Bima overgebragt zij. Vergel. mijne Makass. en Boegin. legenden in het Jaarb. Celebes van 1864, bl. 50, waar beweerd wordt, dat het Islamisme pas in 1606 door zekeren *Dåtó-ri-Båndañg* op Zuid-Celebes gekomen is.

r. 36. "de *Doö Dongo*" M. l.: "de *Dóoe-dóñggo*"

Bl. 332, r. 20. "*Sido* en *Tengani*" Volgens mijn vriend Holtz is *Sido* geen op zichzelf staand eiland maar één met *Teñgani*, en aan de Westzijde met het land van Bima verbonden. Door dit schiereiland zou dan de baai van *Karoêmboe* gevormd worden.

r. 23. "*Poelo-Kambing*" In een kwartieruur tijds roeit men van Bima naar dit eiland. Men vindt daar de Gouvernements-steenkolen-loodsen, die steeds overvloedig van steenkolen voorzien zijn, ten gerieve van de stoomschepen. Op dit eiland, gelijk ook op *Nissa* (eiland) *Sédoe*, vindt men heilige graven, werwaarts zich vele inlanders begeven, om te bidden en te offeren.

r. 25. "*Nissa Nae*" — M. l.: "*Nissa Naë*"

En hiermede eindig ik mijne opmerkingen omtrent, en naar aanleiding van hetgeen in Dr. de Hollander's werk over Zuid-Celebes voorkomt.

Mogt deze poging om iets tot verbetering en completering van zoo uitstekenden arbeid bij te dragen, anderen, welke elders op één der buitenposten van onze Oost-Indische bezittingen een groot gedeelte van hun leven sleten, opwekken, om mijn voorbeeld te volgen! Dan zou ik mijne moeite rijkelijk beloond achten.

Kampen, 1872. B. F. MATTHES.

EEN ENGELSCHMAN EN EEN NOORD-AMERIKAAN IN NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

Alfred Russel Wallace, *The Malay Archipelago, the land of the orang-utan and the bird of paradise; a narrative of travel, with sketches of man and nature.* London, 1869. 2 vols. in 8o.

Albert S. Bickmore, *Travels in the East-Indian Archipelago.* London, 1868. in 8o.

Het is een beschamend maar niet te loochenen feit, dat de Engelschen, gedurende den korten tijd dat onze Oost-Indische bezittingen in hunne macht waren, vrij wat meer voor de uitbreiding der kennis van land en volk hebben gedaan dan de Nederlanders gedurende het geheele bestaan der Oost-Indische Compagnie. Aan de werken van Raffles, Marsden en Crawfurd, die aan dat vijfjarig tijdperk hun bestaan danken, hebben wij als de vrucht van twee eeuwen weinig degelijks dan Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën* en Rumphius' *Amboinsche raritieitkamer* tegenover te stellen. De geheele natie, daarin door de Compagnie's mannen voorgegaan, schijnt in Insulinde niets te hebben gezien dan een kolossaal magazijn van koloniale waren, ergens in het verre Oosten opgeslagen; en waarmede of waarvoor men verder niets te doen had, mits maar de kruidnagelen en de muskaatnoten en de koffie behoorlijk werden afgeleverd en groote dividenden uitgekeerd. Aan historische verhalen en berichten en beschouwingen en adviezen over den staat en den voortgang der Generale Nederlandsche Oost-Indische Compagnie en wat daarmede in verband staat ontbreekt het dan ook waarlijk niet; en te akeliger steekt daarbij af de volstrekte onverschilligheid omtrent alles, wat niet "producten", dat is dadelijk winstgevende producten, waren. Het volk, dat ze kweekte, en het land waar zij groeiden, schijnt zelfs bijna de nieuwsgierigheid niet te hebben gaande gemaakt; en het is alsof het groote belang van de kennis dier beide factoren, al ware het ook alleen maar uit een finantiëel oog-

punt, zelfs niet werd vermoed. Maar vreemd is het toch, dat ook de mannen der wetenschap in al dien tijd hunne oogen zoo zelden wendden naar een zoo rijk, zoo onafzienbaar en zoo onontgonnen veld. Waren ook zij bevangen door den domper-geest der Oost-Indische Compagnie?

De Compagnie bezweek aan de kwaal, die zij zich zelve had op den hals gehaald; maar voor het moederland braken droevige tijden aan, en de koloniën vielen den Engelschen in handen. Geen wonder dat er in die dagen geene opgewektheid werd gevonden om zich aan de studie van den verloren Archipel te wijden! Doch nauwelijks begon de horizon te verhelderen of van alle zijden maakte men zich op om den sluier te verscheuren, die Oost-Indië bedekte en van welken nog slechts een kleine slip was opgelicht. De Souvereine Vorst gaf in 1814 eene eerste impulsie, toen hij den Hoogleeraar Reinwardt als wetenschappelijk raadsman toevoegde aan de Commissarissen Generaal, die in 1815 onze bezittingen van de Engelschen zouden overnemen [1]. In het tweede vierdedeel dezer eeuw verschenen, behalve de vertalingen der werken van Raffles en Crawfurd, reeds de *Tafreelen en merkwaardigheden uit Oost-Indië* van Olivier; de *Natuur- en aardrijkskundige beschrijving van Java* van Kussendrager; de *Berigten over Sumatra* van S. Muller; de *Coup d'oeil sur les possessions Neêrlandaises dans l'Inde Archipélagique van* Temminck; de *Beknopte beschrijving der Nederlandsche overzeesche bezittingen* van Teenstra, en een aantal andere meer of mindere belangrijke bijdragen tot de kennis der Oost-Indische gewesten: waaronder vooral te vermelden zijn die, welke geleverd zijn door de „Leden der Natuurkundige Commissie in Nederlandsch Indië” in hunne *Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen* (door J. C. Temminck in 1839—1844 op last des Konings uitgegeven); door het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, en het shortlived *Indisch Magazijn* en *Indisch Archief*. Doch vooral in de laatste twintig jaren hebben de Nederlandsche geleerden zich beijverd om het verzuim hunner vaderen goed te maken en de schuld der wetenschap aan

---

[1] Het verslag van zijne reis naar Batavia, de Molukken en het Noorden van Celebes is uit zijne nagelatene papieren voor het eerst uitgegeven in 1858 vanwege het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Indië af te doen. Naast het zooeven genoemde *Tijdschrift* schaarden zich op waardige wijze het *Natuurkundig tijdschrift voor Nederlandsch Indië;* het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde,* uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap; en de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde,* uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van N.-I.; benevens een aantal afzonderlijke werken van deze beide instellingen. Dr. Junghuhn, wel is waar een Duitscher maar toch in Nederlandschen dienst, gaf eene uitvoerige beschrijving van *Java, zijne gedaante, bekleeding en inwendige structuur,* en een paar jaar vroeger eene van *die Battaländer auf Sumatra;* Schwaner beschreef *het Zuid-oostelijke gedeelte van Borneo;* Prof. Veth, *de Wester-afdeeling* van hetzelfde eiland, alsmede de eilanden *Timor* en *Sumatra* (de beide laatste in *de Gids* en het *Aardrijkskundig Woordenboek*); Willer, het eiland *Boeroe;* Dr. Bleeker, *de Minahasa en den Molukschen Archipel,* terwijl zijne allerbelangrijkste beschrijvingen der ichtyologische fauna van den Archipel gansche deelen der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap vullen. Deze lijst zoude nog met een groot aantal namen kunnen worden vermeerderd (wie er belang in stelt, kan ze vrij volledig vinden in de bibliographische mededeelingen in het *Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch Indie*); en desniettemin zegt Prof. Pijnappel naar ons inzien terecht: [1] „ik wanhoop aan eene grondige kennis van Nederlandsch Indië, zoolang niet wèl voorbereide en liefst opzettelijk daartoe bestemde reizigers het onderzoek der verschillende landstreken ondernemen; een onderzoek, dat in vele opzichten misschien niet veel minder moeielijk zal zijn dan het voor Dr. Barth geweest is zijne ontdekkingstogten in Centraal-Afrika te maken. Ik vrees dat anders de tijd eenmaal daar zal zijn, dat Nieuw Holland beter bekend is dan onze Oost.” Juist, die ontbreken ons: goed voorbereide reizigers en onderzoekers van professie. Mogen er al onder de hierboven genoemde mannen, en ook onder hen, die wij niet met name vermeld hebben, eenigen zijn, die voor de taak, welke zij op zich namen, ten volle berekend waren; voor verreweg het grootste gedeelte ontvangen wij onze berichten over Indië van personen, die, met ambtsbezigheden overladen, slechts een klein gedeelte van hunnen tijd

[1] In de voorrede van zijne *Geographie van Nederlandsch Indië.*

aan de studie van land en volk en aan de mededeeling der resultaten van hun onderzoek kunnen wijden. Maar, hoewel zij recht hebben op onze dankbaarheid voor wat zij met zooveel ijver en dikwijls met zooveel opoffering van allerlei aard presteeren, wij behoeven meer dan dat. Men kan een uitstekend resident of rechterlijk ambtenaar zijn, zonder geograaf of botanicus te wezen; men kan groote verdiensten hebben als officier te land of ter zee, zonder natuurkundige of zoöloog te zijn; maar de studie van hen, die ons Indië moeten leeren kennen, eischt den geheelen mensch uitsluitend en onverdeeld. Doch wie zal zich anders dan bij zeldzame uitzondering tot die moeielijke en in vele opzichten bedenkelijke taak aangorden, zonder dat hem de middelen worden verstrekt om haar te volvoeren, en zonder dat hem het uitzicht wordt geopend op eenige andere belooning dan misschien een beroemden naam en den dank van een klein gedeelte zijner landgenooten. Neen, het is maar niet anders: wie het altaar bedient, moet van het altaar kunnen leven; en op het altaar der kennis van Nederlandsch Indië worden niet zulke rijke offers gebracht, dat er voor zijne priesters groote deelen overblijven. Krachtdadige tusschenkomst der hooge regeering, gelijk die van Koning Willem I, eerst in de zending van Reinwardt en later in die van de bekende Natuurkundige Commissie, zoo mogelijk ondersteund door bijzondere genootschappen, waarvan het Nederlandsch Bijbelgenootschap een loffelijk voorbeeld geeft voor de linguistiek, is het eenige middel om, door uitzending op onbekrompen wijze van goed voorbereide „specialiteiten" naar de verschillende deelen van den Indischen Archipel, tot eene degelijke kennis te geraken van die eilandenwereld, „die zich daar slingert om den evenaar als een gordel van smaragd."

Is die tusschenkomst te verwachten? Wij weten het niet, maar durven het nauwelijks hopen. En daarom hebben wij te grooter erkentelijkheid en vereering voor de mannen, aan het hoofd van dit opstel genoemd, die, vreemdelingen in Nederland, alleen uit liefde voor de wetenschap Nederlandsch Oost-Indië tot doel hunner onderzoekingen hebben gesteld en de resultaten van hun streven ook aan ons ten beste gegeven.

I.

Nadat de Britsche natuurkundige Alfred Russel Wallace,

in de werken van verschillende geleerde genootschappen te Londen en in eenige wetenschappelijke tijdschriften een dertigtal hoogst belangrijke verhandelingen had uitgegeven over de physische, geographie, de zoölogie en de entomologie van den Indischen Archipel, van welke er ook reeds enkele door Prof. Veth in onze taal zijn overgebracht [1], heeft hij in het jaar 1869 de hoofdsom van de resultaten zijner onderzoekingen op een achtjarigen zwerftocht (1854—1862) door onze overzeesche bezittingen in het licht gegeven, in een werk in twee deelen, getiteld: *The Malay Archipelago, the land of the orang-utan and the bird of paradise; a narrative of travel, with sketches of man and nature.* Dit werk is mede reeds door denzelfden Hoogleeraar voor onze landgenooten meer algemeen toegankelijk gemaakt, door zijne uitmuntende vertaling onder den titel: *Insulinde, het land van den Orang-oetan en den paradijsvogel;* eene vertaling die ons voorkomt nog grootere waarde te hebben dan het oorspronkelijke, om de hoogst belangrijke door den bewerker daaraan toegevoegde aanteekeningen, welke deels dienen tot toelichting en uitbreiding van den tekst, deels ook tot verbetering van eene minder juiste voorstelling van sommige zaken, feiten of toestanden.

Het hoofddoel der reizen van Wallace was, volgens zijne eigene verklaring in de voorrede, „het bijeenbrengen van exemplaren van natuurvoorwerpen, zoowel voor zijne eigene verzameling als om er musea en kabinetten van liefhebbers mede te verrijken.” En wanneer wij nu hier van hem vernemen, dat hij een oogst van 125660 zoog- en kruipende dieren, vogels, schelpen, vlinders, torren en andere insecten heeft tehuis gebracht, dan kunnen wij ons de voldoening voorstellen, waarmede hij op zijne zestig of zeventig afzonderlijke tochten door den Archipel terug ziet. Maar terecht heeft hij begrepen, dat de gedetailleerde beschrijving van die vele duizende verschillende soorten van voorwerpen beter op hare plaats was in de werken van geleerde genootschappen dan in een reisverhaal, dat voor het geheele beschaafde publiek was bestemd. Hoewel wij dan hier ook de uitgewerkte beschrijving aantreffen van sommige diersoorten en hare huishouding, is toch verreweg het grootste gedeelte van het boek gewijd aan wat dus voor Wallace bijzaak was, maar

[1] In *de Gids*, 1864 en het *Tijdschrift voor Neerlandsch Indië*, 1865 en 1867.

eene bijzaak die hij desniettemin met groote liefde en uitstekend talent heeft behandeld: de ethnographie en de physische geographie van Nederlandsch Indië, waarbij de door hem verzamelde natuurvoorwerpen, vooral voor zijne geologische studiën, een krachtig hulpmiddel waren.

Reeds voor twintig jaren had George Windsor Earl aangewezen dat Java, Sumatra en Borneo op één plateau liggen, van elkander en van het vaste land van Azië gescheiden door eene zee, die op weinige plaatsen meer dan veertig vadem diep is. Wallace heeft aangetoond, dat ook Bali op hetzelfde plateau ligt, en het bekken van den Grooten oceaan eerst ten Oosten van dit eiland en van Borneo begint, waar het water reeds dadelijk eene diepte van meer dan honderd vadem heeft. Die ondiepe Chineesche- en Java-zee benevens Straat Bali en de Straat van Malaka ontstonden door langzame verzakking van den bodem, die voldoende kan verklaard worden uit de groote menigte vulcanen op Sumatra en Java, welke door het gedurende vele eeuwen uitwerpen van ontzaglijke massa's stoffen de grondslagen onder het omliggende land hebben weggerukt [1]. Dat dus die drie groote en de menigte daartusschen liggende kleinere eilanden eenmaal tot het vaste land van Azië hebben behoord, blijkt ook uit de onmiskenbare overeenkomst der flora, maar vooral der fauna van die gewesten. Op die eilanden vindt men dezelfde soorten van zoog- en kruipende dieren, vogelen en insecten als in Achter-Indië, waarbij de mogelijkheid, dat zij de thans bestaande zeeën zouden zijn overgestoken, volstrekt is uitgesloten. Intusschen zijn sommige soorten, die in het eene gewest gevonden worden, in het andere uitgestorven, en hebben zich hier en daar nieuwe geslachten ontwikkeld. Het meerder of minder verschil nu tusschen de diersoorten op de eilanden onderling en die op het vaste land is, met de diepte der tusschenliggende zeeën (dat is: den tijd, gedurende welken de verzinking van den bodem heeft aangehouden), de maatstaf voor den betrekkelijken ouderdom der verschillende deelen; en daaruit blijkt, dat Java het eerst, daarna Borneo, en het laatst Su-

---

[1] Wallace voegt hierbij de opmerking: „Hierin vinden wij tevens eene aannemelijke verklaring van het dikwijls opgemerkte feit, dat vulcanen en vulcanische ketens steeds gevonden worden in de nabijheid der zee" (liever: dat zeeën steeds gevonden worden bij vulcanen en vulcanische ketens.) „De daling, die zij rondom zich teweeg brengen, zal allengs eene zee doen ontstaan, indien zij niet reeds voorhanden is."

matra van het vaste land werd afgescheiden [1]. Wanneer nu ook de Philippijnsche eilanden een aantal kenmerkende diersoorten met Zuidoostelijk Azië gemeen hebben, doch daarbij ook meer afwijkende vormen bezitten dan de zoo even genoemde eilanden; wanneer zij daarbij door eene veel diepere zee van het Westwaarts liggende continent zijn gescheiden, laat zich daaruit afleiden dat die afscheiding wel in een veel meer verwijderd tijdvak heeft plaats gehad, maar dat zij toch eenmaal deel van het vaste land hebben uitgemaakt.

Ten Oosten van Bali en Borneo en ten Zuiden van de Philippijnen strekken zich Lombok en de overige Kleine Soenda-eilanden, Celebes en de Molukken, en de Papoea-eilanden met Nieuw Guinea uit. Daar zij door onpeilbare zeeën van de Westwaarts liggende eilanden gescheiden zijn, is er geen spoor van, dat zij ooit met deze zouden zijn vereenigd geweest; maar wel wijst de naar het Oosten langzaam afnemende diepte der zee, die tusschen Nieuw Guinea en Nieuw Holland weder tot ver beneden de honderd vadem daalt, op eene vroegere verbinding met laatstgenoemd werelddeel. En deze aanwijzing wordt weder volkomen bevestigd door den aard van het planten- en dierenrijk, dat ten eenenmale verschilt van het Aziatische, maar geheel overeenkomt met het Australische [2]. Hier geene oli-

---

[1] Volgens eene Javaansche overlevering maakten vroeger Sumatra, Java, Bali, Lombok en Soembawa een geheel continent uit, dat later in negen eilanden werd gescheurd. Eerst werd Sumatra van Java, daarna Java van Bali en Lombok, eindelijk dit laatste van Soembawa gescheiden. De overlevering stelt echter die veranderingen in den historischen tijd, en wel tusschen de jaren 1192—1350 van onze tijdrekening. Zie ook Bickmore, Hoofdst. III.

[2] Dr. S. Friedmann, een Beiersch geneeskundige, die, om zijne zucht naar onderzoekingen in den Indischen Archipel te kunnen voldoen, van 1840—1850 als Officier van Gezondheid bij de Nederlandsche Marine dienst deed, doorreisde deze gewesten van 1840—1845 en gaf in 1868 zijne reisherinneringen uit te Leipzig, in twee deelen onder den titel: *Die Ostasiatische Inselwelt. Land und Leute von Niederländisch-Indiën: den Sunda-Inseln, den Molukken sowie Neu Guinea.* Hoewel zijn werk niet met de twee in dit opstel besprokene gelijk te stellen is, bevat het toch vele belangrijke bijzonderheden en is de lezing alleszins waard. Ten opzichte van het hierboven gezegde had ook hij opgemerkt, dat reeds op Celebes het Australische karakter van het plantenrijk zich vertoonde. „Die Flora von Celebes schliesst zich im Allgemeinen mehr den neuholländischen Formen an. Wir finden dort die Neuholland eigene Casuarinen-Gattung, die Myrtaceen, Leptospermum, ferder Dodonaea unter den Sapindaceen, und mehrere andere Formen. Die Palmen sind durch einige, bis jetzt dem östlichen Theile des Archipels vorzüglich eigene Arten, wie Cycas Celebica vertreten.” (Th. II. S. 143). Evenwel stelt hij Celebes voor als oorspronkelijk tot het Aziatische vaste-

fanten, rhinocerossen, tijgers noch apen, maar kengoeroe's en opossums; geene pauwen, fazanten of spechten, maar lori's, kakatoe's en paradijsvogels. "Nergens vertoont zich het groote contrast tusschen de beide deelen van den Archipel zoo plotseling als wanneer men van het eiland Bali naar het eiland Lombok overgaat, omdat hier de twee gewesten het dichtst tot elkander naderen. Op Bali vindt men baardvogels, vruchtlijsters en spechten; deze verdwijnen geheel wanneer wij naar Lombok oversteken, en worden daar vervangen door kakatoe's, honigzuigers en loophoenders (Megapodidae), die evenzeer onbekend zijn op Bali en alle meer Westwaarts gelegene eilanden. De straat tusschen Bali en Lombok is slechts vijftien engelsche mijlen breed; zoodat men in twee uren tijds uit eene groote zoölogische afdeeling der wereld zich naar eene andere kan begeven, die in dierlijk leven evenzeer van elkander verschillen als America van Europa." Zoo wordt men gedrongen tot de gevolgtrekking, dat al de eilanden ten Oosten van Bali en Borneo eenmaal hebben behoord tot een groot Australisch vasteland, ofschoon zij wellicht niet alle er werkelijk mede verbonden zijn geweest. Die verbrokkeling moet echter in eene veel vroegere periode hebben plaats gehad dan de afscheiding der Westelijke eilanden van Azië; gelijk blijkt uit de veel grootere diepte der tusschenliggende zeeën, en uit het grootere verschil tusschen de diersoorten van den Oostelijken Archipel met die van Australië.

De Indische Archipel is dus geographisch te verdeelen in een Aziatisch gewest, dat zich van het Westen af tot Borneo en Bali uitstrekt, en een Australisch gewest, hetwelk al de overige eilanden omvat. En de juistheid van deze verdeeling wordt nog verder bevestigd, wanneer men het oog slaat op de menschen-

land te hebben behoord: "Celebes birgt in seinem Steinskelette die Formationen der verschiedenen Alter unserer Erde, vom ältesten Sedimentlager bis zu den vor unseren Augen sich noch bildenden Alluvionen und vulkanischen Auswürfen. Von dem altem Kontinent, welcher wahrscheinlich am Ende der Tertiärzeit an der Stelle des gegenwärtigen Indischen Archipels sich ausbreitete, während den nördlichen Theil Asiens ein weites Meer bedeckte, sind noch im Norden von Celebes am westlichen Theil der Halbinsel Menado Ueberbleibsel vorhanden. In diesen alten sedimentären Schichten, die theilweise von Granit und Quarz durchbrochen sind, finden sich reiche Goldlager, welche die Natur noch für unsere Zeiten aus der alten Periode erhalten hat. u. s. w." (Th. II. S. 142). Trouwens is van de geheele verdeeling van den Archipel in een Aziatisch en een Australisch gewest, zooals bij Wallace en Bickmore voorkomt, bij hem geen spoor te vinden.

rassen, die den Archipel bewonen, en wier verbreiding men mag aannemen hoofdzakelijk op dezelfde wijze als die der diersoorten te hebben plaats gehad. Het Westelijk gedeelte is namelijk bevolkt door het Aziatische *Maleische*, het Oostelijke door het Australische *Papoeasche* ras. Wel strekt zich hier de Aziatische grens iets verder Oostwaarts uit dan ten opzichte van de dieren, namelijk tot en met Soembawa, Celebes en het Westelijkste gedeelte der Molukken; doch dit verschijnsel verklaart zich genoegzaam uit het vermogen, dat de mensch boven de dieren vooruit heeft, om zich over zee te verplaatsen, en uit het, ook elders voldoende bewezen feit, dat overal waar een meer ontwikkeld menschenras (in dit geval de Maleiers) met een van minderen aanleg of beschaving in aanraking komt, dit laatste altijd wordt teruggedrongen, vernietigd of in het overheerschend element opgenomen. De Maleische stammen, van nature tot de zeevaart geneigd, hebben hunne oorspronkelijke grenzen van tijd tot tijd uitgebreid en zullen wel blijven voortgaan dit te doen. Reeds nu hebben zij op de kusten van een aantal door Papoea's bewoonde eilanden meer of minder belangrijke volkplantingen gevestigd, die hoogstwaarschijnlijk op den duur hunne verdere verbreiding over het Australische gedeelte van den Archipel en de doorgaande vermindering van het Papoea-ras zullen tengevolge hebben. Wil men in enkele trekken het kenmerkend onderscheid tusschen deze twee rassen voorgesteld zien, Wallace schildert het met de volgende woorden: „de Maleier is kort van gestalte, bruin van kleur, sluik van haar, baardeloos van aangezicht, en glad van huid; de Papoea is grooter, donker-roetkleurig, kroesharig, gebaard en behaard. De Maleier heeft een breed gelaat, een kleinen neus en platte wenkbrauwen; de Papoea heeft een lang gezicht, een grooten vooruitkomenden neus en uitpuilende wenkbrauwen. De Maleier is schroomvallig, koel, ingetrokken en rustig; de Papoea is boud, onstuimig, prikkelbaar en luidruchtig. De Maleier is ernstig en lacht zelden; de Papoea is vroolijk en lacht veel; — de een verbergt zijne aandoeningen, de ander spreidt ze ten toon.” Uitvoeriger en levendiger is zijne voorstelling van het onderscheid tusschen de twee rassen, als hij ons zijne eerste ontmoeting met de Kei-eilanders teekent in de volgende woorden: „De inlandsche booten, die ons te gemoet waren gekomen, waren drie of vier in getal, en bevatten te zamen omstreeks vijftig man. Het waren lange kano's, waarvan

de voor- en achtersteven omhoog rezen tot eene zes of acht voet hooge sneb, versierd met schelpen en wuivende pluimen van kazuarishaar. Dit was de eerste maal dat ik Papoea's te zien kreeg in hun eigen land; en geen vijf minuten waren noodig om mij te overtuigen, dat de meening, waartoe mij reeds de beschouwing van eenige Timoreesche en Nieuw-Guineesche slaven gebracht had, in den grond der zaak juist was, en dat de lieden, die ik nu in de gelegenheid was persoonlijk tegenover elkander te stellen, behoorden tot twee der meest verschillende en scherpst geteekende menschenrassen, die op den aardbodem gevonden worden. Al ware ik blind geweest, dan nog kon ik geen oogenblik getwijfeld hebben, dat deze eilanders geen Maleiers zijn. In hunne luide, snelle, driftige spraak, hunne rustelooze bewegelijkheid, de krachtige levenswerkzaamheid, die zich in hunne woorden en daden openbaart, zijn zij de volkomen tegenvoeters van de kalme, vadsige, onverschillige Maleiers. De Kei-eilanders kwamen al zingende en juichende naar ons toe, plasten met hunne pagaaien diep in het water, en wierpen wolken van schuim in de lucht. Naderbij komende stonden zij op in hunne kano's, onder steeds toenemend geraas en gebarenspel: en toen zij ons op zijde gekomen waren, klauterden de meesten, zonder verlof te vragen en zonder een oogenblik te aarzelen, op ons dek, even alsof zij gekomen waren om van een veroverd vaartuig bezit te nemen. Daarop richtten zij een tooneel aan van onbeschrijfelijke verwarring. Die veertig of vijftig zwarte, naakte, kroesharige wilden waren als dronken van vreugde en opgewondenheid. Niemand hunner kon zich een oogenblik rustig houden. Onze manschappen werden ieder op hunne beurt omringd en gadegeslagen, om tabak of arak aangesproken, toegegrijnsd en voor een ander verlaten. Allen kakelden tegelijk; en onze kapitein was geheel overduiveld door hunne Hoofden, die hem hunne diensten opdrongen om ons te boegseeren, en met luid geschreeuw vroegen om vooraf betaald te worden. Eenige geschenken van tabak deden hunne oogen glinsteren, en door gegrijns of geschreeuw, door over het dek te rollen en hals over kop van boord te springen, drukten zij hunne tevredenheid uit. Schoolknapen op een ongehoopten vacantiedag, Ieren op eene kermis of adelborsten aan wal kunnen van de krachtige opbruising der levensgeesten, waarvoor dit volk vatbaar is, slechts een flauw denkbeeld geven.

„Zich onder soortgelijke omstandigheden zoo te gedragen als

deze Papoea's deden, zou den Maleiers *onmogelijk* zijn. Waren zij aan boord van een schip gekomen (wat zij niet zonder verlof zouden doen), dan zou er in het eerst niets gezegd worden behalve eenige plichtplegingen, en eerst na eenig tijdsverloop zouden ze met de grootste voorzichtigheid de eerste schreden doen om tot de behandeling van zaken te komen. Zij zouden één voor één spreken, met zachte stem en groote bedachtzaamheid, en de wijze van een koop te sluiten zou daarin bestaan, dat zij bedaard ieder aanbod verwierpen, of zich verwijderden zonder een woord meer aan de zaak te verspillen, tenzij het bod werd verhoogd tot het bedrag, dat zij bereid waren aan te nemen. Ons volk, waarvan velen deze reis nooit te voren gemaakt hadden, scheen door de voorbeeldeloos slechte manieren der eilanders zeer geërgerd te zijn, en kon slechts langzamerhand tot de eerste schreden ter verbroedering met die zwarte kerels gebracht worden. Zij deden mij denken aan een gezelschap van heele zoete, ordentelijke kinderen, plotseling overvallen door een troep onstuimige en tierende knapen, wier gedrag ze erg buitensporig en ondeugend vonden.

"Deze trekken van geaardheid zijn treffender en bewijzen meer voor volstrekt verschil, dan zelfs de zoo uiteenloopende physische eigenaardigheden der beide rassen, ofschoon ook die zeer opmerkelijk zijn. De roetachtig zwarte huidkleur, het op een raagbol lijkende hoofd van kroezig haar, en de scherp geteekende gelaatsvorm, geheel van het Maleische type verschillende, zijn zaken, die wij niet kunnen gelooven dat enkel aan den invloed van het klimaat of andere wijzigende krachten op één en hetzelfde ras zijn toe te schrijven. Het gelaat der Maleiers heeft het Mongoolsche type, breed en eenigszins plat. De wenkbrauwen zijn platgedrukt, de neus klein en, behoudens de groote verbreeding der neusgaten, wèl gevormd. De Papoea daarentegen heeft een gelaat, dat wij saamgedrukt en vooruitstekend mogen noemen. De wenkbrauwen zijn uitpuilend en overhangend, de mond is groot en komt naar voren, terwijl de neus zeer groot is, met een benedenwaarts verlengde spits, een dikken rug en wijde gaten. In het gelaat van den Papoea is de neus een in 't oogloopend en aanmatigend deel, terwijl hij zich bij de Maleiers zedig terug trekt. De ineengedraaide baard en het kroezige haar van den Papoea voltooien dit merkwaardig contrast. Tusschen de Maleische stammen, in wier midden ik

eenige jaren had gesleten, en het Papoesche ras, welks gebied ik thans betreden had, kan men veilig zeggen, dat, zoowel uit physisch als moreel oogpunt, het verschil even groot is als tusschen de roode Indianen van Zuid-America en de negers van de kust van Guinea aan de andere zijde van den Atlantischen oceaan.

„Het treffend contrast van karakter tusschen deze lieden en de Maleiers vertoonde zich in vele kleine trekken. Terwijl ik op zekeren dag in het bosch ronddoolde, bleef een oud man stilstaan om mij een insect te zien vangen. Hij bleef rustig tot dat ik het aan een speld gestoken en in mijn insectendoos geborgen had; maar toen kon hij zich niet langer inhouden, boog zich tot hij met het hoofd schier den grond raakte, en barstte in een schaterend gelach uit. Ieder zal in dezen trek de eigenaardigheid van den neger erkennen. Een Maleier zou mij hebben aangestaard, en op een toon van bevreemding gevraagd hebben wat ik toch uitvoerde; het ligt niet in zijne natuur te lachen, en allerminst te lachen om of in de tegenwoordigheid van een vreemdeling, voor wien echter zijne verachtende blikken en gefluisterde opmerkingen ruim zoo ergerlijk zijn als de uitgelatenste openlijke uitdrukking van vroolijkheid.”

Wanneer men nu de bevolking van den geheelen Indischen Archipel in twee rassen verdeelt, neemt zulks natuurlijk niet weg, dat deze weder in een aantal verschillende, meer of minder beschaafde stammen gesplitst zijn, ontstaan door voortgaande ontwikkeling, door aanraking met vreemdelingen, door de omstandigheden waaronder zij leven, als anderszins. Zoo kan men bij het Maleische ras onderscheiden: de eigenlijke Maleiers van Sumatra, het schiereiland Malaka en de kusten van Borneo; de Javanen van Java, Madoera en een deel van Sumatra; de Boegineezen en Mangkasaren van Zuid-Celebes; de Maleiers van de Molukken, die, met uitzondering van eenige Christenen onder de laatstgenoemden, allen Mahomedanen zijn; de Tagala's van de Philippijnsche eilanden, die meest Christenen zijn; de Bataks van Sumatra, de Dajaks van Borneo, de Djakoens van het schiereiland Malaka, de Alfoeren van Celebes en eenige andere eilanden, die, behalve de Christenen in de Minahasa, heidenen zijn; enz. Verschillende stammen van het Papoea-ras zijn: de echte Papoea's van Nieuw Guinea, de Aroe-, Kei-, Waigeoe-, Misool- en Salwatti-groepen; de Timoreezen op Timor en Westwaarts van daar tot aan Flores en Soemba; en andere, die allen

heidenen zijn [1]. Buitendien vindt men, gelijk van zelf spreekt, een aantal stammen van gemengd ras; zoo als de bewoners van Rotti en Savoe, van Ceram en het Noordelijke schiereiland van Halmaheira, en elders, vooral in de nabijheid der scheidingslijn tusschen de twee groote deelen der bevolking. Een merkwaardig voorbeeld van zoodanige vermenging levert Batjan. „Dit eiland", zegt Wallace, „bezit geene ware daar te huis behoorende bevolking; het binnenland is geheel onbewoond, en op de kusten liggen slechts een gering aantal kleine dorpen verspreid. Desniettemin vond ik hier vier verschillende rassen, die een ethnologischen reiziger, wien de gelegenheid ontbrak om berichten omtrent hunnen oorsprong op te zamelen, jammerlijk zouden misleiden. In de eerste plaats komen de Batjansche Maleiers in aanmerking, waarschijnlijk de vroegste kolonisten en weinig verschillend van de Maleiers van Ternate. Hunne taal echter schijnt meer Papoesche elementen, maar ook een inmengsel van zuiver Maleisch te bevatten, welk een en ander toont dat de kolonie uit zwervers van verschillend ras is ontstaan, ofschoon zij thans eene tamelijk gelijksoortige massa vormen. Vervolgens heeft men er „Orang Serani," even als op Ternate en Amboina. Velen van dezen hebben de trekken hunner Portugeesche voorouders op treffende wijze bewaard, maar verbonden met eene donkerder huidkleur dan doorgaans de Maleiers bezitten. Zij hebben eenige nationale gewoonten behouden, en het Maleisch, dat zij uitsluitend spreken, bevat een groot aantal Portugeesche

[1] Het behoeft nauwelijks opgemerkt te worden, dat bij de hier beschreven verdeeling het door Junghuhn, en vroeger ook door mij, aangenomene Bataksche of Alfoersche ras geheel vervalt. Ik had trouwens de Bataks als afzonderlijk ras reeds opgegeven, voordat ik met het werk van Wallace kennis maakte. Ook Dr. Friedmann brengt de Bataks tot het Maleische ras. „Der Battaer zeigt in seinem Körperbau und seinen Gesichtszügen unverkennbare Aehnlichkeit mit dem Malayen, welchem Volksstamme er auch meiner Ansicht nach einst angehörte. Es scheint jedoch schon vor vielen Jahrhunderten eine Trennung des Batta-Stammes von den Malayen in politischer und sozialer Hinsicht stattgefunden zu haben. In der Schädelbildung und in den Gesichtszügen sind übrigens einige Verschiedenheiten beider Völker von einander zu bemerken. Under der Battaern findet man häufig braune, ja selbst in 's Blonde fallende Haupthaare, sowie die Hautfarbe etwas heller, als jene der malayischen Küstenbewohner ist. Die hervorstehenden Backenknochen der letzteren treten bei dem Battaer zurück und machen einem mehr ovalen Gesichte Platz. Ebenso findet man seltener die eingedrückte Nase, den wulstigen Mund, wodurch eine Annäherung zur indo-kaukasischen Rasse wahrnehmbar wird. Es berechtigen uns aber diese Abweichungen in der Gesichts- und Schädelbildung der Battaer und der Malayen nicht, eine ursprüngliche Verschiedenheit beider Völker anzunehmen." (Th. II, S. 36.)

woorden en spraakwendingen. Het derde ras bestaat uit de Galelareezen, afkomstig uit het Noorden van Halmaheira, een zonderling volk, reeds vroeger door mij beschreven [1]. Het vierde eindelijk is eene kolonie van Tomori, in het Oostelijk gedeelte van Celebes, welke lieden eenige weinige jaren geleden op hun eigen verzoek herwaarts zijn overgebracht om verdelging door een naburigen stam te ontgaan. Zij hebben eene zeer lichte huidkleur, open Tartaarsche gelaatstrekken, een korte gestalte, en eene taal die tot het Boegineesch nadert. Zij zijn een vlijtig landbouwend volk en voorzien de hoofdplaats van groenten. Hier heeft men dus vier verschillende bestanddeelen van bevolking, die men allen dagelijks in en om de hoofdplaats van Batjan kan gadeslaan. Vooronderstellen wij nu, dat een reiziger, die de Maleische taal niet verstaat, hier en daar een paar woorden opvangt van „de taal van Batjan." en zijn waarnemingen opteekent omtrent „de natuurlijke en zedelijke eigenaardigheden, manieren en gewoonten der Batjanners" — (en er zijn reizigers, die voor dat alles aan een etmaal genoeg hebben) — welk een nauwkeurig en leerzaam bericht zou ons dan worden meêgedeeld; welke overgangen zouden worden aangewezen; welke theoriën over den oorsprong der rassen zouden ontwikkeld worden! terwijl een volgend reiziger met hetzelfde recht elke dier beweringen zoude kunnen tegenspreken en tot geheel tegenovergestelde gevolgtrekkkingen komen."

Het Aziatische gedeelte van den Indischen Archipel vat

---

[1] Met deze woorden: „In het land rondom Sahoe en dieper in het binnenland houdt zich eene talrijke bevolking van inboorlingen op, waarvan velen dagelijks in het dorp komen om hunne producten ter markt te brengen, terwijl anderen zich als arbeiders aan de Chineesche en Ternataansche handelaars hebben verhuurd. Een zorgvuldig onderzoek overtuigde mij, dat deze lieden van alle Maleische rassen radicaal verschillen. Hunne gestalte en trekken zoowel als hunne levenswijze en neigingen zijn nagenoeg dezelfde als die der Papoea's. Hun haar is half-Papoesch: het is noch recht, zacht en glanzig, zoo als bij alle echte Maleiers, noch zoo kroezig en wollig als het volkomen Papoesche type, maar altijd krullend, golvend en stug, zoo als het dikwijls onder de echte Papoea's en nooit onder de Maleiers voorkomt. Hunne kleur alleen is dikwijls gelijk aan die der Maleiers of zelfs nog lichter. Natuurlijk heeft er vermenging plaats gehad, en dikwijls stoot men op personen, die het moeilijk is tot eene klasse te brengen; maar in de meeste gevallen verkondigen de groote, puntige, naar een haviksneus zweemende neus, de lange gestalte, het golvend haar, zoowel als de minder ingetrokken manieren en de luider stem, het Papoesche type op onmiskenbare wijze. Hier dan had ik de ware grenslijn tusschen de Maleische en Papoesche rassen gevonden, en wel op eene plaats waar geen schrijver die ooit had verwacht."

Wallace te zamen onder den naam van *de Indo-Maleische eilanden*, omvattende het schiereiland Malaka, met Singapore, de Riouw-groep, Bangka en Blitong, verder Sumatra, Borneo, Java met Madoera en Bali, en de Philippijnsche eilanden. Deze laatste bezocht hij echter niet; van Sumatra bereisde hij alleen een klein gedeelte van de residentie Palembang; van Java, de residentiën Batavia, Samarang en Soerabaja; en van Borneo slechts Serawak en Sadong, voornamelijk om kennis te maken met den Orang-oetan, die alleen op dit eiland en Sumatra voorkomt. Het Australische gedeelte splitst hij in vier hoofdgroepen: *de groep van Timor*, omvattende Timor, Flores, Soembawa, Lombok en een aantal kleinere eilanden; *Celebes*, met de Soela-eilanden, Boeton en Saleier; *de Moluksche groep*, omvattende Boeroe, Ceram, Batjan, Halmaheira, Morotaï, Ternate, Tidore, Makjan, Kajoa, Amboina, Banda, Goram en Watoebella; en *de Papoesche groep*, bevattende Nieuw Guinea, de Aroe-eilanden, Misool, Salwatti, Waigeoe en een aantal kleinere, en waartoe ethnologisch ook de Kei-eilanden te brengen zijn, die echter geographisch en zoölogisch tot de Molukken behooren. Van Celebes onderzocht hij alleen de Minahasa en Mangkasar met de Noorder-districten, en van Nieuw Guinea den omtrek van de Doreh-baai. De hoofdpunten zijner onderzoekings-tochten liggen op de kleinere eilanden van het Oostelijke gedeelte des Archipels; en voor zooverre deze tot de minst bekende gewesten van onze bezittingen behooren, hebben wij reden om ons over die voorkeur te verheugen. Over hunne physische gesteldheid, hunne voortbrengselen uit het planten- en dierenrijk en hunne bevolking deelt hij hoogst belangrijke bijzonderheden mede, welke niet alleen over die eilanden zelve maar ook over hunne betrekking tot naburige of verderaf gelegene gewesten een nieuw en dikwijls verrassend licht doen opgaan, en overal strekken om zijne voorop gestelde verdeeling van den Archipel en diens bevolking te rechtvaardigen. Als een voorbeeld van de scherpzinnigheid zijner opmerkingen zouden wij hier de beschrijving willen aanhalen van de natuurlijke gesteldheid der Aroe-eilanden, en van de waarschijnlijke wijze van hun ontstaan door verzinking van den bodem, die ze eenmaal met Nieuw Guinea verbond, indien niet Prof. Veth in zijne aanteekeningen had aangetoond, dat de gronden, waarop Wallace hier gedeeltelijk zijne redeneeringen bouwt, vooralsnog geene genoegzame vastheid hebben om daaruit

ontwijfelbare gevolgtrekkingen af te leiden [1]. Wij willen daarom liever deze beschouwing besluiten met de mededeeling der beschrijving van het kleine maar in vele opzichten merkwaardige eiland Goram, ten Zuidoosten van Ceram gelegen. "Dit gansche eiland is, op ongeveer een kwart paal afstands van het strand, omgeven door een slechts op enkele punten afgebroken koraalrif, doorgaans te bespeuren aan een streep van bleekgroen water, terwijl zich enkel bij het laagste ebtij eenig spoor van rots boven het watervlak vertoont. Er zijn evenwel onderscheidene diepe doorgangen, en binnen het rif heeft men in alle weder een veilige ankerplaats. Het land verrijst allengs tot eene matige hoogte, en aan alle kanten spoeden zich talrijke kleine stroomen naar zee. Het aanwezen dezer stroomen zou alleen reeds genoegzaam zijn om te bewijzen, dat Goram niet enkel uit koraal bestaat, daar in dat geval al het water, evenals op Manawoka en Watoebella, door de poreuze rots zou worden opgeslorpt; maar wij hebben andere meer stellige bewijzen in het kiezel en de steenen hunner bedding, die op onderscheidene laagvormige gekristalliseerde rotssoorten wijzen. Omstreeks een honderd ellen van het strand verheft zich een muur van koraalrots ter hoogte van tien à twintig voet, en daarboven vindt men eene golvende vlakte van ruw koraal, die naar binnen toe afhelt, en dan, na weder eenigszins te zijn gerezen, door een tweeden muur van koraal wordt begrensd. Dergelijke muren herhalen zich hooger op, en men vindt koraal tot op het hoogste gedeelte van het eiland.

[1] Die gronden zijn namelijk vooral de aard en de richting der kanalen (soengei's) die tusschen de Aroe-eilanden stroomen, en waarin Wallace de oude monden der Nieuw Guineasche rivieren Oetanata en Wamoeka meent te zien; maar die kanalen zijn hemzelven slechts gebrekkig bekend, zoodat Veth terecht de daaraan ontleende gissingen wat voorbarig noemt. Voor het feit van voormaligen samenhang van de Aroe-eilanden met Nieuw Guinea heeft Wallace echter ook nog andere bewijzen; hij zegt: "Er is zulk eene treffende overeenkomst tusschen de voortbrengselen der beide landen als gewoonlijk slechts bestaat tusschen de deelen van een en hetzelfde gebied. Ik verzamelde op de Aroe-eilanden omstreeks honderd soorten van vogels, van welke reeds ongeveer tachtig soorten ook op Nieuw Guinea zijn gevonden. Daartoe behooren de vleugellooze kazuaris, twee soorten van logge loophoenders (Megapodii) en twee soorten van kortvleugelige grondlijsters (Pittae), die zeker geen van allen in staat waren de meer dan veertig uren breede open zee over te steken, die de Aroe-groep van Nieuw Guinea scheidt..... De vergelijking der insecten levert soortgelijke uitkomsten." Bij eene zoo sterk sprekende overeenkomst van het dierenrijk der beide gewesten en de geringe diepte der tusschenliggende zee zijn de gissingen van Wallace, hoewel voorbarig, toch niet vreemd te noemen.

„Die eigenaardige bouw leert ons dat te dezer plaatse land aanwezig was voor dat het koraal zich vormde; dat dit land langzamerhand beneden de wateren daalde, maar met tusschenpoozen van rust, gedurende welke riffen ontstonden, welke het op die verschillende trappen zijner hoogte omsingelden; dat het daarop weder rees tot boven zijne tegenwoordige hoogte, en thans opnieuw aan het dalen is. Wij maken dit op uit die kringriffen, die alleen uit bodemverzakking kunnen verklaard worden; en werkelijk, indien het eiland thans weder een honderd voet rees, zou het rif, dat het nu omgeeft, met het ondiep kanaal daarbinnen, een nieuwen muur van koraalrots en eene nieuwe golvende vlakte vormen, geheel gelijk aan die, welke nu op verschillende hoogten tot aan den top van het eiland worden aangetroffen. Ook blijkt het dat deze veranderingen in een betrekkelijk nieuw tijdvak hebben plaats gehad; want de oppervlakte van het koraal heeft ter nauwernood door den invloed van het weder geleden, en honderden zeeschelpen, volkomen gelijk aan die, welke men nog op het strand vindt, en die grootendeels haar glans en zelfs hare kleur nog bewaard hebben, liggen over de oppervlakte des eilands tot nabij de kruin verspreid.

„Of de Goram-groep oorspronkelijk een deel uitmaakte van Nieuw Guinea of van Ceram is thans niet wel mogelijk te bepalen, en hare voortbrengselen zullen op die vraag slechts weinig licht werpen, indien werkelijk, gelijk ik vooronderstel, nog in het tijdperk der thans bestaande soorten van dieren, de eilanden geheel onder water zijn gedompeld geweest. Het is toch klaar, dat zij in dat geval hunne tegenwoordige fauna en flora slechts aan verhuizing derwaarts van de omringende eilanden in het tegenwoordig geologisch tijdvak kunnen verschuldigd zijn; en de armoede in soorten, die wij hier aantreffen, schijnt goed met die zienswijze te strooken. De voortbrengselen stemmen voor een groot deel overeen met die van Oost-Ceram, maar hebben toch ook vrij wat overeenkomst met die van de Kei- en Banda-eilanden. De fraaie duif, Carpophaga concinna, bewoont de Kei-, Banda-, Watoebella- en Goram-eilanden, en wordt op Ceram vervangen door eene bijzondere soort, Carpophaga neglecta. De insecten van deze vier eilandengroepen hebben mede een gemeenschappelijk karakter; en deze feiten schijnen aan te duiden, dat binnen het gebied door hen ingenomen nog kortelings een uitgestrekter land verzonken

is, dat hun eenige van zijne bijzondere voortbrengselen heeft medegedeeld.

„De Gorammers, onder wie ik eene maand lang vertoefde, zijn een ras van kooplieden. Jaarlijks bezoeken zij de Tenimber-, Kei- en Aroe-eilanden, de geheele Zuidwestkust van Nieuw Guinea van Oetanata tot Salwatti, en de eilanden Waigeoe en Misool. Ook strekken zij hunne tochten uit tot Tidore en Ternate, zoowel als naar Amboina en Banda. Hunne prauwen worden gemaakt door dat bewonderenswaardig ras van scheepstimmerlieden, de Kei-eilanders, die jaarlijks eenige honderden booten, groot en klein, van stapel doen loopen, welke in fraaiheid van vorm en deugdelijkheid van bewerking, bezwaarlijk kunnen overtroffen worden. De voornaamste handelsartikelen der Gorammers zijn tripang, de geneeskrachtige massooi-schors, wilde muskaatnoten en karet; zij verkoopen deze aan de Boegineesche handelaars op Ceram-laut of de Aroe-eilanden, maar geven zich zelden de moeite om ze elders ter markt te brengen. Over het algemeen zijn zij lui en verslaafd aan het opium-rooken, en leven zij armelijk. Hunne nijverheid bepaalt zich tot de vervaardiging van matten zeilen, grove katoenen stoffen en doozen van pandanus-bladeren, die fraai gekleurd en met schelpen versierd worden.

„Ofschoon het eiland-Goram slechts acht of tien palen lang is, telt het omstreeks een dozijn Radja's [1], die het echter niet veel beter hebben dan de overige bevolking en slechts in naam gezag oefenen, behalve wanneer zij eenig bevel ontvangen van het Nederlandsch Gouvernement, in welk geval hun door een hoogere macht gesteund gezag zich een weinig meer doet gelden. Mijn vriend, de Radja van Amar (gewoonlijk de Radja van Goram genoemd) zeide mij, dat eenige jaren geleden, toen de Nederlanders zich nog niet met de zaken van het eiland bemoeiden, de handel niet zoo vreedzaam als thans werd gedreven. Prauwen, die naar dezelfde plaats op weg waren of met dezelfde dorpen handelden, gaven toen niet zelden door een gevecht aan hunnen naijver lucht. Nu wordt echter aan

---

[1] Wallace vergist zich hier in het getal Radja's, waarschijnlijk door dat hij daaronder ook eenige dorpshoofden (Orang toewa's) medereкent. Goram is verdeeld in vier districten, van welke twee door een Radja en twee door een Orang kaja worden bestuurd. De iets later vermelde Radja van Amar, de hoofdnegeri van het mede tot de Goram-groep behoorende eiland Manawoka, schijnt echter ook op Goram en Soeroeaki eenige suprematie uit te oefenen.

zoo iets in de verte niet meer gedacht — een der heilzame gevolgen van het oppertoezicht eener beschaafde regeering. Twisten tusschen de dorpen onderling worden echter ook nu nog somtijds door een strijd beslecht; en op zekeren dag zag ik omstreeks vijftig man, die lange geweren en den gordel vol patronen hadden, door het dorp marcheeren. Zij waren wegens eene quaestie van schending der grenzen van de andere zijde van het eiland gekomen, en bereid om den krijg aan te vangen zoo de vreedzame onderhandelingen mochten mislukken.″

Het ligt niet in onze bedoeling eene beoordeeling van het werk van Wallace te schrijven. Ware dit het geval, dan zouden wij moeten wijzen op zijne bijna blinde liefde voor het monopolie-stelsel, van welks afschaffing hij der regeering eene grief maakt, en andere instellingen, welke naar onze meening geene zoo onbepaalde lofrede verdienen; en op verschillende fouten, welke een gevolg zijn van zijne onbekendheid met onze literatuur over Indië; maar dit alles is reeds in de aanteekeningen van Prof. Veth voldoende gereleveerd. Ons plan was alleen de aandacht van het publiek op de hooge wetenschappelijke waarde van dit werk, en vooral van zijne vertaling, te vestigen.

II.

De Noord-Amerikaansche Hoogleeraar Bickmore doorreisde den Oost-Indischen Archipel in de jaren 1865 en 1866. Hij kwam er dus drie jaren nadat Wallace die gewesten had verlaten, en gaf zijn reisverhaal een jaar eer dan laatstgenoemde in het licht; de vroeger uitgegevene verhandelingen van dezen waren hem echter, althans zeker gedeeltelijk, bekend, en hij beroept er zich nu en dan op om zijne eigene opmerkingen te staven. Het hoofddoel van zijne reis was: in de Molukken de schelpen te verzamelen, die Rumphius daar in het laatst der 17[e] eeuw had bijeengebracht en in zijne *Ambonsche Rariteitkamer* beschreven en afgebeeld, doch waarvan thans slechts een klein gedeelte in het Leidsche museum is overgebleven. ″Om die collectie weder te completeeren [1] en ook in zijn vaderland zulk eene verzameling te brengen, ging hij op dezelfde punten en voorgebergten en in dezelfde baaien, waar Rumphius'

[1] In hoeverre hij aan dit gedeelte van zijn plan gevolg heeft gegeven is ons niet bekend.

exemplaren gevonden waren, naar de schelpen zoeken, die in de *Rariteitkamer* zijn afgebeeld." En niet slechts gelukte hem dit volkomen, maar hij verzamelde zelfs meer dan tweemaal zooveel soorten als in dat werk voorkomen. Doch niet alleen de schelpdieren van den Oost-Indischen Archipel, maar zijne geheele fauna, zijne flora, zijne physische geographie en zijne bevolking zijn het voorwerp der onderzoekingen van Bickmore geweest. Zijne reis bepaalde zich dan ook niet tot de Molukken. Van Batavia ging hij over Samarang en Soerabaja naar Mangkasar; van hier over Timor, de Banda-eilanden, Amboina, de Oeliassers, Ceram, Boeroe en Halmaheira naar de Minahasa; van daar terug over Mangkasar, en de drie hoofdplaatsen van Java naar Padang en Tapanoeli, van waar hij door het Zuidelijk gedeelte der Bataklanden en de Padangsche Bovenlanden naar Padang terugkeerde; bezocht vervolgens Bengkoelen, en ging van daar dwars door Sumatra naar Palembang, om van hier over Bangka, de Riouw-groep en Singapore naar Cochinchina en vervolgens naar China te reizen. Van de gewesten, door Wallace bereisd, bezocht hij dus
vervaardiging ..lijk Borneo, Nieuw Guinea en de daar naastbij
doozen van pandanus-b... daarentegen doorkruiste hij een veel
versierd worden. ...ra. Hierdoor is zijn reisverhaal
"Ofschoon het eiland-Goram slech...hte aanvulling van dat van
is, telt het omstreeks een dozijn Radj...het overigens wedijvert
niet veel beter hebben dan de overige bevo...d van voorstelling;
naam gezag oefenen, behalve wanneer zij eenig...baar is, daar ook
van het Nederlandsch Gouvernement, in welk...g door hem ver-
een hoogere macht gesteund gezag zich een weinl...elingen in de
gelden. Mijn vriend, de Radja van Amar (gewoonlij...ry en in de
van Goram genoemd) zeide mij, dat eenige jaren gelect werk dus
de Nederlanders zich nog niet met de zaken van hel alleszins
bemoeiden, de handel niet zoo vreedzaam als thans we...
dreven. Prauwen, die naar dezelfde plaats op weg wa...n een
met dezelfde dorpen handelden, gaven toen niet zelden ...t zijn
een gevecht aan hunnen naijver lucht. Nu wordt echter ... re-
vol-
...an

[1] Wallace vergist zich hier in het getal Radja's, waarschijnlijk doordat hij daaronder ook eenige dorpshoofden (Orang toewa's) mederekent. Goram is verdeeld in vier districten, van welke twee door een Radja en twee door een Orang kaja worden bestuurd. De iets later vermelde Radja van Amar, de hoofdnegeri van het mede tot de Goram-groep behoorende eiland Manawoka, schijnt echter ook op Goram en Soeroeaki eenige suprematie uit te oefenen.

en de eigenlijke Papoea-landen in het uiterste Oosten niet zag. Wij behoeven daarom op dat een en ander hier niet terug te komen, maar deelen liever een paar gedeelten van een anderen aard uit dit bij onze landgenooten nog zoo weinig bekende werk mede.

Schilderachtig is reeds dadelijk in den aanvang van het boek de beschrijving van de vaart door Straat Soenda, die hij, bij zijne eerste komst op Java, van het Zuiden af door de Behouden Passage opzeilde.

„Toen wij de kust van Java naderden, bewezen de ons voorbijdrijvende kokosnoten en stukken van door de zee medegevoerde palmboomen dat wij aan een land kwamen, dat althans zeer verschilde van de gewesten der gematigde luchtstreek, welke wij achter ons hadden gelaten; en wij konden ons eenigszins de vreugde van Columbus voorstellen, toen hij voor het eerst den frisschen tak met zijne vermiljoen-roode beziën zag. Ja vreemd en zonderling moest het land zijn, dat wij naderden; want wij zagen hier slangen op het water zwemmen en nu en dan rotsblokken op de golven drijven [1]. Ook nieuwe vogelsoorten verschenen, nu eens afzonderlijk de lucht doorklievend, dan weder in troepen boven bepaalde plaatsen zwevend in de hoop hunne hongerige magen te bevredigen met de kleine visschen, die gewoonlijk de stukken drijfhout volgen. Hier moest het zijn, waar men, gelijk de Hollandsche matrozen van ouds vertelden, den — toen nog onbekenden — boom konde zien, welke die zonderlinge vrucht, de dubbele kokosnoot droeg. Zij stelden hem voor als uit de diepte opstijgende en zijne bovenste bladeren over de oppervlakte der zee uitbreidende. Hij werd bewaakt door een vogel, die geen wezenlijke vogel maar half viervoetig dier was; en wanneer een schip er in de nabijheid kwam, werd het onwederstaanbaar naar die plaats getrokken, en van de ongelukkige bemanning ontkwam niet één den bek en de vreeselijke klauwen van die onverzadelijke harpij. Zulke wonderen ver-

---

[1] De hier bedoelde zeeslangen zijn waarschijnlijk de *Hydrophis striata* en *H. Pelamis*, die vooral in de Indische zee te huis behooren en dikwijls in geheele scholen aan de oppervlakte van het water zwemmen of zich laten voortdrijven. Zij zijn een enkele maal zes voet, doch meestal slechts half zoo lang. Andere soorten, zooals de *H. Pelamidoïdes* en *H. Colubrina* komen meer in de Moluksche zeeën en den omtrek van Nieuw Guinea voor. Allen zijn giftslangen. — De rotsblokken, van welke Bickmore hier spreekt, zijn stukken drijfsteen, poreuse lava, die in den regenmoesson van de hellingen der bergen afgespoeld en door de rivieren zeewaarts gevoerd worden.

dwijnen echter, helaas! voor het licht der toenemende wetenschap; en de vorst van Ceïlon, die voor een enkel exemplaar van die dubbele kokosnoot een geheel met specerijen geladen schip wilde geven, had zijn hartewensch kunnen bevredigen, zoo hij slechts had geweten dat die vrucht op de Seychellen ten Noorden van Mauritius niet zeldzaam is.

„De passaatwind verzwakte en werd onbestendig; hevige regenbuien met donder en bliksem waren menigvuldig; en na drie dagen vertoonde zich, toen zulk eene bui was overgedreven, het hooge kustgebergte van Java een vollen kwart-graad boven den horizon, en zijne zwarte schouders verhieven zich uit een schoonen mantel van die hermelijn-witte, vlokkige wolken, welke men Cumuli noemt.

„Schoon wij nog vijf en dertig (Eng.) mijlen van de kust waren, kwamen er toch eene groote menigte schoenlappertjes rondom het schip; ik improviseerde daarom spoedig een net en ving er een vrij groot aantal van.

„Na zons-ondergang verhief zich een licht koeltje in de richting van de kust, dat ons tot op weinige mijlen van den wal bracht; en tegen middernacht riep mij de kapitein op het dek „om de geurige briesjes van de Oostersche eilanden te genieten"; en inderdaad vond ik, en ook anderen, dat de lucht een sterken geur van versch gemaaide klaver had, doch meer specerijachtig. Op dat oogenblik was het geheel helder; maar bij zons-opgang steeg er een zware nevel uit zee op: en dit verschijnsel herhaalde zich elken morgen zoolang wij voor Straat Soenda lagen. Daar wij gedurende de kentering aankwamen, waren windstilten zoo aanhoudend, dat wij ons zes dagen lang te vergeefs inspanden om de vijftig mijlen af te leggen, die ons nog van onze bestemming scheidden. Als een koeltje ons tot dicht aan den ingang der Straat gebracht had, legde het zich neder, en een sterke stroom dreef ons weder Oostwaarts; eenmaal werden wij zelfs op eene hoogst onaangename wijze in de nabijheid der hooge, dreigende rotsklippen van Palembangs-punt aan Java's Westhoek gevoerd. Wie in dezen tijd des jaars Straat Soenda, of bij den aanvang van den tegenovergestelden moesson Straat Ombaai gepasseerd heeft, zal zich licht de vele afmattende uren herinneren, welke hij heeft doorgebracht met wachten op een gunstig koeltje om hem slechts weinige mijlen verder op zijne lange reis te brengen. Gedurende die zes dagen schoot de zon op den middag hare brandendste stralen op ons af; de thermo-

meter wees 88° tot 90° Fahr. in de schaduw, en niet het geringste tochtje bewoog zich om ook maar eene vluchtige verademing aan te brengen. Hoewel ik een jaar lang nagenoeg onafgebroken onder den Evenaar was geweest, waren deze zes dagen toch de onaangenaamste en drukkendste, welke ik ooit beleefde.

„De berg achter Java's Westhoek scheen de geliefkoosde zetel van koning Aeolus te zijn. Wolken kwamen uit alle hemelstreken en pakten zich om zijnen kruin te zamen totdat de zon het toppunt bereikte; maar spoedig nadat zij Westwaarts begon te dalen, zag men den bliksem zijne hoekige flitsen om den bergtop slingeren, en dan rolden op eens, alsof de winden zich uit de machtige handen huns konings hadden losgerukt, dikke wolkenmassa's de bergwanden af; bliksemstralen schoten heen en weder, en onophoudelijk kraakten en rolden de donderslagen met een geweld om het gansche firmament te doen daveren.

„Wij waren niet alleen. Nog zes of acht schepen werden eveneens hier opgehouden; want deze Straat Soenda is de groote poort, door welke de kostbaarste theesoorten en dure zijden stoffen van China en Japan worden uitgevoerd, en dezelfde schepen brengen katoenen handelswaren naar gindsche landen om ze, althans gedeeltelijk, voor genoemde weelde-artikelen te verruilen. Aan den avond van den zesden dag voerde een gunstiger koeltje ons langzaam de Straat in langs eene groep groote rotsen, waartegen zich de onafgebroken branding des oceaans brak en een geluid veroorzaakte gelijk aan het huilen en brommen van een grimmig monster, daar geplaatst om den weg te bewaken en onmachtig om zijne verwachte buit het ontsnappen te verhinderen.

„Met den morgen kwam eene frissche koelte; en terwijl wij de Straat opzeilden, dreven verscheidene lichte regenbuien over de met de kust van Java evenwijdig loopende gebergten heen. Eenmaal liet eene lange wolk hare uiteinden op twee bergen rusten en ontwikkelde uit hare donkere massa een doorschijnenden sluier van fonkelenden regen, door welken wij duidelijk alle omtrekken en het helder groene loover van het daarachter liggende dal konden onderscheiden. De dicht bebouwde akkers in de nabijheid der zee en op de benedenste hellingen der bergen, wier toppen ééne enkele massa van eeuwigdurend groen waren, maakten voor mij het geheele tooneel hoogst betooverend; maar onze kapitein, die van Kaap Cod in Massachusetts was,

beweerde dat de zandheuvels aan de buitenzijde van Kaap Cod voor hem oneindig schooner waren. Op de ondiepten nabij de kust nam het doorschijnende zeewater in den helderen zonneschijn eene schoone smaragdgroene kleur aan; en hier, waar de stroomingen, die uit verschillende richtingen kwamen, elkander ontmoetten, voeren wij langs lange rijen Sepia-beenderen en stukken van allerlei geheimzinnige vruchten heen.

„Bijna alle in de Straat liggende eilanden zijn steile vulcaankegels, wier grondvlak op den bodem der zee rust. Het heldergroene loof op hunne wanden vormt met den blauwen oceaan aan hunnen voet, als de golven door een sterken wind worden in beweging gebracht, een aangenaam contrast; maar wanneer er geen wind is, en het water het licht als in een gepolijsten spiegel terugkaatst, vertoonen zij zich als reusachtige smaragden, die in eene zee van zilver zijn gevat.

„Toen wij Anjer naderden kwamen vele Maleiers in hunne booten van het land aanroeien om ons vruchten te verkoopen. Wij beschouwden het naderen der eerste boot met eene bijzondere, onbeschrijfelijke belangstelling. Zij bevatte twee jonge mannen, die roeiden, met witte broeken en katoenen buisjes aan, en een katoenen doek om het hoofd geknoopt. Dit is de gewone kleeding in den geheelen Archipel, behalve dat in plaats van de broek de sarong wordt gedragen; dit is een stuk lijnwaad van zes voet lang en drie voet breed, waarvan de twee smalle einden aan elkander genaaid zijn, zoodat het een zak vormt, die van boven en van onderen open is. Dezen trekken de mannen over het benedenlijf aan en nemen hem op de rechterheup bij elkander; het overschietende loshangende gedeelte wordt dan in elkander gedraaid en tusschen het om de middel gaande deel gestoken, zoodat het eene soort van knoop vormt. Achter in de boot zat een man met de beenen onder het lijf geslagen, die haar stuurde en tevens door middel van het roer de werking der riemen ondersteunde. Was hij in een engsluitend bruin hemd gekleed? Neen, hij droeg geene andere kleeding dan die de natuur hem had geschonken; alleen om de lendenen had hij een klein stuk doek, het gewone werkpakje der koeli's of arme volksklasse. Hij bracht verschillende soorten van bananen, groene kokosnoten en den pompelmoes, een reusachtigen oranjeappel van zes of acht duim middellijn. Hij was zeer opgewekt en babbelde met eene verbazende radheid. Uit enkele woorden, die half Engelsch schenen te zijn, merkten wij op dat hij over

de waarde van zijne koopwaar al niet bescheidener sprak dan de handelaars in het Westelijk halfrond zulks plegen te doen.

„Wij kregen nu den berg Karang, achter Anjer, in het gezicht, die zijne met loof bedekte kruin tot eene hoogte van vijfduizend voet verheft [1]; en eene labberkoelte stuwde ons om Kaap St. Nicolaas, de Noordwestpunt van Java, heen. Het is een hoogland met ruwe bergruggen, die zich tot aan de kust uitstrekken en zoo eene rij kleine rotsachtige voorgebergten vormen, welke door kleine zanderige baaien van elkander gescheiden zijn. Deze vertoonen zich onder het voortzeilen achtereenvolgens aan onze blikken en leveren een zeer bekoorlijk panorama op. Nabij den oever ziet men eenige Maleiers op hunne prauwen of groote booten, terwijl andere zich op het strand in groepen bij hunne vaartuigen vertoonen, en slechts nu en dan bespeuren wij hunne eenvoudige woningen onder het gevederd loof der kokospalmen.

„Nu zijn wij in de Java-zee. Het is ons vreemd, na meer dan honderd dagen heen en weder geworpen en geslingerd te zijn, ons schip zoo kalm te voelen daarheen drijven; en, nadat wij dag aan dag uren lang den horizon hadden bespied in de hoop een enkel vaartuig te ontdekken om ons te overtuigen dat wij in de onmetelijke waterwoestijn ten minste één lotgenoot hadden, nu aan alle zijden land en in alle richtingen kleine vaartuigen op de kalme zee verspreid te zien.”

Met een aanbevelingsbrief van den Gouverneur Generaal Sloet van de Beele voorzien vond Bickmore overal bij de Europeesche ambtenaren en bij de inlandsche hoofden de vriendelijkste ontvangst en de meest gewenschte medewerking. Op de Ambonsche eilanden riepen de Radja's der negeriën hunne onderhoorigen samen en gaven hun last de schelpen te verzamelen, die de vreemdeling van hen wilde koopen, en waarvoor hij hun soms een prijs betaalde, die hen aan de gezondheid zijner hersenen deed twijfelen. De Resident nam hem mede op eene inspectie-reis naar de Oeliassers en Ceram, waar hij met de danseressen van de eerste, en de koppensnellers van het laatste kennis maakte. De Gouverneur der Molukken [2], de heer Arriëns, noodigde hem uit tot een tocht door zijn geheele gebied. „Deze had een schoon stoomjacht van 3 à 400 ton. Hij moest naar

[1] Volgens Junghuhn 5800 voet.

[2] Het is bekend, dat die betrekking in 1866 is vervallen; de heer Arriëns was de laatste die haar bekleedde.

Banda, en beschouwde het als eene uitgemaakte zaak, dat ik hem vergezellen zoude. Wat had ik meer kunnen verlangen, al had ik zelf een reisplan gemaakt! Maar hij voegde er nog bij, dat hij ook iets op de Noordkust van Ceram te doen had, van daar eerst naar Amboina terugkeeren en dan met mij naar Ternate varen wilde, den daar gestationneerden Resident afhalen om vervolgens de Noordkust van Nieuw Guinea te bezoeken. Een vorstelijk programma!;" waarvan echter het laatste nummer onuitgevoerd bleef, omdat Bickmore van de aan de Doreh-baai gevestigde zendelingen, die hij op Ternate ontmoette, hoogst ongunstige berichten omtrent de ongezondheid dier streek vernam, en het hem bekend was, dat Wallace daar voor zijne verzameling van natuurvoorwerpen slechts een schralen oogst had gehad. Maar het overige gedeelte van het plan werd volvoerd. Het eerst ging de tocht naar de Banda-groep, van welker met die van het Tenggergebergte op Java overeenkomstige formatie eene juiste beschrijving wordt gegeven, gelijk die ook reeds door Bleeker en anderen bekend is. „Bewesten P. Ai omgevaren richten wij nu onzen koers naar het Oosten en stoomen langs den voet van den hoogen, steilen Goenoeng Api voort. Aan zijne Noord-noordwestzijde op ongeveer drie vierden van zijne hoogte is een diepe, breede afgrond, uit welken dikke, ondoorschijnende wolken van wit gas opstijgen, die men nu bij de stille, heldere lucht zich trotsch in één enkelen reusachtigen, zich uitbreidenden kolom ten hemel verheffen ziet. Ook op zijnen top trekken zich nu en dan dunne sluierachtige wolken te zamen en drijven dan langzaam voort, als Cumuli, die zich in den helderen dampkring oplossen. Deze wolkenmassa's bestaan hoofdzakelijk uit damp en zwavelig-zuur gas en bewijzen door hunne uitstrooming, welk een werkzaam laboratorium de natuur diep in de ingewanden van dezen vulcaan heeft ingericht.

„Voor ons ligt de Westelijke hoorn van het halvemaanvormige Lontor. Zijn oever bestaat uit eene rij bijna loodrechte rotsklippen van twee- tot driehonderd voet hoogte; maar vooral aan de Noord- of binnenzijde duldt de weelderige vegetatie dezer tropen-eilanden niet, dat de rotsen naakt blijven; uit hare spleten en van de bovenranden hangen breede tapijten van glanzend onverwelkelijk groen af. De Westelijke ingang naar de reede, door welken wij nu varen, ligt tusschen de steile, heerlijke kust van Lontor ter rechter- en de hooge, overhangende spits van Goenoeng Api ter linkerzijde. Terwijl wij voortstevenen,

scheiden zij zich en onthullen voor onzen blik den steilen en statigen muur, die Lontors Noordkust vormt. Hij is met eene dichte ineéngewevene plantenmassa bedekt, waaruit zich de rechte, zuilvormige stammen van palmen verheffen, van wier kronen vederachtige bladeren, als uit schooven, nederhangen en zich langzaam en bevallig wiegelen op het lichte koeltje, welks adem wij op onze aangezichten voelen. Nu ligt Banda Neira geheel voor onze oogen. Het bestaat uit heuvelen, die allengs tot aan de kusten afdalen. Op den top van een der naastbijliggende staat het fort Belgica, een regelmatige vijfhoek, aan welks hoeken bastions, met kleine ronde torens voorzien, zijn aangebracht, zoodat het geheel volkomen op een oud ridderslot gelijkt. De muren zijn wit en in den sterken zonneschijn bijna verblindend, en aan den voet is een breed net besneden glacis, dat eene schoone, groene, afhellende vlakte vormt. Onder deze sterkte ligt het fort Nassau, dat de Hollanders bouwden toen zij in 1609 voor het eerst hier kwamen, slechts twee jaren voordat de fundamenten van Belgica werden gelegd; en beide sterkten hebben, bijna juist zooals zij nu nog zijn, ruim derdehalve eeuw bestaan. Langs den oever strekt zich het hoofddorp Neira uit, welks voorste straat, die langs de baai loopt, door fraaie loofboomen is beschaduwd. Zijne bevolking bedraagt omstreeks tweeduizend zielen. Op de reede liggen een aantal prauwen van Ceram; zij zien er wonderlijk uit, zijn aan den achtersteven hoog en aan den boeg laag, en hebben in plaats van een mast een hoogen drievoet, dien men naar goedvinden kan oprichten en nederlaten. Zij zijn alle zeer armoedig gebouwd, en het is een wonder dat zulke ongeschikte vaartuigen het op eene onstuimige zee al is het maar een korten tijd kunnen uithouden. Ook een aantal Boegineesche handelsvaartuigen liggen in de nabijheid voor anker; het zijn meerendeels eene soort van schoeners, die een razeil, een voormarszeil en een voorboven-bramzeil voeren en blijkbaar, even als de prauwen, alleen geschikt zijn om vóór den wind te zeilen. Zij bezoeken den Oosthoek van Ceram, het Zuidwestelijk en Westelijk gedeelte van Nieuw Guinea, de Aroe-groep en de meeste andere eilanden tusschen Banda, Timor en Australië."

„Aan onzen hoofdvlaggestok ontplooit zich langzaam eene kleine vlag die eene rooden bol vertoont. Deze duidt aan dat de Gouverneur zich aan boord bevindt; en terstond komt eene boot om ons naar het dorp te brengen; daar er echter geene

haast bij is, gelijk veelal in het Oosten, schikken wij ons liever naar het in deze warme landen heerschend gebruik en nemen eerst eene siesta, in plaats van onze goede vrienden aan wal te noodzaken in volle staatsie naar buiten te komen en in de brandende zon parade te maken, en gaan eerst des namiddags ten vijf ure aan wal."

Na Neira wordt Lontor bezocht en zoowel wat zijne geologische formatie als zijne producten betreft nauwkeurig beschreven. Nadat de werkzaamheden van den Gouverneur waren afgeloopen, stelde deze voor ook Goenoeng Api te bezoeken en zoo mogelijk den top van den vulcaan te bestijgen. De beschrijving van dezen gevaarlijken tocht geeft Bickmore volgenderwijze.

„Als wij naar dien hoogen, donkeren top opzagen, die op dat oogenblik door den verbleekenden glans der ondergaande zon slechts gedeeltelijk werd verlicht, was reeds de gedachte aan eene zoo gevaarlijke onderneming voldoende om iemand te doen huiveren. En waarlijk, terwijl wij juist in de ruime gaanderij zaten en spraken over de gevaren, aan welke wij ons den volgenden dag zouden blootstellen, ontstond er plotseling een gekraak — iedereen sprong terstond de trappen af — het was eene aardbeving, en niemand wist of niet wellicht in het volgende oógenblik een schok zou komen sterk genoeg om het geheele huis te doen instorten. Deze schrikbarende natuurverschijnselen komen hier gemiddeld elke maand voor; maar natuurlijk kan niemand zeggen op welk oogenblik zij plaats hebben en welke verwoestingen zij aanrichten zullen. Dit is de onophoudelijke angst, dien alle bewoners van deze schoone eilanden te verduren hebben. De Gouverneur had op Java vijftien vulcanen bestegen, sommige met den beroemden Dr. Junghuhn, en eene zoo onbeduidende aardbeving kon zijn plan niet doen wankelen. Maar ons reisgezelschap moest opnieuw bijeen gebracht worden. Ik beloofde den Gouverneur dat ik hem niet alleen zou laten gaan, hoewel ik tegen de bestijging met eene zekere bezorgdheid opzag. Ook de kapitein van ons jacht bood zich vrijwillig aan, alsmede een luitenant; en eindelijk werd, daar ons geen tweede schok verontrustte, de tocht weder als vroeger vastgesteld; en een aantal personen verzochten vergunning „met Zijne Excellentie te mogen gaan," eene gunst, die de Gouverneur gaarne toestond, hoewel ik op zijn gelaat een glimlach bemerkte omdat hij zooveel aanhankelijkheid en moed zag.

„Er was slechts één man, een inboorling, die ooit op den top geweest was en „den weg wist;" hoewel uit de verte het

eene gedeelte van den berg al even gevaarlijk scheen als het andere. Die man werd als gids aangenomen, en daarenboven nog ongeveer tien anderen, die een tamelijken voorraad water in bamboesroeren meêdragen moesten. Den volgenden morgen waren de koeli's vroeg gereed; maar van al de anderen verschenen op het bepaalde uur slechts de vier bovengenoemden; den overigen was blijkbaar door booze droomen de moed vergaan. Van het Westelijk uiteinde van het dorp voeren wij over het Zonnegat tot aan den voet des bergs. Eenige koeli's waren vooruitgegaan om op de steile helling een weg te banen; maar spoedig bestonden onze paden alleen in de smalle strepen, waar groote rotsbrokken en zandmassa's, die zich ergens boven van den berg hadden losgemaakt, als kleine bergstortingen afgeschoven waren en bij hun donderend naar beneden storten het lage struikgewas hadden ontworteld. Zoolang wij tusschen het kleine geboomte naar boven klauterden, was het wel lastig en vermoeiend maar niet bijzonder gevaarlijk, totdat wij aan de kale wanden van den berg kwamen; want de berg is niet verder dan tot op twee derden van zijne hoogte begroeid. Deze afwezigheid van plantgewas wordt veroorzaakt door de veelvuldige bergstortingen en door de groote hoeveelheid zwavel, die door sublimatie tot aan zijn top opgevoerd en dan door hevige regens bij de wanden neergespoeld wordt. Hier moesten wij tusschen kleine ruwe brokken poreuse lava op handen en voeten kruipen en ons in eene rij uitbreiden, tot ons gezelschap op den bergwand eene horizontale lijn vormde, zoodat er, als iemand eenige steenen losmaakte, wat elk oogenblik gebeurde, niemand achter hem was op wien zij konden nederkomen. Het klimmen ging nu zeer langzaam en bezwaarlijk; maar, schoon het ons soms voorkwam dat de top des bergs tot aan de sterren reikte, stegen wij toch voort totdat wij ons op omstreeks vijfhonderd voet van de hoogste spits bevonden. Daar kwamen wij aan een gordel van losliggende, hoekige stukken lava van twee tot zes duim middellijn. De bergwand had daar eene helling van minstens vijf en dertig graden, maar ons scheen hij, hetzij wij naar boven of naar beneden keken, bijna loodrecht. Die gordel was ongeveer tweehonderd voet breed, en de steenen lagen zoo los dat, als men er één aanraakte, dikwijls een half dozijn ratelend den berg afrolde. Ik had bijna de helft van deze gevaarlijke streek achter mij, toen de steenen, waarop ik de voeten gezet had, onder mij wegrolden; daardoor viel natuurlijk mijne

geheele zwaarte op de handen en terstond lieten ook de steenbrokken, waaraan ik mij vastgeklemd had, los, en begon ik naar beneden te glijden. De inlanders, die aan beide zijden naast mij stonden, schreeuwden luidkeels, maar geen hunner waagde het mij te grijpen uit vrees dat ik hem in mijn val zoude medeslepen. Tusschen de losse steenen groeiden hier en daar enkele varens en breidden hunne bladeren naar het zonnelicht uit. Toen ik bemerkte dat ik naar beneden ging, wendde ik mij toevallig op mijne rechterzijde en zag er een; snel als de bliksem vloog mij de gedachte door het hoofd, dat mijne eenige hoop was dat varenkruid te grijpen. Dit deed ik met de rechterhand en drukte met dezelfde beweging mijn elleboog tusschen de losse steenen; dat was, Goddank! voldoende om mij tegen te houden; was de plant afgebroken, dan was ik in minder dan eene minuut op de ruwe rotsen in de diepte verbrijzeld. De geheele zaak duurde niet zooveel tijd als men noodig heeft om hier twee regels te lezen. Ik zag mij gered, deed eene diepe ademhaling om mij te herstellen, dankte God dat ik er zoo goed afkwam, stiet met hielen de losse steenen weg, draaide mij om en klauterde weder voort. Boven den gordel van losse steenen was de bergwand met eene korst bedekt, die hoofdzakelijk uit zwavel bestond; deze is naar beneden gespoeld door de regens, die hier ook vele kleine groeven gevormd hebben. Hier kwamen wij beter vooruit, hoewel het bijna scheen of wij tegen den gemetselden muur van een huis opklauterden; en ik begon te gelooven dat ik een waardig lid van de Alpenclub zoude zijn, als ik ten minste weder levend beneden kwam. Op dit oogenblik hieven de inboorlingen boven ons een luid geschreeuw aan; en ik vermoedde natuurlijk dat een hunner den grond onder de voeten verloren had en een gewissen dood te gemoet stortte. „Past op! past op! er komen groote steenen!” was de waarschuwing, die zij ons gaven; en op hetzelfde oogenblik vlogen bliksemsnel verscheidene kleine blokken en eene groote lavaplaat van een paar voet middellijn langs ons heen. „Daar is er nog een!” Zij komt recht op ons af en zal, zoo dacht ik, ongetwijfeld één uit ons midden treffen. Ik had, waar bommen en granaten vlogen en mannen vielen, in de voorste gelederen gestaan [1]; maar nu het gevaar te zien

[1] Namelijk in den Amerikaanschen slaven-oorlog in 1862 en 1863, waar Bickmore in het leger der Unie streed, waardoor hij zich ook de sympathie van den Javaanschen prins-schilder Raden Saleh heeft verworven. Hoofdst. I.

aankomen en te gevoelen dat ik er volkomen machteloos tegenover stond, ik moet bekennen dát deed mij beven. Ik dook neder in de groef, waarin ik mij bevond, en hoopte maar dat de steen over mij heen zou springen; op hetzelfde oogenblik danste een stuk lava, een voet in het vierkant, den berg af en vloog een duim vijf, zes, over het hoofd van een koeli heen, die eenige voeten rechts van mij stond. Ik hield het voor uitgemaakt dat de berg weder eene uitbarsting onderging en in een oogenblik ons allen van zijne bijna loodrechte wanden naar beneden zoude schudden; daar er echter geene steenen meer kwamen, klommen wij verder en stonden weldra aan den rand des kraters. Het geheim van de vallende steenen loste zich nu op. Een onzer had den top eer dan de overigen bereikt en toen met hulp van een inboorling voor zijn vermaak steenen er afgewenteld om ze den berg te zien afspringen; doch had, dom genoeg, vergeten dat wij allen, eer wij op den rand van den top komen konden, gedeeltelijk de spits moesten rondkruipen, en dat zij, die nog niet boven waren, zich vlak onder hem moesten bevinden.

„De gansche berg is een groote kegel van kleine, hoekige blokken trachytische lava en vulcanisch zand, en de krater, die zich aan den top bevindt, is slechts eene kegelvormige uitholling in de massa. Hij, is ongeveer tachtig voet diep, en driehonderd tot vierhonderd en vijftig voet in doorsnede. De vlakte op den top heeft een elliptischen vorm en is omstreeks negenhonderd voet lang en zeshonderd voet breed. Zij bestaat aan den Oostkant uit kleine lavablokken, die aan de buitenzijde wit gebleekt en op vele plaatsen geheel met een zwavelkorst overtogen zijn. Door de steenhoopen stijgen voortdurend damp en zwavelig-zuur gas op, en wij haastten ons naar de boven den wind liggende zijde om de verstikkende dampen te ontgaan; op vele plaatsen moesten wij ons in den draf zetten om niet aan de heete steenen onze schoenen te verzengen. Aan de Westzijde des kraters bestaat de rand grootendeels uit zand en is op ééne plaats honderd en twintig voet hooger dan aan de Oostzijde. De top opent zich daardoor gedeeltelijk naar het Oosten toe, en op Lontor kan men van eenige der hoogst gelegene punten het grootste gedeelte der vlakte op den top van dezen afgeknotten kegel zien. Toen wij het hoogste punt op de Noordwestzijde bereikt hadden, bogen wij ons over den rand en blikten recht in den grooten werkzamen krater, die op drie vierden van de

volstrekte hoogte des bergs is. Er warrelden dichte massa's damp en andere gassen uit op, en slechts nu en dan konden wij de wanden van den diepen, gapenden afgrond onderscheiden. Hier rustten wij uit en namen ons tweede ontbijt; daarbij genoten wij, als het verstikkende gas ons niet in het aangezicht woei, een prachtig uitzicht over de geheele Banda-groep. Toen gingen wij weder verder om de Noordzijde heen en kwamen in een ouden krater, waar zich een groot rotsblok bevond, op welks eene zijde „Aetna”, de naam van een Nederlandsch oorlogschip, ingesneden was; en onze kapitein besteedde eenigen tijd om daaronder „Telegraaf”, den naam van ons jacht, te graveeren. Hier zag men eene groote hoeveelheid zwavel; de Gouverneur zeide, meer dan hij op eenigen berg op Java had gezien; want het behoort tot de kenmerkende eigenschappen der vulcanen van dezen archipel, dat zij allen veel zwavel opleveren.

„Het werd nu tijd om weder af te dalen. Wij riepen dus onzen gids, wien iemand den classieken voornaam Apollo gegeven had (althans een gepaster naam dan Mercurius; want met gevleugelde voeten bewoog hij zich nooit); maar hij kon niet zeggen waar wij gaan moesten: als men naar beneden keek zag alles er geheel anders uit. Ik zocht eene plaats, waar de plantengroei zich het dichtst tot den top uitstrekte, en vroeg hem of ik daar afdalen konde, waarop hij natuurlijk „ja” antwoordde, gelijk de meeste menschen doen, wanneer zij niet weten wat te zeggen en toch een antwoord moeten geven.

„Ik had eene soort van Alpenstok, een langen stok, aan het eene einde eenigszins omgebogen, medegenomen. Daarmede maakte ik in de korst, die het zand en de losse steenen bedekte, plaats voor mijne hakken, en begon zoo af te dalen. Onder mij scheen de helling honderde voeten ver bijna loodrecht; maar ik werkte mij, langzaam aan, meer dan negentig voet naar beneden en begon mij zelven reeds geluk te wenschen, dat ik zoo goed vooruit kwam. Spoedig, dacht ik, zal ik daar ginds zijn, waar ik mij aan die struiken kan vasthouden en dan is het ergste voorbij. Daar werd ik op eens verschrikt door een geroep van mijne tochtgenooten, die zich op eenigen afstand rechts van mij bevonden: „Halt! ga geen stap verder, maar klauter dadelijk weer naar boven, precies zoo als gij afgedaald zijt!” Nu keek ik voor het eerst om en zag tot mijne ontsteltenis, dat ik op eene landtong tusschen

twee lange, diepe kloven stond, waar kort geleden groote bergstortingen moesten hebben plaats gehad. Ik had mijne opmerkzaamheid zoo vast op het voor mij staande struikgewas gevestigd, dat ik rechts noch links gekeken had, wat in zulke bedenkelijke toestanden gewoonlijk een goede regel is. Verder gaan was mijn gevaar vergrooten; ik keerde dus om, klauterde weder naar boven en liep om het boveneinde van eene der kloven heen. Was ergens de korst wat zwak geweest en onder mijne hakken gebroken, dan had geene macht ter wereld mij van een oogenblikkelijken dood kunnen redden. Terwijl ik met mijn stok voor elken voetstap plaats maakte, dacht ik aan Professor Tyndal's gevaarlijke bestijging van den Monte Rosa. Eindelijk bereikte ik mijne gezellen, die den weg hadden gevonden, langs welken wij naar boven waren gekomen; en nadat wij eenige malen uitgegleden, ons wat verstuikt en niet onbelangrijke kwetsuren gekregen hadden, bereikten wij allen gelukkig den grond en verheugden ons dat wij van den vulcaan af en, op Banda Neira landend, weder op vasten bodem waren. „

Op Sumatra werd Bickmore door den Gouverneur te Padang, den heer Van den Bossche, niet slechts met de meeste voorkomendheid ontvangen, maar ook diens eigen reiswagen ter zijner beschikking gesteld voor den tocht, dien hij over land naar Siboga wilde ondernemen in gezelschap van den heer Theben Terville, die eene inspectiereis over de wegen in die richting te maken had. Voor zijne uitstapjes naar plaatsen, die per as niet bereikbaar waren, werden hem door Residenten en Controleurs met de grootste bereidwilligheid rijpaarden en geleiders verstrekt. Zulk een uitstapje was zijn bezoek aan het Meer van Manindjoe, in de Padangsche Bovenlanden gelegen tusschen de landschappen de VI kota's en de IV kota's, en vandaar ook wel het Meer der X kota's genoemd; waarvan hij de beschrijving geeft, welke wij hier ten slotte mededeelen.

„24 Februari. De Inspecteur wenscht, na eenigen tijd gereisd te hebben, van daag hier (te Fort de Kock) uit te rusten; en daar ik het Meer van Manindjoe wenschte te zien, dat eenigszins zijwaarts van onzen weg ligt, maakte ik van die gelegenheid gebruik. De Resident was zoo vriendelijk mij een zeer schoon rijpaard te geven, en dezen morgen braken wij vroegtijdig op in Noordwestelijke richting naar Matoea. Onze weg leidde dadelijk van het hooge plateau in eene reeks diepe dalen met loodrechte wanden, die uit laagsgewijze beddingen zand en

klei bestaan, die zich door oplossing en vertering van puimsteen hebben gevormd. Die diepe dalen zijn ontstaan door de werking der snel stroomende wateren, die op hunnen bodem vlieten, en die, telkens hunnen loop veranderende en zich van de eene zijde des dals naar de andere wendende, ook de kleine hellingen hebben medegesleept, die zich aan den voet der klippen hadden gevormd. Die klippen zijn daardoor loodrecht hetzij het dal breed of eng zij. De lagen zand en klei liggen geheel horizontaal; en wij zijn daardoor gerechtigd aan te nemen, dat zij zich in een zoet- of zoutwater-meer afgezet hebben. Fossiliën, van welken aard ook, waaruit men zoude kunnen opmaken of deze, uit eene jongere periode afkomstige, bezinksels hunnen oorsprong aan een meer of aan de zee te danken hebben, heeft men, zooverre mij bekend is, er nooit in gevonden. De bovenranden der hooge dalwanden zijn zoo scherp begrensd dat de buffels, die op de in de hoogte liggende weiden grazen, zich onbewust te ver wagen, naar beneden storten en natuurlijk oogenblikkelijk dood zijn. De Hollanders noemen daarom ook deze dalen „Buffelholen.”

„Op verscheidene plaatsen storten zich kleine zijrivieren in den hoofdstroom, die hier naar het Noordwesten vliet [1]; en de landtong in den scherpen hoek, dien zulke zijrivieren vormen, stijgt als een loodrechte muur met scherpen kant omhoog. Deze diepe dalen gelijken op de Canons of kloven van den Colorado, die insgelijks door de afknagende werking van stroomend water ontstaan zijn; maar hier zien wij het landschap in vergelijking met gindsche diepe, sombere, donkere afgronden slechts op kleine schaal. Twee- of driemaal klauterden wij den zigzag-weg op, die aan den wand van het eene dal was, en daalden dan weder in het volgende af. Daar de grond in die dalen goed van water is voorzien, is hij uitstekend voor den rijstbouw geschikt; en er waren hier eenige onder water staande stukken, waar de rijst slechts eenige duimen hoog was, en niet ver van daar andere, waar de inboorlingen de rijpe, gele halmen inzamelden. Zulk eene gelijktijdigheid van zaaien en oogsten kwam mij te vreemder voor, als ik aan ons gematigd klimaat dacht, waar men op een bepaalden tijd van het jaar moet zaaien of zijnen oogst verbeurt. De tusschen de dalen liggende hoogten vormen een

[1] Met den hoofdstroom bedoelt Bickmore hier natuurlijk de Masang, die uit vele bronnen vooral in het landschap Agam ontstaat, en na een aantal kleine bergstroomen te hebben opgenomen, bij Katiagam aan de Westkust in zee valt.

plateau, dat van Fort de Kock tot Matoea, in vergelijking met het Zuidelijker gelegen hoogland, zeer onvruchtbaar is.

„Van Matoea wendde onze weg zich naar het Westen en leidde door breede sawahs met halfvolwassen rijst bedekt. Hij liep langzaam bergop, totdat wij ons op den rand eens kraters van geweldig groote afmetingen bevonden. Dikke regenwolken pakten zich samen en begonnen hevige plasregens uit te storten, die alles om ons heen onzichtbaar maakten; ik kon slechts zien dat wij op den rand van een onmetelijken gapenden kolk stonden. Nu ging onze weg spoedig bergaf, eerst rechts en dan links; en als ik in de diepte blikte, waarheen wij afdaalden, omringden ons zoo dikke dampen dat op een afstand van drie honderd voet alles voor onze voeten verborgen was en het scheen alsof wij in den bodemloozen afgrond moesten verdwijnen. Wij gingen altijd maar bergaf; doch ik was nu halfweg en wist toch tot mijne geruststelling dat er aan den weg een eind kwam; en bovendien was van daar af het pad niet meer zoo steil en dus ook niet zoo glibberig als de helft, die wij reeds hadden afgelegd. Zoo gleden en krabbelden wij dus voort; en ik kwam des namiddags in tijds aan de woning van den Controleur dezer streek, die in het dorp Manindjoe aan de Oostzijde van het meer gevestigd is.

„De hoogte des rands van den kraterwand bedraagt daar, waar wij waren begonnen af te dalen drieduizend zeshonderd, en die der oppervlakte van het meer een duizend vijfhonderd en veertig voet boven den zeespiegel. De afstand, dien wij afgelegd hadden, was dus in loodrechte richting tweeduizend voet, maar om zoover te komen was de weg voortdurend zoo in zigzag rechts en links gegaan dat wij vijf (Eng.) mijlen hadden gemaakt. Tegen den avond hield de regen op, en de Controleur bracht mij een kleinen afstand Noordwaarts van de kampong aan eene heete bron, waar de inlanders een vierhoekigen vijver hebben om te baden, dien ze met een klein huisje hebben overdekt; want zij schrijven aan dit warme water allerlei geneeskracht toe. Het water was voor het oog volkomen helder en er was volstrekt geen uitstroomen van eenig gas te ontdekken. De temperatuur was 102½° Fahr. of 31,33° R., en op de onder de oppervlakte liggende steenen zag men eene groote menigte algen.

Bij zonsondergang stegen de zwarte wolken, die gedurende den nacht den krater gevuld hadden, langzaam naar boven, doch aanvankelijk niet zoo hoog dat zij ons toelieten de toppen

der bergspitsen te zien, die op den getanden kam van den tegenover liggenden kraterwand staan. Het schitterende zonlicht scheen nu door de driehoekige openingen heen, die zich tusschen het benedenvlak der effene wolken en de wanden der scherp ingesnedene kloven bevonden; deze schuinsche, gouden lichtstrepen vielen op eenigen afstand van den tegenoverliggenden oever op het water, kwamen dan over het meer naar ons toe en verlichtten de plaats, waar wij zaten en dit in zijne soort eenig en prachtig schouwspel waarnamen.

„Nadat het zonlicht verbleekt was, stegen de wolken hooger; ik kon nu rondom mij zien en alle zijden waarnemen van den grootsten krater, dien het mij ooit te beurt viel te aanschouwen, en die inderdaad een der grootste van de geheele wereld is. De algemeene hoogte van den wand verschilt niet noemenswaard van die van het punt, waar ik hem op mijn tocht naar Manindjoe overtrok, en is, met uitzondering van die plaats, zeer steil en op verscheidene punten nagenoeg loodrecht. Hij is niet cirkelvormig maar bestaat uit twee cirkels van ongelijke middellijn, die zich aan de eene zijde vereenigen en zoowel aan de Oost- als aan de Westzijde eene landtong laten vooruitspringen. Elk van deze cirkels is een krater en de vooruitspringende landtongen duiden de grens er tusschen aan. De breedte van den grootsten krater bedraagt, volgens de beste kaarten, welke ik heb kunnen raadplegen, aan de oppervlakte van het meer drie zeemijlen; die van den kleinsten krater aan hetzelfde niveau twee en een kwartmijl; en de lengte-as van het meer, die Noord en Zuid ligt en met de groote Barisan-keten, waarin het zich bevindt, nagenoeg parallel loopt, bedraagt niet minder dan zes zeemijlen [1]. Deze beïde kraters hebben zich, naar mijne meening, niet gelijktijdig gevormd; de grootste krater, die in het Noorden ligt, is de oudste, de kleinere of Zuidelijkere, de jongste. De spankracht, die den grootsten vormde, had daardoor toen zij den kleineren deed ontstaan niet slechts iets van hare sterkte verloren maar was ook eenigszins van richting veranderd. Deze reusachtige krater is voor ons des te belangwekkender, daar hij even groot is als die, welke naar onze vooronderstelling vroeger op de Banda-eilanden bestond, waar wij Lontor, Poeloe Pisang en Poeloe Kapal als deelen van den

---

[1] Volgens andere opgaven is de grootste breedte 20800 en de lengte 37600 Rijnl. voet.

wand diens kraters beschouwden, ingeval ook deze, gelijk wij daar vermoedden, niet cirkelvormig maar, even als die van Manindjoe, bijna elliptisch was. Zelfs de beroemde krater van het Tengger-gebergte neemt matige afmetingen aan, als men hem met dezen vergelijkt.

„Aan de Westzijde van den grootsten krater bevindt zich eene spleet of diepe kloof, die het overtollige water naar zee voert. Deze spleet is, wat ik nog opmerken wil, aan de naar de zee liggende zijde ontstaan, waar natuurlijk de kraterwand het dunst en het zwakst was [1]. De streek hier in den omtrek wordt als zeer belangrijk beschouwd, wijl de koffieboom hier bijzonder goed tiert. De gewonnen koffie wordt in booten over het Meer naar den mond van het afwaterings-kanaal gebracht en van daar naar het kustdorp Tikoe vervoerd [2].

„De Controleur toonde mij ook eene menigte van de eetbare vogelnestjes, welke men in de naburige klippen vindt, en die voor zeer voortreffelijk gehouden worden, wel te verstaan door de Chineesche lekkerbekken; want als de bewoners van het Hemelsche rijk niet op den inval waren gekomen, dat men ze als lekkernijen kon beschouwen, hadden, geloof ik, de Europeanen er nooit aan gedacht ze te proeven.

„25 Februari. Om acht uur reed ik met den Controleur weder den kraterwand op; wij namen denzelfden weg, dien ik gisteren was afgekomen. De weg is aangelegd langs den voorsprong of den vooruitstekenden bergrug, die aan de Oostzijde de grens tusschen de twee kraters vormt, en loopt zoo zeer rechts en links in zigzag, dat zij van beneden af bezien, ons doet denken aan den weg, langs welken de bewoners van Babel hunnen hoogen toren beklommen, zooals men dien gewoonlijk ziet afgebeeld. Tot bekorting van den weg gingen wij over een aantal steile plaatsen in stede van langs den weg daar omheen. De klei en het natte gras waren echter zoo glibberig dat zulk klauteren met het grootste gevaar gepaard ging; maar tot zijne geruststelling wist de ruiter dat, wanneer zijn paard uitgleed,

---

[1] Waarom zulks „natuurlijk” is, is ons in dit geval niet recht duidelijk; daar de krater toch niet onmiddellijk aan zee ligt, maar nog door een gedeelte van de Barisan-keten daarvan gescheiden is. Het Meer van Singkarah, dat in tamelijk gelijke omstandigheden verkeert, heeft dan ook zijn afwaterings-kanaal, de Ombilin, aan de Oost- of landzijde.

[2] Het hier bedoelde afwateringskanaal is de rivier Antokan, die bij Moeara Poetoes, een paar uren benoorden Tikoe, in zee valt.

zij beiden vele honderden voeten naar beneden stortten en dus, wanneer zij omlaag aankwamen, geen van beiden langdurige smart zoude hebben uit te staan.

„De sterke regen van gisteren had geheel opgehouden, en toen wij dezen rand des kraters bereikten, genoten wij een volkomen overzicht van die ontzaglijke kom, die zes mijlen lang, vier mijlen breed en meer dan tweeduizend voet diep is. Zoo het scheen, was de krater reeds sedert lang niet meer werkzaam, en de heete bronnen aan de oevers van het Meer waren nog het eenige, dat aan de oorzaken herinnerde, waardoor hij voor vele tientallen van eeuwen ontstond. Als wij van ons verheven standpunt naar beneden staarden, zagen wij wolken onder ons drijven, en op den tegenoverliggenden wand des kraters duidden lange, smalle, verticale strepen kale aarde de plaatsen aan, waar langs zijne steille hellingen bergstortingen waren afgerold.

„Kort na onze aankomst te Matoea kwam ook de Inspecteur van Fort de Kock aan en zetten wij onze reis naar het Noordwesten te zamen voort."

Wanneer men eene vergelijking wil maken tusschen de betrekkelijke waarde van het werk van Wallace en dat van Bickmore, is het ontegenzeglijk dat het eerste meer nieuwe waarnemingen op het gebied der natuurkennis in den uitgebreidsten zin bevat, vooral wanneer eenmaal het Darwinisme, waarvan Wallace een aanhanger is hoewel niet in zijne uiterste consequentie, mocht blijken waarheid te zijn. Bickmore had natuurlijk die waarnemingen, voor zooverre hem dezelfde voorwerpen onder de oogen kwamen, slechts te bevestigen; maar in juistheid van blik, in natuurschilderingen en onderhoudenden verhaaltrant geeft hij zijnen voorganger niets toe; terwijl hij daarenboven vrij wat minder fouten begaat dan Prof. Veth in dezen heeft moeten verbeteren. Het gunstig onthaal en de welwillende medewerking, die hij overal in den Indischen Archipel van de Nederlandsche autoriteiten ondervond en dankbaar erkent, weerhouden hem ook niet met de meeste vrijmoedigheid over sommige regeerings-beginselen zijn oordeel uit te spreken. Zoo zegt hij ter zake van het specerij-monopolie: „Na dien tijd (het sluiten der bekende overeenkomst met den Sultan van Ternate in 1652) werden door de Hollanders elk jaar expedities uitge-

rust om alle eilanden opnieuw te doorzoeken en alle boomen uit te roeien, welke uit door vogelen overgebrachte zaden waren opgeschoten. Een tweede voorbeeld van dergelijk egoïsme zal men bezwaarlijk in de geschiedenis aantreffen. Het gevolg van dit verdrag en deze politiek was, dat gedurende eene reeks van jaren de inkomsten van het Bestuur op al de Moluksche eilanden zijne uitgaven daarvoor op verre na niet dekten; en thans ziet ieder in, dat men door die onedele en uitsluitende wijze van handel drijven zeer veel verloren heeft." En ten opzichte van de invoer-rechten: "Het bloeiendst was de handel op Amboina gedurende den tijd, dat de Engelschen het voor het laatst in bezit hadden, van 1814 tot 1816. Toen was de haven vrij; maar zoodra zij opnieuw in de handen der Hollanders overging, werd er weder inkomend recht gevorderd, dat deze handel in andere kanalen dreef, waar hij sinds dien tijd gebleven is, hoewel Amboina thans eene vrijhaven is. Men heeft het rechte middel aangewend, maar te laat. Hetzelfde lot heeft ook de handel te Batavia gehad, waar de hooge inkomende rechten de handelaars uit het Oostelijk gedeelte van den Archipel genoopt hebben liever rechtstreeks naar Singapore te zeilen [1]." Schoon hij ook

[1] Ook Dr. Friedmann, hoewel een ijverig verdediger van het cultuurstelsel in zijn geheelen omvang, vindt toch ook wijlen het specerij-monopolie en enkele andere bepalingen van dergelijke strekking wel wat sterk. Zoo zegt hij, over de suikercultuur sprekende: "Bemerkenswerth is nur, dass auf Java der fein raffinirte (Hut-) Zucker nicht fabrizirt wird. Diese letzte Hand an den Zucker zu "legen, hat sich Holland für seine einheimischen Raffinerien selbst vorbehalten. "Es ist daher allerdings eigenthümlich, dass man im Lande des Zuckerrohrs den "feinen Zucker von Europa beziehen muss. Dem holländischen Handel zu Liebe "werden noch manche andere unnatürliche und gewaltthätige Massregelen ergriffen, die an jene der weiland ostindischen Compagnie erinnern. So ist es auf Java "nicht erlaubt den Weinstock in grösseren Massstabe anzupflanzen, obgleich er "trefflich, besonders in den Höhen von 2000—3000 Fuss gedeihen würde, und "zwar ist dieses Verbot deshalb erlassen, um den Handel, der gegenwärtig "von Holland nach Ostindiën vorzüglich mit französischem Wein geführt wird, "keinen Eintrag zu thun. Unseres Bedünkens aber würde Holland besser thun, "auf den eigenen ostindischen Besitzüngen einen wahrscheinlich ganz vortrefflichen Wein zu gewinnen und den eigenen Bedarf sowohl zu decken, wie auch "dem Auslande das Product zuzuführen, als bedeutende Summen hiefür nach "Frankreich fliessen zu lassen." (Th. I. s.85). Wij hebben deze laatste regels aangehaald om ze meteen tegen te spreken. Het is waar, men hoort wel verhalen dat het aankweeken van den wijnstok op groote schaal op Java zoude verboden zijn; maar het is ons niet gelukt dat verbod ergens te vinden, en wij betwijfelen zijn bestaan ten sterkste. Dat overigens sommige streken van Java, men zegt vooral de Residentie Rembang, voor de wijncultuur zeer geschikt zijn, is veelmalen beweerd, en het zoude wellicht eenmaal de moeite beloonen daarmede eens ernstige, maar verstandige, proeven te nemen.

het geheele regeeringsstelsel der Nederlanders niet afkeurt, toont hij toch daarop een meer onbevangen blik te hebben geworpen dan men aan Wallace kan toekennen. Voor den zoon van het vrije, zich zelf ontwikkelende Noord-America moest dan ook wel èn het monopolie- èn het cultuurstelsel vrij wat meer afstootends hebben dan voor den Engelschman, wien een autokratisch koloniaal bestuur zoo geheel vreemd niet was. Beide schrijvers laten zich echter slechts zelden met staatkundige beschouwingen in; wat in Nederland bij uitsluiting *de* koloniale quaestie heet, alsof er niets anders, althans niets belangrijks meer omtrent de koloniën te vragen viel, was voor die natuuronderzoekers in 't geheel geene quaestie, en zij roeren dus dat onderwerp slechts terloops aan. Hun doel was grondige kennis van den Archipel te verkrijgen en te verbreiden; daarin moeten zij ons, Nederlanders, tot voorbeeld zijn en ons tot naijver opwekken. Die kennis is voor ons van het hoogste gewicht; haar hebben wij noodig voor het welzijn van den Inlander, voor den bloei der kolonie en de welvaart van het moederland; zonder haar is het onmogelijk een stelsel te gronden, dat die belangen in harmonie brengt. Doch die kennis moet niet slechts het eigendom zijn van enkelen, maar van geheel het beschaafde deel des volks; niet slechts eenige, soms zeer eenzijdige, „specialiteiten,". maar alle ontwikkelde Nederlanders moeten hunne stem kunnen doen hooren waar het Indische belangen geldt. Daartoe is het niet altijd noodig met onze eigen oogen te zien, mits maar onze berichtgevers goed uit de hunne hebben gekeken. Velen hebben Indië bezocht of bewoond en kennen het niet; enkelen zijn nooit den Oceaan overgestoken en kennen door en door al wat er thans van te kennen valt. Het aantal van deze laatsten moet grootelijks worden uitgebreid, want *„non cuivis homini contingit adire Corinthum"*; en hiertoe kunnen geschriften als die van Wallace en Bickmore ons brengen; zij zijn betrouwbare gidsen, aan wie wij waardige Nederlandsche mededingers toewenschen.

Breda. DR. J. J. DE HOLLANDER.

VARIA.

MADAGASCAR.

Tot onze niet geringe verwondering ontwaren wij, dat de heer A. Grandidier, in de van groote belezenheid getuigende breede lijst, gevoegd achter zijne verhandeling over Madagascar [1], geheel onbekend schijnt te wezen met onze eerste reizigers naar Oost-Indië, die op hunne reizen derwaarts of later van de Kaap de Goede Hoop dit eiland hebben bezocht en hierover meer of minder belangrijke aanteekeningen hebben gemaakt, terwijl in 's Comps. papieren in 1661 reeds sprake was, „de baai St. Augustijn en daarom heen gelegen landen in bezit te nemen." Evenmin schijnt hij kennis genomen te hebben van den „Inventaris der verzameling kaarten, berustende in het rijks archief", waar hij, onder no. 320 tot 328 van het „Eerste gedeelte", M. S. kaarten opgegeven vindt van eenige reeden, baaijen enz., door onze schippers en stuurlieden tusschen 1611 en 1754 op de plaats vervaardigd.

Daar het Instituut door ruil enz. der werken met de „Société Géographique" in betrekking staat, is het wellicht mogelijk dat de heer Grandidier van deze weinige regelen zal kennis nemen.

P. A. Leupe.

NIEUW GUINEA.

Dat de Engelschen steeds voortgaan met pogingen in het werk te stellen om zich op Nieuw Guinea te vestigen, hiervoor vinden wij het bewijs in het volgende artikel, geplaatst in

[1] Bulletin de la Soc. Géogr., Avril 1872, p. 403—407. Liste des personnes qui ont contribué d'une manière quelconque à l'avancement de nos connaissances sur l'île de Madagascar.

„Ocean Highways: the Geographical Record" van Juli, 1872, blz. 110.

„Nieuw Guinea. In Januari jongstleden vertrok van Sidney de brik Maria, bemand met 75 koppen en bestemd naar Nieuw Guinea met het voornemen op dat eiland eene nederzetting te vestigen. Te Brisbane [1] had men vernomen, dat op den 26n Februari een schip op Bramble-rif [2] had gestoten en al spoedig geheel wrak was geworden. Het stoomschip Basilisk spoedde zich naar de plaats des onheils, en had het geluk eenigen van het volk te redden, terwijl een ander gedeelte in de nabijheid van Tam O'Shanter's Point door de Tinonee werd geplunderd. De Zwarten tastten de booten aan waarmede men de passagiers van het wrak aan boord trachtte te brengen; een aantal werd gedood en van hen die gered werden, waren eenigen zwaar gewond, terwijl allen zich in eenen beklagenswaardigen toestand bevonden."

P. A. Leupe.

---

[1] Hoofdstad van Queensland.

[2] Vermoedelijk gelegen bij Bramble-Hill-eiland, op de Oostkust van Nieuw Holland.

OVER DE KENNIS, DIE DE ARABIEREN VOOR DE KOMST DER PORTUGEEZEN VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL BEZATEN.

In een opstel, dat in het 5e dl. IIIe volgreeks dezer Bijdragen onder den titel *Ptolemaeus en de Indische Archipel* geplaatst is, heb ik onderzocht welke kennis de Grieken en Romeinen van den Oost-Indischen Archipel bezaten, en ik ben daarin tot de slotsom gekomen, dat, in tegenspraak met het gewone gevoelen, dat Ptolemaeus reeds het geheele schiereïland van Achter-Indië en een deel der kusten van China zou gekend en beschreven hebben, zijne kennis van het vaste land van Azië niet verder ging dan tot ongeveer 12° N.B., daar waar de Mergui-archipel zich langs de westkust van dat schiereiland uitstrekt, ofschoon van de zuidoostwaarts gelegen eilanden de naam van het eiland Java hem ook reeds ter oore was gekomen. Die hoofdstelling van mijn opstel is tot nog toe onbestreden gebleven; slechts een der drie bijvoegsels, dat namelijk waarin ik over de verklaring van den naam Java handelde, heeft de heeren A. B. Cohen Stuart, H. Kern, en Neubronner van der Tuuk de pen tegen mij doen opvatten, den eersten in een brief, den andere in een stukje insgelijks in deze Bijdragen geplaatst en den derde in een courant en op die hem zoo eigenaardige wijs, die mij ontslaat van de plicht om er verder notitie van te nemen. De heeren Cohen Stuart en Kern hebben mij gewezen op den naam *Yawa* als den anderen vorm van den naam des eilands en de laatstgenoemde heeft er een betoog bij geleverd dat *gierst*(*eiland*) wel niet de beteekenis van dat woord behoeft geweest te zijn, maar dat die verklaring toch niets ongerijmds bevat. Ik geloof dat wij het best doen met de

stukken tot nader te laten rusten, daar wij op 't oogenblik toch niet veel verder zouden komen, voornamelijk omdat ik mij niet op de hoogte acht om hun argumenten ten volle te kunnen waardeeren.

In dit opstel nu ben ik van zins een stap verder te doen en te onderzoeken wat er van de kennis is, die men in de middeleeuwen van ons Indië bezat, en wel voornamelijk door tusschenkomst der Arabieren. — De bronnen, die wij voor dat onderzoek hebben, zijn driederlei, doch zoo dat zij zich tot tweeërlei laten terugbrengen. Het zijn namelijk òf rechtstreeksche reizen, òf losse berichten, welke laatste, hetzij ze in algemeene woordenboeken of in beschrijvingen zijn verzameld, hetzij ze hier en daar in verhalen, zoo als bij voorbeeld de bekende reizen van Sindbad den zeeman in de Duizend-en-één-nachtvertellingen, voorkomen, in deze beide gevallen in karakter niet verschillen, behalve dat in die woordenboeken ook wel namen van plaatsen worden gevonden, waarvan men niets anders vermeld vindt dan de ligging, hetgeen zulke namen zeker minder geschikt maakt om in vertellingen te worden opgenomen. Wilde men zich nu tot taak stellen om al die woordenboeken of beschrijvingen te excerperen, dan zou het nut van zulk een arbeid de moeite niet beloonen. Men zou in onderzoekingen moeten vervallen omtrent het meerdere of mindere gezag dier bronnen; men zou alle mogelijke handschriften moeten vergelijken ten einde de juiste lezingen der eigennamen vast te stellen, op gevaar af van toch nog niet het rechte te treffen, en dan zou eindelijk het meegedeelde nog meestal van dien aard zijn, dat het ons niet aanbood, wat ons bij de verklaring dier namen zou kunnen leiden. — Het belangrijkste Arabische werk over Indië zal wel dat van den geograaf Edrisi zijn. Hij voltooide zijne „Uitspanningen van hem die begeerig is om grondig de verschillende streken der aarde te leeren kennen" (كتاب نزهة المشتاق في اختراق الافاق) in Januarij 1154 aan het hof van Koning Roger I van Napels, die hem de beschrijving had opgedragen van een planispherium, dat hij van zuiver zilver ter zwaarte van 450 rom. ponden, ieder pond van 120 drachmen, had laten maken. Tot de zamenstelling van dat werk gebruikte Edrisi een aantal boeken, waarvan hij de titels opgeeft, zoo als onder anderen ook de geographie van Ptolemaeus, wiens Kattigara ik dan ook in Edrisi's werk als een ouden be-

kende terugvind. Trouwens wat vind ik niet al in dien kraam van westersche en oostersche geleerdheid! Doch andere Arabische geographen maken het niet beter. Hoe dikwijls vind ik niet dezelfde plaatsnamen opgegeven als verschillende, al naar mate het onduidelijke Arabische schrift toeliet uit hetzelfde woord er verscheidene te lezen, en desniettemin van elk der zoo vermenigvuldigde plaatsen weder bijzonderheden meegedeeld als bestonden zij alle in werkelijkheid! Voeg hierbij dat die bijzonderheden ook wel eens in naauw verband schijnen te staan met die namen, op den klank af met bekende Arabische woorden vergeleken, en men zal erkennen, dat er aan geen doorgaande verklaring te denken valt.

Wij kunnen dus niet beter doen dan de reizigers op den voet te volgen en te trachten ons van hunnen reisweg eene goede voorstelling te maken. Veel van die reisverhalen zijn er nu echter niet, ja eigenlijk bepaalt zich onze voorraad slechts tot een paar of tot een enkelen, die hier in aanmerking kan komen. De meeste Arabieren, die naar het verre Oosten gingen, hebben slechts mondelinge verhalen van hunne reizen gedaan en daarmede de stof geleverd voor die menigte wonderbaarlijke en verwarde vertellingen over die vreemde landen en eilanden, die zeker doorgaans in de eerste plaats moesten dienen om belangstelling in hunne personen en opzien tegen zulke verre tochten op te wekken, waarbij dan een verkeerd opgegeven naam of de overdrijving van de een of andere bijzonderheid niet in aanmerking kwam. De eenige reiziger, die ons eenigszins tot gids kan strekken, is een zekere Soliman, van wien men overigens niets weet, maar wiens reis ons verhaald wordt in een boekje, dat in 851 is opgesteld en waarbij door een ander, een zeventig jaren later, eene soort van verslag daarover met verscheiden bijvoegsels is gevoegd. Het boekje is laatstelijk met vertaling en verklarende aanteekeningen uitgegeven door wijlen Prof. Reinaud te Parijs, in 1845, onder den titel van: *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine.* Aangezien het eerste gedeelte der reis, van Basra tot Ceilon, ons hier geen belang inboezemt, verplaatsen wij ons in eens naar het laatstgenoemde eiland, het Serendib der Arabieren. Zie hier wat er in het boekje verder te lezen staat.

„Die zee van Herkend bevat in dezelfde richting als Serendib eenige eilanden, die niet talrijk, maar zeer groot zijn en waar-

van men de juiste uitgestrektheid niet kent. Onder die eilanden behoort al-Ramni, dat verdeeld is onder een aantal vorsten, en waarvan de oppervlakte, naar men zegt, acht of negen honderd parasangen is. Men vindt er goudmijnen en ziet er plantages, *fansoer* geheeten, uit welke men de beste kamfer krijgt. — Aan die eilanden zijn weder andere onderworpen, en daaronder an-Neyan. Deze zijn rijk aan goud en de inwoners voeden zich met de vrucht van den kokosboom. Zij gebruiken die om hunne spijzen te bereiden en smeeren het ligchaam met de olie er van in. Wanneer iemand van hen wil trouwen, kan hij geene vrouw krijgen, tenzij hij haar het hoofd van een hunner vijanden aanbiedt; heeft hij er twee gedood, dan kan hij twee vrouwen trouwen; vijftig, dan kan hij er vijftig trouwen, al naar het aantal schedels. De oorsprong van dit gebruik is hierin gelegen, dat de bewoners van dat eiland omringd zijn van vijanden; hij derhalve die zich het dapperst gedraagt in den strijd wordt het meest van allen geëerd. — Het eiland Ramni brengt eene menigte olifanten voort, zoo als mede brazilie-hout en bamboes. Men merkt er een volkstam op die menschen eet. Het wordt door twee zeeën bespoeld, die van Herkend en die van Sjelahet. — Na dit eiland komen de eilanden Lendjebaloes, die zeer bevolkt zijn. Mannen en vrouwen gaan er naakt, behalve dat de vrouwen hare naaktheid met boombladeren bedekken. Wanneer een schip in de nabijheid voorbij vaart, naderen de mannen in booten, groote of kleine, en laten zich voor amber en kokosnoten ijzer in ruil geven. Zij hebben geen stoffen noodig, aangezien men in die streken warmte noch koude lijdt. — Voorbij die eilanden zijn twee andere, gescheiden door eene zee, die men Andaman noemt. De inwoners van die eilanden eten de menschen levend op. Zij zijn zwart en hebben kroes haar, terwijl hun gelaat en hunne oogen iets schrikverwekkends hebben. Zij hebben voeten van wel een elleboog lang. Zij gaan naakt en hebben geen vaartuigen. Hadden zij die, dan zouden zij alle menschen opeten, die daar voorbijvaren. Soms worden de schepen door den wind verhinderd hunne reis voort te zetten; is dan hun watervoorraad uitgeput, dan nadert het scheepsvolk de inwoners en vraagt om water; somtijds vallen zij zoo in de macht van dezen en worden dan voor het grootste gedeelte gedood. — Voorbij dat eiland zijn er bergen, maar die buiten de route liggen en die, zegt men, zilvermijnen bevatten. Die bergen zijn onbewoond, doch een schip, dat ze wil aandoen, zal daar

niet altijd in slagen. Om er te komen, heeft men tot verkenningspunt een piek, al-Kosjami geheeten. Op een schip, dat er eens in de nabijheid voorbijvoer, kreeg men die in 't oog en wendde men den steven daarheen. Den volgenden morgen begaf men zich in eene boot derwaarts en legde vuur aan met hout dat men er kapte; meteen begon het zilver te smelten en zoo ontdekte men de mijnen. Men nam zooveel zilver mede als men begeerde, maar op hetzelfde oogenblik, dat men weder aan boord was gekomen, begon de zee onstuimig te worden, zoodat men verplicht was al het zilver, dat men meegenomen had, weder weg te werpen. Te vergeefs wilde men naar den berg terugkeeren; men heeft dien niet kunnen terug vinden. Dergelijke gevallen komen op zee dikwijls voor; men zou al de eilanden niet kunnen optellen, die moeijelijk te genaken zijn en die de zeelieden met moeite herkennen; er zijn er zelfs, die zij niet bereiken kunnen." En dan eenige bladzijden verder:

„Wanneer men die zee (die van Herkend) over is, dan komt men ter plaatse genaamd Lendjebaloes. De bewoners dier plaats verstaan geen Arabisch, noch eenige andere taal door de kooplieden gesproken. De mannen dragen geen kleederen; zij zijn blank en hebben weinig haar op het lichaam. De reizigers zeggen, dat zij nooit hunne vrouwen gezien hebben. De mannen komen allen aan boord in schuitjes, die van een enkelen boomstam gemaakt zijn, en brengen kokosnoten, suikerriet, bananen en palmwijn, die eene witte kleur heeft. Drinkt men dien terstond als hij uit den kokospalm getapt is, dan is hij zoo zoet als honig; doch laat men hem een uur staan, dan wordt hij als wijn en laat men hem zoo weder een dag of wat, dan verandert hij in azijn. De inwoners ruilen dat alles in tegen ijzer. Soms vinden zij een weinig amber, dat zij eveneens voor eenige ijzeren voorwerpen afstaan. Overigens wordt die handel uitsluitend gevoerd door middel van teekens, daar men elkaar niet verstaat. Die menschen kunnen zeer vlug zwemmen. Somtijds ontstelen zij het ijzer aan de kooplieden zonder hun iets in de plaats te geven. — Van daar gaan de schepen onder zeil naar eene plaats, Kalah-bar geheeten. Het woord *bar* beteekent zoowel rijk als kust. Kalahbar is eene onderhoorigheid van den vorst van Zabedj, wiens rijk rechts van Indië ligt en in zijn geheel aan eenen koning gehoorzaamt. De kleeding der inwoners is van grof katoen, groot en klein dragen zij er een enkel stuk van. De schepen vinden te Kalahbar drinkwater in putten, dat men

boven welwater en regenwater verkiest. De afstand tusschen Koelam, in de nabijheid der zee van Herkend, en Kalahbar is eene maand reizens. — Verder begeven de schepen zich naar eene plaats die Betoemah heet, alwaar drinkwater te vinden is voor wie het verlangt. Men heeft 10 dagen noodig om er te komen. — Daarna nemen de schepen hunnen koers naar Kedrendj, en bereiken dat in 10 dagen. Ook daar vindt men zoet water. Op de Indische eilanden is dat evenzeer het geval; graaft men er putten, dan vindt men drinkbaar water. Te Kedrendj is een hooge berg, waarheen de slaven en de dieven somtijds ontvluchten. — De schepen gaan voorts naar eene plaats, Senef geheeten, op een afstand van 10 dagen verwijderd; men vindt er insgelijks drinkwater; men voert van daar de aloë uit, die *assenfi* genoemd wordt. Die plaats is een vorstendom. De inwoners zijn bruin en ieder hunner kleedt zich met twee stukken katoen. — Wanneer de schepen zich van drinkwater voorzien hebben, gaan zij onder zeil naar Senderfoelat. Dit is de naam van een eiland, om hetwelk te bereiken men 10 dagen noodig heeft en waar men drinkbaar water vindt. — Van daar komen de schepen in de zee Sandji en zeilen ze door de Poorten van China. Deze poorten bestaan in bergen, die door de zee bespoeld worden en tusschen welke eene opening is, waar de schepen doorheen gaan. — Wanneer door Gods beschikking de schepen gelukkig en wel Senderfoelat verlaten hebben, richt men den koers naar China, dat na eene maand bereikt wordt. Zeven dagen van die maand gebruikt men om de straten door te komen, die de bergen vormen, en is men die poorten door en in de golf gekomen, dan komt men in zoet water en begeeft zich naar de stad, waar de schepen gewoonlijk ankeren, als zij in China komen, en die Khanfoe heet.„

„Men verhaalt dat er op een eiland, Molhan geheeten, tusschen Serendib en Kalah, in de zee van Indië, in het oosten, een zwarte volkstam woont en die naakt gaat. Valt iemand uit een ander land hun in handen, dan hangen zij hem op met het hoofd omlaag, snijden hem in stukken en eten hem bijna raauw op. Het aantal van die zwarten is aanzienlijk; zij wonen op hetzelfde eiland en hebben geen koning. Hun voedsel bestaat uit visch, bananen, kokosnoten en suikerriet. Zij wonen in eene soort van bosschen en te midden van het riet. — Er is zegt men, in de zee een kleine vliegende visch; die visch, zeesprinkhaan geheten, vliegt boven de oppervlakte van het water.

Men spreekt ook nog van een anderen zeevisch, die, uit het water komende, in de kokosboomen klimt en er het sap uit opdrinkt; daarna keert hij weder in zee terug. Men maakt ook nog gewag van een zeedier, dat op een kreeft gelijkt; zoodra dat dier uit zee komt, verandert het in steen en men voegt er bij, dat die steen eene zalf voor zekere oogziekte oplevert. — Dicht bij Zabedj is er, zegt men, een berg, de Vuurberg geheeten, dien men met geen mogelijkheid kan naderen. Over dag ziet men er rook uit opstijgen en 's nachts vlammen. Aan den voet is eene bron van koud en zoet water; ook is er eene andere bron van zoet en warm water."

„De hoofdstad van Zabedj ligt tegenover China, met eene maand reizens over zee en zelfs minder, als de wind gunstig is, tusschen beide. — De koning van die stad draagt den titel van Maharadja. Men zegt dat zijne hoofdstad negen honderd parasangen oppervlakte heeft. Hij heerscht over een groot aantal eilanden, die zich tot op een afstand van 1000 parasangen en meer uitstrekken. Tot zijne onderhoorigheden behooren het eiland Sarbaza, dat 400 parasangen groot, en het eiland Arrami, dat achthonderd parasangen groot is. Op het laatstgenoemde eiland vindt men brazilie-hout, kamfer enz. De koning van Zabedj telt onder zijne bezittingen het eiland Kalah, dat halfweg China en Arabië gelegen en tachtig parasangen groot is. Kalah is het middelpunt van den handel in aloë, kamfer, sandelhout, ivoor, al-kali-lood, ebbenhout, braziliehout, specerijen van allerlei soorten en eene menigte voorwerpen, die het te lang zou zijn om op te noemen. Daarheen is het dat zich tegenwoordig de handelstochten uit Oman richten en van daar vertrekken wederom de lieden, die op Arabië handel drijven. — Het gezag van den Maharadja strekt zich over al die verschillende eilanden uit. Dat waar hij zijn verblijf houdt is zeer vruchtbaar en de woningen volgen er elkander in onafgebroken rijen. Iemand, wiens woorden alle vertrouwen verdienen, heeft verzekerd, dat wanneer in de staten van Zabedj de hanen, evenals bij ons, 's morgens kraaijen om den dageraad aan te kondigen, zij elkander beantwoorden over eene uitgestrektheid van honderd en meer parasangen; hetgeen komt van de onafgebrokene reeks van dorpen, die elkander regelmatig opvolgen. Er zijn dan ook geen woeste gronden in dat eiland, noch ook vervallen gebouwen. Zoo men in dat land reist, kan men het doorrijden zooveel men wil, en verveelt dit of kan het

rijdier niet verder, dan kan men vertoeven waar men verkiest. — Een van de vreemdste dingen, die men ons van het eiland Zabedj verhaald heeft, betreft een van zijne oude koningen. Die koning heette Maharadja. Zijn paleis lag aan een *tjeladj* die aan zee begon, d. w. z. den breeden benedenloop eener rivier, die beurtelings den invloed van ebbe en vloed ondervindt, zooals dit ook met de Tigris voor Bagdad en Basra het geval is. Het water vormde een kleinen vijver, daar waar het het paleis van den vorst bespoelde. Iederen morgen verscheen de opziener van het paleis en bood den koning een klomp goud aan van de gedaante van een baksteen; ieder klomp woog een zeker aantal ponden. Daarop wierp dan de opziener, in 's konings tegenwoordigheid, dien klomp in dien vijver. Bij vloed bedekte het water dien klomp en alle andere, die er in lagen, en onderscheidde men er geen meer; maar had het water zich teruggetrokken, dan ontwaarde men al die klompen, die daar in den zonneschijn zeer lagen te schitteren. Wanneer de koning audientie verleende, zette hij zich in eene zaal aan het water en met het gelaat daarheen gekeerd. — Dat gebruik was onveranderlijk; iederen dag wierp men een klomp goud in het water, en zoo lang de vorst leefde raakte men dat goud niet aan. Doch stierf hij, dan liet zijn opvolger die klompen er uithalen zonder er een enkelen in te laten. Men telde ze, smolt ze en verdeelde het goud onder de prinsen van het hof, mannen en vrouwen, kinderen, beambten en eunuchen, naar verhouding van hunnen rang en der voorrechten aan ieders betrekking verbonden. Hetgeen er overbleef werd onder de armen en de ongelukkigen uitgedeeld. Men had er voor gezorgd dat het aantal goudklompen en hun gezamenlijk gewicht opgeteekend werd, en er werd dan aangeteekend dat die en die vorst op dat tijdstip en zooveel jaren geregeerd en zooveel klompen goud van zooveel gewicht in het water had doen werpen en dat deze na zijn dood onder zijne bloedverwanten verdeeld waren. De vorst, die het langst geregeerd en het grootste aantal klompen goud bijeen gebracht had, was het meest in eere. — De verhalen in dat land deelen mee, dat er in oude tijden een vorst was van Komar, het land, dat de aloë *al-komari* voorbrengt. Dat land is geen eiland; het ligt op het vasteland tegenover Arabië. Geen rijk is volkrijker, dan dat. Iedereen gaat er te voet. De bewoners onthouden zich van drank en overspel, niets onbetamelijks geschiedt er in hun land. Komar ligt in de richting van

het rijk van den Maharadja en het eiland Zabedj. Tusschen beide rijken zijn er tien dagreizen varens of iets meer, zoo er weinig wind is. — Men verhaalt, dat eertijds in dat rijk Komar een jongeling regeerde, die van nature wat onbedacht was. Deze vorst zat eens in zijn paleis, dat aan eene rivier gelegen was gelijk aan de Tigris in Irak; tusschen het paleis en de zee was er een dag afstand. De vizier was bij den koning tegenwoordig en men sprak over den Maharadja en zijn rijk, over den glans, die van hem uitstraalde, en over het aantal zijner onderdanen en der eilanden, die hem gehoorzaamden. Plotseling zeide de vorst tot zijn vizier: „Ik heb een wensch, dien ik wel zou willen vervuld zien.” De vizier, die innig aan zijn meester gehecht was en zijne onbedachtzaamheid kende, zeide: „En welke is die wensch, o Koning?” Deze hervatte: „Ik wenschte voor mij het hoofd van den koning van Zabedj op een schotel te zien.” De vizier begreep, dat het jaloerschheid was, die den koning aldus deed spreken, en antwoordde: „Het zou mij leed doen, wanneer de Vorst dergelijke wenschen koesterde. Nooit heeft er eenig gevoelen van haat tusschen ons en dat volk bestaan, noch in woorden, noch in daden. Het heeft ons nooit kwaad gedaan. Daarenboven bewoont het een afgelegen eiland en onderhouden wij naauwlijks eenige betrekkingen met elkaar. Ook heeft die koning nooit eenig verlangen getoond om zich van ons rijk meester te maken. Laat daarom niemand te weten komen, wat gij, o Koning, gezegd hebt, en herhaal er geen woord van.” Die woorden verbitterden den koning, die niet naar zulk een verstandigen raad wilde luisteren en zijn wensch in het bijzijn van zijne beambten en voornaamste hovelingen herhaalde. Zijne woorden gingen van mond tot mond, zoodat zij eindelijk den Maharadja zelf ter oore kwamen. Deze nu was iemand van veel geestkracht, vlug van verstand en rijk aan ondervinding; hij was van middelbaren leeftijd. Hij ontbood zijn vizier en deelde hem het nieuws mede, dat hij vernomen had. Daarop voegde hij er bij: „Na al wat er mij van dien jongen dwaas verhaald is, na die wenschen, die jeugd en inbeelding bij hem doen opkomen, en na het zeggen, dat mij thans van hem meegedeeld is, kunnen wij hem niet meer ongemoeid laten, want zoo iets zoude verkeerd zijn voor een vorst en zoude hem vernederen en in minachting brengen.” Hij beval hem stilzwijgendheid aan omtrent hetgeen tusschen hen was voorgevallen, maar gelastte te gelijkertijd, dat hij duizend schepen zou uit-

rusten van middelmatige grootte, met alle oorlogsbenoodigdheden, en dat hij ieder schip zou voorzien van wapenen en krijgslieden, zoo veel als het schip er bergen kon. Intusschen liet de vorst het gerucht verspreiden, dat hij eene reis wilde doen door de eilanden van zijn rijk. Hij liet de goeverneurs dier eilanden zijn voornemen bekend maken en zoo werd dat plan overal ruchtbaar en maakte ieder goeverneur zich gereed om zijn Maharadja op eene waardige wijze te ontvangen. Doch toen alle toebereidselen gemaakt en alle beschikkingen genomen waren, besteeg de vorst de vloot en begaf zich met zijne troepen naar het rijk Komar. De koning en zijne krijgslieden maakten gebruik van den tandenstoker; iedereen reinigde zich de tanden verscheidene malen op een dag; men droeg den tandenstoker bij zich en scheidde er niet van, dan om hem aan een bediende toe te vertrouwen. De koning van Komar vernam het gevaar, dat hem dreigde niet, voordat de vijandelijke vloot reeds de rivier opgezeild was, waar zijne hoofdstad aan lag, en de soldaten van den Maharadja ontscheept waren. Deze overviel den koning van Komar dus onvoorziens en maakte hem gevangen, terwijl zijne dienaars op de vlucht gingen. Toen liet de Maharadja algemeene veiligheid verkondigen en zich op den troon van den koning van Komar neergezet hebbende, deed hij dezen en zijn vizier, die insgelijks krijgsgevangen gemaakt was, voor zich komen en sprak den koning aldus aan: „Wie heeft u een wensch doen koesteren, die boven uwe krachten was en die u, zoo gij hem verkregen hadt, geenerlei voordeel zou aangebracht, ja dien zelfs de beste uitslag niet zoude gewettigd hebben?" De koning antwoordde niets. Daarop ging de Maharadja voort: „Indien gij, behalve het verlangen om mijn hoofd op een schotel u aangeboden te zien, ook den wensch geuit hadt om mijne staten te verwoesten en er u meester van te maken, dan zou ik u en uw land thans op dezelfde wijs behandelen; maar gij hebt slechts één ding begeerd en daarom zal ik u ook slechts dit aandoen en daarna naar mijne staten terugkeeren, zonder iets te hebben aangeraakt van hetgeen u toebehoort; ieder zal weten dat men niet moet ondernemen, wat de krachten en de middelen, die men ontvangen heeft, te boven gaat, en zich gelukkig moet achten van zijne gezondheid te kunnen genieten zoo lang men die bezit." Toen liet hij den koning onthoofden en zeide tot den vizier: „Gij hebt u gedragen als een waardig vizier; ontvang de belooning voor uwe handelwijs; ik weet dat gij goeden

raad aan uwen meester gegeven hebt, maar hij heeft dien niet willen aannemen. Zoek thans iemand, die in staat zij den troon te beklimmen na dien dwaas en stel dien in zijne plaats." Onmiddellijk daarop keerde de Maharadja naar zijne staten terug, zonder dat hij noch een der zijnen iets had aangeroerd van hetgeen den koning van Komar toebehoorde. In zijne staten teruggekeerd zette hij zich op zijn troon met het gelaat naar de rivier gekeerd en liet den schotel voor zich plaatsen, waarop het hoofd van den koning van Komar zich bevond. Tegelijkertijd riep hij zijne hofgrooten bijeen en verhaalde hun hetgeen er was voorgevallen benevens de gronden, die hem gedwongen hadden aldus te handelen. De volken van Zabedj wenschten hem daarop geluk en baden hem alles goeds toe. De Maharadja gaf toen last het hoofd te wasschen en te balsemen en het in eene vaas gedaan hebbende zond hij het aan den vorst, die toen koning van Komar geworden was. Het hoofd ging verzegeld van een brief van den volgenden inhoud: "De eenige reden, die mij er toe gebracht heeft om uwen voorganger te behandelen gelijk ik gedaan heb, was zijne verkeerde manier van handelen jegens mij en de noodzakelijkheid om eene les te geven aan zijns gelijken. Ik heb hem behandeld zooals hij het mij had willen doen. Thans meende ik u zijn hoofd te moeten terugzenden, daar ik geen belang er bij heb het te bewaren en ik geen eer hecht aan de overwinning, die ik op hem behaald heb." — Toen het nieuws van die gebeurtenissen onder de koningen van Indië en China verbreid werd, rees de Maharadja bij hen in aanzien. Van dat oogenblik af keerden de vorsten van Komar elken morgen, wanneer zij opstonden, het gelaat naar het land van Zabedj en bogen zich ten teeken van eerbied jegens den Maharadja." — Zie daar alles wat die *Relation des voyages* ons van den Indischen Archipel meedeelt.

Beginnen wij om, gelijk wij als uitgangspunt der reis het eiland Ceilon hebben aangenomen, thans ook het eindpunt er van te bepalen. Dat is de plaats Khanfoe. Reinaud houdt het voor het Gampoe van Marco Polo, de haven van Hang-tsjeoe-foe, eene stad, die eenige dagreizen hooger op ligt. Burck evenwel, de laatste mij bekende uitgever van Marco Polo's Reizen, ontkent de identiteit van dat Gampoe en het Khanfoe der Arabieren en acht het buiten twijfel dat dit laatste hetzelfde is als Kanton, zoo als Renaudot, die in 1718 die Relation het eerst bekend maakte, en Deguignes, de schrijver van de Histoire des Huns,

dit ook meenden. Het schijnt dat Polo's beschrijving van het beroemde Quinsai, hetzelfde als Hang-tsjeoe-foe, wel eenigen invloed gehad heeft op Reinaud's gevoelen, terwijl de berichten der Chineezen, die van Arabieren en Perziërs weten te vertellen, die te Kanton gevestigd waren, van den anderen kant het gevoelen van hen, die Kanton en Khanfoe voor hetzelfde houden, komen ondersteunen. Welke plaats de voorkeur verdient, zal uit het verband met de overige aanlegplaatsen, die op reis werden aangedaan, moeten worden opgemaakt.

De eerste dier plaatsen was Lendjebaloes. — Reinaud laat bij zijne verklaring van de reisroute van Soliman de schepen zoo lang mogelijk de kust volgen en ze niet eer dan bij de monding der Godaveri in de golf van Bengalen den koers oostwaarts, naar Achter-Indië, nemen. Ik geef gaarne toe dat het zeer juist gezien is om bij het terug zoeken van dien ouden reisweg van Soliman op die wijs te beginnen, maar Reinaud had, wanneer de genoemde plaatsen niet terstond weer te vinden waren, ze niet met geweld daar moeten blijven zoeken. De winden en stroomen hebben natuurlijk hun aandeel gehad bij het houden van dien weg en de stroom, die van Ceilon eerst tot ongeveer de genoemde hoogte op eenigen afstand langs de kust loopt om zich dan noord-oostwaarts naar de kusten van Arakán te richten, kan zeer wel gemaakt hebben dat die schepen niet onnoodig zoovele plaatsen aan de kust aandeden. Doch er kan ook toeval in het spel geweest zijn, zoodat de naam van deze of gene haven, die zij toch nog aandeden, niet bewaard is gebleven.

Zie toch eens tot welke verklaringen Reinaud moest komen om den weg, dien hij zich nu eenmaal als den waren voorstelt, niet te verlaten! Van de eilanden Lendjebaloes maakt hij eilanden in den omtrek van Kalimier-punt, van Kalahbar Zuid-Koromandel, van Beitoema Madras, van Kedrendj eindelijk ongeveer Masulipatam, van waaruit de schepen dan verder oostwaarts hielden. Maar de onwaarschijnlijkheid, dat van Ceilon uit „in dezelfde richting" — men zou dus meenen in eene oostelijke — de eerste station zou geweest zijn op eenige eilanden ten noorden, zoo klein, dat een gewone kaart ze niet opgeeft; dat een volgende eenvoudig land van Tjola zou genoemd zijn (*bar* kan land beteekenen en Kalah houdt Reinaud voor fautief voor Kolah = Tjola, dus Kalahbar = Tjola-mandalam, d. i. Koromandel); een derde eene voorstad van Madras zou geweest zijn, een vierde

Masulipatam, waarvoor ten minste nog Koringa beter met den Arabischen naam zou overeenkomen, en dat er geen enkele bekende naam zou genoemd zijn, terwijl er toch zoo vele handelsplaatsen zijn op deze kust; die onwaarschijnlijkheid is van dien aard, dat zij ons reeds aanstonds tegen die verklaring inneemt. En deze blijkt geheel verwerpelijk, wanneer wij in Lendjebaloes de eerste l voor een overblijfsel van het lidwoord houdende, dat woord lezen al-Nedsjabaloes, d. i. de Nikobaren. Men vindt het Arabische woord ook gespeld النجمالوس naast لنجبالوس ليخ يالوس en لنخ يالوس en Reinaud heeft op zijne kaart bij zijne Mémoire sur l'Inde dan ook niet geaarzeld de juistheid dier verklaring, reeds door Stüwe, Handelszüge der Araber, en misschien ook al door anderen gegeven, te erkennen. Ook Ptolemaeus kende de Nikobaren reeds onder den naam van Baroesai. Zij blijken van oudsher eene aanlegplaats in de golf van Bengalen geweest te zijn, waar men op de terugreis uit het noorden van Achter-Indië door wind en stroomen van zelf heen gedreven werd. Maar is nu deze verklaring juist, en er schijnt geen grond te zijn om daaraan te twijfelen, dan vervalt met een de geheele grondslag, dien R. voor zijne verklaring dier reisroute heeft aangenomen. Trouwens hij was ook buitendien niet houdbaar. Zie bijvoorbeeld Beitoemah. Zoo die naam goed geschreven is, dit voegt er R. er ten minste nog bij, schijnt, zegt hij, het gevoelen dergenen waar, die daarin den naam van de stad San-Thomé gezien hebben. Deze plaats is echter niet meer dan eene voorstad van Madras, dat door zijne gevaarlijke reede in vroeger eeuwen wel nooit eene aanlegplaats voor schepen zal geweest zijn, hetgeen het nu nog niet is. De grond waarop de verklaring rust is deze, dat de Arabische naam zich laat oplossen in *beit Toema*, dat wil in het Arabisch en in het Syrisch zeggen *huis van Thomas*, waarmede dan de plaats zou bedoeld zijn, waar de apostel Thomas begraven ligt. Maar er is geen naam die zoo verschillend wordt geschreven als deze. Het Arabische schrift, dat zoovele letters alleen door het aantal bijgevoegde punten onderscheidt, geeft hier ruime aanleiding tot verwarring. Ik voor mij twijfel ten minste niet of in Betoemah, Tenoemah, Nenoemah, Sjoemah, schuilt een en dezelfde naam. Ik ga zelfs nog verder en zie in لاسمه, سبرمه, سربزه, سريره steeds nog hetzelfde eiland. Maar welke naam nu de juiste mag zijn? Quatremère, en na hem Lassen, lazen Netoemah en maakten er de Natoena-eilanden

van! De vorm, die zich het best tot een bekenden naam brengen laat, is سبرمة, waarin men wel Borneo heeft willen zien, omdat er gezegd wordt kamfer te groeien en men voor Sumatra, waar die ook nog groeit, reeds een ander eiland had, en ook misschien om de syllabe *bor*; maar dat mij toeschijnt met het ons uit mijn vorig opstel reeds bekende Soevarna over een te komen, een naam die volgens de getuigenis van den Arabischen schrijver al-Biroeni aan de eilanden van den Zabedj, dat is Java en onderhoorigheden, gegeven werd. Daarmede komen de verhalen omtrent het eiland met dien proteus-naam zeer goed overeen. De productie bewijst nog zoo veel niet; op handelsplaatsen kunnen natuurlijk de voortbrengselen van verschillende eilanden bijeengebracht zijn. Nog minder is aan opgaven omtrent grootte en afstanden te hechten; die vallen, even als de verhalen van allerlei merkwaardigheden, die men op die eilanden vinden zou, te zeer onder het gebied der fantaisie om er op te vertrouwen. Wat van de bewoners gemeld wordt, kan ons meestal beter op den weg brengen. Zoo staat er van het eiland Sjoema, bij Edrisi, dat de inwoners er de *foeta* dragen, d. i. een lap katoen om het midden (hetgeen eigenlijk meer op te vatten is in dien zin, dat zij beschaafder zijn dan die van andere eilanden, die geheel naakt loopen) en dat zij Boeddha-dienaars zijn en hunne dooden verbranden. Zoo iets behoeft nu wel niet uitsluitend op een enkel eiland te slaan, maar doet dit toch blijkbaar op de eilanden van Zabedj, d. i. op Soevarna.

Wanneer nu Lendjebaloes de Nikobaren en Beitoemah Java en onderhoorigheden zijn, dan zal men, zoo men op de juistheid der route vertrouwt, Kalahbar tusschen die beide in zoeken, maar ook al hecht men aan de naauwkeurigheid dier volgorde niet veel gewicht, zal men geneigd zijn Kalahbar in diezelfde streken te zoeken, en men wordt in dit vermoeden bevestigd door de mededeeling, dat Kalahbar ook eene onderhoorigheid van Zabedj is. Reinaud, die in Kalahbar Zuid-Koromandel ziet, verwijdert die moeijelijkheid, dat het land aan den vorst van Zabedj zou onderworpen zijn door eenvoudig eene fout in dat woord Zabedj te veronderstellen. Wat de Arabische schrijver van de etymologie van Kalahbar zegt, dat de laatste lettergreep van dat woord het bekende *bar* zou wezen, daaraan behoort men niet te hechten. Hij kan daartoe gebracht zijn door de vermelding van nog één Kalah, zonder dat suffix, hetzij dat daar hetzelfde eiland mee bedoeld is of een ander, waarin ik dan

nog eerder eene verbastering van het Sanskritsche *vāra* zou zien. In dat Kalah ziet Reinaud Point-de-Galle, Walckenaer Keddah op het schiereiland van Malakka, anderen Oedjoeng-Salang, alias Junk-Ceilon, een vrij aanzienlijk eiland in die streek, anderen wederom Koewala, het bekende Maleische woord, dat riviermonding beteekent en als eerste deel van geographische eigennamen dikwijls voorkomt: al te maal verklaringen, die op ééne na weinig waarschijnlijkheid voor zich hebben. Ik zou ten minste, wanneer ik kiezen moet, dien naam ook het liefst in de buurt van Oedjoeng-Salang zoeken. Ook den naam Kedrendj kan ik niet met zekerheid t'huis brengen. Andere lezingen zijn, althans ik houd de namen voor dezelfde, هرنج هريح misschien zelfs هزاله. De omgeving, waarin men ook bij Edrisi die namen vindt, wijst ons duidelijk weder naar Java, maar welk eiland bedoeld is, terwijl de naam misschien nog andere lezingen toelaat, daarop is weder niet met zekerheid te antwoorden. Men heeft er onder anderen Kidorong, den naam eener kaap in Sĕrawak, in willen vinden, omdat er kamfer van daan kwam, daarbij uitgaande van het zeker geheel verkeerde beginsel om uit de producten tot de plaats te besluiten. Ik zie er eene verbastering in van Maharadja, zoo als de vorst van Zabedj, d. i. Java, dikwijls genoemd wordt. Aan gelegenheid om namen te plaatsen ontbreekt het trouwens bij de Arabische aardrijkskundigen in deze streken niet. Men denke slechts aan hunne voorstelling van eene in het zuiden gesloten Indische zee, zoodat de oostkusten van Afrika en die van den Archipel elkander raken, terwijl die vermeende zuidkust nu ook met namen bedekt is, en men zal kunnen begrijpen welk eene verwarring er hier heerscht. Zoo schijnt bijvoorbeeld de naam Komar, die in naauw verband met dien van Zabedj voorkomt, wel op het zuiden van Voor-Indië, waar de kaap Koemari (tegenwoordig Komorin) ligt, heen te wijzen en is dat rijk dan ook werkelijk door Reinaud daar gezocht, maar even waarschijnlijk is het dat Madagaskar er mee bedoeld is.

Er blijven nu nog twee namen over, Senf en Senderfoelat, wier verklaring ook niet gemakkelijk is. Reinaud verwerpt, doch zonder iets anders te berde te brengen, het gevoelen van hen die Senf en Tjampa voor hetzelfde houden en zoekt Senderfoelat aan het begin der straat van Malakka. Boven zagen wij Senf voorgesteld als een rijk, waarop Senderfoelat volgt, dat òf aan het begin van de zee Sandji en òf aan het begin òf aan het

einde der Poorten van China gelegen is. Dat Sandji eene fout is voor Mandji en dat daarmeê de Chineesche zee bedoeld wordt is zeer wel mogelijk. Van Senderfoelat gaan de schepen dan regelrecht door naar Khanfoe.

Is het nu echter waarschijnlijk, dat van dit punt uit de schepen zoo direct naar Kanton of zelfs nog verder, wanneer Khanfoe het oude Gampoe is, zouden gevaren zijn? midden door zee, daar ze anders zoo angstig de kusten houden, en dat niet een afstand, als dien zij noodwendig over de golf van Bengalen moesten oversteken, maar twee driemaal zoo ver? en dat terwijl er onderweg nog zooveel gelegenheid was om hier en daar een eiland of eene kust aan te doen? vooreerst al dadelijk na het oversteken van de golf van Siam langs de geheele oostkust van Achter-Indië? Bedenken wij toch ook dat het Sin der Arabieren nog wel altijd het Sinai van Ptolemaeus is, en dus ook Achter-Indië beteekent, zoodat die naam geen reden behoeft te zijn om Khanfoe in het tegenwoordige China te zoeken. Ook is Khanfoe nog geen Koean-tsjeoe-foe, en veel minder Sjang-Sjing, zoo als de Chineezen in het zuiden die stad noemen (eig. provinciehoofdstad). Ik zou daarom dien naam veel liever terugvinden in Kan-foe-tsje, d. i. Kambodja, de gelijknamige hoofdplaats van het bekende rijk, hetzelfde als het eenmaal zoo beroemde Angkor, aan de rivier Mekong, welks bouwvallen heden nog de verbazing der reizigers wekken en, laatstelijk door de commissie ter opneming van de rivier Mekong onderzocht en beschreven, nu ook weldra in Europa beter bekend zullen worden. Senf kan men nu ook voor het in de nabijheid gelegen Tjampa blijven houden, even als de Arabieren te Khanfoe van het rijk Anam kunnen gehoord hebben, welken naam men in dien van het eiland al-Ajam zou mogen zien. Ja zelfs zullen zij, die in Senderfoelat Poelau Kondor terugvinden, hierin een nieuw bewijs voor de juistheid van hun gevoelen zien, maar het blijft dan toch vreemd dat men Kondor-Poelau zou gezegd hebben, hetgeen, om die verbastering te verklaren, zou moeten worden aangenomen. Intusschen komen Marco-Polo's eilanden Sondoer en Kondoer het aangegeven vermoeden versterken. Doch er doet zich nog eene vraag op. Welke zijn die Poorten van China? Reinaud antwoordt, de eilanden tusschen Formosa en Tjoesan, dat zijn dus de Miakosima-eilanden. Doch die verklaring is natuurlijk gegrond op de veronderstelling dat Khanfoe zooveel noordelijker ligt, dan wij het plaatsen; neen, die poorten, die

zee-straten, moeten bepaald op eene passage zien, die men door *moet* om in de Chineesche zee te komen, en niet op eene groep eilanden, die niemand behoefde te passeeren, die men rechts of links kon laten liggen of veeleer waar men niets mee te maken had, want de natuurlijke weg zou tusschen Formosa en het vaste land door geweest zijn. Wij zullen hier de straten van Malakka en Singapoera hebben, zal men veeleer zeggen, en inderdaad de eilanden, daar men in deze langs moest, konden niet onopgemerkt gebleven zijn, en zoo zou men dan onder die poorten van China de poorten tot de Chineesche zee, dat zijn de eilandstraten van Oost-Sumatra en den Riouw-archipel moeten verstaan. Van daar uit zou, volgens Edrisi, de vaart nog maar kort geweest zijn om het einddoel der reis te bereiken, hetgeen zeker beter op Kambodja, dan op Kanton of Hangtsjeoefoe past. Zijn de poorten van China die straten niet — en zoowel die vermelding der bergen, als haar geringe lengte maakt mij altijd nog wat huiverig dat voor zoo zeker te houden, — dan blijft mijns bedunkens maar een weg over en wel dwars door het vaste land. Ik zou namelijk willen weten of het Maleische schiereiland niet vroeger een eiland geweest is, dat door opheffing van den zeebodem op de hoogte waar zich thans de landengte Krah (is hier aan *Kalah* te denken?) bevindt, later met het vaste land verbonden werd. Dat het land hier zeer laag is en slechts weinig zou behoeven te dalen om van de landengte eene zeestraat te maken, is bekend; daarbij neemt het Siameesche bergsysteem hier een einde om met eene andere richting in het zuidelijke overtegaan. Doch wij behoeven die verandering van zee in land niet eens aantenemen, als wij bedenken dat de binnenlandsche handel ook thans nog, om den omweg om het Maleische schiereiland heen te vermijden, dwars door die landengte heen gaat en wel langs drieërlei wegen, die alle in elkanders nabijheid liggen. Het laat zich zeer wel hooren dat ook in vroeger eeuwen deze de handelsweg geweest is, hetzij dan dat er een doorloopende waterweg was of niet, — trouwens die Poorten kunnen wel de rivieren geweest zijn, die ook tegenwoordig nog gebruikt worden om den landweg zooveel mogelijk te bekorten. Nemen wij aan dat dit in vroeger eeuwen evenzoo de gewone route geweest is, dan wordt het ons nog duidelijker hoe Katigara in Ptolemaeus' tijd het einde der reis was, want niet veel zuidelijker liggen die poorten van China, die een natuurlijken slagboom vormden, dien men niet licht zal gepasseerd

zijn. Chineesche schepen zullen, gelijk nog heden ten dage het geval is, ook toen reeds dien handel verder hebben gedreven en zoo de Arabieren verder gingen, zal dit ook wel door Chineesche tusschenkomst geschied zijn. Ook eigennamen kunnen hun in Chineesche verbastering ter oore gekomen en daardoor voor ons nog onherkenbaarder geworden zijn. Zoo zou zelfs Selameth, in het Arabisch ook tot Selahith en Selahi verbasterd, wel eene Chineesche omzetting van het woord Sumatra (Soe-ma-te-la of liever misschien Sa-moe-te-la) kunnen zijn, waar de Arabieren zoo vroeg niet zullen heen gekomen zijn. Voor Sumatra wordt gewoonlijk gehouden ar-Ramni (ook Rami, Ramin, Ramana, Al-omri). Het meest afdoende bewijs daarvoor wordt hierin gezien, dat er daar kamfer-plantages, *fansoer* geheeten, zouden gevonden worden. Nu is Fansoer, dat door verkeerde uitspraak weder aanleiding gegeven heeft tot het scheppen van een eiland al-Kasr (قصر, قنصور, فنصور), d. i. het kasteel, op welk woord al-Kazwini weder een geheel verhaal bouwt van een tooverkasteel, dat Alexander, door den glans er van verblind, te vergeefs trachtte intenemen enz., dat Fansoer nu is het tegenwoordige Baros, en dus Ramni Sumatra: aldus redeneerde men; en tot die verkeerde gevolgtrekking kan ook nog aanleiding gegeven hebben de naam Lambri van een voormalig rijkje op de noordkust van Sumatra, die met dat Ramni verward is. Dit toch is de naam van een eiland, dat ook thans nog eene bekende ververschingsplaats is voor de schepen, die langs de kust van Arakán varen, en dat wij ook reeds vroeger hebben leeren kennen (Ptolemaeus en de Ind. Archipel bl. 54). Het is eene plaats, die nog al genoemd wordt in de Arabische verhalen; behalve bij Soliman komt zij ook nog voor bij Kazwini, Edrisi en Aboelfidá. In de route ligt het bij Soliman wel niet, maar wij hebben reeds gezien hoe weinig de berichten in die Relation des voyages eigenlijk van een goeden reisgids hebben. Hun gezag is volstrekt niet van dien aard, dat wij ar-Ramni buiten de rij der ververschingsplaatsen zouden behoeven te sluiten, die de schepen op hunne reis van Voor-Indië naar China aandeden. En om dat eiland daarin op te nemen, daarvoor pleit de omstandigheid, dat het èn heden nog, èn, zoo als wij waarschijnlijk gemaakt hebben, reeds in Ptolemaeus' tijd zulk eene landingsplaats was. Maar dan is nu ook de route, dien de Arabieren gevolgd zijn, geen andere geweest, dan die sedert eeuwen gevolgd en door de natuurlijke gesteldheid van winden en stroomen

aangegeven was. Uit Voor-Indië stuurde men naar het noorden van de westkust van Achter-Indië, alwaar men het eiland Ramni aandeed, en ging van daar zuidwaarts, de kust langs, tot iets verder dan van waar Ptolemaeus nog berichten kreeg, om dan door de landengte Krah naar Kambodja over te steken. Dat laatste gedeelte der reis kan misschien uitsluitend in Chineesche schepen gedaan zijn.

Veel meer dan namen leeren wij door de Arabieren niet kennen. Beschrijvingen, welke dien naam verdienen, geven zij van door hen bezochte plaatsen niet. Slechts noemen zij verscheidene handelswaren, die de kooplieden in die streken opdeden, waaronder er zijn die uitsluitend in den Archipel behooren, zoo als kamfer, kruidnagelen en notenmuskaat. Buitendien noemen zij vooral goud en ook misschien tin, ook kokosnoten en kokosolie, pisang, bamboe, rotting, sapanhout, wierook, paarlen, voorts olifanten, rhinocerossen en apen. Wat Edrisi verhaalt van eene tafel, die een reiziger zeide gezien te hebben, van één stuk hout gemaakt, waar 200 menschen omheen konden zitten eten, doet aan de tafels van Ambonsch wortelhout denken. Hij deelt echter die bijzonderheid van het eiland Komar (قمر) mee. Ook hebben blijkbaar de wilden, die met vergiftigde pijlen schieten en hunne natuurgenooten opeten, en ook de koppesnellers, waaronder natuurlijk niet uitsluitend de Dajaks behoeven verstaan te worden, diepen indruk op hen gemaakt. Kortom er zijn zoo eenige zaken, waaruit men zien kan, dat de Arabieren althans kennis gemaakt hadden met het verre Oosten, maar er zijn geen bewijzen voorhanden, dat zij de gewone handelsroute zouden verlaten hebben en zelf de meer zuidelijke eilanden hebben bezocht, immers niet voor in latere eeuwen. Ik sprak namelijk boven van een tweetal reizigers. Die andere, want Soliman kennen wij reeds, was Ibn-Batoeta. Deze bereisde een groot deel der toenmaals bekende wereld, meer dan iemand, voor zoover bekend is, voor of na hem ooit bereisd heeft, van 1325 tot 1353. Op zijne reizen kwam hij ook in Achter-Indië en begon daar zijne reis te Tjittagong in het noorden van Arakán, van waar hij reisde naar het eiland Djawah, dat is Sumatra, alwaar hij dicht bij de stad van dien naam (waarnaar ook het eiland genoemd werd) landde en er gastvrijheid genoot bij zekeren reeds tot den Islam bekeerden en ons ook uit inlandsche bronnen bekenden koning, Malik-et-Tahir. Daarna begaf hij zich aan boord van een Chineesch schip, waarmeê hij naar de landen

der ongeloovigen voer. Misschien is Moeldjawah dat hij toen aandeed eene verbastering van Madjapait (ماجفاية ملجاوه), maar de namen die op de verdere reis voorkomen, Kakoela, Kailoeke en andere, zijn mij onbekend. Ook moet ik erkennen dat de vogel Rok, die ons uit de verhalen der 1001 Nacht zoo bekend is, hier, waar men op vaster bodem meent te staan, ons weer zonderling komt verrassen. Hij keerde over Sumatra naar Koelam, aan de kust van Malabar, terug. Zeker is het dat het gerucht van den vorst van Madjapait ook reeds vroeger tot de Arabieren was doorgedrongen. Zij noemden hem Maharadja en zijn rijk Zabedj (ook Ranedj enz.), een woord dat men aanstonds als verbastering herkent van Djabadioe. Wat zij van de uitgebreidheid zijner heerschappij verhalen, wordt bevestigd door hetgeen wij uit inlandsche bronnen weten, die ons ook meedeelen, dat het gebied van den vorst van Madjapait zich over nagenoeg den geheelen Archipel uitstrekte. Maar bij geruchten, bij verhalen die men elkaar meedeelde en wier waarde men wel niet te gering zal kunnen aanslaan, bleef het, en zelfs toen zich bij de zucht naar handelsspeculatien ook bekeeringsijver voegde, die de apostelen van den Islam tot vaste nederzetting in den Archipel bewoog, werd er door de Arabieren nog geen helderder licht over die landen ontstoken.

Vijf eeuwen liggen tusschen de reizen van Soliman en Ibn-Batoeta. In al dien tijd zijn de Arabieren de zeereis naar Indië en China blijven maken zonder ons directe berichten daarvan meetedeelen. Maar eene halve eeuw voor dezen laatsten reiziger hebben wij berichten van een Europeaan, die het verre Oosten van Azië bezocht en, wat meer zegt, ons eene uitvoerige beschrijving heeft nagelaten van de landen, die hij gezien heeft. Algemeen bekend is Marco Polo, de Venetiaansche reiziger, die zeventien jaren in dienst van den Grootvorst der Mongolen, Koebilai-Khan, heeft doorgebracht en wien het gegaan is als den vader der geschiedenis, Herodotus, dat zijne geloofwaardigheid meermalen betwijfeld is. Trouwens het was te vergeven, zoo men, om al het vreemde en fabelachtige wat hij opdischt, hem niet zoo spoedig vertrouwen schonk. Toch waren Quinsai, het tegenwoordige Hang-tsjeoe-foe, de prachtige hoofdstad van Zuid-China, toen de grootste stad der wereld, honderd mijlen (dertig uur gaans) in de rondte, doorsneden van kanalen, waarover twaalf duizend bruggen en de haven van Zeitoen, het tegenwoordige Tjioen-tjeoe-foe in Foekian, niet ver van

Amoy, de groote markt voor peper, aloë, sandelhout en andere specerijen, en het goudrijke Zipangoe, Japan, van welke Polo verhaald had, de plaatsen, die Columbus zich voorstelde te zullen bereiken, toen hij in 1492 den Atlantischen Oceaan overstak. Zoo uitlokkend waren die verhalen dan toch!

Japan heeft Marco Polo zelf niet bezocht, maar op zijne terugreis naar Europa, die hij van de haven Zeitoen uit over zee deed, heeft hij een deel van den Archipel gezien. Hij zeilde eerst naar Tjampa en van daar naar Groot-Java. Burck, Marco Polo's uitgever, meent dat hier met Groot-Java Borneo zal bedoeld zijn, en wel om de beschrijving, die er van gegeven wordt; maar wat de schrijver verhaalt van de goud- en specerijrijkdom van dat eiland is geen reden om het voor een ander eiland dan Java te houden. Integendeel, op het hoofdeiland van den Maharadja van Zabedj, zoo als de Arabieren het noemden, vloeiden al die waren van heinde en verre bijeen; de Chineezen dreven een levendigen handel met Kiawa, zoo als Java bij hen heette, dat in Polo's tijd niet meer aan den Groot-Khan onderworpen was; Borneo was wel een goudland, maar een handelsstaat kennen wij er niet, waar dat goud zou zijn te krijgen geweest, en die specerijen moeten, Burck zelf erkent het, toch ook uit de Molukken daarheen gekomen zijn, die eilanden „die het ten oosten omgaven, van waar zij (de specerijen) gemakkelijk te krijgen waren"! Was Burck maar wat beter op de hoogte geweest, dan had hij zoo niet geschreven. In zuid-oostelijke richting, zegt Polo, voer men van Tjampa naar Java-major heen. Dit gaat aan en brengt ons zelfs naar Oost-Java, juist waar wij zijn moeten. Doch nu komen de zwarigheden. Zuid-zuidwestwaarts van Java, passeerende de eilanden Sondoer en Kondoer, ligt op het vaste land Lochak en meer zuidelijk of of zuidwestelijk van daar het eiland Pentan, en iets verder het koningrijk Malajoer. Zuidoostelijk van Pentan ligt Java-minor met zijn acht koningrijken, waarvan Polo er zes bezocht. Van daar komt men aan Nokueran en Angaman, blijkbaar de Nikobaren en de Andamanen, van welke hij dan verder gaat naar Ceilon. Er blijft dus ook geen twijfel over of Java-minor is Sumatra. Maar al wat er tusschen die beide Java's in ligt, is, zoo men onzen tekst woordelijk volgt, niet te verklaren. Toch schijnen de eigennamen vrij gemakkelijk terug te vinden. Zie hier hoe men ze verklaard heeft: Kondoer is Pau Kondoer (dicht bij de kust van Tjampa), Lochak, dat deel van Kambodja, waarvan de

hoofdstad destijds Loech heette, Pentan is Bintan, Malajoer is Malakka. Men kan met die verklaring wel tevreden zijn, maar dan zou men toch ook nog willen weten of de handschriften en oude uitgaven toelaten den tekst, inzonderheid wat koersen en afstanden betreft, en juist hier zijn fouten zoo gemakkelijk te begaan, hier en daar anders te lezen. Is de verklaring goed, dan hebben wij hier het eerste duidelijke bericht van eene omzeiling van het Maleische schiereiland. In alle gevallen moeten wij, zoo de opgegeven route juist is, van de eene reis, zoo als Polo het thans voorstelt, er twee maken, en hem eerst van Tjampa naar Java en terug en dan van daar naar Sumatra laten reizen; of wij zouden het er voor moeten houden, dat de reis naar Java niet door Polo zelf is gedaan, tot staving van welk gevoelen men zich beroepen kan op wat Polo zegt, dat welonderrichte zeevaarders hem van Java verteld hebben, ofschoon ik zou gedacht hebben, dat die woorden alleen op de grootte van het eiland slaan.

Van de zes rijken van Sumatra, die Marco Polo zegt zelf bezocht te hebben, kunnen wij in drie met voldoende zekerheid Perlak, Lambri (lag vroeger in de buurt van Atjih) en Fansoer terug vinden; de verklaring der drie andere door Pasei, Samoedra en Indragiri komt mij iets minder zeker voor. Op Perlak na waren al die staatjes aan den Groot-khan onderworpen, en daar alleen vond Polo ook Arabieren, die er veel kwamen en de inwoners reeds gedeeltelijk tot den Islam bekeerd hadden. De overige staatjes waren nog door heidenen bewoond.

Wij zien hier dus bij Polo de eerste morgenschemering van den nieuwen dag; enkele namen, wier geschiedenis wij sedert bij de eenen wat beter, bij de anderen wat minder, vervolgen kunnen. Na hem komt nu nog eens een Ibn-Batoeta, bij wien wij nog een schijn terugvinden van de fabelen van vroeger dagen, maar die van de noordkust van Sumatra al wat meer weet te vertellen, en daarmee sluiten zich de middeleeuwen, om, ofschoon altoos nog een paar eeuwen later, plaats te maken voor den nieuwen tijd, die met de komst der Portugezen in den Archipel begint. —

Er is iets dat met het hier behandelde in naauw verband staat. Het is de komst en vestiging der Arabieren in den Archipel, de vraag van waar en langs welken weg zij daar kwamen? Wanneer zich echter aan die vraag niet nog een paar

quaesties van meer belang hechtten, dan zoude zij ons vrij onverschillig laten. Met die komst van de Arabieren staat namelijk hun godsdienst weer in naauw verband en naast den Arabischen invloed schijnt er ook een Perzische te bestaan. Hierover nu nog een enkel woord.

De oudste Arabische zeehandel ging uit van de Perzische golf en van daar, de zuidkusten van Perzië en de westkusten van Voor-Indië langs, zuidwaarts. Van den anderen kant kwamen de Chineezen en de Indiërs zelf dienzelfden weg langs noordwaarts, doch met het uitbreiden van den handel der Arabieren en Perziërs schijnt die der Indiërs en Chineezen ingekrompen, die der eersten zelfs zoo goed als geheel opgehouden te zijn. — Er waren reeds in oude tijden een paar belangrijke handelsteden op de westkust van Voor-Indië. Het tegenwoordige Barotj, toen Barygaza, en bij de Arabieren Beroeh, in Goedjerate, werd later door Soerate als handelstad overschaduwd; Quilon, vroeger Koelam, in Zuid-Malabar, is nog altijd een plaatsje van naam, al is deze niet meer zoo beroemd als vroeger. In het begin der 9_e eeuw deden de Arabieren reeds bedevaarten, vaarten liever, waarop handel met verkondiging van den Islam gepaard ging, naar Ceilon, waar de heilige Adamspiek hen aantrok, en op een van die reizen, uit Goedjerate ondernomen, zouden zij door een storm beloopen en op de kust van Malabar geland, aldaar den Zamorin, dat is den vorst des lands, tot den Islam bekeerd hebben. Van toen af waren de Arabieren aan die kust in groot aanzien.

In bijzonderheden weten wij van dit alles nagenoeg niets meer en ik weet niet of er over dit punt ooit zeer veel nieuw licht zal opgaan, hoezeer het, ten einde den oorsprong der Arabische godsdienst en heerschappij in den Indischen Archipel in een helderder licht te plaatsen, wel de moeite waard zou zijn dit nog eens opzettelijk te onderzoeken. Doch hetgeen wij, nu reeds weten, doet ons de oorzaak vermoeden, waarom wij vooral in de oudere geschiedenis van den Archipel, dien naam van Malabar en Goedjerate zoo menigmaal aantreffen, en ook die Perzische invloed laat er zich gedeeltelijk, ik zou niet willen beweren geheel, uit verklaren. Eindelijk kunnen wij er de reden uit opmaken, waarom de godsdienstige secte der Arabieren in den Archipel niet die der Hanafiten, die men in Engelsch-Indië het meeste aantreft, maar die der Sjafiïten is, die in Egypte en Arabië t'huis is. De Arabieren van Malabar namelijk be-

hoorden tot de laatstgenoemde secte en het schijnt vrij wat eenvoudiger aan hen de verbreiding van den Islam in den Archipel toeteschrijven, dan het Sjafiitisme uit Kaïro te doen komen, zoo als de schrijver van het „Précis de jurisprudence musulmane selon le rite Châfeite" gedaan heeft.

Leiden, Augustus 1872. Dr. J. PIJNAPPEL.

ENKELE AANMERKINGEN OP WALLACE'S INSULINDE

(*uit het Engelsch vertaald en van aanteekeningen voorzien door* Prof. P. J. VETH.)

Ik weet niet of ik er toe zou gekomen zijn deze aanmerkingen mee te deelen, wanneer er niet eene zekere zelfverdediging bij in 't spel ware gekomen. Er wordt namelijk in dit werk gesproken over eene grenslijn tusschen Azië en Australië. Die grenslijn speelt daarin eene zeer belangrijke rol. Zij wordt gezegd te beginnen tusschen Bali en Lombok, verder door straat Makassar en de zee van Celebes te loopen en te eindigen tusschen Magindanau en de Talaur-eilanden. Zie hier wat de vertaler daarvan zegt in eene aanteekening op bl. 34 van het 1ste deel: „Het hier meegedeelde omtrent het verschil in „voortbrengselen tusschen Bali en Lombok en de diepe zee „tusschen beiden, is nieuw en te meer verrassend, daar wij „Nederlanders gewoon zijn Bali en Lombok, als bij elkander „behoorende eilanden, in éénen adem te noemen, en daar ook „in onze handboeken over de geographie van Ned. Indië door„gaans die eilanden te zamen bij de groep van Java worden „gevoegd. Zoo zegt bijv. Prof. Pijnappel, Geographie van N. I. „bl. 153: „'t Schijnt derhalve zeker genoeg dat Bali en Lombok „„slechts als dalen te beschouwen zijn, zóó laag dat de zee ze „„tot eene aanzienlijke hoogte overstroomt." De vraag rijst hoe „deze meening, waarvan de ongegrondheid thans zoo duidelijk „blijkt, heeft kunnen veld winnen. Waarschijnlijk heeft vooral „de politieke en administratieve band tusschen beide eilanden „daartoe aanleiding gegeven, en ofschoon zeker dikwijls Neder„landsche ambtenaren van het eene naar het andere eiland zijn „overgestoken, is dit waarschijnlijk zelden het lot geweest van „personen met genoegzame natuurkennis toegerust om het onder„scheid tusschen beide eilanden te waardeeren. De eenige mij

„bekende natuurkundige die beide eilanden bezocht, de heer „Zollinger, heeft inderdaad reeds op onderscheidene punten van „verschil tusschen de Flora en de Fauna van beide eilanden „opmerkzaam gemaakt (volgt eene aanhaling). Doch bij den „heer Zollinger zijn dit losse, op zich zelve staande opmer„kingen, niet, gelijk door Wallace, met eene algemeene be„schouwing van den Archipel in verband gebracht, en daarom „hebben zij weinig aandacht getrokken."

De vraag, hoe die meening, dat Bali en Lombok geographisch bij elkaar behooren, heeft kunnen veld winnen, had mijn vriend V. niet lang in onzekerheid behoeven te laten, daar hij die op bl. 256 van zijne eigene vertaling reeds vrij voldoende beantwoord vindt: „Hoezeer zij (die beide eilanden) ook in uitwendig „voorkomen en physisch karakter op elkander gelijken," zoo lees ik daar, „in hunne natuurlijke voortbrengselen vertoonen „zij een verbazend verschil." Hun uitwendig voorkomen en physisch karakter, die waren het welke mij, niet kategorisch, want er konden andere zaken bijkomen, die de kracht van het bewijs dat er uit te putten is, weer verzwakten, maar toch met genoegzame zekerheid de stelling deden uiten, dat beide landen zamenhangen. Ik geloof dat het voldoende is te verwijzen naar hetgeen er in mijn boekje aan die aangehaalde woorden voorafgaat en waarop het woordje „derhalve" in hun aanvang betrekking heeft en dat het onnoodig is dat alles hier uitteschrijven. Ook daar had dus het antwoord op die vraag kunnen gevonden worden. En dat antwoord ligt zoo voor de hand, dat ik mij dat andere, dat Prof. V. voor waarschijnlijk houdt, als zou vooral de politieke en administratieve band tusschen beide eilanden daartoe aanleiding gegeven hebben, maar niet zal aantrekken. Mogelijk dat anderen een verband zien tusschen zulk een band en een geographischen zamenhang, voor mij heeft op geographisch gebied de uitdrukking Commissaris voor de eilanden Bali en Lombok even weinig gezag, als de uitdrukking Nederland en zijne overzeesche bezittingen het heeft, die wij niet minder gewoon zijn nevens elkaar te hooren als Bali en Lombok, om aan een geographisch verband tusschen Nederland en die bezittingen te doen denken. — Op eene andere plaats van zijn werk, op bl. 363 dl. I, spreekt Wallace ook wel niet woordelijk van eene geographische verbinding, maar indien dit niet juist het punt in quaestie was, zou niemand er aan twijfelen, dat hij zulk eene bedoelde. Het is daar, waar

hij over het ontstaan der kleine Soenda-eilanden handelende, het volgende zegt: „Het feit dat de eilanden Bali en Lom- „bok klein en bijna geheel vulkanisch zijn en een geringer „aantal gewijzigde vormen bevatten dan de andere eilanden, „schijnt inderdaad op hun betrekkelijk jongen oorsprong te „wijzen. Een wijde arm der zee heeft dus waarschijnlijk hunne „plaats ingenomen op het tijdstip, waarop de afstand van Timor „tot Australië het geringst was; en terwijl de onderaardsche „vuren de nu vruchtbare eilanden Bali en Lombok langzaam „opbouwden, zullen vermoedelijk de noordelijke stranden van „Australië allengs tot beneden den Oceaan zijn gezonken.” Wanneer dit niet een geographischen zamenhang veronderstelt, wat verlangt men dan? Twee eilanden, langzaam door onderaardsche vuren opgebouwd en boven de watervlakte verschenen, in uitwendig voorkomen en physisch karakter zeer sterk op elkander gelijkende: het zal toch niet vermetel zijn tusschen die beide een geographisch verband te vermoeden? Want wat verstaat men onder deze uitdrukking? Immers den zamenhang van grootere of kleinere massaas land, die, ofschoon door water gescheiden, in hun structuur en uiterlijk voorkomen ten naauwste overeenkomen. Wanneer dus, zoo als bij Java en Bali en Lombok, de geologische structuur, voor zoover die bekend is, geen twijfel omtrent dien zamenhang doet rijzen, en de zeestraten, zoo zij al, gelijk straat Lombok, van zekere diepte zijn, in hare engte en sterke stroomen eene reden geven voor die meerdere diepte, dan geeft ons zelfs het meest verbazende verschil der Fauna geen grond om aan zulk een zamenhang te twijfelen.

De vertaler — hier ligt de oplossing van het raadsel — heeft namelijk twee zaken verward, die niet bij elkaar behooren. Ik spreek van eene geographische grenslijn, hij, of liever Wallace, van eene zoölogische. Wallace heeft niet aan eene geographische gedacht, al geven zijne woorden, zoo als die op bl. 13, waar hij uit het verschil in diepte der zeeën die grenslijn opmaakt, licht aanleiding tot die verkeerde opvatting. Dat verschil tusschen eene geographische grenslijn, die op den tegenwoordigen toestand berust, en zijne zoölogische, bij welke hij zoo dikwijls de oudere toestanden ter verklaring noodig heeft, waarbij dan tevens aan zijne verbeelding vrij spel gegeven is, kan hem niet duidelijk voor den geest gestaan hebben. Is het waar dat de zee langs die geheele lijn plotseling zoo zeer in diepte toeneemt en zij dit nergens elders doet, dan geeft mij

dit een sterk vermoeden van het bestaan aldaar eener natuurlijke, geographische grens; maar zie ik dat bij Bali en Lombok die grens hapert, dat daar, niettegenstaande het vermoedde bestaan dier lijn, grond is om den zamenhang dier eilanden aantenemen, dan schort ik, wat de geographie betreft, mijn oordeel op; de zoölogie mag haren weg gaan.

En waarom zou dan ook de Flora niet met evenveel recht een woord mogen inbrengen? Welnu, deze trekt dwars door straat Soenda de grenslijn harer Soendasche provincie, welke alle eilanden bevat die van Java af tot de Zuidwester-eilanden toe als eene keten zamènhangen, en die wederom in twee onderdeelen vervalt, waarvan het oostelijke, gekenmerkt door casuarines en Nieuw-hollandsche geslachten, midden op het eiland Java begint. Zij, de Flora, geeft dus weder andere lijnen. En de anthropologie geeft nogmaals andere.

Met dat al imponeerde die aanteekening mij in den beginne in zulk eene mate, dat ik mij boog voor het gezag van den Engelschman, dat zoo nadrukkelijk door den vertaler ondersteund werd, en meende een bewijs te leveren, dat 't mij niet te doen was om eens opgevatte meeningen vol te houden, zoo ik in de nieuwe uitgaaf van mijn atlas van Nederlandsch Oost-Indië op de algemeene kaart die grenslijn van Wallace overnam. Nu ik echter het geheele werk van dien schrijver doorgelezen heb, zou ik liever willen, dat niet gedaan te hebben. De vraag toch naar de grens van Azië en Australië is eigenlijk die naar eene natuurlijke grens tusschen die beide werelddeelen. Maar zulk eene natuurlijke grens is niet overal te vinden, waar er naar gevraagd wordt. Doorgaans wordt zij zelfs te vergeefs gezocht. Doch ook daar waar zij bestaat heeft men er zich gewoonlijk weinig aan gestoord, zoodat de meeste grenzen conventionele zijn. Ook die van den Oost-Indischen Archipel zijn geen andere, en daar de grenzen van Azië en Australië met deze in het naauwste verband staan, zoo kan die Archipel of geheel tot Azië, zoo als gewoonlijk geschiedt, of geheel tot Australië gerekend worden. De natuurlijke grenzen van den Archipel zijn, zoo zij ooit bestaan hebben, tegenwoordig, voor zoover onze kennis rijkt, door de zee uitgewischt. Doch vraagt men naar die der menschenrassen of der Fauna of der Flora, dan zal men eerder een antwoord vernemen. Wallace is zoöloog: daarom is de zoölogische grenslijn bij hem toongevend; bij een ethnograaf of een botanicus zullen de andere meer gelden,

want dat zij elkander niet dekken, dat zagen wij reeds voor de Flora, en voor de anthropologie geeft Wallace zelf (II, 491 vg.) weder eene andere lijn [1] aan; waarom zullen wij geographen die van de Fauna nu toch nog boven de andere moeten huldigen?

Hoe boeiend de lectuur van het werk van Wallace zij — en voor zoover de onderhoudende stijl daartoe het zijne bijbrengt, geloof ik dat de vertaler zich een deel van dien lof mag toe-eigenen — toch kan ik het oordeel niet onderschrijven dat deze in zijne voorrede er over uitspreekt. Ik moet erkennen dat ik den „genialen blik die de verspreide feiten weet zamen te vatten „en er gevolgtrekkingen van indrukwekkende stoutheid en ver-„rassende nieuwheid uit weet af te leiden" er niet in zie. Ik wil den lezer zelf laten oordeelen. Aan het einde zijner beschrijving van ieder der verschillende groepen van den Indischen Archipel geeft W. eene algemeene natuurhistorische beschouwing, die strekken moet om den toestand te verklaren der tegenwoordige Fauna dier eilanden of liever om de geologische geschiedenis te geven, waaruit die toestand zich verklaren laat. Nemen wij de Timor-groep, waartoe Bali en Lombok bij hem behooren. Een aantal van 188 soorten van vogels, waarvan ruim 90 te wijd over den Archipel verspreid zijn om ze hier mee te rekenen en 7 soorten van landzoogdieren (waaronder evenwel de gewone meerkat, zeker niet minder algemeen verspreid) geven den schrijver den grond voor zijne beschouwing. Hij gelooft niet dat Timor ooit rechtstreeks met Australië heeft zamengehangen, maar dat op hetzelfde tijdstip, waarop in ééne richting de versmalling der zee tusschen Australië en Timor plaats greep, er eene groote afscheiding moet geweest zijn aan de andere zijde van de keten, alwaar tot een tamelijk nieuw tijdvak een breede scheidsmuur tusschen de groep van Timor en Java zal hebben bestaan, waar toen eene wijde zeearm waarschijnlijk de plaats heeft ingenomen van de eilanden Bali en Lombok, en dat, terwijl de onderaardsche vuren die nu vruchtbare eilanden langzaam opbouwden, vermoedelijk de noordelijke stranden van Azië allengs tot beneden den Oceaan zullen zijn gezonken. De veronderstelling van deze of dergelijke veranderingen schijnt hem noodig om ons te doen begrijpen hoe het komt, dat, terwijl de vogels

[1] Daar ik mij nog steeds blijf vleijen over dit onderwerp eenmaal uitvoeriger te zullen kunnen handelen dan ik het hier zou kunnen doen, zoo onthoud ik mij van aanmerkingen op Wallace's anthropologische stellingen geheel.

van deze groep over het geheel bijna evenzeer Indisch als Australisch zijn, toch de soorten, die aan die groep bijzonder eigen zijn, voor het meerendeel een Australisch karakter dragen; als ook, waarom zulk een groot aantal Indische vormen, die zich over Java heen tot Bali uitstrekken, geen enkelen vertegenwoordiger naar de verder oostwaarts gelegen eilanden hebben overgebracht. Het feit dat niet één van die landzoogdieren Australisch of naauw met eenigen Australischen vorm verwant is, versterkt in hooge mate zijne meening dat Timor nooit een deel van Australië heeft uitgemaakt. In dat geval toch zou daar zonder twijfel wel eenige kangaroe of ander buideldier worden aangetroffen. Het is zeker moeijelijk van de aanwezigheid van sommige onder de weinige zoogdieren van Timor rekenschap te geven, inzonderheid van de tijgerkat en het hert; wij moeten echter niet uit het oog verliezen, zegt hij, dat deze eilanden en de tusschenliggende zeeën gedurende duizenden en misschien honderdduizenden jaren aan vulkanische werking zijn blootgesteld geweest. Het land is opgestuwd en weer gedaald; de zeeëngten zijn versmald of verbreed; zware stortvloeden hebben telkens en telkens weer vlakten vernield en honderden woudboomen naar zee gevoerd, zooals bij vulkanische uitbarstingen zoo dikwijls op Java gebeurd is, en het is niet onwaarschijnlijk dat eenmaal in duizend of tienduizend jaren een gunstige zamenloop van omstandigheden de verhuizing van een of twee soorten van landdieren van het eene eiland naar het andere zal hebben bevorderd. — Stout en verrassend is het zeker den schrijver zoo ter wille van eene enkele diersoort, van een tijgerkat, die uit Java naar Timor moest overgebracht worden (want de herten houdt hij voor zeer waarschijnlijk ingevoerd door den mensch), zoo over duizendtallen van jaren en over convulsies van zeeën en landen te zien beschikken, maar genialiteit zou ik dit nog niet durven noemen.

Ik wil nu van de gelegenheid gebruik maken om nog enkele vragen en opmerkingen ten beste te geven, waartoe de doorlezing van Wallace's werk mij aanleiding gaf. Ik ben het echter volstrekt niet met het doel gaan lezen om later daarover aanteekeningen publiek te maken, zoodat mij hier of daar wel iets ontgaan zal zijn.

Dl. I blz. 6. De opmerking, dat de aardbevingen op vele eilanden zouden dienen tot tijdpunten, om er gewichtige gebeurtenissen naar te berekenen, is mij nieuw, althans ik herinner

mij niet ze ooit vernomen te hebben, wel het tegendeel, dat namelijk de inlanders zulke zaken spoedig vergeten zijn; waar W. in gebreke is gebleven er voorbeelden van te geven, had ik van den vertaler een enkel woord hierover en naar aanleiding daarvan het een en ander meer over dergelijke wijzen van tijdrekening verwacht, daar het menigeen misschien gaan zal als mij, dat hij wel wat meer over dat onderwerp had willen hooren. Hoe bijvoorbeeld de inlander zijn ouderdom naar dien van den boom berekent, die op den dag zijner geboorte geplant is, is bekend genoeg. De bekende Maleische schrijver Abdoellah geeft er in zijne Reis van Singapore naar Kĕlantan (Mal. uitg. blz. 78) een merkwaardig voorbeeld van, waar hij verhaalt, dat eene oude vrouw, op de vraag, hoe oud zij wel was, hem op een klapperboom wees, die reeds oud begon te worden en die door haar geplant was toen *haar* klapperboom, dat was die welken men op den dag harer geboorte geplant had, was gestorven. Mij dunkt, het is bijna onmogelijk dat Abdoellah die gewoonte niet kende, en toch zegt hij: toen ik dit hoorde kon ik mij niet inhouden en lachte hard op. Men ziet het, Abdoellah is ook al geen echte Maleijer meer.

I. blz. 107 *Kĕra* is niet alleen op Sumatra, maar algemeen in 't Maleisch de gewone naam voor aap; in het Laag-maleisch heeft het Soendasche (?) *monnjet* dat woord verdrongen.

Dat woord Laag-maleisch doet mij nog aan iets anders denken, te weten aan den titel van het werk. Ik lees daar: Insulinde, „het land van den orang-oetan." Die spelling *orang-oetan*, hoe goed ook gemeend (vroeger heb ik zelf zoo gespeld) is aftekeuren. Wanneer men namelijk dien naam *orang-oetang* gespeld ziet, meent men dat *oetang* niet meer b o s c h, wat dan toch de bedoeling is, daar de beteekenis van den naam b o s c h-m e n s c h moet wezen, maar s c h u l d beteekent, en verbetert daarom *oetang* in *oetan*. Doch ten onrechte. *Oetang* is de Laag-maleische uitspraak van *oetan*, even als bijvoorbeeld *areng* die van *aren*, *Bintang* die van *Bintan*, en alleen in het Laag-maleisch is het woord *orang-oetan* de naam van dien aap; in goed maleisch, waar het toch ook een zeer gewoon woord is, beteekent het nooit iets anders dan e e n w i l d e, e e n o n b e-s c h a a f d e, nooit zulk e e n a a p. Bedoelt men dus dien aap, dan moet men *orang-oetang* blijven zeggen en spellen, want dit is in het Laag-maleisch de naam en alleen met die Laag-maleische spelling heeft dat woord die beteekenis. Nu staat er op den titel: „het land van den wilde."

I. blz. 146. Voor die bijenboomen had ook naar Schwaners Borneo, I. 86, mogen verwezen zijn.

I. blz. 256. Ik vind het onbegrijpelijk hoe men met zooveel vertrouwen kan spreken over de structuur van binnenlanden, waar nog nimmer een Europeaan geweest is. Dat Borneo uit bergketenen bestaan zou, die uit één middenpunt uitstralen, is wel het algemeene zeggen; ik wil ook de mogelijkheid niet ontkennen, dat dit zoo is; maar het is nog in 't geheel niet bewezen en de voorstelling van eene diagonale keten met vertakkingen van weerszijden, ongeveer zoo als ik dat in mijne geographie heb voorgesteld, acht ik, naar hetgeen wij er van weten, waarschijnlijker.

I. blz. 260, n° 8. Dit is niet juist. De Engelsche commissaris, die te Maulmein, de hoofdstad van Zuid-Martaban of Amherst (eig. de naam der haven van Maulmein), resideert, is ook met het bestuur over Tenasserim belast.

I. blz. 237, n° 3. Dien naam, Sĕboentang, dien ik niet voor juist houd, maar waaraan zich een vrij groote omhaal van zaken hecht, die hier misschien minder op haar plaats zijn, laat ik thans ongemoeid.

I, bl. 457 op het einde. Misschien ware hier aanleiding geweest om een woord te zeggen over het instinct dat de inlanders heeten te bezitten voor het opmerken der windstreken en waarvan staaltjes plegen verhaald te worden, die niet verdienen zoo maar aanstonds voor onwaarheid te worden gehouden, omdat wij ze niet weten te verklaren. Vrg. II, 182, waar iets dergelijks gevonden wordt, als hetgeen hier verhaald is.

II. bl. 176. Naar het mij voorkomt was het hier beschreven schip geen ander dan de welbekende Boegineesche padoewakan, de gewone soort van schepen, waarmeê de Boeginezen den geheelen Archipel doorzeilen. Het zijn over 't algemeen slechte zeeschepen, die zwaar stampen en altijd met den wind mee moeten zeilen, daar zij door de massa hout, die boven water is, en hun kortheid bij zijdelingschen wind licht afdrijven. Het is wel jammer, dat de vertaler hier de gelegenheid verzuimde om over inlandsche schepen en scheepvaart het een en ander meetedeelen, iets waarvoor onze ethnographische verzameling hier wel de stof had kunnen leveren, zoo als mede de verhandeling van de Bruijn Kops over de Zeevaart in den Indischen Archipel, Tijds. van Ind. Nijverheid, dl. I. Ook over vlerkpraauwen (Wallace I. p. 528) ware daarin het noodige te vinden geweest. Misschien

heb ik ongelijk met van die aanteekeningen zooveel meer uitvoerigheid verwacht te hebben, maar wanneer ik zie hoe de Fauna door den vertaler in zijne noten met voorliefde behandeld is, dan kan het mij wel leed doen, dat de ethnographie zoo daarbij ten achteren staat. Mij dunkt, dit komt niet overeen met de belofte door den vertaler in zijne voorrede (blz. XI) aan zijne lezers gedaan, dat hij hun al die inlichtingen wenscht te verschaffen, waardoor zij het boek ten volle verstaan en genieten konden. Immers hij zal zich toch in de eerste plaats niet zoölogen van beroep hebben voorgesteld, voor wie het boek nu eigenlijk de meeste waarde heeft. Al had het door den aard van het werk zelf bestaande overwicht ook niet geheel kunnen weggenomen worden, het komt mij voor, dat dit door de aanteekeningen toch wel eenigszins had kunnen opgewogen zijn.

II. bl. 241, n°. 2. Zou *ella* niet eenvoudig met het Maleische *hela* te vergelijken zijn, dat *aan iets trekken*, doorgaans om het *voort te trekken*, beteekent, ook al is er geen hoeraatje bij?

II. bl. 308. Ter nadere toelichtig van hetgeen hier voorkomt over het punt waar Insulinde zich ten opzichte der seizoenen in een oostelijk en westelijk deel splitst, had ik wel eene aanteekening gewenscht naar aanleiding van hetgeen ik daarover in mijne geographie heb geschreven, omdat ik daarin van de gewone voorstelling, die ik ook hier terug vind, eenigszins ben afgeweken. Is mijne voorstelling onjuist, dan ware hier gelegenheid geweest haar te verbeteren.

II. bl. 331. Misschien zal tot deze schijnbare bloemloosheid der wouden ook wel eens bijdragen, dat de boomen veelal zoo hoog zijn, dat men met het ongewapende oog niet altijd kan waarnemen, welke in bloei staan. Vrg. Junghuhn, Java I. 357.

II. 510. „Waarom zou de beschaving der volken van het „hedendaagsch Europa niet evenzeer veredelend op de onder„worpen volken kunnen werken als die der Romeinen? Maar „voor zulke herscheppingen zijn eeuwen noodig, en om zich in „het vooruitzicht daarvan te kunnen verblijden, moet men „omtrent de vatbaarheid van den Maleischen stam voor hoogere „cultuur minder sceptisch zijn, dan de heer Wallace zich, „zonder genoegzame redenen, telkens in dit werk betoont." Wanneer ik op deze woorden niet repliceerde, zou mijn stilzwijgen te recht als eene instemming er meê worden uitgelegd. En dit mag niet. Ik deel Wallace's gevoelen geheel. Dergelijke uitdrukkingen, als hier „zonder genoegzame reden", zijn, wanneer

zij zich tot die kategorische bewering bepalen, dikwijls, en zoo ook hier, al naar gelang van dengeen, die er zich van bedient, meer of minder imponeerende phrases, waar men zich bij gebrek aan bewijs mee tracht aftemaken. Want een kort en bondig bewijs voor de zaak weet ik niet ooit gehoord te hebben. Wel heb ik er een van het tegendeel. Verlangt gij het te vernemen? Zie hier: Indien het Maleische ras dien aanleg tot hoogere ontwikkeling bezat, dan had hij zich moeten openbaren: dit heeft hij echter nooit gedaan, niettegenstaande de gelegenheid er toe bestond: ik besluit dus dat de aanleg zelf ontbrak. Want wanneer de voorwaarden voorhanden zijn, waaronder dit of dat met of aan iets geschieden moet en het geschiedt niet, dan mag ik besluiten tot het niet voorhanden zijn van datgene, waaraan of waarmeê dat moest plaats hebben. Gij zegt, de beschaving der Romeinen heeft veredelend gewerkt op die der overwonnen volken, waarom zou die der volken van het hedendaagsch Europa niet hetzelfde doen? Ik antwoord met hetgeen ik reeds in mijne Geographie zeide: „Wanneer wij zien hoe de bevolking „der Oost-Indische eilanden, na zeker eeuwen lang in hunne „bosschen voortgeleefd te hebben, de eene stam van de andere „slechts door meer of minder bedrevenheid in het zich ver„schaffen van dagelijksche levensbenoodigheden onderscheiden, „wederom eeuwen lang — minstens vijftien — onder den „invloed van Hindoesche geestbeschaving gestaan heeft; maar „dat de geest van het Hindoeisme, in plaats van door zijne „aanraking eene geestelijke ontwikkeling bij de inlanders in „het leven te hebben geroepen, die zelfstandig rijpte, toch niet „anders dan een geheel afhankelijk navolgen van een gegeven „voorbeeld bij hen heeft kunnen opwekken, zóó zelfs, dat waar „dit voorbeeld, gelijk in de literatuur, uit den aard der zaak „tot meer zelfstandige navolging dwong, deze hoogst gebrekkig „was, — moet men dan niet tot het besluit komen, dat het „volk niets uit zich zelf geworden is, maar al wat het ge„worden is te danken heeft aan anderen? Trouwens waar de „aanleg tot zelfstandige ontwikkeling ontbreekt, kan hij niet „van buiten aangebracht worden. De geschiedenis der Maleische „beschaving geeft ons recht tot het vermoeden, dat het Maleische „ras dien aanleg, die kiem van hoogere, van zelfstandige geest„beschaving ten eenenmale mist.„ [1] Bestond die kiem, dan

[1] Een scherp contrast met deze voorstelling vormt die, welke ik in het juist uitgekomen September-nommer van het T. v. N. I. op bl. 166 en volg. lees.

had die zich reeds lang geleden ontwikkeld, dan moest zij zich ontwikkeld hebben, dan was er eene eigenaardige Maleische beschaving ontstaan, geen Hindoesche, geen Europeesche, maar eene eigene beschaving, zoo als ook de Chineezen en de Japanneezen de hunne hebben. Bestaat die thans? De Hindoesche invloed is over de bewoners van den Archipel heengegaan, ik zeg niet zonder gevolgen, zonder blijvende gevolgen zelfs, maar zonder eene kiem tot leven te wekken, die, gelijk overal in de natuur waar zij bestaat, door uitwendigen invloed moet opgewekt worden, in de zichtbare wereld door warmte en vochtigheid, in de geestelijke door geestelijk contact; en nu werkt al weder sedert meer dan een drietal eeuwen de Europeesche invloed — maar alles blijft bij het oude. Heeft het Maleische ras in de wetenschappen of in de fraaije kunsten ooit iets degelijks gepraesteerd? Want het handig navolgen zal men toch geen zelfstandig voortbrengen willen noemen? Zoo ook in het intellectuële: onderwijs een inlander van aanleg; gij kunt er een vernis over heen brengen, maar zend hem naar de zijnen en onder de zijnen terug en weldra zal dat vernis er weer schoon af zijn. Laten de Europeanen Indië verlaten en binnen korten tijd, eerder misschien dan wij zouden durven denken, is Indië weer het Indië van voor eeuwen. — Moeten wij dus de inlanders maar aan zich zelven overlaten, daar wij toch zeker zijn kunnen, dat al onze pogingen om ze te beschaven tot niets zullen leiden? Immers neen; maar wij moeten ons een ander doel voor oogen stellen, dan wat wij ons elders kunnen voorstellen te bereiken. Wij moeten hen niet zoeken op te leiden tot zelfstandigheid, met het oog daarop, dat wij hen eenmaal aan zich zelven zouden kunnen overlaten; tot die zelfstandigheid moet het bestuur van Nederlandsch Indië komen; de inlander kan dat niet. De inlander namelijk is een kind gelijk, maar met de bestemming om steeds kind te blijven. Er zal nooit een man van hem groeijen, daartoe mist hij de kiem. Welnu, dit voor oogen houdende zullen wij den inlander toch gelukkig kunnen maken en ons daarmee van een plicht jegens hem kwijten, dien wij door de verhouding, waarin wij nu eenmaal tot hem staan, meer aan hem dan aan anderen schuldig zijn. Want de grond, waarop die verplichting rust, is algemeene menschenliefde, doch die

---

Wat ik daar vind is nog veel fraaijer dan het tafereel dat Crawfurd van de oude beschaving der inlanders ophangt en dat ik, als tegenhanger van het mijne, in mijne Geographie op bl. 178 heb overgenomen.

natuurlijk begint met hen die ons het naast zijn. Aan ieder het zijne. De inlander van Ned. Indië komt óns toe en wij mogen ons niet aan hem onttrekken, zoolang wij er onze eigene ontwikkeling niet voor behoeven te verwaarloozen. En om nu niet bij het zoo in 't algemeen uitspreken van dat principe te blijven staan, om geen aanleiding te geven, dat men, wat ik zeide, voor groote woorden houdende, zich daarvan afwende, zoo ga ik nog een stap verder. — Wij zullen den inlander dus geven wat hij naar zijne bestemming noodig heeft; wij zullen hem die kundigheden bijbrengen, waarmee hij gelukkig kan leven; geen hoogere wetenschappen, waaraan hij nooit iets zal hebben. Leer hem stoommachines maken, ik heb er niets tegen, maar voeg er geen theorie bij van hoogere mechanica, wier wetten de stoomkracht aan zich onderwerpen. Ga niet door op hetgeen gij in onze maatschappij te recht verlangt, dat zij het waarom der dingen begrijpen; dat zullen zij toch nooit leeren; leer hen, zoo als gij het de kinderen doet, eenvoudig, dat iets zoo en zoo is. Leer hen geen ars poëtica van Horatius, daar gij vooruit weet dat er nooit een dragelijk gedicht uit hun brein zal voortkomen. Maar onthoud hun nu ook al wat hun nadeelig is; reken er niet op, dat gij ze zoover zult brengen, dat zij als vrije menschen, dat is, niet onderworpen aan den dwang hunner lusten, zullen laten wat zij laten moeten; maak het hun onmogelijk dat zij zich aan opium en verkeerde dingen te buiten gaan, door hun de gelegenheid daartoe te benemen, en zoo het ook in Indië waar is dat luiheid is des duivels oorkussen, bedenk dan wat gij kunt om hen aan 't werk te houden, ten einde de noodzakelijkheid van straffen te voorkomen zoo er uit luiheid kwaad wordt bedreven; ofschoon — kwaad doen is ook een doen, en een echte luiaard doet niets. Maar met dat niets doen komt er ook niets in het huishouden en dan komen de behoefte en de nood, en de nood baart of kwaad of ellende: reken er niet op dat hij den inlander zal leeren bidden. Zorg dus, dat het zoover niet kome. En willen zij niet werken — wat zeer mogelijk is, niettegenstaande gij hun de gelegenheid geeft tot vrijen arbeid —, dwing ze dan om hun eigen bestwil. Men ziet, hoe algemeen het principe mag uitgedrukt zijn, het is vrij gemakkelijk het in toepassing te brengen. En men ziet ook, dat, met een volkomen scepticisme aan de vatbaarheid van den Maleischen stam voor hoogere cultuur, er toch geen gevaar bestaat, dat men ze zoo maar in 't wilde, op hunne manier, aan zich zelf over-

gelaten, zal laten opgroeijen. Laat men tevreden zijn met het mindere, waar het meerdere onbereikbaar is, en niet het mindere prijsgeven, omdat men het meerdere niet verkrijgen kan. Maar laat men de Maleische rassen niet ophemelen en zijne even fraaije als ijdele theoriën daarover niet gebruiken tot aankweeking van partijschap en ze vooral niet ten grondslag leggen aan algemeene maatregelen van bestuur of philanthropie.

En hiermede neem ik thans afscheid van het werk van Wallace, en nu de enkele bedenkingen, die ik er tegen had, mij van het hart zijn, maak ik, voor dat ik eindig, nog eens gebruik van de gelegenheid om te getuigen dat de lezing van het werk en van vele aanteekeningen mij een genot was, hetgeen ik hoop, dat velen met mij deelen zullen.

Leiden, Sept. 1872. DR. J. PIJNAPPEL.

DJÅJÅ BÅJÅ.

ZIJN LEVEN EN PROFETIEËN.

Het jaar 1800 A. J. en 1871 A. D.

Nog niet lang geleden maakten de couranten melding van eenige rustverstoringen, die in Midden-Java plaats hadden, en waarop de man, wiens naam aan het hoofd van dit opstel vermeld staat, een onmiddellijken invloed zou uitgeoefend hebben. Overleveringen en geschriften mochten wellicht tot dit vermoeden het hunne bijgedragen hebben, zeker is het, dat zijn naam in die dagen algemeen bekend raakte, en de mare zich van Oost- tot West-Java voortplantte, dat door zijn toedoen het tumult ontstaan was, of wel het vuurtje daartoe aangeblazen werd. Al mochten ook sommigen, door verschillende beweegredenen daartoe geleid, zijn naam niet openlijk durven uitspreken, hij zweefde niettemin op aller lippen, en als onmiddellijk gevolg vloeide daaruit de vraag voort: „wie is of was Djåjå Båjå?” Als nu, als algemeen antwoord op die vraag gezegd werd: „Djåjå Båjå was een koning en profeet, die het Javaansche volk voorspellingen heeft gedaan omtrent de rampen en vernederingen, die het te lijden zou hebben, alvorens tot macht en aanzien te geraken,” dan vervulde dit eenigen met zorg voor de toekomst; anderen, wellicht uit sympathie, begonnen mede te profeteeren, terwijl weer anderen medelijdend de schouders ophaalden. Geen dezer drie handelingen zijn goed te keuren, want waar de geschiedboeken eens volks, hetzij dan in zijn voor- of nadeel, voorspellingen behelzen, waaraan dat volk allicht vertrouwen hecht, dan zijn goed- of afkeuringen overbodig, doch een onderzoek naar de bron dier voorzeggingen aan te bevelen.

Weinigen hebben zich daarmede bezig gehouden, zelfs zij, die de profeten van het Joodsche volk van voren tot achter

en omgekeerd konden opzeggen, waren verwonderd te hooren, dat ook het volk, in welks midden zij leefden, een profeet had. Ja, wat meer zegt, dat het volk met kinderlijke eenvoudigheid ook aan dien profeet geloofde.

Zij, die geleerd hadden allerlei kwestieuse en mystieke zieners van uitheemschen oorsprong met ontzag te beschouwen, konden niet begrijpen, dat een volk vertrouwen stelde in de voorspellingen van een profeet uit hun eigen stam, in hun vaderland geboren, opgevoed en gestorven, kortom uit de natie zelve voortgekomen. Zoo ooit dan wordt in Djåjå Båjå de spreuk gelogenstraft: „Geen profeet is geëerd in zijn eigen vaderland.”

Hij toch, de nationale profeet, vervult met eerbied en ontzag allen, die hem leeren kennen, en zoo de Javanen, even als sommige Christenen de gewoonte hadden om bij het noemen van een heilig persoon, een kruis te slaan, zoo zou zulks zeker bij het uitspreken van zijn naam niet achterwege blijven. Misgunnen wij hun dan ook dien enkelen profeet niet; trachten wij veeleer door dien man en zijne voorspellingen en allegoriën te leeren kennen, ook te begrijpen, waaraan wij den eerbied en het ontzag, dat voor hem gekoesterd wordt, hebben toe te schrijven, en waarom, bij eenige rustverstoring op Java, zijn boek het allereerst tot vraagbaak strekt.

Ware de Javaansche letterkunde onder de Europesche ingezetenen wat meer verspreid, zeker zou dan ook menige verwikkeling, die nu bij de minste kleinigheid sommigen met ontsteltenis om het hart slaat, uit die letterkunde zelve op te lossen zijn. Hoe velen zijn er echter niet, die schier een half menschenleven onder de javaansche bevolking doorbrengen, en zelfs nooit notitie genomen hebben van hunne taal, laat staan van hunne taalkundige gewrochten. En diezelfde menschen klagen dan somwijlen nog, dat hunne eigene letterkunde in den vreemde zoo weinig bekend is.

De bronnen, waaruit men de geschiedenis en profetieën van Djåjå Båjå kan leeren kennen, bestaan uit eenige handschriften, waarvan enkelen in druk zijn uitgegeven. De handschriften, die ik heb kunnen raadplegen, zijn drie in getal, van verschillende tijden en redactie. Het in druk uitgegevene bepaalt zich, voor zoover mij bekend, tot eenige weinige aanteekeningen in Raffles' History of Java. vol. II, pag. 70, en de Zamenspraken van Winter, IIe deel, blz. 248, doch wat wel het voornaamste is,

de „Sĕrat Djåjå Båjå" voorkomende in de bloemlezing uit javaansche geschriften van Dr. de Hollander. Van alle deze werken heb ik voor zoover noodig gebruik gemaakt. Voor de profetieën echter het meest van het hs. I en van dat van Dr. de H., voor de allegoriën grootendeels van genoemde Zamenspraken. Nog zie ik onder de handschriften in de Bibliotheek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap melding gemaakt van „Pratelannipoen ingkang kasĕboet kitab masaral" n°. CVI, terwijl onder n°. LXXXIX, 9, nog een ander geschrift wordt aangehaald. (Tijdschr. v. N.-I. 1870, II. 186). Ook Dr. de H. noemt op blz. 240 n°. 17 van meergemeld werk nog het boek „Pralambang" of het boek der voorspellingen, een geschrift dat aan Djåjå Båjå wordt toegeschreven,

Mochten eenigen hiervan al verschillen van de door mij gebruikte bronnen, zoo kan dit onderscheid toch niet groot zijn, en zal het zich wel bepalen tot eenige verplaatsingen en bijvoegsels.

Het geschiedkundig en apocalyptisch gedeelte is te beknopt, dan dat andere uitweidingen dan uitlegging of beeldspraak van den overschrijver daaraan toegevoegd zouden kunnen worden. Alle lezingen komen hierin overeen, dat zij eene verkorte geschiedenis geven van Djåjå Båjå's regeering, om daarna zijne profetieën en allegoriën te behandelen; doch het eene handschrift begint met de geschiedenis, een ander met de profetieën, een derde eindelijk met de zinnebeelden, terwijl dat, hetwelk Dr. d. H. gebruikt heeft, en zoo ook hs. I, met Java's eerste volkplantingen een aanvang neemt. De apocalypse van die geschriften bestaan, zoo als reeds gebleken is, uit twee rubrieken. De eene omvat alle profetieën omtrent de rijken met hunne vorsten, die achter elkander na Djåjå Båjå's dood zullen opkomen, bloeien en ondergaan. Hierin worden plaatsen en jaartallen vrij duidelijk vermeld. De andere rubriek omvat ook voorspellingen omtrent diezelfde rijken, doch de geheele profetie bestaat uit eene korte symbolische zinsnede, het best door het woord allegorie weder te geven. Dan, daar die zinnebeelden zeer onbestemd zijn opgeschreven, blijft ook de verklaring duister, en al heeft Winter in zijne Javaansche Zamenspraken, die nog zoo duidelijk verklaard, toch staat het elken Javaan vrij, afgescheiden van de Solosche uitlegging, er eene eigene verklaring aan te geven, waarvan, wat de toekomstige gebeurtenissen betreft, een ruim gebruik kan gemaakt worden (1).

Bij de behandeling van bovengenoemde geschriften heb ik

bijzondere uitdrukkingen of weinig voorkomende woorden aan het einde van dit opstel verklaard, met aanwijzing van de bron en het geschrift, waarin die uitdrukking of dat woord voorkomt. Wat de handschriften betreft, ik heb die met I, II en III gemerkt. Het handschrift I heeft met dat van Dr. d. H. veel overeenkomst, doch het is wat uitgebreider, daar er eenige bijzondere beschouwingen in worden opgenomen; hs. II kan beschouwd worden als een uittreksel uit hs. I, terwijl n°. III de profetieën en gelijkenissen te zamen behandelende, tevens bij de meesten de Tjondrå Sangkålå aangeeft (2). Dit laatste zou nu wel voor het geschiedkundig gedeelte het duidelijkst zijn, zoo de geschiedenis niet een aantal dier jaartallen logenstrafte.

In verband met een en ander laat zich de geschiedenis van Djåjå Båjå het best verdeelen in

I. Toestand van Java vóór de opkomst van het rijk Dåhå (Kediri).
II. Djåjå Båjå, als koning van Dåhå, profeet, wijsgeer, leeraar, sterrekundige, enz.
III. Zijne profetieën.
IV. De allegoriën.

terwijl, tot besluit, een onderzoek kan dienen naar de waarde dezer geschriften, de taal waarin zij geschreven zijn, en den tijd waarin die voorspellingen geboekt werden.

I.

Toestand van Java vóór de opkomst van het rijk Dåhå.

Hoeveel wetenschappelijke nasporingen, wat aangaat beschrijvingen van ruïnen, het ontcijferen van beschreven steenen of het verklaren der babads, op Java ook bereids gedaan zijn, zoo zal de oudste geschiedenis, met name tot aan de opkomst van Dåhå wel immer een gesloten boek voor ons blijven. Ook na de opkomst van dit rijk tot aan den tijd dat Mådjåpahit als zelfstandig rijk optreedt, zijn namen, jaartallen en feiten nog zeer onbestemd, doch de hier en daar verspreid liggende ruïnen leveren door constructie, beeldhouwwerk en opschriften eene vrij goede basis, waarop het gebouw der historie kan worden opgetrokken.

Slechts door vergelijking van Java met den toestand van omliggende rijken en eilanden, van eenige aanteekeningen in

Chinesche kronieken of elders opgenomen, van den invloed dien de Indische beschaving op Java heeft uitgeoefend en van de verwarde overleveringen in de oudere babads vermeld, kan een verhaal gemaakt worden, dat voor eene kroniek van Java zou kunnen doorgaan, indien men niet wist, dat namen van vóór-Indische en andere Javaansche rijken, steden en koningen door elkander zijn opgegeven geworden, als uitsluitend tot Java te behooren.

De legenden van Bhattårå Goeroe met zijne twee zonen Bhattårå Wisnoe en Bhattårå Bråmå, van Adji Såkå, vorst van Mĕndang Kamoelan, van het rijk Ngastinå enz., zijn verhalen die men in de daarover handelende boeken lezen kan [1]). Genoeg zij het dus hier te melden dat in de 5e of 6e eeuw volkplantingen uit Hindostan aankwamen, die door hun invloed op taal, maatschappelijke gewoonten en instellingen der Javanen terugwijzen op eene vreedzame, doch langdurige verovering, die het kenmerk van oorsprong wel langzaam, doch zeker in den boezem van het volk heeft gegrifd. Dat het volk daarvan echter onbewust is, kan ons niet verwonderen, dewijl Islamitische overleveringen, hoe verward dan ook, de kennis aan de voormalige Boeddhisten verdrongen hebben. De oude geschiedenis van Java, zooals die thans den Javanen bekend is, is op die Islamitische overleveringen en vermengd met diabologie opgebouwd. De inleiding tot Djåjå Båjå's geschiedenis, o. a. bij Dr. d. H. en hs. I voorkomende, kan hiervan tot voorbeeld dienen.

„De Allerhoogste beval den Sultan van Ngroem alle nog woeste landen te bevolken. De Sultan vraagt nu zijnen Patih, welk land nog onbevolkt is. De Patih hierop geene inlichting kunnende geven, herneemt de Sultan: „wij zullen het dan vragen aan al de kooplieden, die op den Oceaan rondvaren.„ De kooplieden worden geroepen en ondervraagd; zij antwoorden, dat het het eiland Java is, veertig dagen zeilens in omtrek. „Patih,„ zeide de Sultan, rust 20000 huisgezinnen uit; wij zullen ze op Java overplanten.„ Toen werden ze met schepen naar Java overgebracht. Na 2 maanden waren er echter nog maar 20 huisgezinnen over, de overigen waren door de booze geesten verslonden. De 20 overgebleven huisgezinnen vluchtten naar Ngroem terug, en gaven den vorst verslag, dat de

1) Over de voorgangers van Djåjå Båjå handelt voornamelijk het boek Parikĕsit.

anderen verdelgd waren geworden. Nu verzamelt de vorst alle pandita's, en hij sprak tot hen: „Help mij om de booze geesten van het eiland Java te verdrijven.” De pandita's zeiden: „Indien U.H. het goedvindt, zullen wij ze door toovermiddelen verdrijven.” Nu zijn die pandita's reeds op het eiland Java aangekomen, en hebben hunne toovermiddelen naar de vier streken des hemels uitgestrooid. Den daarop volgenden nacht werd er een geluid gehoord, als van een wind, die door het heelal loeit. De toovenaars zelven werden er bevreesd voor, zoodat zij ter middernacht nog niet sliepen. Het was het geschreeuw van de booze geesten, dat men in dien nacht hoorde; ze kwamen met de menschen echter niet in aanraking. Nadat die geesten verslagen waren, bezwijmden zij; dicht in elkander gerold, rolden zij verward en door elkander ter aarde. In verwarring draaien ze om en om en in allerlei bochten. Er waren ongeveer 10 millioen. In alle streken kon men hun gedruisch en gegil hooren. De ongeloovige geesten bezwijken, wel 90000, doch de geloovigen blijven ongedeerd, want zij waren der godsdienst getrouw en zonder schuld. Allen, ook de berggeesten nemen de vlucht naar den oceaan, zoodat geheel Java gezuiverd was, en den volgenden dag de zon weder helder te voorschijn kwam. Van dezen gunstigen uitslag wordt den Sultan van Ngroem kennis gegeven, waarop eene nieuwe kolonie van 20000 huisgezinnen naar Java gezonden werd. Zij ontgonnen de velden en hakten de bosschen om, en nooit had er eenig misdrijf onder hen plaats.

Al meer en meer breiden zich hunne sawahs en gogovelden uit; langs het noorderstrand varen handelsprauwen, en de voorspoed van het land neemt toe. Een vorst was er tot nog toe op Java niet geweest, ook hadden de menschen nog geen letterschrift. Zij leefden slechts als vogels. Doch 170 jaar (volgens anderen 300) na die hernieuwde volkplanting, stelde de Allerhoogste een koning aan; dit was het tijdperk „Djaman Tirtå”, en 100 jaar daarna verwekte God den vorst van Wirâtâ.”

't Is onnoodig de verhalen der eerste rijken hier verder te vervolgen; het chronologisch overzicht daarvan is hierachter medegedeeld.

Wirâtâ wordt over het algemeen als het eerste rijk genoemd; van de overige rijken, die eenige zekerheid van bestaan opleveren, kunnen alleen Mĕndang Kamoelan en Prambanan worden opgegeven. Over Ngastinå wordt ons gemeld, dat op den over-

wal een rijk van dien naam lag, welks vorst Praboe Djåjå Båjå heette. Deze was een afstammeling van Ardjoenå, en had (volgens sommige geschriften) een Patih Adji Såkå, die vele reizen deed, en ook het eiland Java ontdekte, waar hij eene kolonie stichtte.

Volgens het hierboven gegeven verhaal, zou die last van den vorst van Ngroem uitgegaan zijn. Doch hoe dit ook zij, de overlevering heeft gewild, dat Ngastinå eene historische plaats onder de javaansche rijken zou innemen. Eene reeks van vorsten laat men verder over dit Ngastinå regeeren, totdat de laatste, Djåjå Båjå, de zetel van het rijk naar Dåhå of het tegenwoordige Kediri verlegt. Volgens andere verhalen was Djåjå Båjå afkomstig uit het rijk Wiråtå of ook Mĕndang Kamoelan.

Het jaar 800 wordt evenwel algemeen als zijn leeftijd aangenomen,

Dit, voor wat Oost-Java betreft.

Van West-Java zijn uit dien tijd weinig of geen oorkonden. Opperhoofden, uit de oudsten van het volk gekozen, bestuurden de kleine patriarchale staten. Door lichaamskracht of moed tot voorganger van hunnen stam benoemd, wisten zij die natuurmenschen door hunne overmacht te beheerschen, daarin bijgestaan door geestelijken, die de bevolking voorgingen in het aanbidden en vereeren van boomen of steenen, en voor zoover noodig, door waarzegging en voorspelling uit vogelvlucht enz. hun invloed versterkten. Ware er een groot en machtig rijk geweest, dan zou de overlevering daarvan wel melding gemaakt hebben; wij mogen daarom besluiten tot het bestaan van een aantal kleine stammen, steeds elkander beoorlogende en vernielende. De indische kolonisten schijnen zich meer in Midden- en Oost-Java te hebben opgehouden; slechts een klein gedeelte hunner trok door Cheribon naar Bantam, waarvan later een aldaar gesticht rijk, gewoonlijk Padjadjaran genoemd, de sporen droeg. Gemeenschap hebben echter Oost- en Midden-Java met West-Java weinig of niet gehad.

Bij de troonsbeklimming van Djåjå Båjå was, zooals ons verhaald wordt, geheel Midden-Java tot aan Pasoeroean tot een rijk vereenigd, met de hoofdplaats Dåhå. In hoever die groote uitgestrektheid gronds op den naam van „rijk" aanspraak kon maken, valt lichtelijk te beseffen, als men nagaat, dat wegen noch communicatie-middelen de verschillende deelen van zulk een rijk vereenigden, dat boepati's als leenmannen in

streken niet onmiddellijk bij de hoofdplaats gelegen, konden uitvoeren wat zij wilden, en dat de vorst van hun bestaan geene andere kennis droeg, dan als zij éénmaal 's jaars hunne opwachting ten hove kwamen maken. Doch ook dit huldebetoon werd, evenals het opbrengen van schatting veelal nagelaten, zoodat het geene zeldzaamheid was, zoo een vassaal zich van het hoofdrijk afscheurde.

Zulk een rijk als dat van Djåjå Båjå en later dat van Mådjåpahit bestond dan ook meer in naam, dan in werkelijkheid. Er was geen eenheid en band en van daar dat zoovele rijken nevens elkander opkwamen en vergingen. Zij, die zich een aanhang konden vormen, stichtten een rijk en de bevolking beschouwden zij als hunne slaven, waarmede naar goedvinden kon gehandeld worden. Kunsten en wetenschappen konden onder zulke omstandigheden zelfs niet geboren worden, doch eene gunstige verandering ontstond er, toen de Indische beschaving van eeuw tot eeuw zich hoe langer des te meer over Java verbreidde, en van lieverlede de toomelooze willekeur van dat groot aantal dwingelanden gebreideld werd. Het is door den invloed van die Indische beschaving op Java, dat het rijk Dåhå zich boven de anderen, met name de meer oostwaarts gelegen landen kon verheffen.

II.

Djåjå Båjå als koning en profeet.

Djåjå Båjå verplaatste dan omstreeks 800 A. J. (901 A. D.) den rijkszetel naar Dåhå.

Al nemen wij aan, dat hij geleefd heeft, zoo kan dit opgegeven jaartal toch niet juist zijn. Overleveringen en de aan hem toegeschreven profetieën pleiten daartegen. Hij wordt ons voorgesteld een kundig man te zijn, een voorstander van ontwikkeling. Als zoodang wordt hem de bouw van de nog te weinig bekende tempels in Blitar, bekend onder den naam van Panataran, toegeschreven. Dit hoofdgebouw is bebeiteld met tafreelen uit de geschiedenis van Råmå, en waarschijnlijk heeft de beeldhouwer die tafreelen gekozen naar aanleiding van Råmå's geschiedenis uit het Sanskrit in de Kawitaal overgebracht door Empoe Poejwå in de 9e of 10e eeuw. Een tweede tempel heeft tot opschrift een jaartal, dat uit vier cijfers bestaat, en wijst dus

op een tijd terug, volgende op de eeuw, waarin Empoe Poejwå zijn Râmâjana schreef.

Ook zou, volgens de geschriften over Djåjå Båjå, die in chronologische berekening vrij wel met elkander overeenkomen, na ommekomst van twee geslachten de suprematie van Java overgaan op de rijken Djenggålå, Singåsari, Ngoerawan (d. i. zuid-oostelijk Rembang) en Kediri (3); deze maken na 100 jaar plaats voor het rijk Padjadjaran, en dit weder, ook na 100 jaar, voor Mådjåpahit. Ook dit rijk bestond 100 jaar (4), en daar zijn ondergang in 1400 A. J. plaats had, verkrijgen wij door terugtelling voor Djåjå Båjå's leeftijd p. m. 1000 A. J. 1095 A. D. Dit jaartal nu komt vrij wel overeen met den tijd dat de Râmâjana overgezet en de Panataran gebouwd werd. Kediri heeft zeker, ten opzichte van de Indische beschaving in dien tijd de hoogste vlucht genomen. Reeds vier- of vijfhonderd jaar was het geleden dat Boeddhistische kolonisten op Midden-Java aanlandden; allengs hadden zij zich oost- en zuidwaarts uitgebreid, totdat eindelijk hunne afstammelingen of wellicht kolonisten zelven zich ook in het Kedirische nederzetten (5).

Djåjå Båjå dus, aan wien later zooveel geleerdheid en bovenaardsche kennis is toegeschreven geworden, zal dan waarschijnlijk wel niet anders geweest zijn dan eene personificatie van den hoogsten trap van ontwikkeling, die de Indische beschaving in die streken bereikt heeft, doch als elders heeft ook hier de overlevering hem tot vorst gemaakt. Hij zelf was Boeddhist (6), doch omhelsde naderhand het mohammedaansch geloof, dat natuurlijk zoo moest geschieden, wilde de in Islamitischen geest geschreven profetieën eenige waarde hebben of ingang bij het volk vinden.

Het boek Moesarar is de bron, waaruit de kroniekschrijvers geput hebben tot het geven van een verhaal omtrent Djåjå Båjå en zijne profetieën (7). Hoewel dus de verhalen in de verschillende kronieken met elkander zouden moeten overeenstemmen, zoo is daar echter nog al eenig verschil in te bespeuren. Als algemeen overzicht kan echter het volgende volstaan.

Geen machtiger vorst leefde er in dien tijd dan Djåjå Båjå. Hij had twee residentiën, eene te Dåhå, de andere te Kediri. Van daar regeerde hij de bevolking, zoowel die ten oosten als die ten westen van hem woonde. Door iedereen werd hij gevreesd, want alom was hij bekend door zijne grootheid en zijne macht en door zijne sterkte in den oorlog; allen eerbiedigden

zijn verstand en gehoorzaamden zijne bevelen. Wat meer zegt: Djåjå Båjå was eene incarnatie van Bhattårå Wisnoe, zoodat geen koning, waar ook, het tegen hem durfde opnemen. Zijn uiterlijk was eerbiedwaardig; hij leefde ingetogen als een kluizenaar, en vergat God niet bij eenige handeling (8). Hij verlangde zeer naar eenen zoon; eindelijk werd hem die dan ook geboren, en wel een die zeer schoon van uiterlijk was. Toen deze zoon den mannelijken leeftijd bereikt had, stelde Djåjå Båjå hem aan tot vorst van Pagedongan (onder Kediri), van daar dat hij eenvoudig Pagedongan genoemd wordt. Omstreeks dezen tijd gebeurde het dat Djåjå Båjå in zijn paleis bezoek ontving van een priester uit Ngroem (9). Het was een priestervorst, sultan Moelånå Ali Samsoedjen genaamd, die gedurende den tijd, dat hij de gast was van Djåjå Båjå, door zijne kennis van het bovenzinnelijke, doch nog meer door zijne Arabische afkomst, aan Dåhå's vorst eerbied en achting afdwong.

Na het wisselen van de noodige plichtplegingen ging men zitten, waarna Samsoedjen het woord nam en zeide: „Wel, vorst Djåjå Båjå! ik kom hier om u in kennis te brengen met den inhoud van Kitab Moesarar; te weten: met u zal van uw nakomelingschap nog drie geslachten, allen ongeloovigen, over Dåhå regeeren; daarna zal uw koningrijk verdwijnen en door een ander vervangen worden.” Nu kuste Djåjå Båjå de voeten van den priestervorst, zijn leermeester, waarna Samsoedjen vertrok.

Eene maand ongeveer na het vertrek van den priester noodigde Djåjå Båjå zijn zoon Pagedongan uit, met hem den berg Pandan te beklimmen om den op den top wonenden Boedhistischen godsdienstleeraar en kluizenaar (10), Soebritå genaamd, een bezoek te brengen. Hij ging op reis toegerust met al de gaven, die de nieuwe godsdienst hem kon verleenen; want toen Samsoedjen vertrokken was, werd hij in de kennis der Islamitische godsdienst onderwezen; door wien, wordt niet gemeld, doch de leermeester was een pandita moelana, d. i. een priester uit Ngroem (11). Tevens kreeg hij onderricht in de leer van het verborgene, zoodat hij langzamerhand niet alleen wist al wat er gebeurd was voor dat de wereld ontstond (hs. I), doch ook al wat nog gebeuren zou, zoowel de opvolging van alle toekomende vorsten als hunne handelingen. Ook kon hij alle toekomstige rijken in zinnebeelden en allegoriën verklaren.

Al die eigenschappen van den vorst werkten mede tot den bloei van het land. De inwoners hadden schier niets te doen. Zijn leger was het machtigste van geheel Java. Het aanzien van den vorst was groot, ja, nam nog gedurig toe, zoodat iedereen voor hem bevreesd was, te meer daar hij de handelingen van alle menschen op aarde wist.

Toen Djåjå Båjå en zijn zoon nu op den berg Pandan gekomen waren, trad de pandita hen tegemoet, en den vorst herkennende noodigde hij hem uit te gaan zitten (12).

De pandita zelf wordt beschreven als iemand, die door boetedoening geheel volmaakt was geworden en al wat hij begeerde verkrijgen kon.

Allen hebben nu plaats genomen, waarop de leeraar eene vrouwelijke bediende (non) riep. Er kwam er dadelijk eene, en begon de spijzen op te dragen. Zij bracht een blad (rampaddan) met zeven schotels verschillende spijzen. Njai Endang (de non) die aan tafel bediende, was de achtste (13). Die spijzen bestonden: 1o. uit een schotel djoewadah (koekje van kĕtanmeel met suiker en klapperwater); 2o. een sarimpang koenir; 3o. een met witte uijen; 4o. een peperhuis met seroenibloemen; 5o. een id. met melatti's; 6o. eenige soorten kadjar; 7o. een pitrah drooge rijst (14). Ki Adjar (Soebritå) maakte zijn sĕmbah voor den vorst (15), en zeide dat het gastmaal gereed was. Doch nauwlijks had Djåjå Båjå de spijzen gezien, of hij werd zeer toornig, trok den kris en stak er den leeraar en zijne bediende (de non) mede dood, waarop de leerlingen die dit van verre aanzagen, uit vrees de vlucht namen. Pagedongan ziende wat zijn vader gedaan had, wilde iets zeggen, doch vrees weerhield hem. Nu daalde Sri Boepati Djåjå Båjå met zijnen zoon den berg af, en ging zijn kraton binnen. Gezeten zijnde naderde hem zijn zoon, en na zijn sĕmbah gemaakt te hebben vroeg hij naar de reden, dat de leeraar was doodgestoken. Zijn vader antwoordde: „Indien die leeraar was blijven leven, zou hij den loop der gebeurtenissen hebben gestuit. Ook heeft hij gezondigd tegen mijnen leermeester Sultan Moelånå Ali Samsoedjen, dewijl hij zijn geheim openbaar gemaakt heeft (16). Want Moelånå Ali heeft mij onderricht in de verborgenheden van het boek Moesarar, nadat ik hem beloofd had niet over deze zaken te zullen spreken op het eiland Java. Dewijl nu de verborgen zin van den leeraar Soebritå was, om deze geheimen openbaar te maken, heb ik hem gedood.”

Hierna gaat Djåjå Båjå over om de toekomstige gebeurtenissen in verband met de zeven schotels spijzen aan zijnen zoon uit te leggen.

III.

Voorspellingen.

Mijn zoon, zoo zegt hij, de zeven schotels mij door den leeraar voorgezet, beteekenen dat er zeven tijdperken komen zullen; zeven rijken zullen elkander daarin opvolgen. Na mij regeeren nog twee geslachten over Java; daarna zullen er vier koninkrijken verrijzen (17). Mijn rijk echter komt hierbij niet meer voor; het zal uitgewischt worden uit de rij der staten. Ik zelf vertrek van hier, en de plaats, waar ik mij zal ophouden, zal niemand bekend worden, daar ik mij bevind in de stof van mijn leeraar Sultan Moelånå Ali, wiens nakomelingen naderhand zullen erkend worden als koningen van Java (18).

Die vier eerstkomende rijken zijn: Djenggålå, Kediri, Singåsari en (Båwernå) Ngoerawan (19). Zij zullen zeer welvarend zijn, en het recht zal er gehandhaafd worden. Doch door onderlinge veten en oorlogen worden zij later ontvolkt [1]). Dit is het tijdperk „Narpati". Na honderd jaar breekt een ander tijdperk aan, dat van „Kålå Wisesă (45)." De vorst zal zijne residentie hebben te Padjadjaran, en de tijd zijner regeering heet „Tĕtĕkĕn". Strijd noch ongerechtigheid zal er in dat tijdvak plaats hebben (20). Na honderd jaar houdt deze gezegende regeering op te bestaan [2]). Een oorlog zal er uitbreken tusschen de bloedverwanten van den vorst over de troonsopvolging, waardoor allen vernietigd worden. De sterken zullen zonder ophouden strijd zoeken; er zal tweedracht zijn over het bezit van den grond, en het volk moet goud als belasting opbrengen. Dit een en ander, omdat ik door Ki Adjar (met dezen titel wordt de Boeddha-leeraar bedoeld) onthaald ben geworden op koenir.

Wanneer nu het leven van den laatsten vorst van Padjadjaran uitgebluscht is, zal een ander tijdperk aanbreken, „Srikålå" of

---

[1]) Zie de eerste allegorie.

[2]) Zie de tweede allegorie.

Sangkålå"; de vorst is Praboe Bråwidjåjå, of (hs. d. H. en hs. II) Radja Pati Dewå Nåtå [1]).

Hij heeft zijne residentie te Mådjålengkå (Mådjåpahit) en het tijdperk der regeering van dezen Nalendrå Sangrådjå Pati zal "Nandoer Pati" heeten [2]). De belasting van het volk is in geld (pitjis) en zulks omdat ik op den berg Pandan door Ki Adjar ben onthaald op djoewadah. Na honderd jaar (hs. III zegt 80 en hs. II, 8 windoes of 64 jaar) zal dit rijk ondergaan en dat van glagah wangi (geurige glagah) d. i. Dĕmak opkomen. Het tijdperk heet "Kålå Wisåjå" [3]). Dit zal een tijd van behoedzaamheid zijn. De godsdienst wordt veranderd; men zal ophouden de dewa's aan te roepen en overal zal welvaren zijn. De vorst heet Dhipati Kålå Wiseså of (hs. I) Djådjåkå, en de tijd zijner regeering is "Adijati". Hij is een rechtvaardig en vroom vorst (21) en behoort tot de orde der wali's en priesters. Hij zelf zal onderwijs geven in de godsdienstinstellingen en de heilige godsdienst grondvesten, waardoor ieder hem achten zal. De belasting der bevolking in de onder zijn bestuur staande landen (Dĕmak tot Giri) bestaat in geld, en ook zullen zij veel goud en zilver opbrengen.

En dit, omdat ik op den berg door Ki Adjar onthaald ben geworden op melatti-bloemen. Na 64 jaar zal dit rijk ophouden te bestaan, en het tijdperk "Kålå Djonggå" breekt aan, waarin het rijk Padjang opkomt [4]). De invloed, die dit rijk uitoefent zal dien van Dĕmak evenaren. De vorst is rechtvaardig en vroom (tèkad), evenwel zal hij door zijne kinderen niet opgevolgd worden (22). Het volk brengt als belasting geld en kleederen op, en zulks omdat ik ben onthaald geworden op onderscheidene soorten kadjar. Padjang wordt nu na 35 jaar vervangen door het rijk Mataram, waarmede het tijdperk "Kålå Sekti of Kålå Sekti Doepårå" een aanvang neemt. Vorst Praboe Njåkrå Boewånå Senopati is van dit rijk de eerste vorst [5]). Hij is de afstammeling van een priester, daarom zal hij alle priesters en sterrenwichelaars om zich verzamelen, ten einde recht te spreken.

---

[1]) Elders (hs. I) wordt hij de van priesters afstammende vorst Dewadji genoemd.

[2]) Zie allegorie no. 3.

[3]) Zie allegorie no. 4.

[4]) Zie allegorie 5.

[5]) Zie allegorie 6.

Die vorst is het rad der aarde (23), en met zijne regeering zal voor Java een welvarende tijd aanbreken.

Het rijk zal machtig zijn door den oorlog (24) en vrouwen en schatten worden tot buit verkregen. De vorst is rijk en alle menschen zijn voor hem bevreesd. Ook het volk is rijk; zij zullen dus veel kunnen opbrengen. De belasting is in rejalen, en dit omdat Ki Adjar mij witte uijen heeft voorgezet. Nog drie geslachten zullen na hem regeeren; dan zal na honderd jaar dat rijk ondergaan door eenen zeer hartstochtelijken strijd tusschen de familieleden om de erfopvolging.

In dezen tijd komen er zeevarenden op Java [1]) om handel te drijven; zij zullen zich mengen in den oorlog, het land sluiten zij van alle kanten in, eindelijk overwinnen zij en verdeelen het rijk (25). Een deel daarvan wordt tot Padjang teruggebracht en zal den naam dragen van Njåkrå Wati Soerjå (hs. III). Dit is het tijdperk „Sangkårå", want deze tijd zal in werkelijkheid onstuimig zijn. De belasting wordt betaald in geld en rejalen, en dit omdat ik op den berg Pandan ben onthaald geworden op melattibloemen. Als nu gedurende 60 jaar (een ander hs. zegt 100) vier koningen [2]) over dat rijk zullen geregeerd hebben, zal er een tijd van verwarring aanbreken. De toorn van God zal over Java komen, de voorspoed van het land verdwijnt en zware rampen zullen elkander opvolgen. Gods toorn neemt van jaar tot jaar toe; de voorname lieden worden vervloekt, en het volk is behoeftig. De menschen kunnen niet met rust in hunne huizen wonen; daarom huizen zij langs en op den weg, en loopen maar over den passer (markt). De grooten zijn wreed tegen hunne minderen, en ook dezen worden slecht van aard. De waarheid is verdwenen, men spreekt slechts leugentaal. Oprechte lieden vindt men niet meer, en vele zijn beducht tot armoede te vervallen. Ook verliezen de vrouwen alle schaamte. De rechtspraak van den vorst is onzeker, weifelend en niet streng genoeg. Afwisselend is de belasting, die hij eischt, doch wordt steeds opgevoerd. Reeds zijn er eene menigte gouden krissen, buffels, koeijen, paarden, kalveren, wapens, pieken en dolken opgebracht. Het geld en de engelsche (?) duiten worden het land uitgevoerd, en als de oogsttijd daar is, vindt men niets, want

---

[1]) De schrijver doelt hier op de inmenging der O. I. Compagnie in de Mataramsche zaken.

[2]) Zie allegorie 7, 8, 9 en 10.

het gewas is mislukt en de akkers overstroomd. Waar de vorst zich ophoudt is onzeker. Zijne bevelen zijn het volk tot verderf [1]). Kortom de regeering deugt niet, het is alsof de duivels regeeren (26). Twee zeevarenden van hoogen rang (Pandji's), rijk en dapper (hs. II) zullen nu machtig worden op Java en het volk onderdrukken, doch daarna weder verdwijnen. De rampen nemen al meer en meer toe, en de slagen van het noodlot kunnen niet meer afgewend worden (hs. III). De bewegingen van het volk zijn onbestemd. Zij gaan van het noorden naar het zuiden en terug; eindelijk sterven zij zonder ter bedevaart te zijn gegaan. Slechte lieden plegen onophoudelijk straatroof, het zijn verstokte roovers. Maar nu is ook het einde van dat rijk nabij. Zon- en maaneklipsen, regen, wind, aardbevingen, windhozen en aschregens zullen ontstaan. De jaargetijden zijn in de war. Alom is er oorlog en opstand; gedurig veranderen de vijanden (de zeevarenden) van stellling. Zij worden zeer machtig; velen komen naar Java, en hunne stoutmoedigheid wordt steeds grooter. Dit een en ander zal plaats hebben, omdat op den berg Pandan het gastmaal is opgedragen door Njai Endang.

Doch dan, o mijn zoon Pagedongan, zal Si Tandjoeng Poetih verschijnen [2]). Hij zal een vorst zijn met een rein hart. Zijn afkomst is uit Mĕkah en hij zelf is eene afstammeling van een der wali's Gods. Zijn naam (als vorst) is Radhen Amissan (28), en over de gansche aarde strekt zich zijne macht uit. Nu zal er geene boosheid meer zijn, alle menschen zullen als eene familie wezen. Die vorst zal slechts verlangen het volk voor te gaan in het aanroepen van Godsnaam, maar niet om legers aan te voeren; want God alleen zal als strijder optreden, Hij zal de vijanden verdelgen en zoo ook allen, die de goddelijke aanstelling van dien priestervorst zullen loochenen. Nu zal het recht zijn loop hebben. Ook wordt er vergiffenis en genade geschonken en de vorst zal langmoedig en rechtvaardig zijn. Hij zal de goederen van de bevolking weigeren aan te nemen, want zijn streven is niet om schatten te verzamelen, doch om de belangen zijner onderdanen te behartigen. Slechs één dinar (*f* 5 à *f* 6) zal hij van vier bouws grond heffen. Dit zal

---

[1]) Waarschijnlijk doelde de schrijver hier op Pakoe Boewånå II 1722—1749 A. D.

[2]) Over Si Tandjoeng Poetih, Eroe Tjåkrå en Ratoe Adil, leze men aanteekening 27. Zie ook allegorie 15.

plaats hebben, omdat ik op seroenibloemen hen onthaald geworden op den berg Pandan. Welvaren zàl er in het gansche land zijn, en het volk zal zich tevreden gevoelen. Het zal geene moeite hebben om voedsel of kleederen te verkrijgen, want goedkoop zijn de kleederen, en goedkoop het goud. Ook zal er veel goud van den overwal naar Java gebracht worden. Bedrog heeft er niet meer plaats, en zonder dat er patrouille is, hebben toch geene diefstallen plaats; de dieven verdwijnen echter niet door eenig toovermiddel, doch omdat ze door dien priestervorst getuchtigd worden. Want hij is ontzaginboezemend en ieder is voor hem bevreesd. Wie slecht is, zal door iedereen gemeden worden; daardoor verdwijnen de straatroovers; den dobbelaars loopt het geluk tegen, de boosaardigen vluchten naar het woud; ten slotte komen zij naar de moskee, getroffen door den vloek van den Allerhoogste, daarna zullen zij zich bekeeren, vreezende de wraak van God. En de naam van dien vorst zal zich tot buiten het rijk verbreiden. Hij zal zijn als goelå drånå en gelijken op de kenongå. Geene schatten treft men in zijn paleis aan (29), want groot is zijne mildheid en gunstbetoon aan het volk, ja, aan alle menschen der geheele aarde. Bedelaars zijn er nu niet meer. Hij heeft ze allen bij elkander gebracht om hun voedsel en kleederen en woning te geven. Dagelijks schenkt hij hun zijne weldaden, en door de hulp van God worden allen voorspoedig en gelukkig. Gaarne volgen zij zijne bevelen, en ieder bemint hem. Als glanzende edelsteenen zijn zijne bevelen; ook schamen zij zich niet meer voor elkander, daar allen oprecht van hart zijn, zoodat de vorst hun uit medelijden vergiffenis schenkt (30).

Deze vorst wordt genoemd Tandjoeng Poetih. Bij zijne verheffing hebben er geene moeielijkheden plaats (31) en hij zelf is behoeftig. Doch ook niet op eens wordt hij tot vorst aangesteld. Eerst geschiedt dit door God in het geheim (eig. alleen met medeweten van God), daarna zijn er nog vele bezwaren te overwinnen en hinderpalen weg te ruimen, want een groot gedeelte van het volk draagt geen kennis van Gods wil. Nu zal er niets meer geschieden dat kwaad is; overal heerscht er vrede en rust. Ook het volk voelt zich aangenaam te moede en waar vroeger onbestemdheid was, daar heeft men nu geluk. De bevelen van den vorst zijn in overleg met het volk, zij worden getrouw nagekomen, en mocht er nog verzet zijn, zoo wordt dit door geheime maatregelen tegengegaan. God heeft

alles zoo vooruit beschikt (32). Daarna zal die vorst en zijne residentie verdwijnen, en het tijdperk „Angkårå Moerkå” breekt aan. Nu zal er regeeringloosheid zijn op het eiland Java. Vaste wetten zijn er niet, de boepati's strijden om den voorrang, en vele menschen zullen moeielijkheid en ergenis hebben. Dan wordt tot vorst verheven Eroe Tjåkrå (33), bijgenaamd Asmårå Kinkin. Hij is een afstammeling der wali's en zal tot priestervorst verheven worden (34). Hij heeft twee residentiën, één in Arabie en één te Ketouggå, gelegen tusschen de beide rivieren (Solo- en Kediri-rivier?) in Kediri (35). De vloek van God over Java wordt nu opgeheven; en het land zal zeer welvarend worden. Al de staatsdienaren zullen voor hem beven, en zijne bevelen nakomen; het volk voelt zich aangenaam te moede, want ook de belasting zal zeer weinig zijn. Aan ieder zal hij vergiffenis schenken, want zijne goedertierenheid voor het volk is zeer groot; hierom en om zijne heiligheid zal ieder tot hem spreken, als tot een vader en moeder. En niemand van het volk zal aan iets gebrek hebben, want de vorst is zeer mild, en geeft aalmoezen bij dag en bij nacht. Den bedelaars geeft hij eten, kleederen en woning; er zijn er echter niet meer dan zeven duizend, die begunstigd willen worden. En hij zal weigeren van iemand geld aan te nemen of zich schatten te verzamelen (29). Ook zal er geen leugentaal zijn, en daglooners noch andere menschen spreken geene valsche getuigenis meer. Niets wat slecht is zal er nu nog op Java gebeuren, want alle menschen zullen rein van hart zijn. De roovers zoowel bij dag als bij nacht verdwijnen. Zij bekeeren zich allen tot God, en door die verootmoediging worden zij verheven. Het geheele volk vreest door den vorst berispt te worden, en allen hebben eerbied voor hem (36).

Zoo zal de wil van den Allerhoogste zijn. En al de vorsten van den overwal zullen zich voor hem komen nederbuigen, niet omdat zij in den oorlog onderworpen zijn geworden, doch om hem de opbrengst van hun land en schatting aan te bieden. Deze opbrengst zal verdeeld worden onder het volk (37) en al de menschen in het rijk zullen daarmede begiftigd worden, zoodat er in stede van gebrek overvloed zal zijn.

Gedurende honderd jaar zullen nog twee geslachten over dat rijk regeeren; dan ontstaat er tweespalt, en het zal door een ander vervangen worden. De vorst van dit nieuwe rijk heeft zijne residentie in het midden van Oengkarang Bajoe (Oena-

rang?) (38), ten noorden van het gebergte Paleoå (de Prahoe). Nog een ander rijk zal hij hebben, te weten dat van Madura. Dit is het tijdperk „Mådjå Moeljå". Honderd jaar daarna wordt de residentie verplaatst naar het Oosten, zijnde het rijk Kapanassan (wellicht het Malangsche) ten Westen van de rivier Tjemårå. Ook dit rijk zal verdwijnen na een dertigjarig bestaan en vervangen worden door een ander, dat gelegen is ten N. O. van den berg Indrå Kilå (het Bangilsche), om op zijne beurt na 50 jaar plaats te maken voor een rijk te Tambĕlan. En als dit laatste dertig jaar bestaan zal hebben, dan zijn de honderd jaar (eig. 110) vervuld voor die drie rijken (39). Nu breekt het tijdperk „Soemendi adisati" aan (hs. d. H. noemt het Soemedang). De in dien tijd levende vorst is een afstammeling van Eroe Tjåkrå. Zijn rijk ligt ten Oosten van de rivier Ngoempak en ten Westen van Tĕmbajat (residentie Samarang); het gebergte (waarschijnlijk in de nabijheid des schrijvers) zal het tot zuidelijke grens hebben. Dit is het rijk Waringin Roeboeh, waarvan de residentie Martalåjå (Ngasartalågå) heet. De regeering van dien vorst zal zeer voorspoedig zijn, overal worden zijne bevelen geëerbiedigd. En als nu nog drie geslachten over dat rijk zullen geregeerd hebben, zoo zal de tijd van bestaan honderd jaar geweest zijn. Nu breekt voor Java weder een tijd van verwarring aan Er is geen vorst meer, daar alle boepati's zelf willen regeeren (40). Deze verwarde staat van zaken komt den Koning van Pringgi ter oore (41).

Deze nu doet een vijandelijken inval met een leger dat vanwege de menigte niet geteld kan worden. Het gedruisch, dat die krijgslieden maken gelijkt op dat, als de vloed opkomt. Al de boepati's zal hij achtereenvolgens in den strijd ontmoeten en ze allen overwinnen, want geen hunner is tegen hem bestand. Ook moeten hunne legers onderdoen voor de macht van dien vorst, want zijne kracht is als die van een stier. Geheel Java wordt ten slotte veroverd. Komen er menschen van den overwal handel drijven op Java, zoo worden zij uitgeplunderd. Met gestrengheid tegenover de inlanders heerscht die vorst over Java, en doet hun zijne overmacht gevoelen. Eenmaal 's jaars keert hij naar Pringgi terug en neemt dan een aantal huisgezinnen mede, die hij zich als schatting laat opbrengen, terwijl hij van *zijn* land menschen naar Java zendt. Deze overrompeling en onderdrukking komt eindelijk ter oore

aan den verheven vorst, den Boepati van Ngroem. Hij is zeer vertoornd en laat dadelijk zijn patih roepen. Nu zegt hij: „Patih, ik verneem daar, dat het eiland Java veroverd is geworden door de lieden van het eiland Pringgi, en dat zich daar een hunner tot vorst heeft opgeworpen. Doch deze heeft mij nog niet als zijn heer erkend, noch zijne opwachting gemaakt; bovendien brengt hij daar alles in verwarring, plundert de kooplieden uit en voert de bewoners gevankelijk weg naar Pringgi, elk jaar wel 1000 man. Het eiland Java echter is mijn eigendom. Mijne voorvaders waren het, die daar eene volkplanting gesticht hebben hebben. Maar nu hebben anderen zich zonder mijne vergunning dat land toegeeigend. Al de boepati's zijn reeds verslagen in den oorlog, en geene schatting wordt meer opgebracht. Daarom zullen wij ons tot den oorlog gereed maken. En gij, patih, vertrek onmiddellijk naar Java, neemt een groot aantal menschen mede, en verjaag die Pringgiërs. Bieden ze wederstand, zoo roei hen uit, totdat er niet een meer overblijft, en gij, kom niet terug voordat ge hen allen verdreven hebt.” De Patih rust nu aanstonds een leger uit van 400000 man, die in 2000 vaartuigen ingescheept worden (42). Hiermede gaat hij naar Java, en omringt het land aan vier zijden. In het noorden bij Tagal doet hij 100000 man ontschepen, een even groot getal te Blambangan in het oosten, te Sarisig in het zuiden en te Bantam in het westen, terwijl de 2000 vaartuigen de kusten blokkéren. Steeds komt er van Ngroem versterking, die zich bij het leger op Java aansluit. Als nu het geheele leger geland is, dan zal de verdelgingsoorlog een aanvang nemen. Alle Pringgiers zullen omkomen en hunne lijken worden in de rawa's geworpen, totdat die geheel gevuld zijn. De krijgsoperatie is als volgt. Het leger van Sarisig in het zuiden trekt oostwaarts eerst naar Karang Bollong, dan naar Rémbél, van daar naar eene plaats ten zuiden van Pånårågå, totdat het Larag Panggoel bereikt. Het leger te Blambangan trekt westwaarts, en dat van het westen oostwaarst, totdat zij bij Rémbél zich met elkander vereenigen. Ten slotte trekt het noorderleger te Tagal oostwaarts tot aan Grissé. De geheele krijgsmacht is aldus over Java verspreid. Na vele overwinningen betrekken zij hunne kwartieren. De eerste legerafdeeling vestigt zich te Dĕmak, eene andere te Cheribon, de derde te Soerabaja, de laatste te Sarisig. Over het geheele leger voeren vier boepati's met vijf patih's bevel. Ieder boepati heeft

10000 (elders 100.000) mantris, 5000 koloms (?) en 200 kliwons onder zich. Zonder nog de hulpbenden is reeds het leger vanwege het groote aantal menschen niet te tellen. Nu komen die boepati's te zamen om raad te houden; zij besluiten den vorst van Ngroem in kennis te stellen, met hunne overwinning en met de verdelging van alle Pringgiërs. Afgezanten gaan naar Ngroem, en bij hunne aankomst bieden zij de schriftelijke kennisgave van den Patih den vorst aan. Deze denkt over de zaak na, en gelast dan den gezanten naar Java terug te keeren. Na eene reis van zeven maanden komen zij behouden aan, en maken dadelijk hunne opwachting bij den Patih. Dan zullen zij zeggen: „het bevel van den vorst van Ngroem aan u, Patih, is: stel dadelijk een vorst aan over het eiland Java, en keer dan met het leger terug". De Patih sticht daarop eene residentie in Kediri, ten westen van het gebergte Sĕmpoerå, en onder den naam van Praboe Asmårengkoeng stelt hij daar eene afstammeling van het vorstelijk geslacht van Waringin Roeboeh tot koning aan. De nieuwe koning is echter nog een knaap van twaalf jaar. Hij heeft altijd rondgezworven en is onder het volk opgevoed, daarom blijft de Patih nog drie jaar op Java, om in naam des konings het land te besturen. Nu heeft de bevolking geene vrees meer, zij gevoelt zich onbekommerd. Al wat gekocht wordt is goedkoop en al wat geplant wordt groeit voorspoedig op [1]). Na ommekomst dier drie jaren vertrekt de Patih met zijn geheele leger. De Blambangansche troepen trekken het eerst op, en vereenigen zich dan te Sarisig met het hoofdleger. In drommen rukken zij nu gezamenlijk naar het westen op, en varen over den Oceaan naar Ngroem terug. Van de zuidkust vertrekken 2000 vaartuigen, en van de noordkust ook 2000, die elkander bezuiden Bantam ontmoeten, en wel aan de grens van Waringin Poelang Bawang. Vereenigd nemen zij den terugtocht aan, en bij hunne terugkomst is de vorst van Ngroem zeer verheugd hen weer te zien.

Hiermede eindigt het verhaal van de voorspellingen van Djåjå Båjå. Eenige hss. geven ons evenwel nog eene apocalyptische toegift (43). Als Java, zoo verhalen zij, nu 2100 jaar bestaan heeft, wijzen voorteekenen van allerlei aard op een na-

---

[1]) Zie allegorie no. 16.

derend einde, waarin de opstanding der dooden zal plaats hebben. In Arabië wordt een levendige oorlog gevoerd tusschen Djomah Djoedjå en Dzabbatoel Arli; beide booze geesten aan de eene, en Iman Mahdi (een toekomstig profeet) en Moekamad (ook sultan Mohammed) aan de andere zijde. Nog zullen deelnemen aan dien strijd Oemar Ibnoe, Si Marmåjå en Nabi Kilib. Het zal een verwarde strijd zijn. Djomah Djoedjå is een reus; hij reikt tot aan den hemel, een uit den grond getrokken berg is zijn wapen, en hemel en hel kan hij omvatten. Nu komt van het westen de Topak (een booze geest), hij haalt alle bergen omver en rooft ten slotte de geheele aarde weg.

IV.

Allegoriën.

De gebeurtenissen, die na Djåjå Båjå's dood op Java zullen plaats hebben, zijn zinnebeeldig voorgesteld. Het zijn beeldspraken, die de schrijver gebruikt heeft, om de overgeleverde vormen dier voorspellingen in een nieuw kleed te stellen, ten einde ze aldus als oud en eerwaardig te doen voorkomen, en ze gemakkelijker toegang tot het onontwikkelde volk te verschaffen. Waarschijnlijk later aan de voorspellingen toegevoegd, zullen zij meer gediend hebben tot symboliseren en allégoriseren, dan om letterlijk te worden opgevat. Het aantal dier zinnebeelden is 16. Te beginnen met de rijken Djenggålå, Kediri, Singåsari en Ngoerawan en te eindigen met een toekomstig vorstendom, waarin slechts geluk en welvaart zal heerschen, zijn zij achtereenvolgens toegepast op de onder n° III vermelde voorspellingen, en wel voornamenlijk op die, waarin de opkomst of ondergang van een of ander rijk plaats vond.

De eenvoudigheid, eene hoofdvoorwaarde bij de allégorie, laat wel te wenschen over, zoodat zij voor hen, die niet voldoende met de geschiedenis bekend zijn, moeielijk te begrijpen vallen. Om daarin te gemoet te komen heeft het zijn nut den loop der geschiedenis en der belangrijkste feiten uit Java's historieboeken aan te stippen; zoo doende verkrijgt de lezer een overzicht, hoe de gebeurtenissen met die allegoriën in verband moeten worden gebracht. De hoofdbron van deze verklaringen is zeker wel het daarover door Winter geschrevene, doch nog andere gegevens, vooral voor tijdperken en jaartallen, kunnen uit de reedsgenoemde hss. geput worden.

De eerste luidt.

Tjatoer rånå semoenné segårå asat.

d. i. door het oorlogvoeren gelijken de vier rijken eene opgedroogde zee; m. a. w. de vier rijken zullen zoolang oorlogvoeren totdat zij eene woestenij geworden zijn. Het zijn Djenggålå, Kediri, Singåsari en Ngoerawan (Båwerno), bijgevolg de vier hoofdrijken, waarin O. Java te dien tijde verdeeld was [1]). Door het aanhoudend oorlogvoeren zullen zij geoefende legers verkrijgen, en daar de krijg de voornaamste bezigheid der ingezetenen is, zoo zal de landbouw verwaarloosd worden, en alle vertier ophouden. Hs. III geeft als jaartal voor den ondergang van dit rijk de Tjondrå Sangkålå 1440 A. J. op. Volgens de chronologische berekening in den tekst zou het ± 1150 zijn; de anderen noemen 700 en 900. Wij kunnen echter aannemen, dat wat de drie eerste rijken betreft, zij onmiddellijk Mådjåpahit voorafgingen, en dus hun ondergang op ± 1300 A. J. moet gesteld worden.

De overleverig zegt, dat Djåjå Båjå's laatste afstammeling Djåjå Lengkårå, bij zijn dood ± 1100 A. J., het rijk onder zijne vier zonen, Soebråtå, Pårå Djåtå, Djåtå Widhå en Soewidhå verdeelde [2]), waarvan ieder een der bovengenoemde landen verkreeg. Doch veten tusschen hunne nazaten veroorzaakten na honderd jaar den ondergang dier rijken. Hierdoor geraakte tevens de kolonie, die zich reeds vroegèr in het Mådjåpahitsche neergezet had, tot meer welvaart.

2.

Een dezer rijken, Djenggålå, was zonder twijfel ook het eerste rijk, dat wegens zijne nabijheid, door de in bloei toenemende kolonie Mådjåpahit werd veroverd. Volgens de overlevering zou nu Koeda Laléjan, Djenggålå's laatste vorst, de rijksinsignes naar Padjadjaran overgebracht hebben, doch de ongerijmdheid dezer bewering is reeds aangetoond [3]). Padja-

---

[1]) De vorige rijken waren den schrijver wellicht te weinig bekend om er allegoriën van te geven.

[2]) Vergelijk de voorspelling van Djåjå Båjå, dat na hem nog twee geslachten zouden regeeren. Hageman (Gesch. v. Java dl. I blz. 9) maakt van vier vorsten melding.

[3]) Brumund (J. F. G.) Verhandel. Bat. Gen. dl. XXXIII.

djaran echter was genoeg bekend bij den Oost-Javaan om stilzwijgend voorbij te worden gegaan, te meer daar het voor den babadschrijver van O. Java iets streelends had, zulk een machtig rijk uit het alom bekende Djenggålå te doen voortkomen.

Toen nu Padjadjaran honderd jaar bestaan had, regeerde daar een vorst, Sri Paměkas genaamd. Op dezen doelt Djåjå Båjå's 2e zinnebeeld.

(Padjadjaran) gondå kéntir sěmoenné gadjah pèpèkå;

d. i. De door den stroom medegevoerde geur van den vorst van Padjadjaran gelijkt op eenen oliphant, die onbehoedzaam is, m. a. w. door de onbehoedzaamheid van den vorst van Padjadjaran wordt hij als door den stroom medegesleurd (44). Te weten: nadat genoemde Koeda Laléjan gestorven was, volgde Praboe Moending Sari hem op; daarop volgde Radja Galoe, en na dezen Praboe Moending Wangi Sri Paměkas, genaamd. Behalve verscheidene echte kinderen had Paměkas ook een' natuurlijken zoon, die Sijoeng Wannårå heette. Bij zijne geboorte voorspelden de sterrewichelaars dat hij een vijand van zijn land zou worden, zoodat zijn vader, hiervoor bevreesd, een biezen kistjen deed maken, waarin hij hem de Krawangrivier liet afzakken. Doch Kjai Boejoet vond hem en voedde den knaap op, die groot geworden zijnde uit eigen beweging te Padjadjaran terugkwam. Aan het hof werd hij echter met minachting behandeld, waarop Sijoeng Wannårå, hierover wraak willende nemen, eene ijzeren ark liet bouwen, en zijn vader overhaalde, daarin tot herkrijging zijner jeugd plaats te nemen. De vorst voldeed hieraan, maar werd nu door zijnen zoon in die ark opgesloten, waarna hij hem eveneens de Krawangrivier liet afzakken tot aan de plaats, waar Sijoeng Wannårå en zijne makkers hunne hutten gebouwd hadden. De onbehoedzaamheid van den vorst wordt nu hier bij een achteloozen oliphant vergeleken (liman pèpèkå), terwijl gondå kéntir wijst op de omstandigheid dat Padjadjaran beroemde vorst, Moending Wangi, de Krawangrivier afdrijft (44).

3.

De oudste der echte zonen van Sri Paměkas was Tandhoeran, die door het verraad van zijn stiefbroeder Sijoeng Wannårå

genoodzaakt was de vlucht te nemen. De overlevering laat hem het rijk Mådjåpahit stichten.

Over dit land nu hebben vijf, volgens andere kronieken 6, 7 of 8 vorsten geregeerd, waarvan de laatste, wiens naam reeds vroeger is genoemd, de machtigste was. Op hem heeft dan ook de 3e allegorie betrekking.

Matjan galak sĕmoennĕ tjoerigå kĕntoel.

d. i. de ongetemde tijger gelijkt op een stompen kris, m. a. w. het volk van den vreesinboezemenden vorst heeft den moed verloren; zij kunnen niet meer aanvallen, en de omliggende rijken de scherpte des zwaards doen gevoelen. Zijn leger was wel onoverwinnelijk, doch toen hij naderhand in macht te kort schoot voor den vijand, had hij zoodanig alle vassalen en bloedverwanten tegen zich ingenomen, dat op hunne hulp niet meer te rekenen viel. Een gevolg hiervan was, dat vijandige en naar onafhankelijkheid strevende vassalen hem de scherpte van hun zwaard deden gevoelen, waardoor ten slotte het rijk Mådjåpahit door de oproerige boepati's, die de godsdienst als schild gebruikten, doch voornamelijk door zwakte en wanbestuur in elkander stortte (46). De laatste vorst werd vermoord of redde zich door de vlucht, zoodat het land in handen der voormalige leenheeren viel, die nu eenigen tijd zelfstandig konden heerschen.

4.

Van deze verschillenden verhief die van Dĕmak, Kjai gĕdé, later Sultan Raden Patah zich boven zijne mede-boepati's. Zijn gebied strekte zich welhaast uit van Cheribon tot Pasoeroean; in Oost-Java hielden nog de vluchtelingen van het Mådjåpahitsche rijk stand, en de aan de zuidkust grenzende landen namen geen deel aan de gebeurtenissen van dien tijd. De oorlogen, die Raden Patah in vereeniging met andere boepati's voerde tegen zijne nog niet Islamitisch geworden landgenoten, gaf aanleiding tot het 4e zinnebeeld.

Tjangkråmå poetoeng kang watang
of
Loenga prang poetoeng watangngé.

d. i. ten oorlog trekkende breekt zijne speer, m. a. w. toen de sultan van Dĕmak oorlog voerde met Mådjåpahit, sneuvelden velen van zijne medgezellen. In dien dusgenaamden godsdienstoorlog namelijk riep Raden Patah al de dipati's van Java om

zich heen. De **watang** heeft betrekking op de wali's, zijne medgezellen. Doch daar in dien oorlog velen dezer lieden omkwamen, hetzij in den strijd, hetzij door ziekte, zoo wordt dit ongeval bij eene gebroken speer vergeleken (47).

De vorst van Pengging in Midden-Javà was met eene dochter van den laatsten vorst van Mådjåpahit getrouwd, en had dus meer recht op den troon, doch Raden Patah liet hem vermoorden, zoodat de zoon van eerstgenoemde, Sabranglor, en na hem diens zoon Pangeran Trangånå of Bintårå de opvolgers waren. Deze werd te Soerabaja vermoord, waarop eene verbrokkeling van het Dĕmaksche rijk plaats had. Mas Karèbèt, eerst Djåkå, later Kjai gĕdé Tingkir, een zoon van den vermoorden vorst van Pengging, en gehuwd met de dochter van Trangggånå werd vorst van Pengging, nu Padjang genoemd, en verkreeg de rijkssieraden, waardoor hij een zeker gezag over zijne mede-boepati's bekwam.

5

Nadat hij de heerschappij verkregen had, over de landstreken, die vroeger aan Dĕmak onderhoorig waren, deed hij in al zijne grootheid eenen tocht naar Grissé, vooreerst om den daar aanwezigen priester als hoofd der godsdienst te begroeten, ten anderen om zich door hem als vorst van Java te laten bevestigen. Met terugblik op dezen tocht en op de korte regeering van Padjang's vorst doelt het 5e zinnebeeld.

Kĕkésahan datan kongsi, babasahan kasĕlak kampoehé bĕdah.

d. i. zijne regeering (loopbaan) als vorst zal niet van langen duur zijn, want plotseling scheuren zijne staatsie-kleederen; m. a. w. de regeering van den vorst van Padjang zal niet lang duren, want spoedig zal zijn rijk veroverd worden (48). Het rijk Padjang bestond dan ook niet lang, want een vassaal van Padjangs vorst, Ingabéhi Soetå Widjåja, bijgenaamd Sénopati, scheurde zich van dat rijk af, en werd, onder den naam Kjai gĕdé mataram, heer van de landstreek Mataram.

6.

Padjang zelf kwam langzamerhand geheel onder Mataram, waarheen nu ook de rijks-insignes werden overgebracht.

Over Sénopati is hierboven reeds een en ander gezegd. Daarop, op zijne verovering van Padjang en op zijne vroomheid doelt:

Soerå kalpå sĕmoenné lintang sinnipat.

d. i. door zijne dapperheid en zijne deugd gelijkt hij op eene ster, die bij dag gezien wordt (morgenster); m. a. w. Panembahan Sénopati, boven al zijne tijdgenooten uitmuntende in dapperheid en in deugd, gelijkt op eene ster die nog schittert, als de glans van de anderen reeds voor het zonlicht verbleekt is. Dapper was hij in den strijd; men zag dit aan zijne verovering van Padjang, en vroomheid werd hem toegekend, dewijl hij, daar hij slechts een klein leger bezat, op de hulp van God vertrouwde en daardoor dan ook de overwinning verkreeg. Sénopati, de stichter van het rijk Mataram, stierf in 1601, waardoor een felle krijg tusschen Dĕmak en Mataram ontstond, willende het eerste rijk weder de suprematie over Java terug erlangen. Alle omliggende staatjes trokken partij totdat ten laatste Dĕmak door het Mataramsche leger ingesloten, doch afgeslagen werd. Senopati namelijk had twee zonen Pangeran Poegĕr en Mas Djolang, waarvan de oudste, Poegĕr, over Dĕmak regeerde, toen Mas Djolang in Mataram op den troon kwam. De uitgebroken oorlog was dus een broederkrijg, die echter door de verovering van Dĕmak en verbanning van Poegĕr in 1604 eindigde. Mas Djolang (49) en na hem in 1613 sultan Ågoeng (†1646) werden nu alleenheerschers over Java. Op deze twee vorsten heeft het

7e

zinnebeeld betrekking.

Kĕmbang sémpol sĕmoenné Satrija sĕrban
of
Kĕmbang sémpol sĕmoenné lĕbé kĕkĕtoe.

d. i. de beide Sémpolbloemen gelijken op priesters, die de godsdienst beoefenen (50), m. a. w. gelijk aan twee sémpolbloemen zijn de twee vorsten, die de godsdienst handhaven. Want niettegenstaande hunne onophoudelijke oorlogen verzuimden zij niet, zich ook met godsdienstzaken te bemoeien. De geschiedenis van Sultan Agoeng is genoeg bekend uit zijne oorlogen met de Compagnie. Zijn opvolger was Praboe Adhi Mataram, die het eerst den titel Mangkoerat aannam (1646 A. D.). Hij wordt ons afge-

maald als een bijzonder wreed vorst. De moorden, die hij liet begaan, waren talloos; een opstand, waarvan Troenå Djåjå de ziel uitmaakte, was hiervan het gevolg. De troepen der Compagnie, door den sultan te hulp geroepen, versloegen wel de opstandelingen (1677), doch Troenå Djåjå zond eene legerafdeeling uit zijne residentie Kediri naar Mataram, waarop de sultan de vlucht nam. Hierop zinspeelt

8.

Kalpå sroe sĕmoenné kenåkå poetoeng

of

Soennan soemaré tĕgal, kalpå sroe kĕnåkå poetoeng, adĕggé soenan mangkoerat.

d. i. de hartstochtelijke boetvaardigheid van Soenan Mangkoerat gelijkt op een afgebroken nagel, m. a. w. de Soenan Mangkoerat, die te Tegalaroem begraven ligt, verloor niettegenstaande zijne aanhoudende boetedoeningen alle hoop op hulp en redding.

Te weten: Mangkoerat, die naar het Banjoemasche gevlucht was, bemerkte al spoedig dat hij noch van de Compagnie, noch van eenig boepati meer bijstand te hopen had. Kort daarop overleed hij, en liet nu zijn zoon, den Kroonprins, beloven, hem op eene plaats te begraven waar geurig land was. Zijn lijk werd daarop te Pasarejan bij Tagal begraven, van daar dat hij den naam van Sultan Tagalaroem verkreeg (1677). Eene laatste raadgeving van den Sultan aan zijnen zoon was om de hulp der Compagnie in te roepen tot herovering van zijn verloren rijk. Hij deed zulks en werd onder den naam van Amangkoerat I tot Sultan uitgeroepen (1677).

9.

De omzwervingen van Amangkoerat met zijnen vader, en na diens dood met zijn lijk, worden door de volgende allegorie uitgedrukt:

Lajon kéli sĕmoenné satrijå brongtå.

d. i. gelijk een lijk, dat met den stroom mededrijft, is de ouderlievende vorstenzoon. m. a. w. zooals een lijk zich laat medevoeren, zoo volgt zonder tegenspraak Amangkoerat I zijnen vader Sultan Tagalaroem (51).

10.

Nog twee jaren duurde het alvorens de opstandelingen verdreven waren, en nog twee, voordat de rust genoegzaam hersteld was. Amangkoerat I, onder wien de opstand van Soeråpati plaats had, stierf in 1703 (A.D.). Na eenig geschil over de opvolging werd de broeder des overledenen, Poegĕr, met den titel van Pakoe Boewånå I op den troon geplaatst. Deze was echter reeds vrij bejaard, en hierop zinspeelt

Kakĕndĕng semoenning lambang, kĕnjå moesonni lĕmbah

of

Goenoeng kĕndĕng sĕmoenné kĕnjå moesonni.

d. i. de bergketen gelijkt op eene maagd die kapas zuivert (kaardt). m. a. w. de handelingen van den vorst, bij zijne troonsbeklimming reeds oud van dagen (bergketen), gelijken op die van een kind. Het kaarden of kapas zuiveren namelijk wordt aan kinderen opgedragen, en daar deze gaarne hunnen tijd verbeuzelen, zoo wordt ook Pakoe Boewånå I bij zulk een kind vergeleken. Met dat al bleef hij nog 16 jaar aan de regeering en liet in 1619 aan zijnen oudsten zoon Amangkoerat II het rijk na, dat nu volkomen rustig was. Zijne kortstondige en onbelangrijke regeering wordt teruggegeven door

11.

Rårå 'nglikassi loenggadoeng

of

Loenggadoeng sĕmoenné rårå nglikassi (52).

d. i. de loot van de gadoengplant gelijkt op eene maagd die haspelt (die garen op den haspel windt); m. a. w. De handelingen van Amangkoerat II bepalen zich tot het bevredigen zijner zinnen.

Deze allegorie dient min of meer in tegenstelling met de vorige. De handelingen van den vorst, hoewel vastberaden en schrander, wegen niet op tegen de moeilijkheden, veroorzaakt door zijne voorliefde voor het vrouwelijk geslacht. Bijzonderheden worden hierover echter niet medegedeeld. In 1719 op den troon gekomen, werd hem het rijk door verscheidene prinsen van den bloede betwist, totdat in 1720 de Compagnie ter hulpe kwam.

Door de gevangenneming van Poerå Båjå in 1723 eindigden deze verwikkelingen, en tot zijn dood in 1727 kon nu Amangkoerat II in vrede regeeren.

12.

Zijn zoon Pakoe Boewånå II volgde hem op. Eerst onder voogdij, daarna zelf regeerende, deed hij zich in den beginne als dapper en onversaagd kennen, doch allerlei ongelukken troffen hem, waartoe de tijdsomstandigheden ook ruimschoots het hunne bijbrachten. Vooreerst de twist met zijn meer in aanzien zijnde broeder Mangkoe Boemi, daarna de na den bekenden Bataviaschen moord in 1740 gevluchte Chinezen, waarvan velen tot het mohammedaansch geloof overgingen en zich onder de bevelen van Pakoe Boewånå stelden, om de Compagnie uit de strandposten te verdrijven. Werkelijk gingen zij tot vijandelijkheden over. Met behulp echter van den pangeran van Madoera werden de troepen van Pakoe Boewånå, door Compagnie's krijgsvolk verslagen, doch de vorst zelf weder als vriend aangenomen tegen afstand van al de landen aan het noorderstrand gelegen (1741). De Chinezen ziende, dat zij door Matarams vorst verlaten waren, verdreven hem uit Kartå-Soerå. Op zijn verzoek kwam de Compagnie weder te hulp, waarna hij na een aantal verwikkelingen en gevechten in 1743 weder op den troon geplaatst werd.

Op een en ander doelt de allegorie:

Gadjah amĕtå sĕmoenné tĕngoe lĕlaken.

d. i. de woedende oliphant gelijkt op eene zich parende bladluis; m. a. w. de door alle boepati's gevreesde Pakoe Boewånå II verzoekt, in nood geraakt zijnde, hulp aan anderen, en zooals de eene bladluis met de andere paart, vereenigt hij zijne strijdkrachten met de hunnen.

13.

Dan door de herstelling van Pakoe Boewånå II waren de onlusten nog niet gedaan. Nog steeds verzette zich Mangkoe Boemi met een aanhang van Javanen en Chinezen tegen zijnen wettigen vorst, doch toen deze in 1749 overleed en hij bij laatste beschikking vrijwillig afstand gedaan had aan de Compagnie van alle zijne rechten op den troon van Mataram, stelde de Compagnie Pakoe Boewånå III als wettigen erfgenaam van

den overleden vorst en tot heer van Mataram aan. Daar evenwel de twist met Mangkoe Boemi hiermede niet geëindigd was, en deze steeds doorging met onrust te stoken, verdeelde de Compagnie het Mataramsche rijk in twee deelen Soerakarta en Djokjokarta (1755). Hierop hebben de drie volgende zinnebeelden betrekking.

1o. Pandji roro sĕmoenné Padjang Mataram.

d. i. als twee verschillende vaandels zijn Padjang en Mataram: m. a. w. de rijken Padjang en Mataram, of wel Djokjokarta en Soerakarta verkrijgen ieder een afzonderlijk vorst.

2o. Rårå ngangsoe anoetoetti, kenjå pidjĕr atoekar,

of

Rårå ngangsoe, rondå roro noetoetti, pidjĕr atoekar.

d. i. de maagden putten water, twee weduwen verontrusten haar, en denken om niets anders dan om met haar te twisten.

3o. Rondå ngangsonni, loro loro anoetoetti, pådå atoekar.

d. i. er zijn twee weduwen, beiden verontrusten en bestoken elkander (53).

De 2e heeft betrekking op de vlucht van Mangkoe Negårå of Mas Saïd, die eerst met Mangkoe Boemi vereenigd, daarna zijn vijand werd, en voor hem vluchten moest. Solo en Djokjo worden hier bij weduwen en de edellieden, die uit het land gevlucht zijn, doch achtervolgd worden, bij maagden vergeleken. De 3e doelt op de vijandschap tusschen Pakoe Boewånå III en Mangkoe Boemi, die beiden bij weduwen worden vergeleken.

14.

Met deze splitsing was de rust op Java voor een tijd lang hersteld. Pakoe Boewånå III stierf in 1788 en werd opgevolgd door Pakoe Boewånå IV. Bij de gedurende zijne regeering gewichtige gebeurtenissen, die te Batavia voorvielen, vond men geene gelegenheid aan Mataram te denken, waar beide Sultans eene vrij dubbelzinnige houding aangenomen hadden. Door Daendel's gewapende tusschenkomst en door de afzetting van Djokjo's Sulan in 1810 werd wel eene uitbarsting voorkomen, doch toen in het volgende jaar de beide Sultans de kans

schoon zagen, verbonden zij zich om met behulp der Sipoys de Europeanen te verdrijven; de aanslag mislukte en de als zoodanig aangewezen hoofdleider Mangkoe Boemi werd verbannen. Hierop doelt

Tan kobĕr apapaès amangoen sinjdjang (54)

d. i. er is geen gelegenheid om de sarong aan te doen of te rangschikken; m. a. w. wegens de vele verwikkelingen ontbreekt de gelegenheid de zaken des lands te regelen.

Die regeling van zaken bleven commissarissen-generaal voorbehouden. De wensch van Matarams vorsten om zich onafhankelijk te maken duurde niettemin voort, waardoor ten laatste onder Dipå Negårå, dat wat jaren lang bij wenschen gebleven was, tot handelingen overging. De daaruit voortvloeiende oorlog doet ons de

14e

allegorie kennen.

Prabtanné kăkålå bĕndoe ing Samarang lan Tĕmbajat.

of

Kålå bĕndoe sĕmoenné Samarang lan Tĕmbajat.

d. i. door den toorn (van Dipå Negårå) brak de oorlog tusschen de Hollanders en Javanen uit. Samarang wordt hier bij de Hollanders en Tĕmbajat bij de Javanen vergeleken. Dit Tĕmbajat echter niet te verwarren met het rijk Waringin Roeboeh, waarvan hierboven gesproken werd.

De allegorien voor de werkelijk plaats gehad hebbende feiten nemen hiermede een einde.

De

15e

Tandjoeng Poetih semoenné poedak sinoempat.

d. i. de witte lanspunt (of hij, die een rein hart heeft) gelijkt eene nog niet ontloken poedakbloem, doelt wellicht op het einde der verwarring, die, volgens de profetie, na Dipå Negårå ontstaan zoude. Over Tandjoeng Poetih is bereids een en ander gezegd, en over de onzekerheid die bestaat of deze dezelfde is als Eroe Tjåkrå. Zie men de aanteekening no 27.

Waarschijnlijk heeft de eerste opsteller dezer geschriften bedoeld dat de

16e

allegorie op Eroe Tjåkrå moet slaan.

Zij luidt:

Gandroeng gandroeng ing loeloeroeng, andoeloe gĕloeng kĕkĕndon, kris paroeng tanpå karjå, ĕdollĕn toekoknå oelĕngngoelĕng tjampoer bawoer

of

Gandroeng gandroeng loeroeng gĕdé, doeloe gĕloeng kĕkĕndonan, kris paroeng oeroepnå oelĕngngoelĕng tjampoer bawoer, ér goelå loemakjeng karjå.

d. i. langzaam (uit verliefdheid) gaat men over den grooten weg, alleenlijk oogen hebbende voor de losgeraakte haarwrong (de loshangende haren der vrouwen). De krissen hebben geene waarde meer, en zijn ook tot niets nut; men houdt zich slechts bezig met onder elkander bloemen te koopen en te verkoopen.

Deze gouden eeuw zal dus waarschijnlijk na honderd jaar aanbreken. Het zal een zeer voorspoedige tijd zijn, waarin geene ongeregeldheden, slechts overal vreugde zal geschieden. En zoo sommigen dan ook al verdriet hebben, het zal minder zijn uit angst voor rustverstoring, dan wel omdat hunne liefde voor het schoone geslacht niet op eene hun bevredigende wijze wordt beantwoord.

V.

Een onderzoek naar den schrijver dier voorspellingen, en den tijd waarin zij geboekt zijn, zoomede naar de waarde, die deze geschriften voor de inlandsche bevolking hebben, kan tot besluit hier nog eene plaats vinden. Wij hebben reeds gezien dat aan Djåjå Båjå, zoo als de overlevering die ± 1000 A. J. te Dåhå laat leven, de alom bekende profetiën niet kunnen toegeschreven worden. De samenstelling daarvan heeft later plaats gehad, en enkele uitdrukkingen geven ons een leiddraad aan de hand om dien tijd te bepalen.

Vooreerst wordt er steeds gewag gemaakt van het betalen der belasting in pitjis. Hageman in zijne Geschiedenis van Java meldt hierover (Dl. I, blz. 114): „De eerste koperen inlandsche muntstukken of duiten werden op Java in 1590 te Bantam door de „Chinezen ingevoerd. In 1659 werden deze duiten — pitjis genaamd — eerst te Mataram bekend.” Dat de Chinezen die

reeds veel eerder dan 1590 ingevoerd hebben is waarschijnlijk, doch tevens is het mogelijk dat zij niet vóór 1659 in Mataram, en dus tijdens de regeering van sultan Tegalaroem ingevoerd werden. De schrijver heeft dus na dien tijd geleefd, en hiervoor pleit ook, dat er gewag gemaakt wordt van de komst der na-koda's (de Hollanders) op Java.

De voorspellingen en allegoriën volgen verder elkander geschiedkundig op, doch de eersten verliezen hun historisch karakter na de opsomming der vier vorsten die tot 1749 over Mataram geregeerd hebben. Dan, zeggen de schrijvers, komt er een tijd van verwarring, hetgeen in hunne geschriften niet het minst merkbaar is. De allegoriën loopen door tot op den opstand van Dipå Negårå, zoo men althans het zinnebeeld: „Door zijn toorn brak de oorlog tusschen Samarang en Tĕmbajat uit„ met den uitlegger op Dipå Negårå wil toepassen Men zou dus de vervaardiging dezer geschriften ± 1828 A. D. kunnen stellen, zoo niet Raffles (al is het dan ook ter loops) bereids melding van Djåjå Båjå's profetieën gemaakt had, waaruit wij kunnen opmaken dat zij in het begin dezer eeuw reeds bestonden. Bij gevolg had de samenstelling plaats vóór het laatst der vorige eeuw, doch na den tijd, dat er een viertal vorsten over Mataram geregeerd hadden. Waarschijnlijk leefde de schrijver in eene periode, dat groote rampen het Mataramsche rijk troffen, en regeeringloosheid en verwarring algemeen was. Het verlangen naar een verlosser uit al die elende vloeide daaruit voort, zoodat ter wille van de bevolking de schrijver na een zeker aantal jaren, een vorst doet optreden onder den naam van Si Tandjoeng Poetih, die aan al de bekommernis, waaronder het volk gebukt ging, een einde zou maken. Door deze gegevens wordt ons de tijd tusschen 1740 en 1755 A.D van zelf aangewezen. In dat jaar had de splitsing van Mataram in twee rijken plaats, en kwam daardoor aan de verwarring voor eenigen tijd een einde. De allegorie voor Pakoe Boewånå IV en Dipå Negårå zijn dus naderhand daaraan toegevoegd, om tijdens den opstand van 1825 aan de apocalypse bruikbaarheid te geven en gezag bij te zetten. Ook hieruit kan de verwarring verklaard worden, die omtrent de profeten der toekomst, de beide Ratoe's adil Si Tandjoeng Poetih en Eroe Tjåkrå heerscht. Immers men verwachtte Tandjoeng Poetih als rusthersteller in het midden der vorige eeuw, en Eroe Tjåkrå een honderd jaar later, doch daar eerst-

genoemde tot nu toe op zich laat wachten, zijn ook de gevoelens verdeeld, wie van deze twee het eerst aan de beurt ligt als vorst op te treden. Sommigen meenen dat Tandjoeng Poetih nog komen moet, anderen dat hij reeds geleefd heeft. Vrij zeker kunnen wij derhalve bepalen, dat de handschriften over de voorspellingen en allegoriën, voor zoover die in onze handen gekomen zijn, het produkt zijn van het vernuft van twee schrijvers, de een levende ± 1750 A.D., de ander ± 1828 A.D., waarvan gene, hoewel de beide ratoe's adil hebbende ontworpen, zich meer Si Tandjoeng Poetih, en de tweede Eroe Tjåkrå als naaste verlosser dacht.

Dat de eerste ontwerper Djåjå Båjå als voorspeller dezer gebeurtenissen heeft aangewezen, en aan dien denkbeeldigen vorst eene levensbeschrijving heeft vastgeknoopt, behoeft ons niet te verwonderen. Om eene profetie of wet gezag onder het volk te doen verkrijgen, heeft men ook andere profeten of wetgevers denzelfden kunstgreep laten gebruiken. Eenigszins met de geschiedenis van Java bekend, heeft de schrijver daarvan zoo goed mogelijk partij getrokken; en zoo hij al andere bescheiden geraadpleegd heeft, zoo hebben deze door tijdrekenkundige juistheid zeker niet uitgeblonken. De schrijver zelf was een geloovig Islamiet, bekend met de Mohammedaansche démonologie, was waarschijnlijk hadji en van goede afkomst (55). De vorst van Ngroem is naar zijne voorstelling de eigenaar van Java. Van dat Ngroem wordt, als eenmaal alles verkeerd uitloopt, hulp verwacht. Zijn vorst zal Java tot grooten bloei brengen, en de menschen eensgezind doen leven, totdat ten slotte Java van de aarde, of liever de geheele aarde zelf verdwijnt. Zulk eene leer, gepaard met verhalen van profeten en duivels vond in een tijd, dat niemand zekerheid had, of de volgende dag hem nog onder de levenden zou vinden gereeden ingang bij het volk. De onkunde en daaruit voortvloeiende lichtgeloovigheid van de bevolking had haar hoogste toppunt bereikt. Men dacht slechts, gedurende die aanhoudende verwikkelingen en oorlogen, om het vege lijf te bergen, en de luttele have te bewaren. Troostrijke woorden, nuttige vermaningen, opwekken tot of versterking in het geloof, en ten slotte het wijzen op een aanstaand verlosser, waren even zoo vele zaken, die door de hoofden en bevolking gretig werden aangehoord, en waarmede de berichtgevers en voorspellers hun voordeel wisten te doen.

Waarschijnlijk datéren uit dien tijd nog een aantal andere godsdienstige geschriften, waarvan sommigen in een even eerbiedwaardig kleed zijn gestoken als het verhaal van Djåjå Båjå. Trots al die geschriften kan men aannemen, dat Java in het midden en in het laatst der vorige eeuw door zedenbederf en politieke misslagen in het diepst verval verkeerde, en zonder twijfel hebben die geschriften, hoe buitensporig somwijlen ook, het hunne bijgebracht om de bevolking vatbaar te maken voor de sedert het begin dezer eeuw allengskens meerdere verspreide beschaving.

Uit het bovenstaande valt al licht op te maken dat de schrijver in den omtrek van Kartå-Soerå of Soerå Kartå gewoond heeft. Een drietal bewijzen kunnen hier nog voor aangehaald worden. Vooreerst dat de taal der handschriften met die van Midden-Java overeenkomt. Ten andere, dat bij de voorspellingen en allégoriën dat gedeelte van het Mataramsche rijk, waarvan na de splitsing Pakoe Boewåna vorst werd, het meest behandeld is. Ten slotte eindelijk zegt de schrijver zelf, dat het gebergte, in welks nabijheid hij zijn verhaal te boek stelde, de zuidgrens van het rijk Waringin Roeboeh zal uitmaken; volgens de bepaling der N. O. en W. grens zal dit wel het Oengarang-gebergte geweest zijn. Deze kwestie doet ook minder ter zake; van meer belang is het te weten welke waarde thans nog aan die geschriften toegekend worden. Dat, algemeen gesproken, de Javaan zeer gehecht is aan al wat uit vroeger tijd mondeling of schriftelijk tot hem komt, is genoeg bekend. Onder de hoofden heeft zich ongemerkt eene liberale partij gevormd, die, in tegenoverstelling der behouders, menige ook huishoudelijke gewoonte der Europeanen hebben overgenomen, en belangstelling, hoe veel te minder dan afkeer toonen van wat werkelijk tot voordeel van hun eiland en tot nut der bevolking strekt Waar is het, dat nog niet velen die nieuwe richting aankleven, doch zij, die met het oude gebroken hebben, betuigen, althans uiterlijk, hunne ingenomenheid met Europesche toestanden, en ware het niet, dat de adat zulk een groote rol in de javaansche maatschappij vervulde, wellicht zou dan al menigeen zijne woorden met bewijzen staven. Niet alzoo met de bevolking. Deze kan men in twee soorten splitsen, de eerste wier kennis van het mohammedanisme zich tot de woorden Allah en Islam bepaalt, en ook van hunne eigene geschiedenis en letterkunde nooit gehoord hebben; de andere, en dit vooral in de nabijheid der kusten of van eenige provincie

of distriktsstad, die eenige godsdienst-ceremoniën kennen, en met graagte luisteren naar het lezen der babads of andere letterkundige of theologische boeken. Hoe velen hunner echter, zoowel priaji's als andere lieden, begrijpen wat ze lezen? De meesten luisteren naar de klanken der woorden; indien de tĕmbang hun beveelt, neuriën zij gedachteloos door, zonder zich veel om den inhoud te bekommeren. Van daar dan ook dat de meeste lezers wel alles lezen wat zij machtig kunnen worden, doch zoo de geschiedenis hun niet tevens uit de wajangvertooning bekend is, zijn zij na de lezing nagenoeg nog even ver als bij het begin. Geldt dit voor lichte lectuur, nog veel meer is dit het geval waar allegoriën of duistere taal nadenken vereischt. Het neuriën (måtjå) dient meer tot tijdverdrijf dan wel tot onderricht. Zoo ook met de geschriften over Djåjå Båjå en dergelijken. Zoo zij ze al lezen, doen zij het gedachteloos, en weinigen, die er wat van bewaren. Eerst dan maken zij er voor goed kennis mede, wanneer een priester of geestdrijver zulk een geschrift noodig heeft, om daarmede de bevolking voor zijne plannen te winnen. En zoo zal dan ook nimmer het volk eene of andere voorspelling tot banier gebruiken, zoo niet een eerzuchtige die voorspelling tot het bereiken van zijn doel noodig oordeelt. Wellicht dat Djåjå Båjå's geschriften nog nu en dan gebruikt zullen worden tot vergoelijking van eenen opstand, doch het zal niet de bevolking zijn, die zich daartoe voelt aangedrongen. Andere hefboomen komen daarbij in beweging. De bevolking zelf blijft lijdelijk, en zoo zij partij moest kiezen, het zou zijn voor den vreemdeling, die haar helpt en beschermt tegen willekeur van eigen hoofden. Populair is nooit een opstand geweest; de bevolking deed mede ten gevolge van dwang of op hoop van buit te behalen, nimmer uit overtuiging. De geschiedenis van Java van de vroegste tijden tot nu toe is daar om dit te bewijzen. Kortom, zoo een dezer voorspellingen, met name van Tandjoeng Poetih en Eroe Tjåkrå niet dienen tot bevordering der oogmerken van een opstandeling van hoogen rang, dan zullen ook Djåjå Båjå's profetieën, zelfs al ware dit geschrift een volksleesboek geworden, nimmer aan het volk aanleiding tot verzet geven.

1871. J. A. B. Wiselius.

AANTEEKENINGEN.

---

(1) Allegorien, zinnebeelden, apocalypsen enz. worden in het javaansch uitgedrukt door: ilafat, pasemon, pralambang, ibarat, sasmitå, djongkå, samar, gaib, enz.

Ilafat is eene geestverschijning in den droom, die aangemerkt wordt als de stem van God.

Pasemon is een voorteeken, waardoor iemand aangemoedigd of teruggehouden wordt, datgene wat hij zich voorgesteld had te doen. Ook zinnebeeld, allegorie = sasmitå.

Pralambangs zijn visioenen of verschijningen, die veroorzaakt worden door de geheime krachten der natuur. Die visioenen hebben immer op het toekomende betrekking, als zoodanig kan dit woord dus door voorspelling vertaald worden of wel door zinspeling op toekomende gebeurtenissen.

Ibarat of Oepåmå is eene verklaring, gelijkenis, eene beteekenis door zinspeling.

Djongkå, de voorspelling van bepaalde tijden en gebeurtenissen.

Samar, gaib enz., al hetgeen verborgen is.

De profetieën zijn van tweederlei aard; de bij Dr. d. H. vermeldde zou ik pralambangs, die bij Winter echter pasemons noemen.

(2) De Tjondrå Sangkålå is de uitdrukking van een jaartal, door zekere daartoe gebruikelijke woorden.

(3) Het hs. van Dr. de H., en hs. I vermelden dat deze 4 rijken bestonden, voor dat de profetieën van Djåjå Båjå een aanvang namen. Hs. II en III echter, zoo ook Winter, doen die rijken onmiddellijk na den ondergang van Dåhå opkomen. Het laatste schijnt de waarheid meer nabij te komen dan het eerste. Men vergelijke hierover de profetieën en allegoriën.

(4) Anderen geven op 9 windoe's of 72 jaar. Wij hebben

hier natuurlijk te denken aan de suprematie van Mådjåpahit onder zijn zeven vorsten. Als ondergeschikt rijk heeft het langer bestaan.

De ongerijmdheid, dat Mådjåpahit door vluchtelingen uit Padjadjaran zou zijn gesticht, is reeds genoegzaam aangetoond.

(5) Zonder twijfel bestonden de Indische kolonisten zoo niet uitsluitend, dan toch verreweg voor het grootst gedeelte uit navolgers van Boeddha. Doch daar het Boeddhismus steeds terugkeerde tot Brahminische uiterlijkheden, vooral zichtbaar in het beeld- en symbool- werk der tempels, zoo ontsproot allicht het vermoeden, dat Boeddhistische en Brahminische kolonisten op Java naast elkander leefden. Zoo ook met de Indische epopoea, de Mahâbhârata en de Râmâyana. Weleer het uitsluitend eigendom der Brahminen, was het den Boeddhisten verboden, die liederen te bewaren. Later toen de gemeenschap met vóór-Indië niet meer zoo levendig was als in het eerste tijdperk der uitwijking, hebben de Boeddhisten ook deze heilige zaken van de Brâhminen overgenomen, en zoo vinden wij in Kediri, de tafreelen uit die liederen op de muren van gewijde gebouwen gebeeldhouwd.

(6) Elders wordt hij Brahmien genoemd. Dit zal echter wel Boeddhist moeten zijn. Het onderscheid tusschen Brahmien en Boeddhist weet de Javaan niet, hij gebruikt beide woorden door elkander. Wij zien evenwel hoe Djåjå Båjå aan een Boeddhistischen pandita op den berg Pandan een bezoek bracht, en hoe deze leeraar omringd was door zijne tjantriks, dat zijn: Boeddhistische leerlingen.

(7) Het boek Moesarar, soms ook verkeerdelijk Moesaral geschreven, is waarschijnlijk uit het Arabisch overgenomen, en bevat zedelessen, godsdienstige voorschriften en voorspellingen.

(8) Zie hs. II; ook vermeld in hs. d. H. De aldaar op blz. 176 bovenaan voorkomende woorden tekki en sĕmeddi beteekenen: als kluizenaar leven. Wingit bet. „zich in eene houding bevinden van volkomen dévotie en onderwerping aan Gods beschikking”, van daar „eerbiedig.”

Argoelå is een bloem, wellicht gelijk ragoelå.

(9) Gelijk bekend is, verstaat de Javaan door het rijk Ngroem Europeesch en Aziatische Turkijë en het noordelijk gedeelte van Arabië.

Het hier bedoelde bezoek wordt in hs. d. H. slechts ter loops, doch in hs. II en III uitvoeriger verhaald. De schrijver heeft

hier waarschijnlijk willen zinspelen op de eerste inmenging der Arabieren in Javasche aangelegenheden.

(10) Sråmå is hetzelfde als tåpå. Ngåsråmå beteekent „als kluizenaar leven."

(11) Hiermede begint de zang Asmårå dånå, vermeld in hs. d. H. blz. 176 regel 5 v. b. Het verhaal van Djåjå Båjå's geleerdheid en voorspellingskunst, opgehelderd door eenige (nader te behandelen) pasemons, loopt door tot op de volgende blz. De andere hss. zijn hierin minder uitvoerig. De in dr. d. H.'s hs. voorkomende uitdrukking „elmoe råså sasmitå", kan vertaald worden door „de leer van het verborgene." Eene andere daar voorkomende zinsnede is „Argoelå loemakjeng kardi" d. i. zooals de argoelåbloem open en dicht gaat, zoo ging ook het werk; m. a. w. er was schier geen werk.

Soebågå kistawengngrat is moeielijk te vertalen; soebågå moet soembågå zijn, en beteekent „fraai" soms ook „talisman"; kistawi?

Sajoet parang moekå takoet; in dezen zin beteekent parang moekå bevreesd zijn.

In den volgenden regel „kawas padan sosikkengngrat, is padan = kĕdjĕm en sosik = overdenken.

(12) hs. d. H. blz. 177 r. 14; sadoe = samar = in 't verborgen handelen; santå = tĕtĕp = zeker, zeker zijn, boedjå = overleggen. — Dj. B. namenlijk dacht door de pandita niet herkend te worden, omdat hij alleen en niet met gevolg kwam.

Tami = tamoe, van daar katamijan.

(13) Te weten: de achtste die naderhand als symbool voor eene voorspelling zou gebruikt worden.

(14) Moedjar zijn seroenibloemen.

Kadjar; de bladen hiervan dienen even als van de koedoe kras tot geneesmiddel tegen wormen bij kinderen. Ook worden ze wel tot schuiving met de opium vermengd.

Sarimpang = een tros.

Pitrah bras is gewoonlijk vijf katti's.

hs. d. H. vermeldt slechts vijf soorten, de andere hss. vermelden de overige twee: hs. II noemt ook nog een handvol gĕti.

Deze zeven spijzen met Njai Endang als nº 8 kwam achtereenvolgens als pralambangs voor.

(15) Wotsari is eene andere uitdrukking voor de sĕmbah maken.

(16) Hs. d. H. verhaalt de nu volgende voorspellingen bij zang: dangdang gĕndis, de andere bij poeh sinom.

(17) Het verhaal van die vier rijken komt voor bij Winter en in hs. II en III; terwijl hs. d. H. en hs. I ze laten bestaan vóór de profetieën een aanvang nemen.

(18) De uitdrukking hiervoor is: „ana sadjronné kĕkarah ing tĕkĕnné goeroe mami„, waarmede Dj. B. bedoelt dat na hem geene incarnatie van Wisnoe meer zal plaats hebben.

(19) Het zinnebeeld van den ondergang dier rijken is; Tjatoer rânâ sĕmoenné ségârâ asat. Over de beteekenis van van deze en de volgende allegoriën zal in de IVe rubriek gehandeld worden.

(20) Hs. I meldt juist het tegendeel,

(21) De woorden kakèkat en maripat zijn hier vertaald door vroom. De Javaan namenlijk onderscheidt vier elkander opvolgende toestanden, die zich bij een godsdienstig man kunnen voordoen. 1o. kakékat, hij die de godsdienstinstellingen en de leer van den profeet beoefend heeft; 2o. tarékat, die zich gedraagt naar hetgeen hij beoefend heeft d. i. naar de leer der godsdienst; 3o. hakèkat, die steeds aan God denkt; 4o. maripat, die zich geheel van de aardsche zaken heeft losgemaakt.

Tèkat (tèkad) alleen, beteekent: besluit, bevinding, (w.d.b.) ook vroom en tèkadwardi (uit te spreken tèkawardi) de bevinding van het hart. — Tèkadwardi is een geschrift dat met het boek „Kjai Pali of papali„ de zeden en gebruiken der Javanen regelt.

(22) Hs. d. H. geeft voor het bestaan van Padjang op 35 jaar; hs. I echter 30; hs. II 9; en hs. III 9 windoes of 72 jaar. De opgave van 35 jaar komt het naast met de waarheid overeen.

(23) In hs. II wordt de eerste vorst Soerakal genoemd. De laatste vorst aldaar heet Boengâ Sempal

(24) Sakoetoe (hs. d. H. en hs. II en II) beteekent verzameling, van daar ook familieleden. Ook beteekent het eene verzameling van lieden tot een boos opzet; zamenrotten.

(25) Java heeft nu volgens h. I 1500 jaar bestaan. De schrijver bezigt hier voor 1500 karo belah, dit zal wel karo belah èwoe moeten zijn.

(26) Srakat (hs. d. H. blz. 179) bet. behoeftig,

Batjingah (badjingan?) bet.: allerlei slag van volk door elkander.

Malang mĕlandoeng bet.: dwars en overdwars, z. v. a. dubbel en dwars.

Pojang pajing is 1º kloeboekkan; 2º onrustig heen en weer gaan (van menschen.)

Banjtjol (wong banjtjol) bet.: slechte lieden, gespuis.

Lipoer bet.: iemand, die iets ontkent, het een of ander daarop betrekking hebbend feit in herinnering brengen.

Prĕrak = pĕrak = parĕk = nabij.

Bĕranjtjoeh = branjtjah of branjtjoh.

Wahjoe bet.: o. a. waardigheid, doch ook invloed uitoefenen, van daar regeeren. In den zin van invloed uitoefenen komt het voor in het hs. d. H. (door den invloed van den duivel); in den zin van regeeren bij hs. I (regeering was er niet meer.)

Kidib bet.: leugentaal.

Botjar batjir bet.: ongeregeld (van bewegingen). Deze minder bekende woorden komen voor in hs. I en in hs. d. H. blz. 179.

(27) Si Tandjoeng Poetih is de man die gezegd werd als koning en profeet het volk te zullen aanvoeren. De tijd van verwarring, hierboven beschreven, valt voor volgens hs. d. H. en hs. I tusschen de jaren 1670 en 1700 A. J. (1738 en 1768 A. D.), volgens hs. II en III van 1770—1800 A. J. (1841—1871 A. D.) De beide eersten laten Si Tandjoeng Poetih in 1700 A. J. verschijnen, en Eroe Tjåkrå in 1800 A. J. Bij de twee anderen komt S. T. P. in 1800 A. J., en Eroe Tjåkrå in 1901 A. J. Winter (Zamenspraken IIe dl.) laat S. T. P. vorst zijn van Ketonggå, de anderen weer geven dat rijk aan Eroe Tjåkrå. De heer Gerdessen (T. v. N. I. 1871 2e dl. blz. 209) laat E. Tj. onder den naam Soenan Adil in 1795 A. J., 1866 A. D. optreden. Zeker is het dat er veel verwarring in die beide namen bestaat, doch volgens het algemeen gevoelen moet S. T. P. in dezen tijd en E. Tj. eene eeuw later komen. De bijnaam Ratoe Adil wordt wel aan E. Tj. doch voornamenlijk aan S. T. P. gegeven. Duidelijk is dit niet vermeld; ook is de naam Ratoe Adil (de rechtvaardige vorst) op beiden toepasselijk; hs. I zegt uitdrukkelijk dat S. T. P. de Ratoe Adil is en Java nu 1800 jaar zal bestaan hebben. De naam Eroe Tjåkrå als vaan des opstands gebruikt wordende, voor dat nog het jaar 1800 gekomen was, ligt daarin dat èn E. Tj. èn S. T. P. voor den schrijver heiligen der toe-

komst zijn, en hij aldus den tijd hunner omwandeling op aarde niet zoo nauw kan bepalen.

Volgens een pégoe-handschrift over den opstand van 1825—1830 wordt Sang Moertinning Yoedå tot vorst verkozen onder den naam Ngabdoel Kamid Eroe Tjåkrå Kabiroen Moekmin Sajidå.

De woorden Eroe Tjåkrå, somwijlen Er Tjåkrå geschreven, (dienende de oeklank om de maat voltallig te maken) beteekent niet „de juweele pijl", doch „de bekwame lans." Ér moet overgenomen zijn van een Arabisch woord „cheir" dat goed, bekwaam, beteekent. Tjåkrå is (behalve de andere beteekenissen) eene lans met uitstekende punten op het puntig toeloopende uiteinde.

(28) Hs. I vermeldt, dat hij eene residentie te Měkah en eene te Palwå heeft; waarschijnlijk om het verhaal wat te bekorten, want volgens de andere mededeelingen is Palwå een later rijk.

(29) In de zin „Sonjå loeri kraton narpati" beteekent: sonjå, ledig, eenzaam. Loeri beteekent niet alleen menschen of vorsten die elkander opvolgen, doch dit woord wordt ook gebruikt van goederen, die achtereenvolgens bij elkander gebracht worden, zoodat hier sonjå loeri wil zeggen: ledig aan verzamelde goederen. Andere voorbeelden van het gebruik van sonjå vindt men hs. d. H. blz. 181 r. 6 v. b. sonjå sěpi kedatonning nrěpati, en in hs. I blz. 35, sonjå rèka kědatonné sangngadji.

Doebålå bet. waarschijnlijk: bloem.

(30) De op blz. 180, hs. d. H. r. 10 voorkomende bébas bet. verdriet, en rěngoe, gramschap, die in het hart besloten blijft en zich niet door woorden uit, wrok.

Tindak ngoemålå měrdoe, soré wěrang mongkå makingkin, dénjå běk pålåmartå. Hierin is ngoemålå měrdoe = zeer glansrijke edelsteenen, soré = ing isorré; makingkin = kingkin, ook: bezorgd zijn dat der waarheid te kort zal gedaan worden; en pålåmartå = vergiffenis.

Sèwoe sawah soewang ing sahari, duizend sawahs tien duiten op één dag, zal wel beteekenen dat de sawahs door de menigte, of door hare vruchtbaarheid geene waarde meer hebben. In hs. III staat: de padjěg voor den vorst zal zijn 1000?

(31) Juister dan moeielijkheden is wellicht: lasten, uitgaven; het woord papaïtan toch = modal, beteekent uitgaven doen, onkosten.

Gĕdir = dåmå = behoeftig.

Sabitting tanpå (tannå) sangoe; sabitting = 75, rongbitting = pĕnambang = 2 × 75.

Kĕkĕr = met medeweten van; zoo in de zin: doek kinnĕkĕr dening yang.

Rirĕp sirĕp = vrede en rust.

(32) „En die dit lezen”, zoo eindigt het verhaal van Tandjoeng Poetih, „hij vrage vergiffenis aan God”; deze verborgen woorden zijn genomen uit het boek Moesarar. Het eerste gedeelte van hs. I neemt hier een einde, wellicht omdat de schrijver niet noodig oordeelt zijne mededeelingen verder dan het jaar 1800 voort te zetten

(33) Aldus in hs. III. De overige geschriften maken van regeeringloosheid geene melding. De nu komende vorst is Eroe Tjåkrå, die bij d. H. Radhen Amissan heet; doch in de andere hss. is die naam ook aan Tandjoeng Poetih gegeven.

Het in hs. d. H. voorkomende woord kinnĕbĕr moet kinnitĕr zijn, en bet.: een cirkel rondom eene bepaalde plaats getrokken; overdrachtelijk: bescherming verleenen.

Dawir (hs. d. H. blz. 180 r. 2 v. o.) bet.: gebroken, gescheurd.

Sadawir bet.: een deel van het —, of: een weinig.

(34) Hs. III. geeft voor Tandjoeng Poetih's leeftijd Sirnå ilang bĕrmåuå Anawang sasi = 1800 en voor Asmåra Kinkin (Er. Tjåkrå) Boemi sirnå gapoerå narpati = 1901.

(35) Naam, leeftijd en woonplaats zijn hier gevolgd naar het hs. d. H.

(36) Toelak bet. ook berisping; wilalat, ook berispt worden, eene vermaning krijgen. Dĕradjat is verstandig, geleerd; doch wordt het gezegd van iemand, die een ambt bekleedt, zoo bet. het: eene betrekking met beleid waarnemen.

(37) Dinoemmaken; zie onder doem w.d.b. Djibar djiboer wordt overdrachtelijk gezegd van „overvloed.”

(38) Katjĕppit (hs. d. H.) en kapipit (hs. I) beteekent „in het midden van”; aldus in den zin „Kapipit Kang Oengarang Bajoe.”

(39) Volgens de opgave van den schrijver moet nu Java 1900 jaar bestaan hebben. Bij narekening volgens hs. d. H. en hs. I verkrijgt men echter het jaar 2080.

(40) Praboepati wor (hs. d. H.); dit wor of awor beteekent: naijverig zijn.

(41) Noengså of Noeswå Pringgi was volgens de voorspelling van den inlander een eiland bezuiden Java. Hoewel de Pringgiers Europeanen zijn, zoo stelden zij zich wellicht voor, dat hun land het tegenwoordige Nieuw-Holland was, daar de zeevarenden dit land wel eens bezocht zullen hebben. Wanneer derhalve de voorspelling luidt, dat in het jaar 2100 Java onder den vorst van Pringgi komt, zoo kon de schrijver bij uitzondering wel eens een waar woord gesproken hebben.

(42) Met de benamingen van getallen van 10000 en daarboven zijn de Javanen nog al eens in de war, zoo ook hier met het telwoord ajoetå.

(43) De volgende regelen zijn een gedeelte van de Arabisch-Javaansche démonologie. Djomak Djoedjå was iemand die aan Adam de noodige eer niet wilde bewijzen. Mohammed heeft hem later buiten de aarde geworpen, waar hij met Dzabbatoel Arli de werkzaamheden van een duivel verricht. Iman Mahdi is, volgens het boek Moesarar, de laatste profeet, door wien Mohammed op aarde vertegenwoordigd wordt. Ook is hij koning van Arabië. Zijne voornaamste medgezellen zijn Mohammed Hannafija, Nabi Kilir en Si Marmåjå, De topak is een booze geest, die steelt en rooft waar wat te vinden is. Hij ook is het, die zelf (of door wiens invloed) de kooplieden des nachts uitplundert. Over een en ander is te lezen in de boeken Anbijå, Kadis (haditz, hadith) en Moesarar.

(44) Voor pèpèka wordt ook wel pèwèkå geschreven. Ook is het zinnebeeld voor Padjadjaran volgens anderen: Soemilir kang gondå kĕntir sĕmoenné liman pèpèkå.

(45) In de voorspellingen wordt dit tijdvak genoemd „Andĕrpati kålå wisesåˮ; ook „Endrå pati ånå sang kålå wisesâ,ˮ ook „Gondra pati ånå kang kålå wisesâ.ˮ Andĕrpati beteekent: de dood op het spel zetten en kålå wisesâ is een van de vele bijnamen van Bhattårå Goeroe. De beteekenis dus van den naam van dit tijdperk is: men zal neiging gevoelen om als kluizenaar te leven, en een sterk verlangen hebben naar Sang Yang Giri nåtå. Even als de in het tijdperk van Dĕmak voorkomende naam „kålå wisåˮ is ook Giri nåtå een bijnaam van Bhattårå Goeroe.

(46) Dit tijdperk van Mådjåpahit heette „Srikålåˮ of „sangkålåˮ; ook wordt het geïdentificeerd met den opgegeven naam van den laatsten vorst Rådjå Pati Dewå nåtå. Radjå Pati beteekent: de vorst bij uitnemendheid; dewå nåtå beteekent: de

vorst geworden Bhattårå; waardoor de zin van deze woordengroep zinspeelt op de goddelijke afkomst van hem, die tot vorst verheven was, eene eigenschap, die hem om zijn ontzaginboezemenden aard werd toegekend. Hs. III geeft als Tjondrå Sangkålå op voor Matjan galak enz. 1588, een cijfer dat even als dergelijken in dit hs. voorkomende jaartallen van geene waarde is. De tijd van Mådjåpahits ondergang wordt algemeen gesteld op 1400 A. J., en daar het rijk 100 jaar, (volgens anderen 64), bestaan heeft, zou de eerste vorst, hetzij in 1300 A. J., hetzij in 1336 op den troon gekomen zijn. Lassen geeft het jaar 1301 op, dat dus vrij wel met het eerste overeenkomt.

(47) Dĕmak. Het tijdperk, waarin deze gebeurtenissen voorvielen, heet „Adhijati kålå wisåjå”, en de eerste vorst Adhipati kålå wisesâ. Adhipati (eig.: zeer veel) beteekent hier Panditå Adhi, d. i. de voortreffelijke panditå, en kålå wiså is een bijnaam van Bhattårå Goeroe, een naam, die hier echter voor de wali's gebruikt wordt; zoodat de zin van Adhijati kålå wisåjå is „hij die tot vorst over de wali's is gesteld”. De duur van dit rijk wordt in hs. d. H. en in hs. I op 64, in hs. III op 80 jaar gesteld. Volgens hs. III zou dus Dĕmak voor Padjang plaats maken in 1534, volgens hs. I in 1470, volgens Winter in 1503, en volgens de beschrijving van den portugees Mendez Pinto (Mr. I. K. J. de Jonge. Opkomst van het ned. gezag, dl. II blz. 161) in 1546 A. D., dat dan ook wel het ware zijn zal.

(48) De duur van dit rijk kan men op 35 jaar stellen; het zou dus in 1581 A.D. onder Mataram gekomen zijn. De hss. geven natuurlijk ook hier andere jaartallen op. Winter o. a. 1503—1540. Dit tijdperk is genaamd „Kala Djonggå” een bijnaam van Sang Yang Asmårå, en zou dan beteekenen dat in dien tijd de vrouwen bemind werden, zoo als Sang Yang Asmårå dit vroeger deed.

(49) De ware naam van Mas Djolang was Sultan Adhi Praboe Anjåkråwati Sénopati ing ngalågå, die te Karapjak in 1613 overleden is; die van sultan Agoeng is Kangdjeng Sultan Anjåkrå Kesoemå Sénopati ing ngalågå ngabdoerrahman Saïdin Panåtå dinnan. De naam van eerstgenoemde wordt op blz. 17 als Njåkrå Wati Soerejå opgegeven; terwijl het tijdperk „Sangkårå” heet. Het tijdperk van Sénopati, den grondlegger van het Mataramsche rijk, is „Kålå Sĕkti”, dat een bijnaam van Sang Yang Wisnoe is, en dus beteekent, dat de vorst en zijne onder-

danen evenzeer de krijgskunst beoefenen, als Bhattårå Wïsnoe vroeger deed.

(50) Lĕbé kĕkĕtoe bet.: iemand die de godsdienst wenscht te leeren kennen; santri daarentegen is de persoon, die er al genoegzame vorderingen in gemaakt heeft. Satrija sĕrban heeft dezelfde beteekenis als lĕbé kĕkĕtoe.

(51) De beteekenis van lajon = lijk, en satrijå = vorstenzoon is bekend. Brongtå bet. hier „de liefde van een zoon voor zijn vader."

(52) De gadoeng is een knol met witte schil, die fijn gekookt zijnde tot voedsel dient, en dan de vergiftige eigenschappen (waarschijnlijk door het koken) verliest. Vooral de bergbewoners gebruiken dit voedsel. De loot heeft eene fraaie groene kleur; de bloemen zijn òf geel òf groen.

(53) Anoetoetti = kĕdjĕr, dat niet alleen fladderen, doch ook iemand verontrusten beteekent.

(54) Papaès sindjang = zich kleeden of zich versieren met eene sarong. Wangoen, van een kleed sprekende, beteekent zulk een kleed bevallig langs het lichaam plooien.

(55) Hs. II noemt ons als schrijver Empoe Seloekat, die ten tijde van Djåjå Båjå leefde. Een tweede opsteller, zegt dit hs. verder, is Pangéran Goenoeng Langoe, en wel ten tijde dat te Kertå Soerå de Kraton van het Mataramsche rijk stond.

LEESTAFEL.

Mijnwezen. *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië. Uitgegeven op last van Zijne Excellentie den Minister van Koloniën. Eerste jaargang, — Eerste deel*, 1872. *Amsterdam, C. F. Stemler.*

Uit de verslagen, welke de mijn-ingenieurs in Nederlandsch-Indië van hunnen arbeid uitbrachten, van hunne komst in Indië in 1850 tot 1865, werd het wetenschappelijke openbaar gemaakt door tusschenkomst der Indische regeering, in twee te Batavia uitgegeven tijdschriften: het Natuurkundig tijdschrift en het tijdschrift voor Nijverheid. Met vergunning van den minister van koloniën werd een der rapporten door den schrijver in Nederland uitgegeven, maar toch later ook, door de Indische regeering, in het Natuurkundig tijdschrift gepubliceerd.

Van hetgeen in 1866 tot 1872 werd verricht, is alleen het verslag van 15 Juli 1870 van den mijn-ingenieur W. H. de Greve, over het Ombilien-kolenveld enz., in 1871, door de zorg van het ministerie van koloniën alhier uitgegeven.

Het thans verschenen „Jaarboek" vervolgt die openbaarmaking voor landsrekening, zooals het „Voorwoord" vermeldt. Elk deel zal bevatten 1°. verhandelingen, 2°. gemengd, geologische, technische en andere mededeelingen, en 3°. bijdragen uit het scheikundig laboratorium van het bureau van het mijnwezen in Nederlandsch-Indië.

Vroeger verscheen van het werk der mijn-ingenieurs:

1850. Corns. de Groot, over *jodium-bronnen* van *Kedong waroe*, res. Soerabaja, met scheikundig onderzoek door P. J. Maier; Nat. tijds. v. N. I., I, bladz. 473.

1851. Corns. de Groot, over *bruinkolen* op het eiland *Bawean*, res. Soerabaja, Nat. tijds. v. N. I., II, bladz. 263.

1852. O. F. U. J. Huguenin, over *ijzerzand en chroomijzer*

van *Pagattan en Poeloelaut*, res. Zr. en Or. afdeeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., III, bladz. 113.

1852. Corns. de Groot, over *stroomtinerts* op *Blitong;* Nat. tijds. v. N. I., III, bladz. 133.

1853. F. C. H. Liebert, over *bruinkolen*, *kwik en zoutwerken* in de res. *Samarang* en *bruinkolen* in de res. *Kadoe;* Nat. tijds. v. N. I., IV, bladz. 435.

1853. Corns. de Groot, over *bruinkolen en aardhars* op het eiland *Madoera;* Nat. tijds. v. N. I., IV, bladz. 445.

1853. O. F. U. J. Huguenin, over *kopererts en* in de res. *Padangsche bovenlanden*, met een aanhangsel door Corns. de Groot, over *lood- en kwikerts*, *marmer en mergel*, en, *aluin*, in de res. *Padangsche bovenlanden;* Nat. tijds. v. N. I., VI, bladz. 223.

1854. R. Everwijn, over *kolen* in de res. *Wr. afdeeling van Borneo;* Nat. tijds. v. N. I., VII, bladz. 379.

1854. S. Schreuder, over *kolen* in de afdeeling *Maros*, gouv. van Celebes en onderhoorigheden; Nat. tijds. v. N. I., VII, bladz. 388.

1854. R. Everwijn, over *goudgroeven* in *Landak*, res. Wr. afdeeling van Borneo; Nat. tijd. v. N. I., VII, bladz. 396.

1855. Aquasie Boachi, over *bruinkolen* aan de *Meeuwenbaai*, res. Bantam; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 49.

1855. R. Everwijn, over *kopererts* bij het gebergte *Tampi*, res. Wr. afdeeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 53.

1855. R. Everwijn, over *tinerts* in *Soekadana*, *Simpang en Matam* en over *antimoniumerts* op de *Karimata* eilanden, res. Wr. afdeeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 58.

1855. H. F. E. Rant, over *bruinkolen* in de *Tanah laut*, res. Zr. en Or. afdeeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., X, bladz. 277.

1855. H. F. E. Rant, over *ijzererts* in de *Tanah laut*, res. Zr. en Or. afdeeling van Borneo, met een aanhangsel, door Corns. de Groot; Nat. tijds. v. N. I., X, bladz. 282.

1855. Corns. de Groot, over de *uitsmelting van het stroomtinerts* en de *weggeworpen slakken* op *Bangka;* Tijds. v. Nijv. in N. I., III, bladz. 28.

1856. R. Everwijn, over *tinerts* in *Kandawangan*, res. Wr. afdeeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., XI, bladz. 449.

1855. Aquasie Boachi, over *kolen* aan de *Tjiletoek-baai*, res. Preanger-regentschappen; Nat. tijds. v. N. I., XI, bladz. 461.

1856. O. F. U. J. Huguenin, over *kolen* aan de *Tjiletoek-baai*, res. Preanger-regentschappen; Nat. tijds. v. N. I., XII., bladz. 110.

1857. Corns. de Groot, over *de Zr. en Or. afdeeling van Borneo;* Nat. tijds. v. N. I., XIV, bladz. 1.

1857. P. van Dijk, over de waarde van eenige *Nederlandsch Indische kolensoorten;* Nat. tijds. van N. I., XV, blad. 139.

1858. R. Everwijn, over *de Wr. afdeeling van Borneo;* Nat tijds. v. N. I., XVII, bladz. 284.

1859. Corns. de Groot, een woord aan het publiek, betreffende eene *beschouwing van S. Bleekrode;* Nat. tijds. v. N. I., XIX, bladz. 313.

1859. R. Everwijn, over *kolen* in de res. *Palembang;* Nat. tijds. v. N. I., XXI, bladz. 81.

1859. Corns. de Groot, nota over *marmer* en *graniet*, de bevinding van het *Patjitan-marmer* en over de *ontginning van steengroeven* voor gouvernements-rekening Nat. tijds. v. N. I., XX, bladz. 411.

1859. P. van Dijk, eene inleiding tot de *geologie van Sumatra's Westkust;* Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 145.

1860, P. van Dijk, over *ontginbare kolenlagen* in de ommelanden van *Bengkoelen*, met een aanhangsel door Corns. de Groot; Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 181.

1860. J. P. Schlosser, over *mangaanerts* te *Tjikangkareng*, res. Preanger-regentschappen, onderzocht door O. F. U. J. Huguenin; Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 218.

1861. Corns. de Groot, een tweede woord aan het publiek, betreffende eene *beschouwing van S. Bleekrode;* Nat. tijds. v. N. I., XXIII, bladz. 370.

1861. P. van Dijk, over de *Indische kolen* naar aanleiding der *beschouwing van S. Bleekrode;* Nat. tijds. v. N. I., XXIII, bladz. 531.

1861. R. Everwijn, over *kopererts* in *Mandhor*, Wr. afdeeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., XXIV, bladz. 403.

1859. P. van Dijk, over *zwartkolen* in en nabij de baai van *Tapanoli;* Nat. tijds. v. N. I., XXVI, bladz. 41.

1863. Corns. de Groot, hoofd-ingenieur, chef van het mijn-

wezen, *overzicht van* de voornaamste *proeven omtrent mijn-ontginning, sedert een tiental jaren in Nederlandsch Indië genomen, met uitzondering van Bangka en Blitong*, enz.; Nat. tijds. v. N. I., XXVI, bladz. 72.

1863. P. van Dijk, over *koperaders* in de *Padangsche bovenlanden*, met een aanhangsel door W. O. P. Arntzenius; Nat. tijds. v. N. I., XXVII, bladz. 87.

1863. P. van Dijk, over *bruinkool* van *Ketaoen*, afd. Moko-Moko, ass.-res. Bengkoelen; Nat. tijds. v. N. I., XXVII, biadz. 259.

1863. W. O. P. Arntzenius, over *kolen* in de res. *Djokdjakarta;* Nat. tijds. v. N. I., XXVII, bladz. 275.

1864, Corns. de Groot, hoofd-ingenieur, chef van het mijnwezen, *vervolg van het overzicht* van de voornaamste enz., bevattende hetgeen door de mijn-ingenieurs en het ondergeschikt personeel van het mijnwezen is verricht in het belang *van Bangka en Blitong;* Nat. tijds. v. N. I., XXVIII, bladz. 1.

1864. Corns. de Groot, Eene bijdrage tot de kennis van de *Nederlandsch Indische steenkolen.* Met vijf bijlagen. Rotterdam H. A. Kramers. 1865. 8o.

1865. R. Everwijn, over eene *onderzoekingsreis* in het rijk van *Siak;* Nat. tijds. v. N. I., XXIX, bladz. 289.

1864. Corns. de Groot, over de *Borneo-steenkolen* en hare geschiktheid als brandstof; Nat. tijds. v. N. I., XXX, bladz. 69.

1865. Corns. de Groot, over *ontginbare kolenlagen* in de ommelanden van *Bengkoelen*, naar een verslag van P. van Dijk; Nat. tijds. v. N. I., XXX, bladz. 375.

1870. W. H. de Greve, Het *Ombilien-kolenveld* in de Padangsche bovenlanden en het transportstelsel op Sumatra's westkust. 's Gravenhage, gedrukt ter Algemeene landsdrukkerij, 1871. 4o.

Dit eerste deel van het „Jaarboek" bevat, in het 1ste gedeelte:

1o. Eene inleiding tot de geognostische mijnbouwkundige rapporten der distrikten van Bangka, en, één dier verslagen, betreffende het distrikt Blinjoe, van 6 Augustus 1863, door den mijningenieur J. E. Akkeringa.

De aanleiding tot en de uitvoering van de onderzoekingen, waarvan in deze rapporten verslag wordt gegeven, zijn uitvoerig

medegedeeld onder B, in het „*vervolg overzicht* van de voornaamste" enz. Nat. tijds. v. N. I., XXVIII, bladz. 10—54.

De tegenwoordige strekking van het onderzoek wordt uiteengezet in de „Inleiding." Zij bevat veel wetenswaardigs, bijzonder tot het goed verstaan van het rapport.

Het rapport behelst eene geographische-, en eene geologische en mineralogische beschrijving, eene beschrijving der tinerts bevattende gronden, der bestaande mijnen en van hetgeen hierop betrekking heeft, zoomede eene samenvatting van den inhoud dier laatste beschrijving of besluit.

De bijgevoegde geognostisch-mijnbouwkundige kaart van het distrikt is, tot 31 December 1871, bijgewerkt.

2o. Eene geologische beschrijving der residentie Djokdjokarta door den mijn-ingenieur P. van Dijk, waarin de negative uitkomst is vermeld van het onderzoek, door hem uitgevoerd met behulp van een groot boortuig, zooals het voor Artesische putten wordt aangewend, naar de uitbreiding der kolenlagen, aangewezen door den mijn-ingenieur W. O. P. Arntzenius, die er in 1863 een voorloopig onderzoek naar deed.

3o. Eene beschrijving van het marmer voorkomende nabij de baai van Djokotro, in de assistent-residentie Patjitan, door P. van Dijk, bevattende de positive uitkomst van een in 1865 (?) door hem uitgevoerd onderzoek. De baai van Djokotro levert, gedurende het grootste gedeelte van het jaar. eene goede maar beperkte haven, aan den voet van den berg Sangong, welke, zonder twee andere marmer bevattende bergen mee te rekenen, 7,5 millioen M^3 marmer kan opleveren en de ontginning waard is; de ligging der marmerlagen en het emplacement van te opene groeven is gunstig.

Het marmer, vergeleken met dat van Livorno, is wat minder fraai geteekend, maar in deugdzaamheid doet het daarvoor *in niets* onder.

Kalksteen en andere gesteenten voor bouwsteenen zijn daar almede gemakkelijk te ontginnen.

4o. Het tinsmelten op Bangka, door den mijn-ingenieur P. H. van Diest, waarin ook de wijzigingen worden medegedeeld, welke daarin na Juni 1867 zijn gebracht door de mijn-ingenieur svan Diest en Menten en Dr. Vlaanderen.

In het 2de gedeelte komt voor:

1o. Iets over den bodem van zuidelijk Soerakarta, door P. van Dijk;

2o. Mededeelingen door den mijn-ingenieur R. Everwijn:

a. over looderts in 1871 gevonden door de bevolking in Kandawangan, res. W_r. afdeeling van Borneo;

b. over gedegen lood en kolen op het eiland Nias, gouv. van Sumatra's Westkust, in 1871 gevonden door den controleur van Nias;

c. over molybdaanglans, gevonden in Landak, res. W^r. afdeeling van Borneo;

d. over min goede bruinkolen, voorkomende in de afdeeling Lebak, res. Bantam, met toezegging van een verslag, met bijbehoorende kaart, in het volgende deel van het jaarboek; zie over deze bruinkoollagen „Java. Deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur, door Dr. F. Junghuhn" 3e afd. bladz. 246—276.

3o De productie-opgaven over 1871, van tin van Bangka en Blitong, en van kolen van de res. Z^r. en O^r. afdeeling van Borneo.

Het 3de gedeelte bevat, van den chef van het scheikundig laboratorium, Dr. C. L. Vlaanderen:

a. de bepaling van de hoeveelheid tinoxyde in tinerts aanwezig;

b. onderzoekingen van de petroleum van het distrikt Madja, res. Cheribon, en, van ijzererts van den berg Bessi, in de afdeeling Tanah Datar, res. Padangsche bovenlanden;

c. van den hoofd-ingenieur R. Everwijn, eene Staat van vergelijking tusschen de bruinkolen van Lebak, res. Bantam, met verschillende andere kolensoorten.

CORNS. DE GROOT.

EEN AARDRIJKSKUNDIG TIJDSCHRIFT. *Ocean Highways. The Geographical Record.*

Zoo luidt de titel van een maandschrift dat sedert eenigen tijd te Londen door Clements R. Markham, in groot kwartoformaat, in drie kolommen gedrukt, wordt uitgegeven. Deze naam heeft eenen te goeden klank op het gebied der aardrijkskunde, dan dat wij zouden mogen veronderstellen, dat de artikelen, in zijn maandschrift over dit onderwerp opgenomen, niet

van goede en degelijke gehalte zouden wezen; doch het is niet uitsluitend aan aardrijkskunde gewijd. Ook andere onderwerpen, van hoog belang voor de beoefenaren der Indische taal-, land- en volkenkunde, worden daarin behandeld. Wij wijzen slechts op enkele nummers van den voor ons liggenden jaargang 1872. Daarin vinden wij o. a. de volgende artikelen: Renewal of Arctic Discovery; Geography of Cabul, and our Maps of it; Livingstone, met een kaart betreffende de reis van Livingstone, 1866 tot 1872; The Passage between India and Ceylon; Early Discoveries of Australia; Animadversions of M. Khanikoff on Anglo-Indian Travellers; Communications with Netherlands India; The Mohammedan rebellion in North-Western China; On the distribution of forests in India; Public works in Japan.

Voor de Reviews of Boekbeschouwingen wordt eene niet onbelangrijke plaats ingeruimd. Zoo treffen wij er beoordeelingen of overzichten aan van W. W. Hunter's Orissa, van de Beauvoir's reis naar Peking, Jeddo en San Francisco, van Major's uitgave, in de werken van de Hakluyt Society, van The Canarian, or Book of the conquest and conversion of the Canarians in the year 1402. Ook Nederlandsche werken worden er niet vergeten. Naar aanleiding van de Jonge's Nova Zembla is er sprake van „the Barents Relicts," terwijl evenzeer de belangstellende aandacht gewijd wordt aan de geschriften van het Kon. Ned. meteorologisch Instituut.

Een voornaam deel bevat de mededeeling van de jongste berichten op aardrijkskundig gebied in de verschillende wereld-deelen, met de Proceedings of Geographical Societies. Eindelijk wordt, nevens dit alles, voor verscheidenheid gezorgd door stukken van verschillenden aard, zooals: Mr. Fairweather's Yachting; The threshold of the unknown region (The Pioneers of Polar discovery); Modern national anthems and patriotic songs; My note book in China, enz.

Ook worden er een groot aantal advertentiën van allerlei aard daarin opgenomen, alsmede eene opgave der reizigers in verschillende hotels (Hotels register) in onderscheidene steden van het Vereenigd Koninkrijk, dat natuurlijk alleen voor den Engelschen lezer van eenig belang kan zijn.

Over het geheel genomen, twijfelen wij er niet aan of men zal, ook voor het doel, dat het Instituut beoogt, het vervolg der uitgave van dit maandschrift met belangstelling tegemoet zien.

Bij het lezen van de Proceedings of Geographical Societies van Londen, Parijs, Berlijn, Petersburg, Dresden, Frankfort, Leipzig, Florence enz. konden wij den wensch niet onderdrukken, dat er toch eens eene dergelijke vereeniging in ons vaderland mocht tot stand komen; in een land, waaraan men de kennis der aardrijkskunde van zoo vele landen in verschillende werelddeelen, gedurende de 16e, 17e en 18e eeuw, te danken heeft.

P. A. Leupe.

VARIA.

DE KOEBOES.

(Fragment van een brief.)

22 October 1872.

. . . .

De Koeboes bewonen de aan elkander grenzende streken van Djambi, de Banjoeasin, Moesi Ilir en de Rawas, vooral die gedeelten waardoor de Soengies Kapas en Dangkoe (nevenriviertjes van de Batang Lekoh) en de S. Berou en Lalang (takken van de Banjoeasin) stroomen. Hun getal bedraagt hoogstens 2000 zielen, doch wel verre van toe te nemen, schijnt dit nog met den dag bijna te verminderen. In den onbeschaafden maatschappelijken toestand, waarin de Koeboes verkeerden, is in de laatste jaren merkbare verbetering te bespeuren. Ze drijven handel met de Palembangers, hebben vaste woonplaatsen, leggen ladangs aan etc.

De handel is veelal ruilhandel, waarbij boschproducten tegen lijnwaden, rijst of zout worden ingeruild, doch ook 't geld is lang geen onbekende zaak meer onder hen, getuige de landrente die in geld wordt opgebracht; maar ook vooral de handelaren zelf, die er over klagen, dat de winsten, welke zij vroeger behaalden veel aanzienlijker waren dan thans, nu de Koeboe zijne producten meer op waarde weet te houden en daarvoor geld vraagt.

De plaats in de Moesi Ilir, waar gewoonlijk de transactiën worden gesloten is de monding van de S. Dangkoe. Daar komen koopers en verkoopers bijeen. Eene zekere vrees voor 't water belet de Koeboes hunne waren zelf ter markt te Palembang te brengen, maar ook op dezen regel worden de uitzonderingen hoe langer hoe talrijker.

Ik schreef zoo even, dat de Koeboes vaste woonplaatsen hebben. Alleen de zoogenaamde Koeboe Djambi hebben hun zwervend leven nog niet afgelegd. Met de anderen is dit grootendeels wel 't geval en ik zou de ligging en namen der doesoens kunnen opgeven, wanneer ik eenig nut daarin zag. Wel is waar bestaan die doesoens voor 't meerendeel uit ellendige hutjes van boomschors en atap, maar een enkele woning van een hoofd of minderen man was toch ietwat beter ingericht dan de overige. Zelfs heerschte daar een zekere weelde in huisraad.

Het aanleggen van ladangs geschiedt onder de Koeboes in de Moesi Ilir eerst sints dit jaar. Op hoogen trap van ontwikkeling staat de landbouw dus bij hen niet. Evenwel 't is een begin en een verbetering in hun toestand, wil ik hoopen. Met hongersnood, die vroeger wel eens onder hen heerschte, zal 't ten minste wel gedaan wezen en dit is al veel gewonnen.

ERRATA

IN DE STUKKEN BETREFFENDE

TRANSSCRIPTIE VAN INLANDSCHE PLAATSNAMEN,

opgenomen in Deel VI, blz. 7 volgg.

Blz. 7, r. 14 v. o. ng, dj *lees: ng, dj* (*en zoo vervolgens alle namen van letters, als ook inlandsche plaatsnamen enz.* cursief).

11 〃 〃 worde 〃 worden.

7 〃 〃 eeniger mate *l.* eenigermate.

8, 4 〃 b. á *l. å.*

20 〃 o. ó door ò *l. o* door *ó* of *ò*.

9, 1 〃 b. *Bónó sobó l. Wónósóbó*

Bògò 〃 *Bògòr.*

9 〃 〃 van werken 〃 aan werken.

17 〃 o. uitteleggen 〃 uit te leggen (*en zoo vervolgens in soortgelijke gevallen*).

10, 1 〃 b. *Ngojógyå kårtå l. Ngajógyå-kărtå.*

11, 8 〃 〃 *kleine vakken l. kleine* vakken.

14, 12 〃 〃 dien overeenkomstig *l.* dienovereenkomstig.

17 〃 o Pĕlĕm, Sèwoe *l. Pĕlĕm-sèwoe.*

Angså-angså *l. Ångså-ångså.*

16 〃 〃 sĕlå *l. Sĕlå.*

〃 〃 met een woord *l.* met één woord.

15, 4 〃 b. gégér *l. gègèr.*

5 〃 o. [illegible] *l.* [illegible]

4 〃 〃 [illegible] .... [illegible] *l.* [illegible] .... [illegible]

1 〃 〃 [illegible] *l.* [illegible]

[illegible] *l.* [illegible]

Blz. 16, r. 1 v. b. [illegible] *l.* [illegible]
17 〃 o. onmiddelijk *l.* onmiddellijk.
17, 8 〃 〃 't *l.* *ṭ*.
1 〃 〃 *en elders* U Exc. *l.* U. Exc.
18, 3 〃 〃 [illegible] *l.* [illegible]
20, 4 〃 b. a in å *l.* *a* en *å*.
8 〃 〃 *is uitgevallen het woord* wedergegeven.
15 〃 o. *na* nj *behoort een punt en nieuwe regel.*
14 〃 〃 *t*, In B.. *l.* *t*; in B....
13 〃 〃 *ḋ*, *ṫ* of *d*, *t*... *l.* *ḋ*, *ṫ* of *ḍ*, *ṭ*....
12 〃 〃 [illegible] door *d*, *t*, [illegible] door *d*, *t*... *lees:*
[illegible] door *ḋ*, *ṫ*, [illegible] door *ḍ*, *ṭ*...
9 〃 〃 [illegible] *l.* [illegible]
21, 7 〃 b. *Sangar* *l.* *sangar*.
15 〃 〃 van een vóór... *l.* van een woord vóór...
16 〃 〃 *oengar*, en andere... *l.* *oengar*); andere...
15 〃 o. [illegible] *l.* [illegible]
11 〃 〃 *Sariborang*, *Kopal* *l.* *sari*, *barang*, *kapal*.
10 〃 〃 sijllabes *l.* syllabes.
7 〃 〃 maken [*bondan*.... *l.* maken; *bondan*...
6 〃 〃 *bandå* *l.* *båndå*.
5 〃 〃 *măstå* 〃 *mărtå*.
1 〃 〃 *nagora* *l.* *nagoro*.
22, 3 〃 b. [illegible] *l.* [illegible]
5 〃 〃] te *schrappen*.
7 〃 〃 *Bojomoti* *l.* *Bojomati*.
8 〃 〃 *Boenie-ajoe*, *Banting-mati*... *l.* *Boemi-ajoe*, *Banteng-mati*...
9 〃 〃 *Pelem-Sewoe* *l.* *Pelem-sewoe*.
Mankoe-Nagaran *l.* *Mankoe-nagaran*.
15 〃 〃 *Poerworidjo* *l.* *Poerworedjo*.
16 〃 〃 *Djojo-Sentikon* *l.* *Djojo-sentikan*.
17 〃 〃 *Ambel-ambel* 〃 *Ambil-ambil*.
19 〃 〃 eigen naam *l.* eigennaam.
21 〃 〃 *Kedael* *l.* *Kidoel*
17 〃 o. *Kedoel* 〃 〃
13 〃 〃 Kedoel 〃 *kidoel*.
10 〃 〃 *Angin angin* *l.* *Angin-angin*.

Blz. 22, r. 8 〃 o. Inlandsch *l.* inlandsch.
23, 3 v. b. *l.* *Tå-soetan*, it. van *Tå-soetå.*
17 〃 〃 oomen *l.* vormen.
18 〃 〃 *Kluoon l. Kliwon.*
13 〃 o. *Mrĕgåwati . . . mrĕgawati l. Mrĕgåwati . . . mrĕgawatî.*
7 〃 〃 *po* en *ka l. pa* en *ka.*
24, 3 v. b. *Krademan . . . Kåradedènnan . . . l. Kradenan . . . Kåradénnan . . . .*
14 〃 〃 als een woord *l.* als één woord.

Tot nader toelichting op de bedoelde stukken moge nog dienen, dat de bij mijn schrijven van 26 October 1864 (blz. 18) gevraagde machtiging verleend is bij missive van den Eersten Gouvernements-secretaris van 18 Febr. 1865 n°. 345; en dat de 〃Regels van transscriptie〃 (blz. 19 volgg.), op grond van die machtiging eerst door mij voor eigen gebruik ontworpen en aan dezen en genen medegedeeld, later, op daartoe, bij missive van den Eersten Gouv.-secretaris van 29 Sept. 1869 n°. 1834, b, ontvangen uitnoodiging, bij mijn wederschrijven van 15 Oct. 1869 n°. 18, ter kennis van de Regeering gebracht werden.

Overigens kan ik het slechts aan misverstand toeschrijven, wanneer in 't verslag van den heer van Limburg Brouwer, uitgebracht in de vergadering van 17 Juni 1870, en aangehaald op blz. 1 van deel VI dezer *Bijdragen*, gesproken wordt van mijn' wensch, om de transscriptie der plaatsnamen op Java zelf ontworpen en vastgesteld te zien; aangezien ik mij niet herinner, mij ooit in dien zin uitgelaten of daartoe aanleiding gehad te hebben. 't Was buiten eenig toedoen van mijne zijde, dat die vaststelling, voor zooveel eigenlijk Java betreft, mij bij besluit van den Gouv.-Gl. van 29 Juli 1863 n°. 31 werd opgedragen; en ook wat de regels aangaat, bij die transscriptie in acht te nemen, is er nooit spraak geweest van de vraag, of zij in Nederland of op Java moesten worden ontworpen, maar alleen van de eischen, waaraan zij dienden te beantwoorden.

Uit dit oogpunt meen ik nog eenig antwoord schuldig te zijn op eene bedenking, die in 't zelfde verslag voorkomt, en ook elders steun gevonden heeft. Zij betreft de voor officieel en dagelijksch (niet wetenschappelijk) gebruik op mijn voorstel

aangenomen schrijfwijze van *o* zonder onderscheid voor de Javaansche eigenlijke *o* en voor den gemengden klank, die juister door *å* wordt uitgedrukt. Dat de overvloed van *o*'s, die zoo doende de Jav. woorden in ons schrift kenmerkt, alles behalve fraai staat, stem ik gaarne toe; en niet minder, dat het taaleigen, in eenigszins ruimen zin opgevat, met het oog ook op verwante talen, zich veel beter verdraagt met het gebruik van *a*, ook daar, waar zij op Java als *å* wordt uitgesproken. Evenzeer echter als ik, met den verslaggever, die laatste schrijfwijze, hetzij dan met of zonder onderscheiding van *a* en *å*, als de eenige ware, en die met *o* als volstrekt onduldbaar beschouw in wetenschappelijke geschriften, waarin de plaatselijke uitspraak eene zaak van ondergeschikt belang is, zoozeer schijnt mij omgekeerd de schrijfwijze met enkele *a* misplaatst op een ander gebied, waar de uitspraak zwaarder behoort te wegen dan alle beschouwingen van bloot wetenschappelijken aard. Moge men nu ook al met eenigen grond kunnen beweren, dat de ware uitspraak van *å* weinig of niet meer van *a* dan van *o* verschilt, zooveel is toch zeker, dat, al heeft in sommige namen van gewesten en hoofdplaatsen, als *Java*, *Salatiga*, *Soerakarta*, *Japara*, de Maleische uitspraak met *a* bij ons het burgerrecht verkregen, het oningewijd publiek op Java alleen *o* erkent als de natuurlijke uitdrukking van den bedoelden klank, en in spellingen als *Sala*, *Panaraga*, *Bandawasa* voor het bekende *Solo*, *Ponorogo*, *Bondowoso* nooit iets anders zal kunnen zien dan f o u t e n, of op zijn best uitvloeisels van geleerde betweterij; terwijl van 't niet taalkundig publiek in Europa, ondanks alle waarschuwing, al kwam die ook ieder onder de oogen, wel niet anders verwacht kan worden, dan de namen uit te spreken, zoo als zij die geschreven ziet. De regels toch, die bepalen, in welke gevallen de *a* als *å* luiden moet, zijn op verre na niet zóó eenvoudig, dat men ze maar eenmaal zou behoeven te hooren of te lezen, om ze altijd naar eisch toe te passen.

Dit alles echter daargelaten, — en ik beken, dat het laatste minder bij mij wegen zou — zoo schijnt nog een hoofdbezwaar tegen 't algemeen gebruik van *a* of *å* door den verslaggever niet recht begrepen te zijn, of moet ik bekennen hem niet recht te begrijpen, wanneer hij (blz. 2) zegt: „De onzekerheid „ook omtrent de uitspraak, aan welke de heer C. S. wenscht „tegemoet te komen, of welke hij eenigermate tracht te ont„gaan, wordt door zijne methode nog veel grooter”. Grooter dan

zij was, zeker niet; want wat ik voorstelde, was eenvoudig het behoud van wat tot heden algemeen gebruikelijk was. Grooter dan bij 't gebruik van *å*? Ja, dat zal wel uitkomen; maar daarop kan de uitdrukking: „nog veel grooter worden” toch bezwaarlijk terugzien; en nog minder op de nu eerst aangeprezen, schoon ook niet geheel nieuwe, schrijfwijze met enkele *a*. Hoe 't zij, mijn voorstel had niet ten doel, aan eene onzekerheid omtrent de uitspraak tegemoet te komen of die te ontgaan, maar integendeel om de verplichting te ontgaan van op goed geluk te beslissen in eene onzekerheid, die ook voor mij bestond. Had ik b. v. de spelling te bepalen van namen of deelen van namen, die mij werden opgegeven als *loro*, *rowo*, en kon ik voor mij — zoo als maar al te dikwijls plaats had — geene voldoende zekerheid erlangen, of die *o*'s in 't Jav. als *o* of als *å* luidden (of dus *in casu* bedoeld was *lårå*, ziek, of *loro*, twee; *råwå*, moeras, of *rowå*, wijd), dan verlangde ik geen stelsel, dat mij noodzaakte, aan anderen, natuurlijk geheel willekeurig, eene zekerheid te geven, die ik zelf niet had, maar gaf de voorkeur aan een, dat mij althans op dit punt verzekerde tegen 't gevaar van nieuwe fouten in de wereld te brengen, en dat overigens alle gelegenheid liet, om in een daartoe bestemd register de nadere inlichtingen te verschaffen, waartoe ik mij in staat zou vinden.

Dat dus de aan het Instituut overgelegde lijsten van plaatsnamen, waarin trouwens nog alleen de officieele spelling was aangeduid, „de taalgeleerden hier te lande nog niet genoegzaam „in staat zouden stellen, eene eigene transscriptie van al de „daarin voorkomende namen te ontwerpen”, is een noodwendig gevolg van de omstandigheden, die ook den samensteller van die lijsten in vele gevallen verhinderden, die transscriptie met zekerheid en nauwkeurigheid te bepalen, en kan op zich zelf niets tegen de daarbij aangenomen regels bewijzen.

Leiden,
13 November 1872.

A. B. Cohen Stuart.

H T.

Volgens Sĕrat bloemle van Dr. de Ho	Volgens eene lijst voorkomende bij Raffles II		
		blz. 81.	blz. 82.

EEN TWEETAL BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN HALMAHERA.

Het groote eiland Halmahera, naar het vroegere rijkje Djailolo veelal Gilolo geheeten, behoort, hoezeer gelegen in de onmiddellijke nabijheid der zoo lang reeds door de Europeanen overheerde Specerij-Eilanden, nog steeds onder die deelen van Neerlandsch-Indië, met wier aardrijkskundige gesteldheid en bevolking wij zeer onvolledig bekend zijn. Al wat in deze eeuw over dit eiland het licht zag, bepaalt zich bijna uitsluitend tot het aan het Ternataansche rijk onderworpen noordelijk schiereiland.

Daaronder behoort vooreerst een belangrijk opstel van wijlen mijn vriend T. J. Willer: *De Halfoeren van Noord-Halmahera*, dat met gelijksoortige opstellen over de Alfoeren van Noord-Ceram en het eiland Boeroe geplaatst werd in het te Batavia uitgegeven tijdschrift *Indisch Archief* en daarna weder is opgenomen in het door Willer en den oud-raad van Indië Jhr. Cornets de Groot van Kraaijenburg vervaardigde verzamelwerk: *Het eiland Boeroe en de kolonisatie in Nederlandsch-Indië*. Willer verzelde in 1847 den commissaris Weddik op diens tocht door den Molukschen Archipel, waarbij hem een onderzoek was opgedragen naar de instellingen der oorspronkelijke bevolking van dit uitgestrekte gouvernement. Volijverig navorscher — ja pluizer — als hij was, heeft hij ons over de zeden en gewoonten der Alfoeren van Noord-Halmahera veel wetenswaardigs medegedeeld, terwijl hij aan dit ethnografisch onderzoek eene beknopte aardrijkskundige beschrijving van het noordelijk schiereiland met de indeeling in tien distrikten deed voorafgaan.

Uitvoeriger inlichting over de eigenlijke plaatsbeschrijving van Noord-Halmahera vindt men in de *Aanteekeningen gehou-*

den op eene reis aan de noord- en westkust van Halmahera, geplaatst in het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, 1856, D. II, blz. 209—228, waarin van de hier hoofdzakelijk alleen behandelde distrikten Djailolo en Sahoe op de west-, Galela, Tabello en Kaoe op de oostkust de namen der verschillende negorijen opgegeven en een aantal topografische bijzonderheden medegedeeld worden. Ongelukkig verscheen dit opstel in het tweede tijdvak van het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, dat men voor de daarin vervatte wetenschappelijke mededeelingen de oncritische periode zou kunnen noemen. De aan het opstel gegeven titel is reeds slecht gekozen. Wat toch moet men onder de noordkust van Halmahera verstaan, vooral hier, waar alleen van het noordelijk schiereiland sprake is? Vele eigennamen zijn door drukfouten bijna onkenbaar. De naam van den schrijver wordt niet medegedeeld, evenmin het jaar, waarin de reis plaats had. Zou de redactie dit gelaten hebben, omdat de regeering destijds onze kostbare Indische bezittingen zooveel mogelijk achter mat glas verborg? Ik kan dit niet denken. De nimmer door het kultuurstelsel bezochte Molukken behoorden toch tot die buitenbezittingen, waarvoor men het licht niet schuwde. Bovendien leest men op blz. 224, dat het afloopen van Bawean door Tabelloreesche zeeroovers een jaar te voren geschiedde, waaruit blijkt, dat deze reis omstreeks 1852 moet hebben plaats gehad. De reiziger eindelijk, die hier en daar uitvoerig de bevolkingsstatistieken opgeeft, moet een ambtenaar geweest zijn, zoodat de regeering, wanneer zij dit begeerde, zijn naam gemakkelijk had kunnen uitvorschen. Dit ontbreken van den naam des schrijvers is dus mijns inziens geen reden, om met den heer de Hollander (*Land en Volkenk. van Ned. Indië*, D. II, bl. 355) aan dit opstel minder vertrouwen te schenken; alleen moet men het wegens de vele fouten in de eigennamen met voorzichtigheid en critiek gebruiken.

Eenige jaren later werd Halmahera door twee natuuronderzoekers bezocht, den beroemden Wallace en den te vroeg overleden Dr. Bernstein. De eerste bracht in 1858 enkele korte bezoeken aan de door de onmiddellijke nabijheid van Ternate het meest bekende plaatsen Dodinga, Djailolo en Sahoe, terwijl hij in 1860 op zijn terugreis van Waigeoe ook Gane op het onder Ternataansch beheer staande Zuid-Halmahera aandeed. Hoeveel Wallace ook tot de vermeerdering van onze kennis der fauna van Halmahera hebbe bijgedragen, voor de eigenlijke

land- en volkenkunde van dit eiland geeft hij weinig nieuws, terwijl zijne ethnografische beschouwingen over de toenadering der bevolking van Halmahera tot de Papoes ook mijns inziens, evenals reeds Prof. Veth in zijne vertaling van Wallace's werk opmerkt, ten hoogste nadere bevestiging vereischen.

Van veel grooter gewicht zijn Bernsteins geografische onderzoekingen op Halmahera, waarover ongelukkig van zijne reizen in 1861, 1862 en 1863 alleen zijne voorloopige mededeelingen geplaatst zijn in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, D. XIV, terwijl van zijn laatste reis in 1864 door zijn overlijden slechts zeer korte op reis gemaakte aanteekeningen het licht zagen (in genoemd tijdschrift D. XVII). Ware hij in het leven gespaard gebleven, ongetwijfeld had zijne te verwachten uitvoerige reisbeschrijving veel meer geleverd. Van Mei—October 1861 onderzocht hij vooral het distrikt Galela, waar hij den vuurberg Goenong Api of Tolo en den uitgebranden vulkaan Mamoeia beklom, voorts de eilanden Rau en Morotai. Van November 1862 tot April van het volgende jaar bezocht hij de distrikten Kaoe en Tabello en wijdde een meer nauwkeurig onderzoek aan het tot dusver meestal voor onbewoond gehouden Morotai. Op zijne groote reis naar de Papoesche Eilanden in 1863 ging hij eerst van Pajahe over land naar Weda en verder te scheep langs de zuidkust van het zuidoostelijk schiereiland; op zijn terugtocht nam hij eerst denzelfden weg, maar zeilde nu Zuid-Halmahera om en gaf tevens eenige berichten over het zuidelijke en centrale gedeelte der westkust. Ook op zijn tweede reis naar de Papoesche Eilanden in 1864 volgde hij dezen weg, waarbij hij over de zuidkust van het zuidoostelijk schiereiland nieuwe bijzonderheden mededeelde. Op deze beide laatste reizen bezocht Bernstein evenwel alleen in het voorbijvaren enkele plaatsen van Zuid- en Oost-Halmahera, zoodat ook hij eigenlijk alleen het noordelijk schiereiland grondig onderzocht.

Behalve het weinige, dat Wallace en Bernstein over de distrikten Gane, Weda en Patani mededeelen, bepaalt zich dus onze kennis van Halmahera tot het noordelijk schiereiland, zooals ook uitdrukkelijk door Prof. de Hollander (*Land en Volk*. II, bl. 352) wordt opgemerkt. Reeds voor jaren verlangde het Instituut in de door het bestuur uitgeschreven vragen eene beschrijving der drie overige schiereilanden, vooral van Tidoreesch-Halmahera, waaronder men de beide oostelijke schiereilanden met het centrale gedeelte des eilands verstaan moet. Te vreemder

mocht deze geheele onbekendheid met dit deel van Halmahera heeten, daar de gouverneur-generaal van der Capellen in 1824 op zijne inspectie-reis door de Molukken een post vestigde in het omstreeks het begin dezer eeuw veel door vreemde walvischvaarders bezochte Bitjoli, welke vestiging eerst eenige jaren daarna onder de bezuinigingsmaatregelen van du Bus weder werd ingetrokken. Toen dan ook onze tegenwoordige voorzitter, de heer Bleeker, onder het opstellen van zijn belangrijk werk over de Molukken bemerkte, dat wij van drie schiereilanden van Halmahera nauwelijks den juisten omtrek kennen, zocht hij in de gouvernements-archieven te Batavia naar de dienstverslagen over deze vestiging te Bitjoli, maar vond die tot zijn leedwezen niet. (*Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel*, D. I, bl, 258).

Toch was de later als resident van Manado overleden Joan Pieter Cornelis Cambier, dien van der Capellen onder den titel van assistent-resident tot gecommitteerde voor Tidoreesch-Halmahera benoemd had, de man niet, om geen behoorlijk rapport over zijne verrichtingen te geven. Het bestaan van zulk een verslag vermoedde ik het eerst in 1863, toen de oud-gouverneur der Molukken Jhr. F. V. A. Ridder de Stuers aan het Instituut eenige beknopte aanteekeningen over dit gouvernement ten geschenke gaf. Daarin toch vond ik onder anderen eene indeeling van Tidoreesch-Halmahera in distrikten met meer andere bijzonderheden, blijkbaar uittreksels uit een uitvoerig dienstrapport. Een onderzoek naar dit stuk zelf bij den welwillenden gever leidde aanvankelijk tot geen resultaat. Eerst eenigen tijd daarna ontdekte ik op de auctie van wijlen den heer Lauts het oorspronkelijke rapport van Cambier over Tidoreesch-Halmahera, dat met andere handschriften over de Molukken op mijn voorstel voor de bibliotheek van het Instituut werd aangekocht.

Het verslag van Cambier, hoe belangrijk ook wegens onze geheele onbekendheid met Tidoreesch-Halmahera, handelt evenwel over een tijdvak, dat nu reeds bijna een halve eeuw achter ons ligt en waarin deze gewesten door volksverhuizingen bijna ontvolkt waren. Daar nu sedert deze streken, hoewel zij weder geheel buiten den rechtstreekschen invloed van het Nederlandsch gezag staan, toch na het eindigen der voortdurende onlusten, die het rijk van Tidore van omstreeks 1790 tot 1820 verwoestten, tot eenige grootere rust en welvaart gekomen zijn,

was het na den aankoop van dit handschrift eerst wenschelijk af te wachten, wat over Bernsteins onderzoekingen op Halmahera het licht zou zien en voorts na te gaan, wat in oude documenten nog belangrijks over dit eiland te vinden was.

In de eerste plaats kwam daarvoor eene betere kaart van Halmahera in aanmerking. Sedert het herstel van het Nederlandsch gezag in den Indischen Archipel is ons beheer aanzienlijk uitgebreid over en daardoor ook onze kennis aanmerkelijk vermeerderd van Borneo en Sumatra, van Zuid-Celebes en de Minahassa, maar van vele deelen van het uitgestrekte gouvernement der Molukken weten wij thans veel minder dan onze voorvaderen in de dagen der Compagnie. Het duidelijkste blijkt dit bij vergelijking onzer nieuwe kaarten, zooals die in Melvill's Atlas en Gregory's kaart der Molukken met de uitvoerige kaarten uit den ouden atlas in handschrift, die de kamer van Amsterdam in het begin der vorige eeuw door den bekwamen kaartenmaker Isaäc de Graaff deed vervaardigen en thans op het Rijksarchief bewaard worden. Toen dan ook het Instituut in 1865 de *Reistogten in de afdeeling Gorontalo* van den heer von Rosenberg uitgaf, kon het voor het binnengedeelte der groote Golf van Tomini geen betere kaart geven dan eene reproductie der oude kaart uit dezen atlas van het Rijksarchief. Eveneens heeft het Departement van Koloniën een jaar daarna ten dienste van latere ontdekkingstochten naar Nieuw-Guinea op nieuw uitgegeven de oude kaart van de Groote Geelvinkbaai, van Nieuw-Guinea's Noordkust en van de Papoesche Eilanden. Ook van Halmahera is mij nergens een uitvoeriger kaart bekend dan die uit bovengenoemden atlas op het Rijksarchief. Het was dus van belang, een getrouw fac-simile daarvan uittegeven en bij het rapport van Cambier te voegen.

Toen het nu gebleken was, dat van Bernsteins reis niets meer te wachten was dan zijne voorloopige mededeelingen, waarin hij zoo herhaaldelijk de gebreken der kaart van Melvill aanwijst (zie o. a. *Tijdschr. Bat. Gen.*, XIV, bl. 405), besloot het bestuur van het Instituut op voorstel van den heer Obreen en mij deze oude kaart van Halmahera te doen graveeren, waarbij ik de taak op mij nam, te verzamelen, hetgeen ik uit andere oude bronnen over dit eiland kon opsporen en dat tot toelichting zoo der kaart als van Cambiers verslag kon strekken. Deze kaart toch is, hoe uitvoerig ook, wat de opname der kusten en de daarbij gegeven peilingen betreft, betrekkelijk

schaars voorziën van inlandsche plaatsnamen. Het was dus wenschelijk, deze zeekaart te vergelijken met eene in 1720 vervaardigde landkaart der limietscheiding tusschen het Ternataansch en Tidoreesch gebied op Noord-Halmahera uit de verzameling van het Rijksarchief en op te zoeken, wat men in oude documenten der Compagnie en in Spaansche of Portugeesche werken over dit eiland vinden kon. De Portugeezen en vooral de Spanjaarden waren toch met het thans zoo onbekende Halmahera, door hen meestal Batoe China, Moro of Gilolo genoemd, betrekkelijk beter bekend, dan met menig ander deel van den Indischen Archipel. Zoo vindt men reeds op oude Portugeesche kaarten, waar Manado en Makassar nog als kleine afzonderlijke eilandjes zijn voorgesteld, de eigenaardige vorm van Gilolo met zijne vier schiereilanden behoorlijk aangegeven en bevat de door Navarrete uitgegeven, maar ongelukkig onvoltooid gebleven reisverzameling in het laatste deel het beknopt verslag, hoe dit eiland reeds omstreeks 1525 door een Spaanschen stuurman werd omzeild.

Hoewel ik nu voor dit doel veel had bijeenverzameld, wat zoo voor de plaatsbeschrijving als de oudere geschiedenis van Halmahera niet onbelangrijk mocht heeten, was het mij nog niet gelukt, dit tot een voor mij zelf bevredigend geheel te vereenigen, toen ik van dezen arbeid werd afgeroepen door de ontvangst van het reeds lang uit Indië verwachte handschrift van den heer von Rosenberg over zijne laatste reizen in de Geelvinkbaai. Ik had den schrijver beloofd, zijn arbeid voor de pers na te zien en waar mij zulks noodig voorkwam, daarbij aardrijkskundige aanteekeningen te voegen. Dit moest voorgaan, opdat deze belangrijke reisbeschrijving zoo spoedig mogelijk het licht kan zien, hetgeen te wenschelijker is, nu men in het buitenland meer en meer op Nieuw-Guinea de aandacht vestigt, om ook op wetenschappelijk gebied Nederlands prioriteit in deze streken te handhaven, voorts omdat juist nu in Neerlandsch-Indië telkens van nieuwe expeditiën naar deze *terra incognita* sprake is. Om nu de uitgave der reeds gegraveerde kaart niet langer te vertragen, ziet die thans het licht met het rapport van Cambier en deze beknopte toelichting over het gewicht en de herkomst dezer twee te lang reeds aan het publiek onthouden documenten. Later hoop ik gelegenheid te vinden tot verdere mededeelingen over de historische topografie van Halmahera en dan of in een afzonderlijk opstel voor goed een einde te

maken aan de tot juist verstand van de geschiedenis der Molukken zoo hinderlijke verwarring tusschen Portugeezen en Spanjaarden, die men vooral in den laatsten tijd telkens bij onze voornaamste schrijvers over Indische geschiedenis aantreft.[1]

Tot wering van verder misverstand voorloopig slechts deze opmerking. Na Verhaghens verovering van Ambon en Tidore in 1605 zijn de Portugeezen voor altijd uit de Molukken verdreven. Sedert voerden de Nederlanders daar en in Noord-Celebes gedurende meer dan een halve eeuw een onafgebroken wedstrijd, niet met de Portugeezen uit Malakka, maar met de Spanjaarden uit Manilla, een strijd, die zich telkens ver buiten de grenzen van het tegenwoordig Neerlandsch-Indië tot naar Mindanau en de Philippijnen, ja tot naar Formosa en Cambodja uitbreidde.

's Hage, 28 Sept. 1872. ROBIDÉ VAN DER AA.

---

[1] Wallace en andere schrijvers vermelden op Halmahera dikwijls oude Portugeesche forten. Zonder nader onderzoek zou ik durven beweren, dat dit overblijfsels van Spaansche forten zijn. Prof. Veth laat dit in zijne zoo belangrijke aanteekeningen op Wallace's *Insulinde* onveranderd, en waar hij terecht het onderscheid tusschen Gammalamme en Maleyo, de oude en nieuwe hoofdplaats van Ternate, uiteenzet, beweert deze uitstekende geschiedvorscher in een onbewaakt oogenblik, dat Gammalamme nog tot na den Munsterschen vrede aan de Portugeezen behoorde. Ook de heer de Jonge noemt in zijn in vele opzichten zoo uitmuntende werk over de opkomst van ons gezag in Indië denzelfden vlootvoogd, hetzelfde fort of schip naar willekeur Portugeesch of Spaansch, als waren dit twee synoniemen, die men, toen Portugal en Spanje onder één koning stonden, tot stijlafwisseling door elkaar kan gebruiken. Zelfs in die dagen was het beheer over beide rijken en vooral dat over hunne koloniën scherp afgescheiden. Waar beide natiën in Indië tot afwering van den gemeenschappelijken vijand te zamen ageerden, mislukten deze expeditiën gewoonlijk door hun onderlingen naijver, even als de gecombineerde scheepstochten der Engelschen en Nederlanders in de Oostersche zeeën. Op zeldzame uitzonderingen na houden de oude stukken, ook Valentijn, van Kampen en Lauts, de Portugeezen en Castilianen goed uit elkaar. De verwarring dagteekent eerst van den lateren tijd en heerscht weder zoo sterk in het onlangs verschenen werk van den heer Meinsma, dat het meer dan tijd wordt, er eens ernstig tegen te waarschuwen.

RAPPORT

OVER

TIDOREESCH-HALMAHERA.

Halmahera of het groote land, dat dezen naam draagt, wegens de grootere uitgestrektheid boven de nabij liggende eilanden, werd voor een reeks van jaren achtereenvolgens door de destijds machtige vorsten van Ternate en Tidore tenondergebracht, daar de eerste zich van het geheele noordelijke schiereiland en van het uiterste gedeelte van het zuidelijke, die van Tidore zich van het overige meester maakte.

Welke de oorspronkelijke regeeringsvorm van dit land was, of het aan vorsten onderworpen dan wel eene of meer republieken uitmaakte, is iets, waaromtrent, wat het Tidoreesche gedeelte aangaat, geene overlevering bestaat, terwijl de Tidoreesche boeken, die hierover mogelijk eenig licht zouden kunnen verspreiden, verloren geraakt zijn. Ook is het der bevolking onbekend, hoewel het de algemeene gedachte is, of het land verdeeld was in die landschappen, waarvan nu de benaming en kennis der grensscheidingen nog bestaan, niettegenstaande de meeste thans nagenoeg geheel ontvolkt zijn.

Hunne namen en ligging zijn als volgt. Langs de noordkust van het noordooster-schiereiland strekt *Samolla* zich van Tafongo [1] ten zuidoosten van de pas van Dodinga tot Wassilee uit, welke plaatsen 40 a 50 palen van elkander gelegen zijn. *Bitjoli* maakt het geheele landschap uit van Wassilee aan de noord- tot de Boesboesoe aan de zuidzijde van dit schiereiland; ik bereken, dat het 130 palen in den omtrek heeft. Aan dit distrikt grenst *Maba*,

---

[1] Tafongo heet op de kaart van Melvill verkeerdelijk Jofongo, op de hiernevens gevoegde oude kaart Tasungu. R. A.

dat de geheele oostergolf en eenen afstand van 80 à 90 palen langs de kust beslaat tot aan Dolafei op de noordkust van het oost-zuid-oostelijke schiereiland. Op de punt van dit laatste ligt de provincie *Patani*, welke ten noorden en ten zuiden door Dolafei beperkt wordt en waarvan ik de kustlijn op 60 a 70 palen schat. Van het zuidelijke Dolafei tot aan de op het zuidelijk schiereiland gelegen Hoek Foija [1] vormen deze beide schiereilanden een bocht, die op eene uitgestrektheid van 90 palen langs de kust het landschap *Weda* uitmaakt. De kust van Tandjong Foija aan de oost- tot aan Daipodo aan de westzijde van het zuider schiereiland, die een omvang zal hebben van 130 palen, behoort onder Ternate. Van Daipodo tot aan het ten noorden van deze plaats gelegen Kayassa, welk landschap eene uitgestrektheid van 60 palen langs de kust beslaat, ligt het zesde gedeelte van Tidoreesch-Halmahera, dat echter geen Sengadji-schap zoo als de vijf overige was, maar altijd onder onderscheidene mindere hoofden gestaan heeft.

Ik vind mij verplicht, hierbij op te merken, dat de boven opgegeven landsuitgestrektheid maar eene schatting is wegens het onnoemlijk getal bochten, die de stranden hebben en daar er geene wegen bestaan, die rechtstreeks van de eene plaats naar de andere voeren, alsook omdat de grensscheidingen der binnenslands elkander rakende distrikten, zooals Maba, Weda, Samolla, niet genoeg aan die zijden bepaald zijn; om die redenen, zeg ik, is het niet mogelijk, den omvang met die nauwkeurigheid op te geven, als ik anders wel gewenscht zoude hebben.

Door de gedurige strooperijen der bewoners van Ternataansch-Halmahera en van de Ternatanen zelve zagen de ingezetenen van Samolla zich genoodzaakt, hun distrikt te verlaten en vestigden zij zich op het grondgebied van Weda.

Ook de ingezetenen van Bitjoli waren door de instorting van eene in zee uitstekende rots, waarop hunne voornaamste

---

[1] Reeds op de oude kaart even als bij Melvill leest men Foya. Tandjong Toya, dat bij Bernstein D. XIV bl. 451 en XVII bl. 101 voorkomt, is zeker een drukfout De grenslijn tusschen het Tidoreesch en Ternataansch gebied op Zuid-Halmahera loopt bij Melvill van Taya naar Tandjong-Djojopa. Na vergelijking met de oude kaart geloof ik, dat de grens door Melvill goed is aangegeven, maar dat Tandjong Foya, bij hem veel te noordelijk geplaatst, staan moet, waar hij Taya heeft. Het westelijk einde dezer grens heet bij Cambier Daipodo, bij Bernstein Tandjong Doipodo (D. XIV bl. 492). Men zal dus het eerste voor Melvills Djojopa moeten verkiezen. R. A.

negorij gebouwd was en waarbij menschen, huizen en vee in een oogenblik tijds een prooi der golven werden, niet langer in staat, de gedurige aanvallen hunner overburen van Galela en Tobello te wederstaan. Nadat zij zich gedurende eenige jaren dan hier en dan daar opgehouden hadden, verzochten zij den Sengadji van Maba, hun eene plaats op zijn gebied in te ruimen, waarop deze hun toestond, zich bij het kleine riviertje Wosso te vestigen, waar zij zich thans nog bevinden [1].

In later tijden hebben er onder den Tidoreeschen Sultan Djin-al-Abdin, toen de heer Wieling gouverneur van Ternate was, naderhand onder den naar Batavia verbannen Sultan Moeda en eindelijk ten gevolge der door kapitein Teunisz in deze streken gedane expeditie [2] zoo vele verhuizingen en weder ver-

---

[1] Op de oude kaart vindt men Bitjoli in de vroegere ligging bij het uiteinde van het noordooster-schiereiland; op de kaarten van Gregory en Melvill bij Wosso op de noordkust van het zuidooster-schiereiland. R. A.

[2] Wieling was Gouverneur van Ternate van 1803—1808 (*Tijdschrift Ned. Indië*, 1856, D. I, bl. 254). Sultan Djain-al-Abdin, zoon van den in 1779 naar Ceilon verbannen Sultan Djamaloedin, overleed in 1811 en werd toen opgevolgd door zijn ouderen broeder Prins Mossel onder den naam van Sultan Mohamad Tahir. Een andere broeder, Radja Moeda, die den vader in zijne ballingschap gevolgd was, wilde zich bij die gelegenheid op den troon van Tidore plaatsen. De Engelsche resident wist dit te beletten en zond hem naar Ambon op. In 1815 sloten de Engelschen — misschien wel, om Nederland na de teruggave der Molukken in moeielijkheden te wikkelen — een kontrakt met Radja Moeda, waarbij hem onder den titel van Sultan het beheer over de distrikten Maba, Weda en Patani afgestaan en de opvolging op den troon van Tidore verzekerd werd. Sultan Moeda resideerde sedert te Bitjoli, waar hij zich reeds in December 1817 tegen het Nederlandsch gezag verzette. De opstand werd spoedig onderdrukt en Sultan Moeda in Mei 1818 naar Java gezonden (zie de lijst der Tidoreesche Sultans bij van der Crab, *Moluksche Eilanden*, bl. 318 en de Memorie over het Gouvernement der Molukken van den aftredenden gouverneur de Kock aan zijn opvolger Tilenius Kruijthoff d.d. 1 Januari 1819, in handschrift op de bibliotheek van het Instituut). De expeditie van kapitein Teunisz had in 1820 en 1821 plaats en werd ondernomen, om het gezag van den Sultan van Tidore over zijne oproerige onderdanen op Halmahera te handhaven. De haat der bewoners van Halmahera tegen het drukkend Tidoreesch bestuur was destijds zoo groot, dat 244 inlandsche hoofden den kapitein Teunisz verzochten, onder het rechtstreeksch bestuur van Nederland te komen. (*Tijdschr. Ned. Indië*, D. I, bl 359) Toen daarentegen deze expeditie het gezag van den sultan hersteld had, ontweken duizenden zoo uit de Tidoreesche distrikten Maba, Weda en Patani als uit de Ternataansche landen Tabello en Galela hun vaderland en begaven zich naar Noord-Ceram, vanwaar zij onder aanvoering van Radja Djailolo — afstammeling van een Tidoreeschen prins van dien naam, die na Sultan Djamaloedins verbanning in 1799 zich het gezag over de Ternataansche Alfoeren van Djailolo had aangematigd — den Molukschen Archipel door hunne voortdurende zeerooverijen verontrustten. In 1823 zond de gouverneur der Mo-

huizingen plaats gehad, dat men zeggen kan, dat tegenwoordig bijna geene negorij meer op den voorvaderlijken grond staat. Dit zal blijken uit de hier volgende opnoeming der onder de opgegeven distrikten behoorende negorijen, met bijvoeging der plaatsen, waar deze thans gevestigd zijn.

Distrikt Samolla.

De	hoofdnegorij	Samolla,	onder eenen	Sengadji.
〃	negorij	〃	〃 〃	Kimelaha.
〃	〃	Sawaai	〃 〃	〃

Distrikt Patani.

De	hoofdnegorij	Patani,	onder eenen	Sengadji.
〃	negorij	Kipaai	〃	Kimelaha's.
〃	〃	Wailoo		
〃	〃	Tehoeli		
〃	〃	Guimja		

Distrikt Weda.

De	hoofdnegorij	Weda	onder eenen	Sengadji.
〃	negorij	Soatine	〃	Kimelaha's.
〃	〃	Kea		
〃	〃	Wali		
〃	〃	Kobe		
〃	〃	Wastoero		
〃	〃	Fide		
〃	〃	Wayaboelang		
〃	〃	Doti		
〃	〃	Mesa		

---

lukken Merkus eene expeditie naar Noord-Ceram, die eerst onverrichter zake moest aftrekken, maar na bekomen versterking Hatiling, den zetel van Radja Djailolo vermeesterde en te Sawaai een Nederlandsche bezetting achterliet. Radja Djailolo toonde zich nu bereid, in onderwerping te komen, mits hij niet onder het gezag van Tidore terugkeerde. In 1825 bezocht Merkus zelf de noordkust van Ceram met twee oorlogschepen en sloot met Radja Djailolo een kontrakt, waarbij diens oudere, vroeger naar Java verbannen broeder, Prins Askar, onder Nederlandsch oppergezag als Sultan van Ceram het bewind verkreeg over de noordoostkust van dit eiland van Hatiling tot Waroe. De nieuwe Sultan was echter voor zijne taak niet geschikt; zijne onderdanen zetten hun zwervend leven voort, terwijl de Sultan, om te beter zijne zeerooverijen te kunnen voortzetten, zich op de onbewoonde Obi-Eilanden vestigen wilde. Om dit te voorkomen, werd in 1832 het pas opgerichte rijk van Ceram weder opgeheven, de Sultan op nieuw naar Java verbannen en het overschot der uitgewekenen van Halmahera, ongeveer 1300 man, naar hunne oude woonplaatsen Maba, Weda en Patani teruggebracht. (*Tijdschr. van Ned. Indië*, Jaarg. 7, D. II, bl. 561 en *Tijdschr. Bat. Gen.* XVII bl. 489). R. A.

Alle deze negorijen zijn thans op last van den Sultan verplaatst naar de westkust van Halmahera tegenover Tidore. [1] Verder liggen daar de altijd aldaar gevestigde negorijen:

Maidi
Pajahe } onder eenen ambtenaar Kolandi genaamd,

Aki majora
Aki lamo
Wamo
Pajahe } onder Kimelaha's.

Loko
Taba
Baai
Taoeno } onder Ngoffamaniera's.

Distrikt Maba.

De hoofdnegorij Maba onder eenen Sengadji en
" negorij " " " Kimelaha te Panga. [2]
" " Lolobata
" " Laipo
" " Watchi
" " Petelei } onder Kimelaha's te Wassilee. [2]
" " Maba onder eenen Kimelaha en
" " Ingli [3] " " " bij Wosso (Bitjoli).
" " Gotowassi onder eenen Kimelaha is nog op hare oude plaats aan een water van dien naam zeven palen ten noordwesten van Wosso.

Distrikt Bitjoli.

De hoofdnegorij Bitjoli onder eenen Sengadji en
" negorij Samaffo " " Kimelaha te Wosso.
" " Boeli " " " ligt ten noorden van Wosso aan eene uitwatering Gamesang; ook de meeste tot de negorij Wajamli onder eenen Kimelaha behoorende

---

[1] De kaart van Melvill plaatst op de znidkust van het zuidooster schiereiland van oost naar west de negorijen Kobie, Koye, Wally, Maissa en Dote. Daar nu Bernstein al deze plaatsen op zijne reis langs die kust vermeldt (D. XIV, bl. 453) blijkt daaruit, dat deze onder Weda behoorende negorijen, evenals Weda zelf, na Cambiers rapport weder van Halmahera's westkust naar hunne oude woonplaatsen zijn teruggekeerd. R. A.

[2] Panga en Wassilee liggen beide op de westkust van het noordoostelijk schiereiland, zoodat de bevolking van het distrikt of juister de stam van Maba zich grootendeels naar de hier boven opgegeven grenzen van het landschap Samolla begeven had. R. A.

[3] Dit Ingli is zeker het Jegeli der oude kaart beoosten Gotiewassie. R. A.

menschen wonen te Walalee, eene plaats benoorden den Hoek van Wajamli.[1]

Het is mij niet mogelijk geweest, de eigenlijke beteekenis van de namen dezer plaatsen te weten te komen, omdat men, toen ik daarnaar informeerde, ten antwoord gaf, dat zij niet twijfelden, of hunne voorvaderen hadden hunne redenen gehad, om den eenen of anderen naam aan eene plaats, berg of rivier te geven, maar dat daarvan geene overlevering bij hen bestond. Bij de bevolking zijn verschillende talen in gebruik; van de drie, die te Bitjoli gesproken worden, laat ik hierachter eenige woorden met hunne beteekenis volgen.

De luchtgesteldheid van Bitjoli, en, zooals ik hoor, ook die van het geheele eiland is gezond, behalve bij de kentering der moessons in plaatsen, waar zich groote sago-bosschen en bij gevolg uitgestrekte moerassen bevinden, zooals bij voorbeeld in de negorijen van Maba en Weda, waar de menschen in dien tijd veel aan warme koortsen onderhevig zijn.

De aard van den bodem is meest bergachtig, maar dicht bij de stranden, waar zich dan ook de meeste sago-bosschen bevinden, vooral in de zoo even genoemde distrikten, veelal moerassig en bestaat daar uit eene zeer vette vruchtbare kleiaarde. Sommige bergen zijn vrij hoog en behalve eenige kale rotsen meestal met hoog geboomte bewassen. Hoewel thans geene daarvan brandt en de oudste inlanders zeggen, niet te hebben gehoord, dat ze ooit gebrand hebben, besluit ik uit eene als uitgebrande steenkolen voorkomende steensoort, die in groote hoeveelheid op de beide oostelijke schiereilanden gevonden wordt, dat in deze omstreken sterke uitbarstingen plaats gehad hebben. Volgens de ontvangen beschrijving der bergen op het zuider schiereiland tusschen Weda en Pajahe, die door de Tidoreezen Goenoeng Kalapa Tutuhu, Kanari en Seho Mongola[2] genaamd worden, houd ik ook deze voor nog

[1] Boeli en Wayamli liggen nog binnen de oude grenzen van het distrikt Bitjoli aan de zuidoostzijde van het noordooster schiereiland. Zonderling is het, dat Boelie op de oude kaart in het binnenste der baai tusschen Maba en Gotiewassie ligt. R. A.

[2] Bernstein noemt dezen berg Seho Manorra (D. XIV bl. 450). Het is volgens hem de hoogste berg tusschen Weda en Pajahe, die evenwel nauwelijks 2000 voet bereikt. Daar deze natuuronderzoeker hier nergens van vulkanischen aard gewag maakt, zal men het vermoeden van Cambier, alleen steunend op de beschrijving van Tidoreezen, dat hier vulkanen zouden zijn, moeten verwerpen. R. A.

ongeopende vulkanen, waarvan de ten zuidwesten van Wassilee op het noordooster schiereiland gelegen berg Wato-Wato ook al het aanzien heeft.

Aan de bosschen heeft men hier geene bijzondere namen gegeven. Dit zou ook moeielijk zijn, dewijl met uitzondering van de weinige boven opgenoemde bewoonde plaatsen het geheele land niets dan een bosch of wildernis is. De daarin voorkomende houtwerken zijn zeer menigvuldig en tot onderscheiden einden te gebruiken. Het Gowaya, Morotala, Koefkoefoe, Sabujale, Solamo, Tutuhu petche, Djodjanni, Nangkagora, Bosfoea, Tofiri naka, Gossehe kaai, Tofiri niha, Tutuhu bula, ijzerhout, Motoa, Kaporatja, Posie-posie, Dauw, Gofassabatu en Gofassababa zijn alle voor den bouw van huizen, prauwen en sommige voor den scheepsbouw zeer geschikt, terwijl de Gofassabatu en Kaporatja de schoonste knie- en kromhouten voor de zwaarste schepen verschaft. Het Takobanga, ook Bintangor genaamd, is zeer geschikt voor masten, daar dit ligt en sterk hout eene aanzienlijke hoogte bereikt. De boom, genaamd Towabi, wordt op Celebes door de Boegineezen en in navolging daarvan ook somtijds hier voor anker gebruikt. Het rood en wit Lingoewa, bruin en rood Salimoeli en het Buwa kira-kira zijn zeer fraaie meubelhouten, zooals ook vooral het Botolino, dat een donker bruine kleur heeft, echter door den tijd of door het gedurende 6 a 7 dagen in moddergrond te begraven, gitzwart wordt; het is zeer fijn van draad. Ik voeg hierbij een kistje met een monster van ieder dezer verschillende houtsoorten.

Het geheele land is rijkelijk met rivieren doorsneden, waarvan de meeste niet veel meer dan den naam van beken verdienen. Hun loop, oorsprong en richting is door de weinige bekendheid van den inlander met het land, dat hij bewoont, onmogelijk op te geven. Ten westen van Bitjoli zijn de voornaamste uitwateringen die van Watchi, Gotowassi, Tewel, Ayer Kimelaha, Ayer Sengadji, Gamesang, Gauw, Smeen, Lowan, Sien, Boesboesoe; voorbij den Hoek van Waijamli die van Walelee en Akilamo en beoosten Bitjoli die van Wosso, Guimjawi, Ingli en nog verschillende andere, welke zeker wel tot de vruchtbaarheid van den grond bijdragen, echter door hunne kleinheid niet noemenswaardig zijn. Volgens de door mij ingewonnen berichten is de geheele Bocht van Weda, alsook het zuiderschiereiland evenzoo bewaterd; omtrent de namen der

rivieren aldaar werd ik echter zoo verschillend onderricht, dat ik, om niet bezijden de waarheid te spreken, mijne hieromtrent verkregen inlichtingen liever niet wil mededeelen. Er zijn hier twee meren, een bij Weda en een bij Wassilee, beide slechts van eene geringe uitgestrektheid.

Bitjoli heeft zeker de beste reede van geheel Halmahera, waar men negen of tien vademen zeer goeden ankergrond heeft; in het seizoen der noordenwinden, die hier woedend sterk waaien kunnen, is het echter zaak, op dieper water een kabellengte onder het noordwaarts gelegen eiland Waaur te ankeren, waar men zich voor alles veilig achten kan. Voor Weda is ook goede ankergrond, maar het daarvoor liggende eiland Koeliffo geeft geene beschutting tegen de zuidoostenwinden, nog tegen de in dien moesson aldaar staande hemel hooge zee. Ook bij Gita kan men ankeren.

Waterleidingen, dammen en waterkeeringen zijn er, zoo veel ik te weten heb kunnen komen, in het geheel niet; zelfs maar zeer weinigen van hen, die ik daarnaar vroeg, begrepen, wat dit zeggen wilde.

Wegen zoude men letterlijk kunnen zeggen, dat hier niet bestaan, ten minste indien men dezen naam weigert aan de stranden, die daartoe gebruikt kunnen worden en aan paden, die van de overige wildernis niet te onderscheiden zijn, dan aan kappen in de boomen en andere den inlander alleen bekende teekens. Als bewijs zal ik eene korte beschrijving geven van de reizen, die ik zelf gedaan heb.

Van Bitjoli begaf ik mij per prauw naar Boeli, dat ongeveer 8 uur roeiens van daar ligt en volgde toen twee palen ver het strand. Daarop gingen wij het bosch in en legden door de moeielijkheid van den weg den afstand van ca. 60 palen, die Boeli door de groote omwegen van Wassilee scheidt, eerst in drie dagen af. Drie vierden van dezen weg loopt door de rivieren Gamesang, Gauw en Toetoegal, waarin men meestal tot over de knieën toe moet waden en van den eenen steen op den anderen springen. Door de gedurige spoeling van het water zijn deze steenen zoo glad geworden, dat men, wil men niet ieder oogenblik gevaar loopen van uit te glijden en te verdrinken, genoodzaakt is, zijne schoenen uit te trekken en de reis op zijne bloote voeten te doen. De weg, die niet door het water loopt, voert berg op, berg af door dicht bosch, waar, zooals boven gezegd werd, het voetpad van het overige gedeelte der

wildernis niet dan aan kappen in de boomen te erkennen is. Van Wassilee begaf ik mij met een prauw over Dodinga naar Ternate.

Eenige dagen later ging ik van Ternate naar het zuidwestwaarts van Panga aan de rivier Soot gelegen Besa. Vandaar gingen wij een afstand van 36 palen te voet door een bosch, voordat wij de rivier Aki Sengadji bereikten, die wij doorwaadden, totdat wij aan de plaats kwamen, waar zij bevaarbaar wordt voor de daarop gebruikelijke vaartuigen, namelijk bamboezen vlotten ter lengte van c^a^. 16 voet op eene breedte van 5 voet. Daar het land hier vrij hoog is, heeft men bijna altijd, zooals ik het ook twee dagen ondervond, aanhoudende regens, dat zeer onaangenaam is, dewijl de reiziger op den geheelen tocht daaraan bloot gesteld is. Wegens de over de rivier hangende rotsen, die op sommige plaatsen bijna het water raken, is men genoodzaakt, plat op de vlotten te liggen, wil men niet tegen deze enorme steenklompen verbrijzeld worden. Ook is het vooral in de menigvuldige bochten, die de rivier maakt, niet mogelijk, de vaart der vlotten tegen te houden, dan door de vereenigde, meest ingespannen kracht van 7 a 8 wel gespierde personen, die, wanneer het ongeluk wil, dat er een banjer plaats heeft, niet in staat zouden zijn, al waren zij zes malen sterker in getal, de kracht van den stroom te wederstaan, daar zij zelven, omdat zij in de rivier staan, door den stroom weggesleept zouden worden; een verschrikkelijke dood, van tegen den 50 a 60 voet hoogen rotsoever verpletterd te worden, zou alsdan onvermijdelijk zijn. De plaats, daar wij de vlotten maakten, is door de menigvuldige kronkelingen, die de rivier heeft, nagenoeg 40 palen van den mond ten noordwesten van Bitjoli verwijderd, vanwaar wij in 7 uren naar deze plaats overstaken.

Den weg van Rantu aan de noordkust van het zuidooster schiereiland, ongeveer 25 palen ten noordwesten van Patani, naar Jaba aan het zuiderstrand, heb ik in twee uur afgelegd; deze is oneindig beter en gemakkelijker dan de twee vorige, omdat men daar geen andere hinderpalen ontmoet dan het dichte hout, waarmede de weg bewassen is.

Behalve deze drie wegen, die ik zelf onderzocht heb, zijn er nog op laatstgenoemd schiereiland de drie volgende: die van Watchi 3 a 4 palen noordwestelijk van Bitjoli naar Sepo in de Bogt van Weda, een afstand, dien de inlander gewoonlijk in anderhalven dag, gedeeltelijk in een prauw op de rivier

Watchi, gedeeltelijk te voet, aflegt; die van Tappelio aan de noordkust naar Gamsoengi aan de zuidkust, volgens geloofwaardige berichten een afstand van 11 palen en die van het aan het noorderstrand gelegen Dolafei tot de aan de zuidzijde gelegen plaats van dien naam, een afstand van 18 palen.

De laatstgenoemde vier wegen dienden in vorige tijden alleen, opdat men niet van Maba of Bitjoli den omweg om den Hoek van Patani zou maken, om met Weda of de negorijen in de Bocht van dien naam te verkeeren. Ook was destijds de gemeenschap tusschen deze plaatsen en Tidore gemakkelijker, omdat toen overal nog menschen woonden en men dus vaartuigen verkrijgen kon, waarmee men van Sepo, Dolafei, Jaba of Gamsoengie naar Weda overstak. Van Weda voert een weg, zoo ik wel onderricht ben, in 10 uren gaans naar de ten zuidoosten van Tidore aan de westkust van Halmahera gelegen negorij Pajahe, waar altijd gelegenheid is, om naar Tidore over te steken. [1]

Dit zijn de voornaamste zoogenaamde wegen van Tidoreesch-Halmahera. Wegens de geringheid der bevolking is het niet doenlijk, ze te verbeteren, hoewel zij, zooals uit de gegeven beschrijving blijkt, daar wel voor vatbaar zijn zouden, zoo ook voor eene aanmerkelijke verkorting, want zij zijn meestal als slingerpaden aangelegd.

Van de sterkte der bevolking kan ik tot mijn leedwezen geene zoo volledige berichten geven, als ik gaarne gewenscht had, daar ik geene volkstelling kon bewerkstellingen. Ik meen dit te moeten toeschrijven aan het wantrouwen der Tidoreezen, hoewel de hoofden op mijn gedurig aanhouden mij alleen ten antwoord gaven, dat zulks nog nimmer gedaan was en dat zij derhalve beducht waren, dat de bevolking daaruit iets kwaads vermoeden en zich uit de negorijen verwijderen zoude. Ik trachtte hen toen over te halen, mij eene in gemoede zoo nauwkeurig mogelijk opgave te doen van het getal der onder ieder hunner staande menschen, doch vruchteloos. Ook dit zeiden zij, niet te kunnen doen, niettegenstaande zij bekenden, dat zij zulks wisten; zij gaven tot reden voor deze weigering, dat zij, indien hunne onderhoorigen zulks te weten kwamen, het-

[1] De weg van Pajahe naar Weda is sedert nader beschreven door Bernstein (D. XIV, bl. 449). Daar deze reiziger ook Pajahe en de oude kaart Pagahe spelt, is de vorm Pajalie bij Melvill zeker verkeerd. R. A.

geen zeker zou gebeuren, alles van hunne wraak te vreezen hadden. Ik zie mij dus verplicht, de bevolking slechts bij benadering op te geven. Het getal zal dus wel niet juist zijn, doch echter ook niet veel van het ware verschillen, vooral wat de plaatsen betreft, die ik zelf bezocht heb, zooals die van den Hoek van Patani om de noord naar Dodinga, op welke uitgestrektheid ik nagenoeg geene plaats, ten minste geene bewoonde, onbezocht gelaten heb. Te Bitjoli, Gotowassi, Boeli, Panga, Wassilee schat ik de bevolking gezamenlijk met de hier en daar verspreide huizen, op 2300 zielen, en volgens geloofwaardige berichten geloof ik, dat die der westkust van Tidoreesch Halmaheira zal bedragen 2500 zielen. Indien men aan de door mij ingewonnen berichten, zooals ik vertrouw, mag geloof hechten, beloopt het getal zielen op het zuidelijke aan Ternate behoorende schiereiland meer dan 1000 zielen. Uit deze zoo nauwkeurig mogelijke berekening blijkt, dat de bevolking op de drie schiereilanden van Lelewi, Patani en Liboba verspreid, niet meer dan 5,800 zielen bedraagt, waarbij dan nog komt, dat de onevenredigheid tusschen het getal mannen en vrouwen zeer groot is. Ik heb mij ten minste op de plaatsen, waar ik zelf geweest ben, overtuigd, dat er zeker een vierde meer vrouwen dan mannen gevonden worden. [1]

Men zal begrijpen, dat het bij zulk een ruwe schatting niet mogelijk is, de vrije lieden en de slaven afzonderlijk op te geven, vooral wanneer ik zeg, dat men bijna geen of althans slechts een zeer gering onderscheid tusschen deze twee, anders zoo verschillende standen opmerkt, daar zij meestal gezamenlijk alle werkzaamheden verrichten, eten en gehuisvest zijn.

De inlander is verzekerd, dat dit land in vorige tijden sterk bevolkt was, hoewel hij daarvoor geen ander bewijs kan aanvoeren dan het op geene gronden steunend hooren zeggen dat vroeger al de binnenlanden bewoond waren, die thans geheel van bevolking ontbloot zijn, met uitzondering van eenige weinige Tobelloreesche huisgezinnen, die hunne haardsteden ontvlucht zijn, om zich aan de Ternataansche heerschappij te onttrekken en daardoor van heere- of negorij-diensten ontslagen te zijn.

---

[1] Cambier benoemt hier de schiereilanden naar de kapen, waarmede zij eindigen Na het terugkeeren der uitgewekenen onder Radja Djailolo is de bevolking van Tidoreesch-Halmahera weder iets toegenomen. Althans van der Crab schat die in 1860 op ongeveer 8000 zielen, daarentegen die van het onder Ternate behoorende Zuid-Halmahera slechts op 500. R. A.

Voor twintig en meer jaren hebben zich reeds vele menschen van hier op Ceram en ook wel op de Papoesche Eilanden nedergezet, toen zij derwaarts gevoerd zijn door de altijd rondzwervende en de voormalige Compagnie beoorlogende Sultans Noekoe en Djin-al-abdin. De voornaamste volksverhuizing heeft echter eerst voor vijf a zes jaren plaats gehad, toen meer dan 2000 strijdbare mannen, vele met hunne vrouwen en kinderen, den zoogenoemden Radja Djilolo vrijwillig gevolgd hebben of door hem met geweld opgelicht zijn. Deze blijvende vestiging in een vreemd land, waarheen zij met hunne vorsten slechts geweken waren, om bij de eerstkomende gunstige gelegenheid weder naar de plaats hunner geboorte terug te keeren en de geestdrift, die er destijds bestond, om den zooeven genoemden Radja Djilolo te volgen — want indien zij niet gestuit waren, zouden waarschijnlijk bijna allen hunne haardsteden hebben verlaten — zijn alleen toe te schrijven aan hun verlangen, om zich aan de Tidoreesche dwingelandij en onderdrukking te onttrekken. Deze waren zij moede, en geen wonder, want hunne goederen, huizen, slaven, in een woord alles, hunne vrouwen en kinderen zelfs niet uitgezonderd, konden zij geen oogenblik veilig achten; niets durfden zij vóór mijne komst, zelfs aan den gemeenste van dit volk, weigeren, vooral wanneer hij uit naam des Sultans kwam. Ik zeg hier met opzet te voren, daar ik mij gedurende mijn verblijf te Bitjoli meermalen met genoegen overtuigd heb, dat de tegenwoordigheid van een gouvernements-ambtenaar den ingezetenen de moed geeft, zich tegen dergelijke onrechtvaardigheden te verzetten.

De inlanders van dit gedeelte van Halmahera schijnen een sterk ligchaamsgestel te bezitten. Den gewonen ouderdom, dien zij bereiken, schat ik op 50 jaren. Men treft echter ook zeer oude lieden aan, zelfs die -- indien zij niet de regeeringen van een paar Sultans, waarnaar zij hunne jaren berekenen, te veel opnoemen — volgens hunne eigene opgave ver over de honderd jaren zijn zouden. Zij zijn aan verschillende ziekten onderhevig, zooals heete koortsen, berrie-berrie, venerische kwalen en de huidziekte, genaamd cascado, die hier zeer algemeen is. Het is niet dan met moeite, dat ik een paar hunner geneesmiddelen te weten ben gekomen, omdat zij daarmede zeer geheim zijn uit vrees, zooals zij zeggen, dat door de bekendmaking hunne kracht zou verloren gaan. Tegen heete koortsen gebruiken zij de bladen van den boom Baru, in koud water uitgewrongen,

uit- en inwendig en drinken daarbij het hout als thee op warm water getrokken. Het middel, dat zij tegen de berrie-berrie nemen, is de gedroogde en tot poeder gestampte bast van de boomen Lelaka en Tjeuri met het nat van uitgeperste kokosnoten (santang kalapa), dat ook uit- en inwendig gebruikt wordt. Tegen de gonorrhea nemen zij een afkooksel van den bast des samee-booms, met een ander blad vermengd, waarvan men mij den naam niet heeft willen zeggen. Voor ingewortelde venerische ziekten, geloof ik niet, dat hun medicijnen bekend zijn; dit maak ik op uit het groot aantal menschen en vooral kleine kinderen, dat men ontmoet, wier geheele lijf met zweren en wonden bedekt is, ook uit de onder de laatsten zoo algemeen heerschende ziekte, die hier Bobuto, op Java zoo ik meen Boba, heet, welke zij door eene zeer onzachte inwrijving van ijzerroest met een soort van welriekende citroen, Limon Swangi, genezen. De in water uitgeperste bast van den gemelden sameeboom met het sap van limon swangie en een weinig zout wordt in het algemeen als zeer goed bloedzuiverend middel aangeprezen.

Met de heilzame uitwerking der koepokinenting zijn de bewoners van dit gedeelte van Halmahera geheel onbekend. Ik heb hun het groote nut dezer kunstbewerking onder het oog gebracht en al mijn overredingskracht in het werk gesteld, om hen over te halen, daarmede een proef te nemen, doch vruchteloos. De hoofden, die ik daarover sprak, zelfs die, welke den meesten invloed op hunne onderhoorigen hebben, gaven mij eenparig te kennen, dat deze nimmer daartoe over te halen zijn zouden, en besloten hunne rede met de Mahomedaansche stelling, dat als God goedvindt, hen te bezoeken, daartegen geene voorbehoedmiddelen zijn en zij zulks geduldig moeten afwachten, zonder te trachten dit te ontwijken. Inderdaad schijnen zij hiervan echter maar half overtuigd, want zij vlieden, zoodra de pokken zich openbaren, uit hunne negorijen en laten de lijders, al zijn het hunne dierbaarste bloedverwanten, aan hun ongelukkig lot over. Indien de Sultan van Tidore daartoe wilde medewerken, twijfel ik niet, of de bewoners dezer landstreek zouden even goed als de ingezetenen van Tidore, Ternate en Ternataansch-Halmahera van het nut dezer weldadige uitvinding deelachtig kunnen worden.

Omtrent de algemeene geestgesteldheid, de zedelijkheid en het karakter der bevolking zijn mijne opmerkingen de volgende. De inlander is niet misdeeld van verstandelijke ver-

mogens, integendeel hij is zeer vlug van begrip. De langdurige onderdrukking, waaronder hij leeft, heeft zijnen moed en trots nog niet geheel kunnen uitdooven; in den oorlog is hij dapper, daarbij echter niet van wreedheid vrij te pleiten. Hij jaagt in den strijd of op andere tochten zijn doel met eenen ijver na, die zonderling afsteekt bij zijne, ik mag wel zeggen, gewone luije levenswijs, waarvan het volgende eene ware en getrouwe schets is.

De inwoner van Bitjoli, — die van de andere negorijen volgt dezelfde levenswijs — staat ongaarne 's morgens voor zeven of half acht uur op, eet dan een stuk droog gebakken sago en gaat naar het strand, waar de mannen en vrouwen zich in de warme zon bakeren, terwijl de kinderen en slaven op de voor de plaats liggende bank schelpvisch zoeken. Na zich aldus nagenoeg een uur gekoesterd te hebben, begeven zij zich naar hunne woningen terug, eten wederom drooge sago met de gevonden schelpvisch, dikwijls rauw, doch meestal in het vuur gebakken of gebrand. Daarna leggen zij zich op een onder een afdak vervaardigde legerstede van Gaba Gaba of Woka en sluimeren, door den verfrisschenden zeewind in slaap gewiegd. Zoo wisselen zij grootendeels hunnen tijd met slapen en eten af. Eerst wanneer zij deze hunne voornaamste bezigheden moede zijn, vervaardigen de vrouwen kabila's en kokoja's, waarvan ik nader spreken zal, en brengen de mannen hunne prauwen, zeilen, vischnetten, lijnen enz., zoo zij die hebben, in orde. Daaraan is toch altijd iets te verstellen, hoewel zij ze maar weinig gebruiken, want met uitzondering van eenige weinigen vergenoegen zij zich liever met de boven gemelde kleine schelpvisch, die veelal van een bitteren smaak is, dan dat zij de moeite zouden nemen, goede visch te gaan vangen, niettegenstaande deze hier zeer menigvuldig is en zij daaraan ver de voorkeur geven. Zoo leven zij onbezorgd voort, totdat de door hen gemaakte voorraad van sago op is, ja geheel en zelfs meer dan op is; eerst, nadat zij met hunne vrouwen en kinderen eenige dagen groene boomvruchten van een onaangenamen smaak, die ongezonde verstoppingen veroorzaken, voornamelijk die van den boom Dauw, gegeten hebben, gaan zij er toe over, om te Maba (daar er te Bitjoli geene goede sagoboomen in genoegzame hoeveelheid zijn) sago te gaan kloppen.

De Alfoeren van de naburige negorij Boeli zijn minder

aan luiheid overgegeven en verledigen zich meer met het visschen van schildpad, het jagen op hartebeesten, wilde varkens enz. [1] Ook in andere opzichten geef ik aan hen de voorkeur boven de Mahomedanen. Op hun woord kan men veel meer vertrouwen; voor vreemden zijn zij gastvrijer, en onderling minder afgunstig van elkander dan in de Mahomedaansche negorijen. Daar wordt zulks echter ook minder bij den gemeenen man aangetroffen, dan wel onder de hoofden, die deze ondeugd in hooge mate bezitten, hetwelk mij gedurende mijn onderzoek van groot nut is geweest, daar ik door deze drift op te wekken, de individueele opinie van ieder hoofd of gemeenen man, wanneer ik zulks verlangde, te weten kwam. Van den anderen kant moest ik echter voorzichtig zijn, in het openbaar niet de minste voorkeur aan den een boven den ander te verleenen.

Van diefstal hoort men zeer zelden; zij laten hunne huizen open staan, wanneer zij buiten bezigheden hebben, zonder de minste ongerustheid, dat het weinige, dat daarin is, hun ontvreemd zal worden.

De kinder- en ouderliefde, die zij aan den dag leggen, doet hun hart eer aan. Onderwerping en gehoorzaamheid aan hunne hoofden kunnen niet onder hunne deugden gerangschikt worden; wanneer deze een bevel niet verscheidene malen herhalen, wordt daaraan ook niet voldaan.

Wat hun voorheen in het dagelijksch leven te pas kwam, zooals: sago, djagong, visch enz., vroeg en gaf de een aan den ander onder de stilzwijgende voorwaarde, dat hij bij voorkomende gelegenheid ook zoo zoude handelen. Sedert mijne komst op te Bitjoli is deze gewoonte echter allengs in onbruik geraakt en bij mijn vertrek van daar was de beschaving reeds zoo ver gevorderd, dat de een maar zelden den ander iets gaf dan voor gereed geld of althans de waarde in ander goed terug verlangde. Op verder van Bitjoli gelegen plaatsen, waar geld nog even zeldzaam als te voren is, blijft de oude vertrouwelijke gewoonte in stand.

Behalve in de negorijen Boeli en Lolobata belijden de inlanders den Mahomedaanschen godsdienst. In werkelijkheid zijn ze echter nog sterk aan hunne oude heidensche gebruiken gehecht,

---

[1] Ook Cambier gebruikt hier het woord Alfoer, zooals zoo dikwijls in de Molukken geschiedt, niet ter aanduiding van een bepaald menschenras, maar eenvoudig voor den heidenschen, nog niet tot den Islam bekeerden inboorling.

en zelden zullen zij iets van belang ondernemen, zonder vooraf hunnen Djien of geest te raadplegen. Deze neemt altijd de voorzorg, voordat hij zijn orakel uitbrengt, naar den wensch van den consultant in de onderhavige zaak te vernemen, ten einde daarnaar zijne uitspraak te richten, die dan nog altijd zoo ingewikkeld is, dat deze des noods voor en tegen kan worden uitgelegd. Hunne geesten vereeren de onderscheidene negorijen onder verschillende gedaanten, als jaarvogels, haaijen, schildpadden, de visschen genaamd Tjakalang en Toteba en de bij Panga gelegen berg Wato-Wato, waarvoor de bewoners van die plaats en die van Wassilee eene grooten eerbied betoonen. Zij noemen nooit zijnen naam of wijzen met den vinger naar hem, en toen ten tijde der voormalige Oost-Indische Compagnie de commissie ter verwoesting der specerijboomen aldaar kwam, hebben zij altijd getracht, het beklimmen van den berg tegen te gaan. Wanneer zij aldus in de geheimen der toekomst dringen willen, beginnen zij met eenig eten gereed te maken, hetgeen ten voordeele is van hem, waaruit de geest spreken zal, zooals ik zelf gezien heb.

Te Boeli zijnde, zeide ik van den Djien te willen weten, wanneer eene reeds lang verwachte korra-korra zoude aankomen, waarop degeen, die in de negorij het beroemdst door zijne waarzeggingen was, geroepen werd. Hij begon met voor een klein huisje, waarin verschillende ruwe houten afbeeldingen van den jaarvogel en den visch Tjakalang waren, wierook te branden. Hiermede berookte hij zich het geheele lijf, scheen daarop zeer sterke zenuwtrekkingen te krijgen, waarbij hij zijn lichaam in verschillende bochten wrong, opsprong, ronddraaide, enz.; toen hij vroeg met een verschrikkelijk verwilderd oog en eene zeer fijne vrouwenstem, wat ik in dien tijd van rust en vrede van hem Djien verlangde, waarop ik hem mijnen wensch te kennen gaf. Daarop kreeg hij andermaal stuiptrekkingen, eischte een kom zeewater, om zijnen dorst te lesschen en gaf ten antwoord, dat het vaartuig, indien het op den door mij berekenden tijd vertrokken was, binnen drie dagen zou aankomen. Hierna viel hij in onmacht, waaruit hij zeer afgemat en vermoeid scheen bij te komen. Tot opheldering moet ik hierbij voegen, dat hij van mijnen inlandschen schrijver zeer handig had weten uittevorschen, dat mijne gissingen omtrent het vertrek der korra-korra onjuist moesten zijn, dewijl ik berichten had, dat dit schip nergens tusschen Dodinga en Bitjoli gezien was.

Bij de geboorte van kinderen, vooral van een eersten zoon, voor gedane geloften en bij het ondernemen eener zaak van eenig gewicht, zooals een huwelijk of een groote reis, geven de Alfoeren, om den Djien te winnen, kleine feesten, waarbij degeen, die het priesterambt waarneemt, zooals overal gebruikelijk is, de beste stukken bekomt. De Mahomedanen geven bij besnijdenis en huwelijk ook kleine gastmalen.

Bij sterfgevallen vereenigen zich de naastbestaanden en vrienden van den overledene, om met een luid misbaar, door de geheele negorij hoorbaar, den lof van den overledene te verkondigen. Bij de begrafenis hebben zij niets bijzonders, dan dat zij het graf met bogen bezetten, waaraan kleine stukjes lijnwaad, hoe bonter hoe fraaier, gehecht zijn. Deze lapjes dienen tot speeltuig voor den duivel, waardoor hij verhinderd wordt, den doode eenig leed te doen. De Alfoeren hebben, om dus de levenden te beschutten, hunne huizen van binnen met bladen van den seho-boom franjesgewijze behangen. De Alfoeren begraven hunne dooden in kisten, of ook wel in matten ingenaaid, onder de aarde of boven den grond in kleine huisjes; ook leggen zij de kisten in een grooten boom. De wapens en het voornaamste huisraad worden mede begraven. De nalatenschap deelen de kinderen bijna altijd gelijk onder elkander.

De Alfoeren genieten geen onderricht als in het gebruik hunner wapens, pijl en boog, werpspies en klewang, zoowel voor den oorlog als voor de jacht. De Mohamedanen voegen hierbij, althans voor de kinderen van hoofden of anderen, die de hoop kunnen voeden, eens in ambtsbetrekking te komen, eenig onderwijs uit den Arabischen Alkoran (dien de leermeesters zelve niet begrijpen) en een weinig Tidoreesch spreken, lezen en schrijven met Arabische karakters. Tot het geven van dit onderwijs zonderen de meeste dier hoofden, die daartoe in staat zijn (want het is er ver af, dat zij alle zoo geleerd zouden zijn) eenige uren daags af; vooral houden zich echter de priesters daarmede onledig, waardoor zij, indien zij knap waren, natuurlijk een zeer grooten invloed op de bevolking konden uitoefenen.

Met uitzondering van eenige weinige weten de meeste priesters echter van de hun door hunnen profeet gegeven voorschriften niet veel meer, dan dat hij hun verbiedt, varkensvleesch en arak te gebruiken. Sagoweer, wijn, bier en andere Europeesche sterke dranken schijnen zij niet onder het verbod te begrijpen, althans ik weet bij ondervinding, dat zij hiervan niet afkeerig zijn. Tot het

houden der Ramadansche vasten wordt het volk strikt genoodzaakt. Indien zij deze drie dingen nakomen en wanneer zij oud of ziekelijk beginnen te worden, de voorgeschreven dagelijksche gebeden en reinigingen verrichten, twijfelen zij geenszins, of zij zullen het hun door Mahomed beloofde paradijs deelachtig worden. Overigens is het volk en zijn zelfs de hoofden en priesters niet zeer nauwgezet in het betrachten hunner godsdienstplichten; het gebeurt zeer dikwijls, dat zij boeten moeten betalen en wanneer zij onvermogend zijn, deze te voldoen, met rottingslagen gestraft worden voor verzuim om des Vrijdags den openbaren godsdienst bij te wonen. Hiervan is de Kimelaha van Boeli (eene Alfoersche negorij, die de Mahomedaansche leer zegt te belijden) oogluikend verschoond, dewijl hij verklaart, dat telkens, als hij naar de Masigit ging of andere openbare godsdienstplichten waarnam, hij zelf of een van zijn volk ziek werden of de negorij met brand of eenig ander ongeluk door de heidensche geesten bezocht werd. Hoe weinig zij evenwel de voorschriften hunner religie opvolgen, zouden zij evenwel naar mijne gedachte daar zeer moeielijk van af te brengen zijn. Daarentegen geloof ik, dat het zeer gemakkelijk zoude zijn, indien het gouvernement zulks mocht verlangen, om de Alfoeren meer aan ons te verbinden, hen in den Christelijken godsdienst te onderwijzen. Een hoofd van gemelde negorij, ziende, dat ik evenals hij varkensvleesch en schildpad at, zeide mij, dat hij, indien de Mahomedaansche leer het gebruik van dat voedsel ook toestond, deze reeds lang zoude aangenomen hebben; op grond hiervan meende hij, dat de Christenen en Alfoeren zeer weinig in geloof van elkander verschilden.

De slavenhandel bestaat hier nog even als op Tidore. Zij wisten niet eens, dat er een verbod daartegen was; als bewijs daarvan strekt, dat zij mij verzochten, wanneer de werkzaamheden aan het fort en de gebouwen zouden geëindigd zijn, naar de Papoesche Eilanden te mogen gaan, om slaven te halen, met belofte, dat zij er mij zooveel mede zouden brengen, als ik verlangde. Deze ongelukkigen verkrijgen zij door ruiling tegen kleinigheden of meest door oplichting uit de aan het strand gelegen negorijen, de volwassenen met geweld en de kinderen vooral door het nederleggen van een lokaas, dat uit pisang, sago of andere eetwaren bestaat [1].

---

[1] De vele gedurende eeuwen uit Papoea naar Halmahera gebrachte slaven verklaren mijns inziens zeer goed de overeenkomst, die Wallace tusschen eenige bewoners van dit eiland en het Papoesche ras opmerkte. R. A.

Ook het pandelingschap is hier nog in zwang. Als iemand een ander geld of goed schuldig is en dit niet kan betalen, verpandt hij zich zelf, des noods met zijn gansche gezin, voor eenen zekeren naar de grootte der schuld bepaalden tijd aan zijnen schuldeischer. Tot hunnen lof moet ik echter getuigen, dat zij hunne dienstboden meer als kinderen dan als slaven behandelen.

Tegenwoordig zijn deze streken zeer rustig en de inlanders zijn bijzonder tevreden met de vestiging van een post te Bitjoli door het gouvernement en zij zouden gewis niets liever verlangen, dan dat zij onmiddellijk onder ons weldadig bestuur geplaatst werden, waartoe zij reeds indertijd aan kapitein Teunisz het verzoek gedaan hebben.

Zooals hierboven gezegd werd, is in ieder district een sengadji. Deze wordt dikwijls, wanneer hij oud, zwak of niet bekwaam is, door eenen tweeden, sengadji-moeda genaamd, bijgestaan. Hij heeft het gezag over eene negorij even als de kimelaha's en wordt door deze alleen als eenen ouderen broeder beschouwd; aan hem richt de sultan zijne bevelen, welke hij dan aan de kimelaha's mededeelt, die weder, voorzooveel hun aangaat, deswege orders aan hunne onderhoorigen geven. Na den sengadji of kimelaha volgen in de negorijen de hoekoems, die echter niet, zooals de beteekenis van het woord aanduidt, den post van fiskaal waarnemen, maar alleen voor de nakoming der bevelen van de sengadji's of kimelaha's waken, of hen bij ziekte of afwezigheid in hunnen post vervangen. Nog onmiddellijker zorgen de ambtenaren, ngoffamaniera's genaamd, dat de gegeven bevelen worden nagekomen. Behalve deze hoofden heeft ieder negorij nog eenen kapitein, die alleen in tijd van oorlog in aanmerking komt, wanneer hij het bevel voert; met het civiele gezag bemoeit hij zich zelden.

In kleine zaken straft de sengadji of kimelaha den misdadiger meestal met boeten ten zijnen voordeele. Zaken van meer aanbelang, zooals diefstal, enz. die zelden voorkomen, berecht de raad van sengadji en kimelaha's, welke op dezelfde wijze straf oplegt. Eindelijk wanneer de misdaad van ernstigen aard is, zoodat zij meenen, dat de oordeelvelling buiten hunne bevoegdheid gaat, stellen zij den misdadiger in handen van den Sultan, in welk geval meestal met opsluiting in het blok gestraft wordt; zelden gebeurt het, dat deze goedvindt, hem ter straffing aan het gouvernement uit te leveren.

De bevolking kent aan den Sultan van Tidore toe het volle bezit van den grond en hetgeen daarop is, en geen ander kan daarop de geringste aanspraak maken; ook wordt dit recht door geen mensch in twijfel getrokken.

De inlandsche hoofden hebben geen ander recht dan hunne onderhoorigen te bevelen en dit moeten zij nog met omzichtigheid uitoefenen, willen zij daarin geene tegenkanting ontmoeten. Wanneer zij geweld gebruiken wilden, zou zulks met volksoploop of met hun eigen dood eindigen, indien hij, die daartoe de macht heeft, daarin niet voorziet, door zulk een hoofd uit zijn post te zetten of hem een ander toe te voegen.

De sengadji's en kimelaha's, ook eenige hoekoems en kapiteins worden door den Sultan benoemd, alsmede degenen, die tot de priesterlijke waardigheden van kalief en imam bevorderd worden. Bij die gelegenheid schenkt de Sultan hun een stel sitsen kleedingstukken, waarmede zij bij hunne terugkomst van Tidore hunnen intocht in de negorij doen en die zij daarna zorgvuldig wegbergen, om ze niet dan bij groote feesten te gebruiken. De overige hoofden worden door den sengadji of kimelaha, ieder in zijne negorij benoemd. Bij de benoeming wordt echter eene erfopvolging in het oog gehouden, niet bepaaldelijk van vader op zoon, maar ieder post is aan een of meer huizen verknocht, waar buiten die niet begeven wordt, dan om gewichtige redenen. Zelden wordt uit gunst of toegenegenheid van dit gebruik afgegaan. Ook wordt bij de keuze der hoofden veel gelet op de meening van den gemeenen man, daar men voorbeelden heeft, dat een tegen den zin der bevolking aangesteld hoofd, als dit verzuimd was, door haar niet erkend werd, zooals ik weet, dat met eenen kimelaha het geval geweest is, om wien te doen erkennen, de Sultan genoodzaakt werd, hem een ander naar de keus van het volk toe te voegen.

Voor hunne onmiddellijke hoofden kan men zeggen, dat de inlanders volstrekt geene heerediensten doen. Zoo deze geen slaven hebben, zijn zij genoodzaakt, hunne onderhoorigen vriendelijk om hulp te verzoeken, of wel alles zelf te doen. Hunne verhouding tot den Sultan is echter geheel anders. Wanneer de Sultan korra-korra's verlangt, moeten zij gemaakt en met manschappen en wapenen geleverd worden. Wanneer hij sago noodig heeft, kan hij van de sengadji-schappen Maba, Bitjoli, Weda en Samolla eischen:

de pati-lamo, eene hoeveelheid van 1000 timans of
de kelomahoedi, 〃 〃 〃 500 〃

De timan is een van bladen gemaakt pak ter lengte van omtrent 3 voet op eene breedte van 10 a 12 duim. Dit geschenk moet altijd verzeld zijn van pijlen, bogen en werpspiesen, tiffa's (een soort van trommen), tolo's (regen- en zonneschermen), linnen, zijden stoffen en slaven. De kwantiteit dezer laatste artikelen werd evenwel niet bepaald, maar hing van den goeden wil der bevolking af. Van Patani werden alleen slaven geeischt. Indien de Sultans het verlangden, moesten deze geschenken meermalen 's jaars gegeven worden; in de laatste veertig jaren herinnerde men zich echter niet, dat zij gevorderd zijn behalve de kelomahoedie en deze in al dien tijd maar drie malen.

Alle transporten van goederen, enz. moeten om niet gedaan worden; dit zijn diensten, waaraan door het volk der gewone negorijen voldaan moet worden. Buitendien heeft men negorijen, die Roema dapor zijn, dat is tot de kombuis van den Sultan behooren; deze moeten al het partikulier werk voor hem verrichten, zooals zijn huis schoon en in orde houden, voor zijne kokos-, pinang- en andere tuinen zorg dragen, enz. Hoewel ik de namen van deze negorijen hierboven gezamenlijk met de andere heb opgegeven, geloof ik, dat het het niet overtollig zijn zal, ze hier nog eens afzonderlijk te laten volgen. Het zijn: Lolobata, Petelei, Watchi, Laipo, Maidi, Pajahe, Guimja, Wayaboelang, Doti, Mesa en Sawaai; ook de volgende negorijen verrichten de diensten van Roema-dapor, niettegenstaande zij eigenlijk daartoe niet behooren, als Aki-majora, Aki-lamo, Wamo, Loko, Taba, Baai en Taoeno.

Van geregelde belastingen ten voordeele van den lande heeft de inlander geen denkbeeld. Ook de hoofden genieten geen ander voordeel dan de boeten, de vrijwillige giften van hunne onderhoorigen, wanneer deze in den handel of andere winstgevende zaken iets verdiend hebben, en eene kleinigheid, die hun gegeven wordt boven hun wettig aandeel van de recognitiepenningen, dat gelijk aan dat der overigen is.

In het algemeen is Halmahera zeer vruchtbaar, daar men er zoowel voor rijst, koffij en suiker als andere kultures de geschikste gronden aantreft en ik zelfs eenige indigo-struiken zeer weelderig heb zien staan. Daarom kan men niet nalaten, het te betreuren, dat daarvan zoo weinig partij getrokken wordt, want behalve eenige in de nabuurschap der negorijen aangelegde

kleine tuinen, waarin een weinig groenten, suikerriet, bataten, djagong en pisang geplant is, en behalve hier en daar een klein droog rijstveld, is het geheele land een volslagen wildernis.

De landbouw is hier nog in zijne eerste kindsheid, want van den ploeg of andere boerengereedschappen hebben de inlanders geen denkbeeld. Wanneer zij het een of ander planten willen, snijden zij eerst het hout en hooge gras (alang-alang) af, verbranden dit en krabben de aarde met een stok of met hunne handen een weinig om; hierna zaaien en poten zij in den grond zonder verdere voorbereiding en zonder er naderhand weder naar om te zien, voordat zij de vruchten van hunnen arbeid plukken kunnen. Zelden vereenigen zich verscheidene lieden voor de bebouwing van een stuk grond; bijna niemand, die geen slaven heeft, legt tuinen aan, of het moeten kleine stukjes zijn tot wier bearbeiding hij alleen voldoende is. Landmeting of landverdeeling is niet bekend Zij hebben inderdaad, zoo als zij zelf zeggen, te veel onbebouwd land, om dit te meten of te deelen. Alleen houden zij dit bij hunne landerijen in acht, dat degeen, die een akker ontgonnen heeft, dien als zijn eigendom beschouwt, en geen ander daarop eenig recht heeft, voordat hij dien verlaten heeft.

Voor het meten van lijnwaden en dergelijken gebruiken zij den vadem of de span, voor dat van andere waren bezigt men een gewone kom van Chineesch aardewerk (manko naga), omtrent wier groote men voor de sluiting van den koop overeenkomt. De Chineesche datjung is voor het wegen in gebruik. Alles wordt hier per prauw of met menschen vervoerd.

De sago-boom, die hier in groote hoeveelheid gevonden wordt, moet ongetwijfeld als het hoofdproduct van dit eiland beschouwd worden, daar die het algemeene en men mag bijna zeggen eenige voedsel van den inlander oplevert, terwijl rijst, brood, vruchten, bataten, enz. door hem meer als lekkernij beschouwd worden. Wanneer hij geen sago, op de eene of andere wijze klaar gemaakt, doch meestal droog als beschuit gebakken, genoten heeft, zegt hij, dat hij niet gegeten heeft.

Over het geheele land is de notemuskaatboom verspreid. Men treft daarvan zes soorten aan: 1º de groote ronde noot; 2º de kleine ronde noot; 3º de groote langwerpige noot; 4º de kleine langwerpige noot; de twee overige zijn wild en zonder smaak of geur. In de nabuurschap van Bitjoli kent men alleen de beide eerste soorten, die zij daar niet van elkander weten

te onderscheiden, daar men, zooals zij zeggen, groote en kleine noten aan denzelfden boom vindt. Hiervan heb ik mij zelf overtuigd, door van één boom de rijpe vruchten te nemen, die wezenlijk zeer veel in grootte van elkander verschilden. Volgens de monsters, die ik van de langwerpige soorten gezien heb, welke men op het schiereiland van Liboba aantreft, zijn zij, en vooral de kleine, olierijk en dus, zooals het mij voorkomt, voor het maken van notenzeep of muskaatolie boven de Bandasche te verkiezen. De twee eerste soorten daarentegen bevatten meer hout- als oliedeelen. De sassafras is in de omstreken van Bitjoli zeer algemeen. Ook de gomoeto wordt te Boeli veel gevonden.

Te Bitjoli en omliggende plaatsen was ik de eenige, die eenige koeijen, schapen, enz. hield; behalve eenige geiten op de westkust bestaat er geen veeteelt op Halmahera.

Omtrent de visscherij zijn geene beperkingen. Door de onverschilligheid van den inlander wordt, zooals boven gezegd is, van deze vrijheid weinig gebruik gemaakt, hoewel de zee hier zeer vischrijk is. De schildpad en tripang, die men tracht meester te worden, is van niet veel aanbelang; de waarde dezer twee artikelen, die in elf maanden van Bitjoli zijn uitgevoerd, schat ik op ƒ1500 a ƒ1600, eene som, niet noemenswaard, bij den grooten overvloed, waarin deze dieren hier gevonden worden.

De walvisschen, die hier te voren zeer menigvuldig geweest moeten zijn, schijnen deze omstreken verlaten te hebben.

Men zegt, dat er een parelbank bij het eiland Roni, dicht bij Panga, schuins over Kauw, gelegen is [1]; er wordt echter niet op gevischt. De in de zeeën, waar de Tidoreezen bezittingen hebben, gevonden amber moet op zware straf aan den Sultan geleverd worden; men heeft mij verhaald, dat voor vijf en twintig jaar bij Patani een stuk is aangespoeld, dat de grootte en gedaante had van een mensch van gewone lengte.

Bijzondere markten en handelplaatsen worden hier niet aangetroffen. De geringe handel, die niettegenstaande de knevelarij

[1] Kauw is het distrikt Kaoe op de oostkust van Noord-Halmahera. Tusschen deze plaats en den uit het noordoostelijk schiereiland vooruitspringenden Hoek van Lolobata ligt een eiland, dat bij Melvill geen naam heeft, op de oude kaart Lage Eijlandt, bij Gregorij Balili of Baleh, bij von Derfelden Babily, maar bij Bernstein (D. XIV, bl. 420) Bobale heet. Zuidwaarts ligt op de oude kaart langs de kust van het noordooster schiereiland Poeloe Rongi. Ook het *Aardrijksk. Woordenboek van Ned. Indië* vermeldt hier een eiland Roniri. Dit is het eiland Roni van Cambier en zoo vinden wij tevens de ligging van het volgens mijn weten op geene kaart aangeduide Panga. R. A.

en onderdrukking, waaronder de menschen leven, nog gedreven wordt, geschiedt meestal bij ruiling tegen lijnwaden, aarde- en ijzerwerk. Deze handel bepaalt zich echter geheel en al tot de voortbrengselen van den grond. Transito-handel met Ambon, Banda en de Papoesche Eilanden, waarvoor Bitjoli zoo goed gelegen ware, heeft men in het geheel niet; met geene dezer plaatsen is er eenige gemeenschap, daar de prauwen van Papoea op last van den Sultan onmiddellijk naar de hoofdnegorij van Tidore stevenen.

Uit den staat des handels is ligt op te maken, dat de scheepvaart slechts van weinig beteekenis kan zijn. Behalve de aan de negorijen toebehoorende korra-korra's, die niet dan in den oorlog of voor negorij-diensten gebruikt worden, hebben eenige ingezetenen kleine prauwen, die zij ter visscherij en afvoer van hunne tuinprodukten gebruiken. De prauwen, die op Halmahera, en vooral te Walalee, gemaakt worden, zijn op Ternate en Tidore zeer gezocht en zijn, hoewel zij zelden andere werktuigen dan een parang daarbij gebruiken, zeer netjes en goed bewerkt. Wanneer men er een weinig zorg voor draagt, kan men ze zes a zeven jaar gebruiken. Het daartoe benoodigde hout wordt overal op een kleinen afstand van het strand gevonden, zoo ook de gomoeto of rotting, om de planken aan elkander te binden; de baroe, die tot breeuwen gebruikt wordt, vindt men op alle plaatsen.

Behalve met de bovengemelde takken van nijverheid houdt de inlander zich nog bezig met het vervaardigen zijner vischlijnen en vischnetten uit den bast des ganemon-booms, het slaan van het voor zijne netten en vaartuigjes benoodigde touw van gomoeto, het maken van zijne prauwzeilen van boombladeren, boeroe-boeroe genaamd, en met het vervaardigen van zijne wapenen, bogen, pijlen en werpspiesen van woka, bamboezen van den seho-boom en schilden van djodjami-hout. Van een andere fijner soort van boeroe-boeroe, een gewas, dat mij voorkomt tot de aloë-soorten te behooren, maken de vrouwen kokoja's (matten), kabila's (doozen) en tollo's en volgen hierin de modellen, die men haar opgeeft.

Ik eindig dit rapport met de hoop en verwachting, dat daaruit blijken zal, hoezeer ik mijn best deed, aan de mij bij besluit van Z. E. den Gouverneur-Generaal dd. 27 Mei 1824, nº 1, gegeven instructie te voldoen, en met den vurigen wensch, dat de meerdere kennis, die ik getracht heb, daardoor van Halmahera te geven, strekken moge tot welzijn van de

bewoners, wier hoofdgebrek alleen luiheid is, welke ondeugd niet in hunnen aard ligt, maar uit de omstandigheden voortspruit. Alleen de onbeschaamdheid en onrechtvaardigheid, waarmede de Tidoreezen de inlanders van het door hen met groote moeite verkregene ontrooven, is oorzaak, dat zij een afschrik van werken hebben. Ik geloof zeker, dat zij van eenen anderen geest bezield zullen worden, zoodra zij, bevrijd van de Tidoreesche onderdrukking, onder de weldadige bescherming van het Nederlandsch gouvernement overtuigd zullen zijn, dat zij zelve de vruchten van hunnen arbeid genieten. Men onderwijze hen in den aanleg van geregelde notenboomenperken, waardoor deze vruchten zeker verbeteren zouden en men ze evenals op Banda dagelijks zou kunnen inzamelen, daar men nu door den afstand, waarin de boomen van elkander staan, rijp en onrijp plukt. Ook geve men onderricht in de verschillende kultures, waarvoor het eiland vatbaar is. Dit alles zoude zeker kosten na zich sleepen, waarvoor men door de geringheid der bevolking geene schadeloosstelling zou kunnen verwachten. Ook deze zwarigheid zou echter uit den weg te ruimen zijn door de terugkomst van hen, die den Radja Djilolo gevolgd zijn en vooral door de overplaatsing, indien zij daartoe over te halen waren, van de bewoners van naburige eilanden, als bij voorbeeld de Sangi- en de Papoesche Eilanden, waarvan het gouvernement thans volstrekt geen voordeel trekt.

Indien deze voorstellen in aanmerking kunnen komen, twijfel ik geenszins, of dit schoone vruchtbare land zal na verloop van eenige jaren het gouvernement niet alleen schadeloos stellen, maar zelfs de daaraan besteede kosten en moeite ruim beloonen. De namen van hen, die door hun aanzien en invloed in de gelegenheid zijn, de bevolking tot die hoogte te brengen en alzoo tot de menschelijke bestemming, om tot welzijn der maatschappij te leven, op te voeren, zullen eeuwig met dankbaarheid in hunne harten gegrift staan.

Manado, 20 October 1825.

De gewezen assistent-resident, gecommitteerde voor Halmahera te Bitjoli,

J. P. C. Cambier.

BEKNOPTE WOORDENLIJST VAN TALEN OP TIDOREESCH-HALMAHERA.

NEDERDUITSCH.	MABA, GOTOWASSI.	BOELI, WAIJAMLI, BITJOLI.	INGLI.
mensch	smat	smat	smat
man	mown	maan	mown
vrouw	mpien	mapien	mpien
kind	wioi	wawaai	wioi
haar	oetow	oeta	oetoe
oogen	mto	mtow	mto
neus	gowon	gogowon	guegoe
ooren	tang	kanjoo	tang
lippen	ngolopero	smoepero	ngolopere
mond	ngolo	smoe	ngolo
handen	komo	kakamo	komo
borst	wilod	wilad	wlod
buik	siau	snjau	siaai
beenen	fior	fiaar	fior
voeten	pitjoer	tjitjitjoeroe	gueguer
hemel	langit	langit	langat
wolken	miët	miet	miët
zon	woel	woewoel	wilwoel
maan	ngo	nga	ngo
sterren	gaab	gagave	gaab
water	woyo	woya	woyo
vuur	ijaap	jaap	jaap
steen	kipat	paat	lai
hout	aai	oai	aai
boom	imdie	poe	imdie
blad	oeloe	oelo	oeloe
negorij	penoe	penoe	pnoe
aarde	bitbet	rakrak	bitbet
huis	jebei	jebaai	jebei
tuin	bit	biet	bit
lijnwaad	oelot	obaat	oeloet
kleederen	pake	pake	pake
potten	oelon	oelaan	oeloen
berg	lolos	lolas	loloes
visch	ien	ijaan	ien
sago-boom	pipe ayo	poepie ayo	pipi aya
ongebakk. sago-meel	pipi	poepie	pipie
gebakken sago	eitie	pira	eitee
vadem	loef	loef	loef
tien vademen	tonotjo	tanatja	tonotjo
span	songso	sangsa	songso
geven	mupo	mupo	mipo
nemen	mial	mial	mial

NEDERDUITSCH.	MABA, GOTOWASSI.	BOELI, WAIJAMLI, BITJOLI.	INGLI.
zitten	untjalang	tetolang	untjolong
liggen	memtelunpo	mantelinap	mimtelenepap
hooren	longo	longa	lonjo
zien	tew	miew	njau
een	isaw	isa	isav
twee	siloe	siloe	siloe
drie	setul	sitoel	setul
vier	sifot	sifat	sifot
vijf	siliem	siliem	siliem
zes	siwonom	siwonam	siwonoem
zeven	sifiet	sifiet	sifiet
acht	siwal	siwaai	siwat
negen	siwee	issiwee	siwee
tien	ijofosso	ijafassa	ijofosso
vijftien	ijofosso resilom	ijafassa resiliem	ijofosso resiliem
twintig	ijofoloe	ijafaloe	ijofoloe
vijftig	ijofoliem	ijafaliem	ijofoliem
honderd	sliebiesso	sloebiessa	sliebiesso
drie honderd	sleebietiel	sloebietoel	sliebietiel
duizend	tjalantjow	lalantja	tjalantjow

VLUCHTIGE OPMERKINGEN OVER DE TALEN DER HALMAHERA-GROEP.

Bij eene oppervlakkige inzage van het voorgaande woordenlijstje springt terstond in het oog, dat de woorden der eerste en derde kolom op eene enkele uitzondering na of volmaakt dezelfde zijn of slechts geringe verschillen opleveren, zoodat men hier twee weinig afwijkende dialekten derzelfde taal voor zich heeft, die van het distrikt Maba, waartoe ook volgens Cambier de negorij Ingli behoort. Uit zijn rapport blijkt duidelijk, dat men op Halmahera, evenmin als vroeger in de Minahassa, onder distrikt niet verstaan moet een of ander nauwkeurig omschreven geografisch gebied, maar de bevolking van denzelfden stam, die door latere verhuizingen soms ver verspreid is geraakt en tusschen andere stammen inwoont. De tweede kolom geeft ons dan de taal van het distrikt of liever van den stam van Bitjoli. Tusschen deze kolom en de beide andere zijn de afwijkingen grooter en menigvuldiger, maar is nog altijd de overeenkomst der woorden groot genoeg, om de talen van Maba en Bitjoli als zeer na verwant aan te merken. Van de door hem persoonlijk niet bezochte distrikten Patani, Weda, Samolla en de westkust van Tidoreesch-Halmahera heeft Cambier geene woorden opgeteekend. Hoe de talen dezer stammen tot die van Maba en Bitjoli staan, is dus voorloopig nog een raadsel, dat wegens onze geringe betrekkingen met het Tidoreesche gedeelte van Halmahera waarschijnlijk niet zoo spoedig zal worden opgeklaard.

Daarentegen is onze taalkennis van het overige Halmahera in de laatste jaren niet onaanzienlijk vermeerderd. Toen de hoogleeraar Veth in *de Gids* van 1864 zijn belangrijk overzicht schreef over hetgeen van de talen van den Indischen Archipel bekend was, vermeldde hij (D. I, bl. 159) van de

Halmahera-Groep — waaronder ik hier behalve het groote eiland ook de zoo nabij de westkust gelegen eigenlijke Molukken van Ternate tot Batjan versta — alleen een woordenlijstje van het Ternataansch bij Raffles. Wanneer men nagaat, welke nauwe betrekkingen wij Nederlanders sedert ruim twee en een halve eeuw, zoo al niet met Halmahera zelf, dan toch met de Molukken onderhielden, is het waarlijk beschamend, dat wij omtrent de talen dezer eilanden zoo bitter slecht onderricht zijn. Te verblijdender is daarom de voorloopige aanvulling dezer leemte in van der Crabs werk over de Moluksche Eilanden. Daarachter vindt men eene uitvoerige lijst van ruim vier honderd woorden in eenige talen van Ambon, Boeroe en de in dit opzicht zoo veel beter bekende Minahassa; maar ook, wat de Halmahera-Groep betreft, in de talen van Ternate, Tidore, Sahoe en Gamoekoenora op de westkust van Noord-Halmahera en van het distrikt Gane op Zuid-Halmahera, welke laatste taal volgens van der Crab ook op de Kajoa Eilanden gesproken wordt; voorts nog in twee talen van Makjan, die der strand- en bergbewoners of, zoo als er uitdrukkelijk wordt bijgevoegd, van Makjan di loear en di dalem. Deze beide woorden beteekenen echter niet *strand* en *berg*, maar *buiten* en *binnen;* daar bovendien de negorijen van Makjan alle aan strand liggen, moet men ze hier opvatten als de naar Halmahera gekeerde zuidoost- of binnenkust en de naar de open zee gekeerde noorwest- of buitenkust, evenals op Zuid-Halmahera het op de oostkust aan de volle zee gelegen Gane Buiten-Gane of Gane di loear en dat op de westkust tegenover Batjan Binnen-Gane of Gane di dalem heet. Ook Wallace geeft in de achter zijn *Malay Archipelago* gevoegde lijst van 117 woorden in 33 talen van Nederlandsch-Indië de talen van Tidore, Gane en Galela op de oostkust van Noord-Halmahera. Eene vergelijking zijner Tidoreesche woorden met die bij van der Crab doet op de juistheid van beider opgaven vertrouwen, daar zij behoudens kleine afwijkingen, die uit drukfouten of uit de voor vreemde talen zoo ongeoefende Engelsche ooren kunnen voortvloeien, goed overeenkomen. Daarentegen is er tusschen hetgeen beiden als de taal van Gane opgeven wèl overeenkomst, maar toch het verschil te groot, om dit voor dezelfde taal te houden. Ik geloof daarom, dat Wallace ons de taal van het distrikt Gane op Zuid-Halmahera doet kennen, van der Crab het na verwante dialekt van Kajoa, en zulks te eer, omdat onder de door een ongelukkig toeval verloren geraakte woorden-

lijsten van Wallace ook die der Kajoa Eilanden was. Daaronder behoorden nog de talen van Ternate en Sahoe, welke men bij van der Crab vindt; maar hetgeen vooral te betreuren is, omdat wij omtrent de taal van dit eiland in volslagen duister verkeeren, de taal van Batjan.

Op het oogenblik bezitten wij dus van Halmahera en omliggende eilanden meer of min groote woordenlijsten in een twaalftal talen en tongvallen: als drie van Noord-Halmahera, drie van Tidoreesch-Halmahera, een van Zuid-Halmahera, Ternate, Tidore en Kajoa en twee talen van Makjan. Uit eene overigens zeer verklaarbare voorliefde voor de spraakkunst zien vele onzer voornaamste beoefenaars der Maleische talen mijns inziens wat al te laag neer op de uit den aard der zaak gebrekkige woordenlijsten. Zoo zegt prof. Veth op de boven aangehaalde plaats, dat er over het verbazend polyglottisch gebied van het goevernement der Molukken waarschijnlijk nog meer bouwstoffen in de verschillende tijdschriften en reisbeschrijvingen op te sporen zijn, maar dat hij „te weinig gewicht hecht aan die enkele „woordenlijsten, om lust tot deze taak te gevoelen.” Uit eene prijzenswaardige zucht naar het volmaakte berooft men zich dus zonder voldoenden grond, van hetgeen reeds met zulke gebrekkige hulpmiddelen te verkrijgen zou zijn. Daar nog geen onzer linguisten deze taak op zich nam, wil ik nu, hoezeer geheel en al leek op taalkundig gebied, voorloopig het onderzoek beproeven, wat de voorhanden lijsten der Halmahera-Groep ons omtrent de onderlinge verwantschap der daar gesproken talen leeren. Ik sluit mij daarbij aan bij eene soortgelijke leekenuitspatting over de Melanesische telwoorden, die ik met de door von Rosenberg verzamelde woordenlijst van vijf talen van Nieuw-Guinea en de Papoesche Eilanden achter diens reizen naar de Geelvinkbaai hoop te plaatsen. Ik tracht daarin te betoogen, dat men, zij het ook een zeer verwijderde, toch oorspronkelijke verwantschap tusschen de Melanesische en Maleisch-Polynesische talen moet aannemen, terwijl ik voorts op het merkwaardig verschijnsel wijs, dat de telwoorden der Papoe's, voor zoover deze wilde volken tot tien tellen, veel minder overeenkomst hebben met de telwoorden der zeevarende Maleijers dan met die van het Laag-Javaansch.

Bezien wij nu de telwoorden van het lijstje van Cambier. Van twee tot acht beginnen alle met de lettergreep *si* of *se*. Wanneer wij dit voorvoegsel, wat daarvan ook de oorspronke-

lijke beteekenis zijn moge, als iets aan al deze telwoorden gemeenschappelijks afkappen, dan vinden wij in het overschietende even als in een, *isa* of *isaw*, terstond de Laag-Javaansche telwoorden terug. Negen, *siwee* of *issiwee*, verschilt daarentegen aanmerkelijk van het Mal. *sĕmbilan* of het Jav. *sanga*, maar is hetzelfde woord, dat onder de vormen *siwa*, *sia*, *sio* of *sioe* ook op sommige Zuidoostereilanden, de Ceram-Groep, de Papoesche en de Moluksche Eilanden en in de Minahassa voor negen gebruikt wordt. Voor het distrikt Gane geeft Wallace deze telwoorden, waarbij ik naar zijne opgaven zijne transscriptie door de Nederlandsche vervang: 1 *lepso*, 2 *leploe*, 3 *leptol*, 4 *lepfoot*, 5 *lepliem*, 6 *lepwonan*, 7 *lepfiet*, 8 *lepwal* en 9 *lepsioe*, dus na afkapping van het aan alle gemeenschappelijke voorvoegsel *lep* weder van 1—8 de Javaansche telwoorden en voor 9 de in het geheele goevernement der Molukken voorkomende woordvorm. Van der Crab noemt voor Gane, wat ik, zoo als boven reeds werd opgemerkt, eerder voor het dialekt der Kajoa Eilanden houd, deze telwoorden: 1 *pso*, 2 *ploe*, 3 *tol*, 4 *pohot*, 5 *pliem*, 6 *pawonam*, 7 *phiet*, 8 *waal* en 9 *psiwo*. Het voorvoegsel *lep* is hier tot *p* afgesleten en soms geheel weggelaten; overigens springt de groote gelijkvormigheid met den door Wallace opgeteekenden tongval dadelijk in het oog. Ook de telwoorden der Binnenkust van Makjan 1 *psa*, 2 *loploe*, 3 *tol*, 4 *pahat*, 5 *plim*, 6 *pwonam*, 7 *piet*, 8 *pwaal* en 9 *psiwo* komen met de vorige bijna geheel overeen. Voor zoover wij dus thans met de talen in de beide oostelijke en het zuidelijke schiereiland van Halmahera bekend zijn, zien wij, dat daar en op een deel van Makjan telwoorden in gebruik zijn, die van 1—8 op de Javaansche gelijken en voor 9 met *sioe* overeenkomen, hetgeen deze talen gemeen hebben niet alleen met die van vele eilanden der residentiën Banda, Ambon en Timor en met die der Papoesche Eilanden, maar ook met die van Noord-Celebes, de Sangi en Talaur-Eilanden, Mindanau en de Filippijnen, ja zelfs met die van Polynesië en Madagaskar.

Des te opmerkelijker is het, dat de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera, die wij uit een linguistisch oogpunt de Ternataansche taalgroep zullen noemen, bijna geheel andere telwoorden bezitten, dan die van al de omringende landstreken, hoewel deze sedert eeuwen voor een groot deel aan het gezag der sultans van Ternate en Tidore onderworpen

waren. De Ternataansche telwoorden luiden: 1 *rimooi*, 2 *romadidi*, 3 *rangi*, 4 *raha*, 5 *romotoha*, 6 *rara*, 7 *tomodi*, 8 *tofkangie*, 9 *sioe* en 10 *njagimoei*. Negen, *sioe*, is hier de eenige verbindingschakel met de telwoorden der zoo even besproken talen; in al de andere bespeurt men volstrekt geen overeenkomst. Blijkens de woordenlijsten bij van der Crab is het Tidoreesch over het algemeen weinig verschillend van het Ternataansch; zoo hebben de Tidoreezen ook bijna dezelfde telwoorden en gebruiken alleen voor twee een geheel ander woord *malofo* en voor zes het slechts dialektisch van *rara* verschillende *rora*. Deze Ternataansche telwoorden vindt men ook terug in die van Sahoe; 1 *arimooi*, 2 *romadidi*, 3 *roewange*, 4 *rata*, 5 *romotoa*, 6 *rarama*, 7 *tomoding*, 8 *toeangari*, 9 *sioe* en 10 *njagimoei*. Evenzoo in de telwoorden van Gamoekoenora: 1 *limooi*, 2 *limodidi*, 3 *laänge*, 4 *lata*, 5 *lomotoala*, 6 *lalan*, 7 *tomodin*, 8 *toangi*, 9 *siolo* en 10 *njagimoei*, waarbij het terstond in het oog springt, dat de Ternataansche *r* standvastig in *l* verandert. Veel grooter afwijkingen vertoonen de door Wallace medegedeelde telwoorden van Galela: 1 *moi*, 2 *sinoeto*, 3 *sangi*, 4 *iha*, 5 *matoha*, 6 *boetanga*, 7 *toemidingi*, 8 *itoepangi*, 9 *sio* en 10 *megio*. Deze stam schijnt voor twee en zes geheel eigenaardige woorden te hebben; in de overige telwoorden herkent men, zij het niet zonder moeite, verwantschap met het Ternataansch.

Onder de talen der Halmahera-Groep bekleedt eindelijk die der Makjansche Buitenkust een zeer bijzondere plaats. Hunne telwoorden zijn: 1 *minge*, 2 *madengo*, 3 *joenge*, 4 *fata*, 5 *mafoi*, 6 *jaämie*, 7 *pepedingie*, 8 *toekbangie* en 9 *siwe*. Het laatste is de hier overal algemeene wortel, 8 herinnert aan het Ternataansch, 4 is een der tallooze vervormingen van het Javaansche *papat*, maar de zes overige telwoorden komen met geen der boven opgenoemde overeen. Misschien is deze taal die der oorspronkelijke bevolking van Makjan en zijn de bewoners der Binnenkust, wier telwoorden wij onder de eerste groep als na verwant aan die van Kajoa en Gane opgaven, eerst in later tijden uit Zuid-Halmahera naar dit eiland verhuisd. Inderdaad vinden wij in de oudste beschrijvingen der Molukken van Apollonius Schott en Gilles Zeyst (*Begin en Voortgangh der O. I. Comp.* D. II, achter de reis van Verhoeven, bl. 109 en 181) uitdrukkelijk vermeld, dat Schott, de eerste Nederlandsche bevelhebber van Makjan, in 1609 de bewoners van

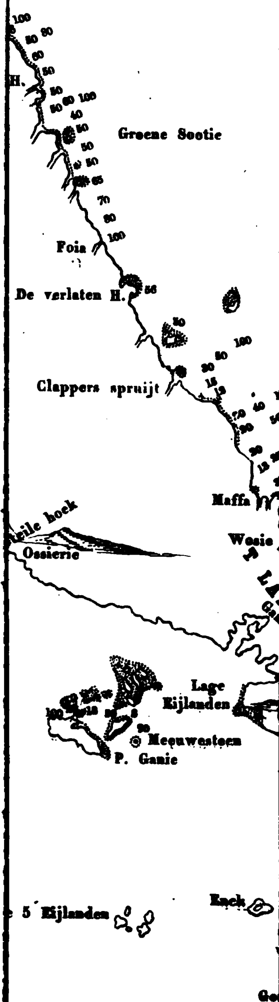
Kajoa naar Tabillola op Makjans zuidkust overbracht. Met te meer recht mogen wij dus de geheel alleen staande taal der Buitenkust als die der oorspronkelijke bewoners van Makjan aanmerken.

In het bovenstaande bepaalde ik mij tot eene vergelijking der telwoorden van de verschillende ons bekende talen der Halmahera-Groep. Ik begon daarmede, omdat men zich bij de opteekening van telwoorden het minst vergissen kan, en deze soort van woorden in het algemeen als de oudste en minst veranderlijke bestanddeelen eener taal kunnen aangemerkt worden, daar hunne benamingen niet zoo licht als die van andere begrippen door verloop van tijd met andere woorden van gelijke beteekenis verwisseld worden. Uit de aanwezige woordenlijsten blijkt evenwel, dat het boven aangetoonde verschil tusschen de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera en die der drie overige schiereilanden van het groote eiland evenzeer bij andere woorden voorkomt. Enkele voorbeelden ten bewijze dezer stelling. Man heet in Ternate en Tidore *nonau*, in Sahoe *naoe*, in Gamoekoenora *nanaoedoe* en in Galela *anoow*, maar in Maba *mown*, Bitjoli *maan*, Gane *mon*, Kajoa *moon* en op de Binnenkust van Makjan *maan*. Daarentegen heeft de Buitenkust weder de geheel verschillende wortel *aod*. Hand is in Tern. en Tid. *gia*, in Sa. *giam*, in Gamk. *giamga* en in Gal. weder *gia*, maar in Ma. *komo*, in Bitj. *kakamo*, in Gane *komoed*, in Kajoa *komo*, op Binnk. Mak. *kamo;* daarentegen op de Buitenk. de aan het Ternataansch verwante vorm *ia*. Mond is Tern. *mada*, Tid. *moda*, Sa. en Gamk. *madanga* en Buit. Makj. *mada*, maar Bitj. *smoe*, Gane en Kajoa *soemoed* en Binnenk. Makj. *soemo*. Oog is Tern. *lako*, Tid. *laho*, Sa. en Gamk. *lao*, Gal. *lako*, maar Ma. *mto*, Bitj. *mtow*, Gane *oemtood*, Kajoa *metood* en Binnenk. Makj. *mataad*, welke vormen zeer verwant zijn aan het Mal. *mata* en Jav. *mote*. Oor is Tern. en Tid. *ngawoe*, Sa. en Gamk. *ngaoe*, Gal. *nangow* en Buit. Makj. *nakameoe*, maar Ma. *tang*, Gane, *tinged* en Kajoa *tenged*. Visch is in Tern., Tid., Sa. en Gamk. *njau*, Gal. *nau*, en Buit. Makj. *jau*, maar Ma. *ien*, Bitj. *ijaan*, Gane en Kajoa *ian* en Binnenk. Makj. *tah ian*. Uit deze voorbeelden ziet men ook, dat de taal der oorspronkelijke bevolking van Makjan in ieder geval nader verwant is aan de Ternataansche taalgroep dan aan de talen van Oost- en Zuid-Halmahera.

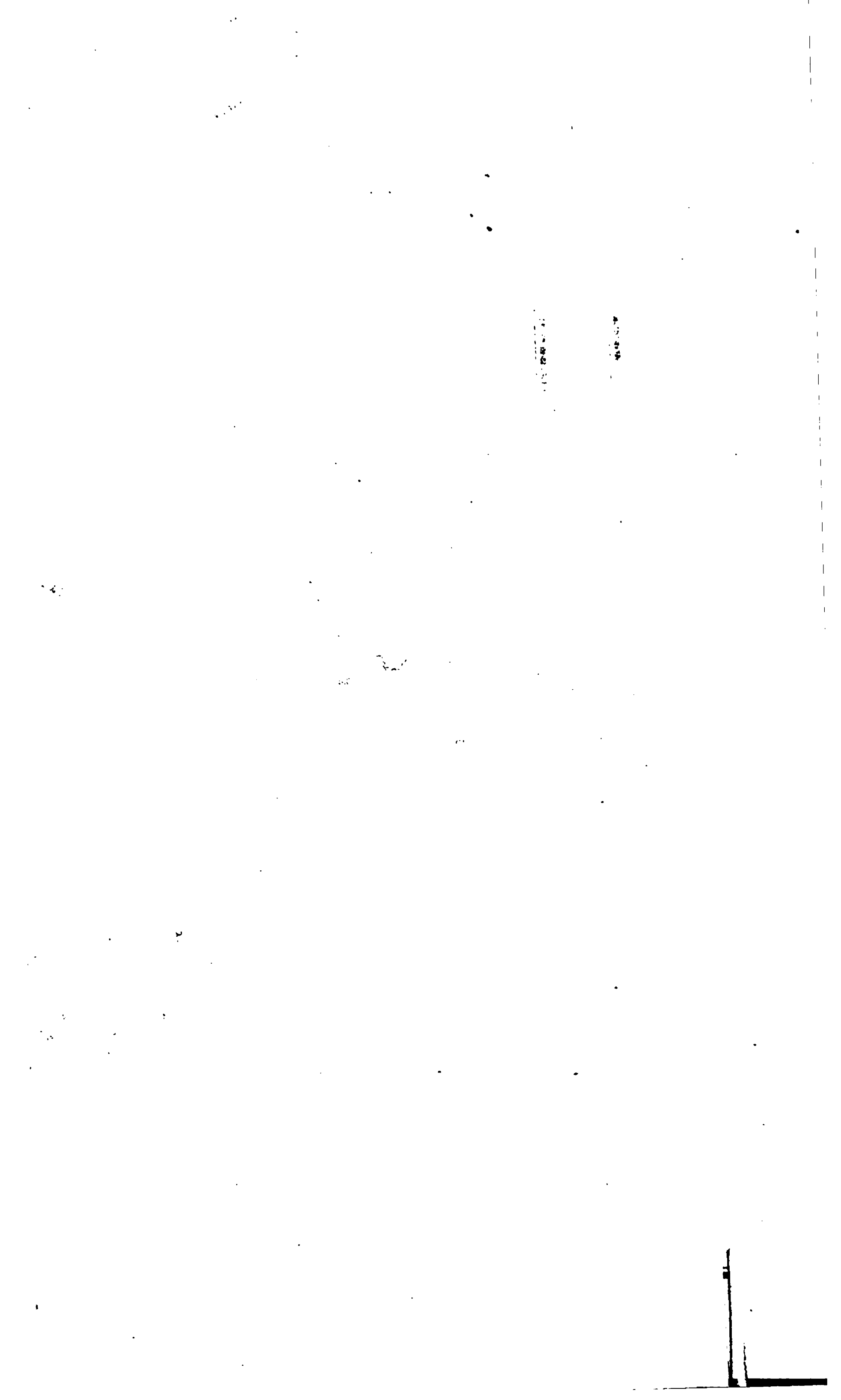
Bij het opteekenen dezer vluchtige opmerkingen wilde ik er

vooral op wijzen, hoezeer de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera van die van den overigen Archipel afwijken. Daarmede wilde ik volstrekt niet betoogen, dat deze talen niet behooren tot den grooten spraakstam, die zich van Madagaskar tot Waihoe of het Paascheiland, van Formosa tot Nieuw-Zeeland uitstrekt. Dieper indringen in den bouw dezer talen zal ook hier waarschijnlijk de oorspronkelijke verwantschap aanwijzen. Toch geloof ik, dat men uit het bovenstaande het vermoeden mag opperen, dat deze talen te midden van dit groote geheel een zeer eigenaardige groep vormen, waarom het te wenschelijker is, dat ze eindelijk eens grondig beoefend worden, en dus eene belangrijke leemte in de ethnografie en linguistiek van Neerlandsch-Indië worde aangevuld. Hebben onze ambtenaren op Ternate, zelfs zij die te Delft eene wetenschappelijke opleiding genoten, tot dusver deze taak niet beproefd, met te meer grond mogen wij hopen, dat de thans op Noord-Halmahera gevestigde zendelingen die op zich zullen nemen.

ROBIDÉ VAN DER AA.

Groene Sootie
Foia
De verlaten H.
Clappers spruijt
Maffa
Wosie
Ossierie
Lage
Eijlanden
Meeuwesteen
P. Ganie
5 Eijlanden

Steiden, gemerkt I.a. 51.

INSCRIPTIE

OP EEN' STEEN IN 'S RIJKS MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN,

GEMERKT I, a, 51.

De hierbij in facsimile wedergegeven steen bevond zich nog op Java, toen hij, in 1825, bekend werd door de beschrijving van H. J. Domis, in Deel X van de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, blz. 120 volgg., vergezeld van eene ruwe afbeelding en zoogenaamde verklaring.

Uit de beschrijving verneemt men, dat de steen door den schrijver gevonden is, ver van andere oudheden, nabij de desa *Adoman*, ten oosten of aan de oostelijke helling van den berg *Merbaboe*, en van daar overgebracht naar *Salatiga*.

Een afschrift van de inscriptie (ongelukkig niet medegedeeld) door den *Demang* van *Salatiga*, *Ngabèhi* RÂNÂ DI POERÂ, die 't schrift *Sandi Boedâ* (z. v. a. Boedistisch geheimschrift) noemde en wel lezen kon, maar de taal niet verstond, werd ter vertaling in 't Javaansch opgezonden aan den bekenden Sultan van *Soemĕnĕp;* zijne Javaansche vertaling vervolgens in 't Maleisch en (deze weder?) in 't Hollandsch overgebracht; en 't zijn deze beide (Maleische en Hollandsche) vertalingen, die ons t. a. pl. worden aangeboden.

Schoon dus die verklaring blijkbaar al even weinig waarde bezit als de meeste andere van oude inscripties, langs soortgelijken weg aan inlanders ontleend, laat zich slechts onvolkomen nagaan, in hoever de lezing of de vertaling, en welke vertaling, daaraan schuld heeft.

Zooveel is zeker, dat het in de ons medegedeelde vertalingen, inzonderheid in de Maleische, niet ontbreekt aan min of meer duidelijke sporen, zelfs enkele ontwijfelbare blijken, van juiste

lezing en opvatting [1], en dat wie zooveel van die inscriptie lezen kon, geene buitengewone scherpzinnigheid behoefde, om ook het overige, althans grootendeels, naar behooren te ontcijferen, waarin ieder Javaan, en zeker de Sultan van *Soemĕnĕp*, nog verscheiden bekende woorden had moeten aantreffen.

Zoo wij niettemin vele van die woorden in de vertaling niet terugvinden, mag dit, buiten den invloed der dubbele overzetting, die in 't verschil tusschen 't Maleisch en 't Hollandsch reeds merkbaar genoeg is, wel voor een deel hieraan te wijten zijn, dat den Sultan, even als ons, door onbekendheid met de beteekenis van andere woorden, de algemeene samenhang en de ware meening der inscriptie duister bleef, en hij — waarin wij hem niet wenschen te volgen — zich nochtans verplicht achtte, er, zoo goed en zoo kwaad als het ging, een' zin van te maken. Dat daarbij echter ook het afschrift van Rånå di Poerå, waarvan hij zich bedienen moest, ver van nauwkeurig zal geweest zijn, laat zich reeds met grond afleiden uit het jaartal, dat op den steen volkomen duidelijk 1371, en in de vertaling 427 luidt!

Al kunnen wij dus voor die vertaling nog geene betere in de plaats geven, het ligt toch op den weg, die, naar wij meenen, tot beter verstand, ook van andere inscripties, leiden moet, rekenschap te geven van onze lezing, en van 't weinige, wat wij van den inhoud meenen te verstaan of vermoeden.

Het eerst geschiedt, in verband met het onder de inscriptie gegeven alphabet, door de volgende transscriptie, waarbij dezelfde regelen gevolgd zijn als in 't opstel over eenige „Beschreven steenen op Java" in het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde,* Deel XVIII, blz. 89 volgg. De schriftregels zijn dus naar het oorspronkelijke afgedeeld en genommerd, ook de enkele zinscheidingen daaraan ontleend, maar de woordscheiding, die in 't oorspronkelijke ontbreekt, geheel op onze opvatting of gissing gegrond.

---

[1] Buiten de namen van zon en maan, die, uit r. 3, tot in de Holl. vertaling zijn bewaard gebleven, herkent men, met min of meer zekerheid, in 't Mal. *orang njang toeroot* het *manusa yang hanut* en in *bekas pakirdjan njang soedah di djalanie* het *tapak tangtu kabahha* van r. 4, in *njang maliat* het *sang tumon* van r. 5, in *apa njang djadie larangan* het *ila-ila*, en in *pangngadjaran njang betool* het *tutur djati* van r. 6, en in *toedjoe* het *pitung* van r. 7. Over 't geheel schijnt veeleer eene vrije omschrijving beoogd te zijn, dan wat wij eene vertaling noemen.

De plaat was reeds afgedrukt, toen schrijver dezes door de welwillendheid van Professor Kern met eenige opmerkingen verplicht werd, waarvan men in de volgende regelen melding zal gemaakt vinden, en die, gelijk men daarbij zien zal, op enkele punten ook tot wijziging van het alphabetstafeltje zouden moeten leiden.

Transscriptie.

1. Ong (?) sri Sarasoti krĕta, vukir hadi damalung (*of* umalung?) u(û?)ri-
2. ping buhana hanjakra murusa patirtan palĕmaran hapan yang
3. vidi hanidèni (?) yang raditya yang vulan hanĕlĕ i hala hayu
4. ni deva manusa yang hanut ya(ng?) hagavé badjaran tapak tangtu kabahha
5. deni deva manusa muvah sang tumon sang ngamana (?) harĕngĕ luputa
6. ring ila-ila pa'da kadĕlana tutur djati yenana ngabah ta-
7. npa bĕkĕlapatik vĕnang tanpa baktaha histri pitunghadjamatanvava
8. donavastu, sri syati sakavarsa 1371.

In schrift en spelling van deze inscriptie is in 't oogvallend het gemis van de anders gebruikelijke afzonderlijke teekens voor de Sanskritsche *bh* (in *buhana* voor *bhuvana*, r. 2), *c* (in *sri* voor *çrî*, r. 1 en 8, en *saka*, r. 8), *sj* (in *murusa* voor °*sja*? r. 2, *manusa*, r. 4 en 5, *varsa*, r. 8), *th* (in *patirtan* voor *patîrthan* of liever °*thân*, r. 2), en voor lange *á* en *î* (in de evengenoemde en andere woorden); als ook de toenadering tot de nieuwere schrijfwijze in de sluitende *r* of zoogenoemden *lajar*, die in oud Kawi, even als in 't Sanskrit, zijne plaats heeft boven den volgenden medeklinker, hier daarentegen, als in nieuw Javaansch, boven den vorigen, of althans niet verder rechts daarvan afwijkend, dan met andere boventeekens plaats heeft.

De heer Kern teekent hierbij aan: „Taal en spelling zijn „veel meer nieuw Jav. dan Kawi. O. a. heb ik in 't Kwi „nooit anders gevonden dan *apan* en *âpan*, Lat, *quod*, „omdat, „dewijl„; resp. „want, immers„. *Hagave* en dgl. „, nam. met *h*, „komen in 't Kw., zoover ik weet, uiterst zelden

" voor; vaker treft men in 't begin van stamwoorden afwisse- " ling van *h* en spir. lenis aan. Daarentegen hebben de gedichten " steeds *hurip*; zoowel de gedichten als de koperplaten steeds *hyang*, " door de maat verzekerd. *Histri* voor *strî* is ook jong. *Yang*, " zonder twijfel terecht door u met Mal. *yang* gelijk gesteld," — zie beneden, bij r. 4 — " is mij nooit voorgekomen; in 't Kw. " zou het wezen *sang*, *ika*, *ikang*."

De moeilijkheid van eene juiste grensbepaling tusschen Kawi en Javaansch (nieuw Jav., zoo men wil, in tegenstelling van 't Kawi, maar altijd nog oud-Jav. in vergelijking met het hedendaagsche) zal waarschijnlijk niet geringer worden, wanneer meerdere overblijfselen uit het overgangstijdperk bekend worden. Dat onze inscriptie juist tot dat tijdperk behoort of er althans niet ver van verwijderd is, lijdt wel geen twijfel; maar ik zou toch eer geneigd zijn, ze er vóór dan er na te stellen; en schoon ik voorzichtigheidshalve uit het opschrift van dit opstel het woord *Kawi* maar weder geschrapt heb, kan ik aan de bijzonderheden van spelling, waarop de heer Kern wijst, niet zooveel gewicht hechten, als hij doet. Wat het gebruik van de *h* aangaat, vind ik in de alleroudste van de inscripties op metalen platen, door de zorg van 't Batav. Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen op steen, maar nog niet in den handel gebracht, nam. in Inscr. II, van 't jaar van Çaka 762, al dadelijk *hamaguta payung* (pl. 6 a, r. 3; vgl. ib. r. 4 *maguta payung*), en acht het, op grond van meerdere ervaringen van dezen aard, verkieslijk alle gevolgtrekkingen uit hetgeen in die inscripties niet of zelden voorkomen zou, zooveel mogelijk ter zijde te laten, tot het in bewerking zijnde glossarium ons in staat zal stellen, daarover met meer zekerheid te oordeelen.

Wat verder over sommige bijzonderheden nog op te merken valt, vinde zijne plaats onder de volgende

Proeve van woordverklaring,

1. *Ong?* Skr. *Om*: het bekende aanhefswoordje, waaraan eene mystische zinspeling op de Ind. drieëenheid wordt toegeschreven. Wat wij hier daarvoor aanzien, is een samengesteld letterteeken, waarvan het hoofdbestanddeel beantwoordt a. d. Jav. ꦈ, die thans (althans bij Europ. schrijvers) als hoofdletter voor *u* (*oe*) geldt, maar in 't Kawi

ook of alleen voor *o*. Zoo zal men 't bv. vinden in de reeds aangehaalde Inscr. II, pl. 8a, r. 3, waar eene aanroeping van goden begint met ꦔ, dus met het stip of comma, dat de Ind. *anusvâra* vertegenwoordigt, maar in 't Jav. meer bepaaldelijk de sluitende *ng* aanduidt. In de hier behandelde inscriptie is dat teekentje vervangen door eene krul, die tevens dienst doet als *lajar* (sluitende *r*), en, in regel 8, boven de ꦏ om het cijfer 7 te vormen.

sri, Skr. *çrî*, „voorspoed, geluk; schoonheid"; ook gewoon voorvoegsel vóór namen van vereerde personen en zaken.

Sarasoti, Skr. *Sarasvatî*, eign. v. d. gemalin v. d. God Brahmâ, godin der rede enz.; in nieuw Jav. verbasterd tot Raras-ati. — De verwisseling van *va* met *o* (*soti* voor *svati*) is in jonger Kawi zeer gewoon.

krĕta, Skr. „gemaakt, gedaan", enz.: dus, met het vorige: „door Sarasvatî gemaakt"?

vukir, Kw. Jav. „berg".

hadi, Sk. *âdi*, „begin; eerste, uitnemendste", enz.; in 't Jav. veelvuldig, vooral ook in eigennamen, in de laatste beteekenis.

damalung? of *umalung?* eign. v. d. berg? Het eerste teeken gelijkt volkomen op de *d*, zoo als die onmiddellijk daarvóór en elders in deze inscriptie voorkomt, maar ook evenzeer op de uit andere inscripties bekende *u* als aanvangsklinker. Vergelijk het volgende woord. — De heer K. verklaart zich bepaald voor de eerste lezing, doch voegt er bij: „Zou *da* „ook eene minder juiste schrijfwijze zijn voor *da* = *ra*," nam. het vereerende of superlatieve *ra*, bedoeld in zijne *Kawi-studiën*, blz. 27, „zoodat de eign. eigenlijk *Malung* „ware? Is er soms zoo'n berg?" Mij niet bekend, en in 't Aardrijksk. Woordenboek v. Ned.-Indië niet te vinden, evenmin als *Ramalung*, *Damalung* of *Re*°, *De*° of *Uma*° (*Oem*°).

urip of *û*°? Jav. „leven"; verbonden met *ing*: „het leven van....". Het aanvangsteeken heeft het voorkomen van eene dubbele of lange *u* (*û*), maar kan toch ook even goed de enkele *u* zijn; en dan zou 't voorafgaande woord wel niet anders dan *damalung* kunnen gelezen worden.

2. *buhana*, Skr. *bhuvana*, „wereld". In *uriping buhana* vermoedt de heer K. eene benaming van den berg of berggeest.

hanjakra (zoo het tweede teeken terecht als *nj* gelezen wordt), Jav. verbale vorm v. Skr. *tjakra*, „kring, rad, werpschijf",

enz., i. d. beteekenis v.: „met de schijf of den radpijl werpen; omvatten, insluiten", enz. Zoowel dit werkwoord als het grondwoord komt in 't Jav. in samenstellingen voor, als in *tjakravati* of *nja*° (Skr. *tjakravartî*), „wereldheerscher", en in eigennamen v. vorsten, als HANJAKRA-KOESOEMA. Misschien is hier ook aan zulk eene samenstelling met het volgende *murusa* te denken, waaraan ik echter geen' gezonden zin weet te hechten.

Prof K. doet hierbij terecht opmerken, dat *njakra* in 't Kw. ook beteekent: „als een wiel, in wieling, in de rondte", bv. *kombak way ing tasik anjakra*, („golvend wielt het water der zee"), en onderstelt, dat het ook hier „rondom" of „rond" beteekenen zal.

murusa, Jav. verbale vorm v. Skr. *purusja*, „man, mensch"? In 't Jav. schijnt dit woord verward te worden met Skr. *parusja*," hard, ruw, wreed", vanwaar Jav. *marusa*, „dwingen, geweld aandoen".

patirtan, Jav. „water- of badplaats", v. Skr. *tîrtha*, „water; „heilige badplaats." — De heer Kern vat het op als samengesteld met het voorafgaande woord, en zegt: „Skr. *purusja* „is ook „geest". V. d. samenstelling *purusja patîrthân*, „„de geest der heilige badplaats", kan heel wel komen „*murusja-pa*°, „als bezielende geest der badplaats". Zoo „goed als de berg, of, wil men, de berggeest *hurip ing* „*bhuvana* heet, kan hij ook als de *purusja* der badplaats „beschouwd worden".

palĕmaran, Jav. locatief naamwoord v. *lĕmar*, volgens 't Jav. Woordenboek „een uitgekauwde *sirih*-pruim als geneesmiddel"; volgens WINTER's *Jav. Zamenspraken*, Deel II, blz. 213, n°. 363, z. v. a. *limar*, „*kélor*-bladen als geneesmiddel". Ligt hier dus het begrip v. „geneesmiddel" aan ten grondslag, wellicht kan dan *palĕmaran* beteekenen: (een water) „met genezend vermogen"?

hapan, Jav. partikel: „toch, inderdaad, want", enz.

yang (gewoonlijk *hyang*), Jav. titel v. goddelijke of vereerde wezens of voorwerpen.

3. ***vidi***, Skr. *vidhi*, „regel, noodlot" [beter: „de Voorzienigheid", K.]; ook „de Schepper"; Jav. „de Godheid."

hanidèni? zou een Jav. transitieve vorm zijn v. *sidi*, Skr. *siddhi*, „voltooiing, vervulling, volmaking", enz., en beteekenen: „voltooien" enz.; wellicht ook „tot stand of te

weeg brengen." De twee letters, hier als *n* gelezen, hebben echter onderling al zeer weinig overeenkomst, en beide wijken tamelijk sterk af van de andere *n*'s in deze inscriptie. Ik had dan ook eerst *hamideni* willen lezen, dat als transit. vorm van *vidi*, Skr. *vidhi* (zie boven), verklaard wordt door "recht maken" en "natellen", maar zich ook even goed laat opvatten in den zin van "verordenen", die hier zeker uitnemend passen zou. Nadat ik die lezing weder verworpen had, werd zij ook door Prof. K. uit eigen beweging voorgesteld; doch bij vernieuwd onderzoek van den steen zelf zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat er stellig geene *m* staat, al mocht die ook bedoeld zijn. Van 't ontbrekend gedeelte is geen spoor te bekennen; en wat er te veel aan is, behoort tot de duidelijkste trekken van de geheele inscriptie.

raditya, Kw. Jav. = Skr. *âditya*, "de Zon".

vulan, Jav. "de Maan".

hanĕlĕ, of verbonden met het volgende *i* voor *hanĕlĕhi*, Kw. "beschijnen, verlichten", van *sĕlĕh*, verklaard door *sorot*, "lichtstraal", en buiten twijfel een bijvorm van 't nieuw Jav. *soeloeh*, "licht, fakkel", enz.

i, Kw. voorzetsel: "van, in", enz.; ook achtervoegsel v. transitieve vormen; zie 't vorige.

hala, Jav., "kwaad, leelijk", enz.

hayu, Jav., "goed, schoon, gelukkig", enz.

4. *ni*, Kw. voorzetsel: "van, in", enz.

deva, Skr. Jav. "godheid", inz. v. minderen rang.

manusa, Skr. °*sja*, "mensch".

yang: zie boven. Hier schijnt echter de ald. bedoelde beteekenis volstrekt niet te passen, en zou men veeleer denken aan 't Mal. relatieve *yang*, "die, dat, welke".

hanut, Jav. "volgen, gehoorzamen", van 't grondwoord *tut*.

ya(*ng?*). Het schrapje, dat de *ng* zou moeten aanduiden, is hier op den steen zoo flauw, dat ik niet met zekerheid bepalen durf, of het als zoodanig bedoeld, of wel als eene toevallige oneffenheid te beschouwen is. Het verband is overigens oogenschijnlijk geheel hetzelfde als dat van 't voorafgaande *yang*.

hagavé, Jav. "maken, doen", van 't grondw. *gavé*.

badjaran, onbekend; maar *bandjaran*, Jav. "rij", inz. v. boomen, planten enz. Het verwaarloozen van *n* (of *nj*) vóór

dj is in 't Jav. zoo gewoon, dat *badjaran* eenvoudig als eene andere spelling van *bandj*o kan beschouwd worden. De heer K. echter houdt het voor 't Jav. *vadjaran*, dat volgens 't Woordenboek beteekent: „op de gewone wijze", maar blijkens zijn' vorm, zoo niet thans, dan vroeger ook kan beteekend hebben: „gewoonte".

tapak, Jav. „spoor" v. hand of voet; fig. „voortbrengsel, uitwerksel", enz. Volgens den heer K. zou 't hier te verstaan zijn als eene verkorte uitdrukking voor „'t voetspoor der ouden."

tangtoe = Jav. *tamtoe* of *tantoe*, „zeker, vast"?

kabahha voor *kambahha*, Jav. „worde betreden"? Omtrent de uitlating van *m* vóór *b* geldt geheel hetzelfde als van die van *n* vóór *d* of *dj*; en waar ééne uitlating v. dien aard plaats heeft (ondersteld dat dit hier het geval is), kan eene tweede te minder bevreemden.

5\. *deni*, of, zoo men wil, in twee woorden *de ni*, Kw. „werk of daad van", d. i. „door."

deva manusa, als boven, r. 4.

muvah, Kw. „weder, op nieuw; nog, ook, en."

sang, Kw. Jav. aanwijzend voornaam- of lidwoord, enz. vóór namen en titels v. aanzienlijken; ook wel als betrekkelijk voornaamwoord vóór werkwoorden of gezegden, zoo als het hier schijnt te moeten zijn.

tumon, Jav. (gw. *ton*), „zien".

sangngamanaharĕnge, denkelijk voor *sang amanah arĕngĕ*, „die bedenken en (of) hooren." *Manah* (waarin echter de *n* door slijting min duidelijk), Skr. Jav. „verstand, geest", enz., vanwaar Jav. *a*(of *ha*)*manah*, „denken, bedenken"; *rĕngĕ* of *arĕngĕ*, Kw. = Jav. *rungu*, „hooren."

luputa, Jav. optatieve vorm v. *luput*, „vrij, los, vrij blijven of komen, ontgaan."

6\. *ring*, Kw. Jav. praep. „van, aan", enz.

ila-ila, Jav. „zedewet, gebod, verbod", enz. — Kern: Kw. *hila-hila*, „schande"; *B. J.* 203: *hila-hila ling nira*, „foei! zeide hij"; *hila-hilâng*, conj. „het zou schande „zijn", ib. 123 en elders. Sommige beteekenissen, door de „Javanen aan 't woord gehecht, lijken zeer verdacht; want „ook in 't Bataksch (en Sasaksch, volgens van der Tuuk) „is *ila* „schande"; *maila* „zich schamen, beleedigd gevoelen" „op 't hooren v. onbetamelijke woorden; dus *luputa ring*

„*ila-ila*, „zal (Aorist.) vrijkomen van (ontsnappen aan) „schande (of smet, bezoedeling)„„.

pa'da, Jav. „gelijk; samen„; ook het gewone woord tot aanduiding v. meervoud. Het tweede letterteeken, hier als '*d* gelezen, en dat in deze inscriptie slechts eenmaal voorkomt, zou ook voor Skr. *dh* kunnen staan; maar die schijnt hier wel niet bedoeld te kunnen zijn.

kadĕlana heeft den vorm van een optatief v. *kadĕlan* (of *kadĕllan*), en dit v. een passief v. *ngadĕlli*, dat de transitieve vorm zoú zijn v. een grondwoord *dĕl* of *adĕl*, waarvan *kadĕllan* ook onmiddelijk, als naamwoord, zou kunnen gevormd zijn; of ook *kadĕlan* (*°ân*) van *dĕla*. Geen van die grondwoorden, *dĕl*, *adĕl* of *dĕla*, is ons echter bekend, maar wel, wat, bij de veelvuldige verwaarloozing v. *n* vóór *d*, nagenoeg even goed voldoet, *andĕl*, „vertrouwen, of voorwerp v. vertrouwen„, en vandaar *ngandĕlli*, „op (iemd. of iets) vertrouwen.„ *Kandĕllan* (thans meer in gebruik als benaming van 't „metalen overtrek v. eene krisschede„, van een ander grondw. *kandĕl*, „dik„, afgeleid) zou dus kunnen gezegd worden v. d. persoon of zaak, waarop of die vertrouwd wordt; en *kadĕlana* dus beteekenen: „worde vertrouwd„?

tutur, Jav. „gezegde; (inz.) vermaning, zedeles„.

djati, Jav. „waar, echt„. K.: „Kawi *djâti* heeft den zin „v. Skr. *djâtya*, „echt„, en daarenboven dien v. „oprecht„; „kortom het beantwoordt a. Jav. *tĕmĕn*; in B. J. 512: „*aprih djâtî* (= *djâti i*) *kasihan* is het „oprechtheid, oprecht „bewijs.„„

yenana Jav. = *yen ana*, „indien er is (of zijn)„, waarbij het relatieve „die„ of „dat„ onderverstaan kan zijn.

ngabah = *ngambah*, Jav. „betreden, begaan„?

tanpa, Jav. „zonder„.

7. *bĕkĕlapatik*, uit *bĕkĕl*, Jav. „dorpshoofd„, en *apatik* v. *patik*, Jav. „dienaar„: dus „dorpshoofd met (of en) dienaar (of dienaars)„? De *p* is hier (vooral op den steen) zoo nauw met de *l* verbonden, dat ik aanvankelijk geneigd was; ze voor *pasangan* aan te zien, en dus te lezen *bĕkĕl patik*; maar met het oog op het in dezen regel tweemaal voorkomende *tanpa*, met *pasangan p* onder de voorgaande letter, moet ik den heer K. gelijk geven, dat die twijfel geen' voldoenden grond heeft.

vĕnang, Jav. „bevoegd, geoorloofd".
baktaha, Jav. optatieve (en toelatende) vorm v. *bakta*, *ambakta*, „met zich voeren, medebrengen".
histri, Jav. = Skr. *strî*, „vrouw".
pitunghadjamatanvavadonavastu: laat zich gemakkelijk genoeg in min of meer bekende woorden ontleden; maar de ware afscheiding blijft hoogst onzeker. *Pitu* is in 't Jav. „zeven"; *pitung* hetzelfde, maar alleen onmiddellijk vóór het getelde naamwoord, dat wij hier evenwel vergeefs zoeken; *hadja*, Jav. „niet", in verbiedenden zin (Lat. *ne*); *matanva* niet bekend, of 't moest eene nieuw Jav. wanspelling zijn voor *matanya*, „vragen"; *vadon*, Jav. „vrouw"; *avastu*, v. *vastu*, Skr. „wezen; zaak", enz.; Kw. = Jav. *èstu*, „wezenlijk, waar". Er kunnen echter ook, ja er moeten hoogst waarschijnlijk, geheel andere woorden in schuilen; en daar het beloop van den zin ons hier geheel in het duister laat, moeten wij ten slotte erkennen, alleen van de letters en klanken tamelijk zeker te zijn.

8. *sri:* zie boven, r. 1.
syati, onbekend; maar de heer K. vermoedt — en dit komt mij zeer waarschijnlijk voor —, dat het staat voor *syat* (Skr. *syât*, „zij, besta") *i* (Kw. praep. „in"); derhalve *çrî syât*, „geluk zij (er)!" en dan *i* bij 't volgende. Is het werkelijk zoo bedoeld, dan is die samentrekking als tot één woord *syati* zeker hoogst oneigenaardig, maar toch niet onverklaarbaar, wanneer men aannemen mag, dat die formule *çrî syât* meermalen aan 't slot, onmiddellijk vóór de tijdsbepaling (*i çakavarsja*) voorkwam, en 't ware begrip v. d. beteekenis verloren gegaan was.
sakavarsa, Skr. *çakavarsja*, „jaar v. Çaka."

Tusschen dit woord en 't jaartal 1371 (= A. D. 1449 à 50), dat de inscriptie besluit, staat eene figuur, die wel niet anders zijn kan dan de *lingga* of *phallus*, het bekende zinnebeeld van Civa. De heer Kern onderstelt, dat *sang tumon*, in r. 5, betrekking heeft op hen die dat heilig teeken aanschouwen, en evenzoo *arĕngĕ* op dezelfden, als zij de inscriptie hooren voorlezen, die eene soort van publicatie zijn zou, behelzende voorschriften voor bezoekers van de badplaats.

Leiden, 6 Februari 1873. A. B. Cohen Stuart.

EROE TJAKRA.

Uit het verslag van den heer J. A. B. Wiselius over de zoogenaamde profetieën van Djåjå-Båjå op blz. 172 volgg. van dit deel is bovenstaande naam bekend als die van een' priestervorst, die eenmaal — de tijd wordt verschillend opgegeven [1] — over Java heerschen en het tot een' ongekenden trap van welvaart en grootheid voeren zou.

De beschouwingen van den schrijver over den oorsprong en aard van die voorspelling zouden wellicht eenigszins anders uitgevallen zijn, indien hij bedacht was geweest op de, toch genoegzaam bekende omstandigheid, dat dezelfde naam — schoon bij Europeesche schrijvers op verschillende wijzen geschreven en verklaard [2] — gevoerd is door den opstandeling Dipå Negårå, die hem tegelijk met den titel van Sultan aannam.

Hij zou dit zelfs uit de best mogelijke bron geweten hebben, zoo hij de plaats uit het "pegoe-handschrift over den opstand van 1825—30", in zijne aanteekening (27) op blz. 213 aangehaald, beter begrepen had [3]. Dat handschrift toch was — zoo als mij toevallig bekend is — een getrouw afschrift van 't eigenhandig verhaal van Dipå Nigårå zelf, die echter, van zich zelf steeds in den derden persoon, onder verschillende omschrijvingen, sprekend, zich daar ter plaatse (Zang XXIII,

---

[1] Volgens twee lezingen, door den heer Wiselius medegedeeld, in 't Jav. jaar 1800 (= A. D. 1871—72) of 1901 (= A. D. 1969 70); in een ander handschrift, dat ik onder de oogen gehad heb, was het A. J. 1700 (= A. D. 1774—75).

[2] Zie o. a. Hageman, *Oorlog op Java*, blz. 126, en de aldaar aangehaalde schrijvers. Een daarvan, Roorda v. Eysinga (*Indië*, III, st. 2, blz. 208), heeft Chayroe Tjokro, maar de e (E) van 't eerste woord eenigszins beschadigd; en vandaar bij Hageman: Chayrof Tjokro!

[3] De billijkheid vordert, hierbij niet onvermeld te laten, dat de heer W. slechts een paar bladen uit het midden van dat handschrift onder de oogen gehad heeft.

vs. 33; want dat het in dichtmaat is, behoeft wel nauwelijks gezegd) noemt *sang moerti-ning joeda*, d. i. letterlijk: „het lichaam” (of de incarnatie; wij zouden zeggen: de ziel) „van den oorlog”. Het is dus ook van zich zelf, dat D. N. daar verhaalt, hoe hij, door zijne aanhangers gedrongen om de vorstelijke waardigheid aan te nemen, zich ter rechter tijd een' droom herinnerde, waarin hem geopenbaard was, dat hij over Java heerschen zou onder den naam van Sultan Abdoel Hamid Eroe (of beter Chairoe) Tjakra, Kabiroel-moe'min, Sajida, Panata Agama Djawa (Regelaar van den godsdienst op Java), Kalifatoel Rasoeloellah (Stedehouder van Gods Gezant).

Ten naaste bij woordelijk dezelfde namen en titels worden hem ook door zijn' *patih*, Raden Abdoellah Adipati Danoeredja, gegeven in een brief van 9 *Moeloed* 1756 (= 19 September 1828), in Roorda's *Javaansche brieven* op blz. 273 opgenomen. Hij heet daar Ingkang Sinoehoen Kangdjĕng Soeltan Ngabdoel Kamid, Chèroe-tjakra, Kabiroelmoeminina, Kalifatoel Rasoeloellahi, Amĕngkoe Boewana, Sénapati Ingalaga Sabiloellah ing tanah Djawi, d. i. ongeveer: Z. M. (of letterlijk: de aangebedene of vereerde) de Sultan Abdoel Hamid (dienaar des Geloofden, d. i. Gods), Chairoe Tjakra, Opperste der geloovigen, Stedehouder van Gods Gezant, Beheerscher der Wereld, Aanvoerder in den Heiligen strijd. De naam Chairoe Tjakra zelf schijnt voor geene gezonde vertaling vatbaar. Het eerste deel, schoon in D. N.'s eigen handschrift, dat trouwens door verregaande slordigheid van spelling uitmunt, غيرو geschreven, is wel buiten twijfel het Arabische خير *chair*, *chairoen* of *chairoe*, „goed”, zoowel bijvoegelijk als zelfstandig gebruikt, ook in den zin van „geluk”; want de verklaring van *èroe* (ꦲꦺꦫꦸ) in de nieuwe uitgaaf van 't *Jav. Woordenboek* door Kw. = *sosotya* („juweel”) zal wel eene mislukte gissing zijn, als zooveel, wat in dat woordenboek als Kw. (Kawi) gemerkt is. Vandaar waarschijnlijk ook de verklaring van de samenstelling *èroe-tjakra* door „juweele(n) pijl”, die door den heer W. terecht verworpen wordt — of hij ze elders gevonden heeft, blijkt mij niet —; maar de zijne door „bekwame lans” is al even weinig aannemelijk, al kunnen wij er geene betere voor geven. Trouwens zoo is het dikwijls met Javaansche namen, die uit

min of meer bekende woorden zijn samengesteld, waarvan echter de verbinding geen' gezonden zin schijnt op te leveren, en die men dan ook best doet niet tot elken prijs te willen verklaren.

De eenige ware beteekenis van den naam Eroe Tjakra is voor ons gelegen in de groote verwachtingen, die er door de voorspelling aan verbonden zijn. Bestonden die verwachtingen, bestond die voorspelling reeds, toen D. N. zich als Sultan E. T. opwierp? of moet men aannemen, zoo als de heer W. het voorstelt, dat hetgeen in die voorspelling op D. N. schijnt te doelen, eerst na zijn optreden, en met het oog daarop, is bijgevoegd? Wij voor ons achten het eerste nauwelijks twijfelachtig, al ware 't slechts, omdat de voorspellingen betrekkelijk E. T., inzonderheid in tijds- en plaatsbepaling, te gebrekkig op D. N. passen, om door een tijdgenoot te zijner gunste verzonnen te zijn. Dat hetzelfde gebrek van overeenstemming hem niet verhinderd heeft, van 't bestaande volksgeloof partij te trekken, om zich voor den beloofden Messias uit te geven, behoeft te minder te bevreemden, daar het zich zeer wel denken laat, dat hij met den juisten inhoud van Djaja-baja's voorspellingen niet nauwkeurig bekend was. Anders had hij zich wel uitdrukkelijk daarop beroepen, en wellicht nog meer aanleiding gevonden, om zich Tandjoeng Poetih te noemen; want wat nog van dezen te maken, als zijn opvolger E. T. reeds verschenen is?

Wat den ondersteldeu oorsprong en ouderdom dier voorspellingen in 't algemeen betreft, had nog vermelding verdiend, dat volgens Winter's *Jav. Zamenspraken*, I, 363, het boek *Djaja-baja*, bevattende „zinspelingen (*pralambang*) op de „onderscheiden rijken van Java„ (blz. 367), het eerst zou zijn opgesteld door een' tijdgenoot van dien vorst (blz. 372), met name Empoe Saloekat, en later omgewerkt, eerst door Soenan Giri II, vervolgens door Pangeran Adilangoe van *Kartasoera*. Dat dan eene hybridische samenstelling als de naam E. T. wel niet anders dan van eene dier omwerkingen of van eene nog latere dagteekenen kan, spreekt wel van zelf. Hoe weinig waarde voor 't overige aan de aangehaalde opgaven te hechten zij, ze geven toch wel eenigen steun aan 't vermoeden, dat de voorspellingen, over 't geheel genomen, ouder zijn dan verre de meeste gebeurtenissen, waarop zij ondersteld worden te doelen, al mag er sedert hier en daar wat in gewijzigd of bijgevoegd zijn, om ze daarmede in overeenstemming te brengen. Inderdaad is die overeenstemming over 't algemeen ook nog

zoo zwak en onbeduidend, en de zin, of liever onzin, der „allegorieën" zoo onbestemd, dat men er al licht even goed elke andere geschiedenis als die van Java in zou kunnen terugvinden.

Van verdere aanmerkingen op de bijzonderheden der gegeven verklaringen, waartoe het anders niet aan stof ontbreken zou, meen ik mij te mogen onthouden. Alleen zou ik nog willen vragen, of in den naam *Oengkarang Bajoe* (blz. 188) wellicht eene mislezing of schrijffout schuilen kan voor *Karang-baja*, zoo als de zetel van het hier bedoelde rijk èn bij Raffles èn in een der mij bekende HSS. luidt. De door den heer W. bijgevoegde parenthesis „(Oengarang?)" zal wel berusten op de bij ons zoo algemeene wanspelling voor *Oengaran*, den waren inlandschen naam van den berg en het district in Samarang.

Leiden, 26 Febr. 1873. A. B. COHEN STUART.

'T OPSCHRIFT VAN BATOE BERAGONG OP SUMATRA.

Het was indertijd een zeer verdienstelijk werk van den heer R. Friederich, dat hij de opschriften van Batoe Beragong en Pagger Roejong ontcijferde, uitgaf en met eene proeve van vertaling voorzag [1]. De taal waarin beide opschriften opgesteld zijn, werd door hem Sanskrit genoemd, en inderdaad zal niemand betwisten dat de vervaardiger der inscriptie van Batoe Beragong zich verbeeld heeft een stuk in Sanskrit te leveren. Eigenlijk is het eene soort van brabbeltaal. Van 't andere opschrift is het op 't eerste gezicht niet zoo gemakkelijk te beslissen of de maker zijn geheele werk voor Sanskrit hield, dan wel of hij met bewustheid een overmatig gebruik van min of meer verknoeide Sanskrit-woorden gemaakt heeft, terwijl de zinverbindende woordjes en grammatische vormen grootendeels inheemsch, laat ons zeggen: Oud Menangkabausch Maleisch, waren. Ook zonder overal den zin dier Oud-Menangkabausche woorden te verstaan, mogen we gerust beweren dat eene menigte daarvan in 't stuk voorkomen; o. a. *madwayâdwaja* in r. 1 is geen Sanskrit, al is 't grondwoord een verknoeid Skr. woord; *mang-uddharana* in 8, *maraksha-çila* „welvoegelijkheid bewaren" in 16: *manganumodana* „behartigen" in 14; deze zijn alle klaarblijkelijk met de bekende voorvoegsels *ma* en *mang* gevormd. Telkens komt voor *inan*, duidelijk een voornaamwoord in den zin van „deze, dit", nog over in 't Menangkabausche *di sinan* „aldaar" [2]. In de zinsnede *butula ya manganumodana dharmmenan* (d. i. *dharmma* + *inan*) mag *butula* een conjunctief wezen van Maleisch *bĕtul* of niet, in geen geval heeft het iets met Sanskrit gemeen, evenmin als *ya; ya m.*, enz. bet. „die

---

[1] In Verhandelingen van het Batav. Genootschap, D. 26.

[2] Dr. v. d. Tuuk heeft bereids in zijne Tob. Spr. bl. 288, met zijne gewone scherpzinnigheid, uit *di sinan* 't voormalig bestaan van *inan* opgemaakt.

deze wet behartigt". Naast *inan* treffen we aan *inâ* in 13; *batw inâ ça-* (beter *sa*) *sâsanenan* (d. i. Skr. *çâsana* + *inan*) "deze steen met dit edict". Maleisch is *bârang* in 12; *di parbwatkan* in 9; *sak nyang* in 12 zal wel overeenkomen met een Oudjavaansch *sĕk* (of *sök*) *nyang* "de volheid van, veel"; *punyâtâ* is althans eene naar Polynesische accentregelen vervormde uitspraak van een Skr. woord, en 't daarop volgende *yang ngûrang* [1] geheel en al inlandsch. In *singâ tishthati*, r. 3, vindt men eene verbinding van een zuiveren Skr.-vorm met *singâ* (of *sing* en dan *âtishthati*); in 't eerste woord herkent men 't betr. vnmw. = Jav., en 't tweede zal wel de letterlijke vertaling zijn van een inheemsch woord = Jav. *madĕg*, zoodat *sing ât.* beteekent "welke regeert". Woorden als *mpu ki* (of *kai?*) laten we nog geheel ter zijde, en van andere als *dhak* of *dhat*, *rentak*, enz. stippen we slechts aan dat ze niets met Skr. gemeen hebben. Ook merken we in 't voorbijgaan op dat de drie eerste regels eene strophe in Çârdûlawikrîḍita bevatten, beginnende met *swasty astu* (zoo is te lezen) *prabhu* (een vocatief) *madwayâdwaja nrpâ* (vocatief!) *âdityawarmma çriyâ* (vermoedelijk een conjunctief). Dit is de eerste van de vier regels der strophe.

Elke poging om een stuk dat, in spijt van kwistig ingestrooide Skr.-woorden, geen Skr. is, uit die taal te gaan verklaren, moet onvermijdelijk mislukken. Nochtans komt er een klein gedeelte in 't edict voor, dat Skr. verbeelden moet en in zooverre op dien naam aanspraak heeft, en wel de Anushṭubh aan 't slot waarin de datum van 't stuk vervat is. Om dien datum is het ons hier te doen, want hij staat in onafscheidelijk verband met de dagteekening van 't stuk te Batoe Beragong. We zullen aantoonen dat beide inscripties 700 jaar jonger zijn dan de heer Friederich meende. Alleen de eerste, die in brabbel-Sanskrit, zullen we volledig behandelen, daar de lezing van 't opschrift te Pagger Roejong op te veel plaatsen onzeker is en de noodige kennis van 't Menangkabausch Maleisch ons ontbreekt.

Alvorens 't stuk van Batoe Beragong in zijn geheel te laten volgen, moeten we opmerken dat het niet weinig fouten vertoont, welke volstrekt niet den vervaardiger te wijten zijn, maar ten laste des steenhouwers komen. Hoe gebrekkig de kennis des

---

[1] Hier en elders las de heer Friederich anders, uitgaande van de veronderstelling dat het stuk Skr. moest wezen; we verwijzen voor onze lezingen naar 't facsimile.

opstellers ook was, kende hij toch de hoofdregelen der verskunst, hetgeen niemand bevreemden zal die weet dat ook de Kawi-gedichten in Indische versmaten zijn, en er is geen reden denkbaar waarom men op Sumatra de Indische verskunst minder nagevolgd zou hebben dan op Java. Er komen in 't stuk fouten voor, die onmogelijk 't werk zijn van den anders jammerlijken dichter. Bij andere fouten, tegen spraakkunst of spelling, is het moeielijker te beslissen, wie schuld heeft. Hoe het zij, het is hoofdzakelijk den steenhouwer te wijten dat enkele woorden volstrekt onverstaanbaar of verminkt zijn.

'T Opschrift van Batoe Beragong bestaat uit drie strophen; de eerste en derde in Anush*t*ubh, de tweede in Çârdûlawikrî*d*ita. Jammer dat zulks de aandacht van den Heer Friederich ontsnapt is, behalve in 't geval der 3de strophe. De versmaat toch is 't allerkrachtigste middel om twijfelachtige lezingen te herstellen of zekerheid te geven omtrent de ware lezing. Billijkerwijze zijn we verplicht te erkennen dat dichter en steenhouwer in dit opzicht geheel vrij zijn van blaam: zij hebben zorgvuldig, nauwkeurig en duidelijk de versafdeelingen aangegeven. Dat er van de lezing en woordverdeeling van den Heer Friederich nagenoeg niets overblijft, is een natuurlijk gevolg van de omstandigheid dat hem de versmaat onbekend is gebleven. Voor de juistheid onzer eigene ontcijfering verwijzen we den lezer naar 't facsimile, voorkomende in Verh. Batav. Gen., D. 26, achter bl. 99.

Na 't gebruikelijke O*m*! heeft de inscriptie de volgende Anush*t*ubh, waarvan de *pâda's* behoorlijk door leesteekens afgedeeld zijn:

dwâre rasha bhuje rûpe | gat-au warshâç ca kârtike | sukla*h* pancatithis some | bajrendradi subham tu sat ||

Hierin zijn een paar afschrijversfouten: de *au* in *gatau*, uitgedrukt door 't teeken der lange *â* achter, en dat der *ai* vóór den medeklinker, komt hier volstrekt niet te pas. Nu weten we uit het oud-javaansch, dat *ai* en *e* van lieverlede verward werden, en zelfs in de Balineesche afschriften *ai* als *e* wordt uitgesproken; in onze inscriptie zelve zullen we zoo straks *ai* in stede van *e* geschreven vinden. Waar *ai* met *e* samenvalt, heeft ook *au* de waarde van *o* gekregen; dus *gatau* vertegenwoordigt ook *gato*. Ook dit is evenwel de ware vorm niet op onze plaats, want bij 't meervoud *warshâç* behoorde ook 't mv. *gatâ* te staan. Wat de lettervormen betreft, die door den eersten ontcijferaar verkeerd gelezen zijn, vergelijke men in regel 19

van 't opschrift te Pagger Roejong den eersten *pâda* der strophe: *subham* (of: *sugam*) *astu gate çâke*; over dit laatste straks meer. De tweede afschrijversfout is *bajrendradi*; lees: *bajrendrâdi*.

De fouten des dichters ten opzichte van spraakkunst, spelling en woordvoeging zijn meer in getal. Dat *rasha* gespeld wordt in stede van *rasa* is eene kleinigheid, en des te verklaarbaarder dewijl *rasha* ook in 't Kawi de gewone schrijfwijze is. *Sukla*h en *subham* moesten beide met *ç* worden uitgesproken en gespeld; doch hier zou de steenhouwer schuld kunnen hebben. De fouten tegen 't taalgebruik van 't Skr. zijn te menigvuldig om ze afzonderlijk op te sommen; in dragelijk Sanskrit zou men de geheele strophe — welker zin anders volkomen duidelijk is — aldus kunnen uitdrukken: *dwârarasabhujarûpawarsheshu gateshu*, *kârttike*, *çukle* (in proza: *kârttikaçukle*) *pancamatithau*, *somawâre*, *wajraindrâdini ca çubhe sati*. De *ca* „en, ook" achter *warshâç* is een stoplap. 't Letterteeken voor sluitende *t* keert in 't stuk zelve niet terug, doch komt overeen met wat daarvoor in Bengali-schrift gebruikelijk is. — De vertaling in barbaarsch Hollandsch, eenigermate een denkbeeld gevende van 't soort Sanskrit door den dichter gebezigd, is:

„In negen, zes, twee, een, jaren voorbijgegaan, in (de maand) Kârttika, lichte helft, de vijf dag, op Maandag, (de Yoga) *Wajra*, (de Karana van) Indra, enz., gunstig nu zijnde."

Voor hen die van Skr. geen hoofdvak gemaakt hebben, zijn de volgende aanteekeningen misschien niet onwelkom. *Dwâra*, opening, duidt 9 aan, naar de 9 openingen des lichaams; *rasa*, smaak, zes, naar de 6 soorten van smaak; *bhuja*, arm, drukt twee uit; en *rûpa*, o. a. „enkel exemplaar, een stuks (vee, koopwaar)" één. De datum is derhalve 1269, natuurlijk Çâka, overeenkomende met 1347 na Chr. — *Wajra*, naar slechte uitspraak: *bajra*, is de naam van een *yoga*, en wel de 15de in de rij volgens de 27 maanhuizen, doch de 9de in de reeks volgens de 28 maanhuizen [1]. Welke rij hier gevolgd is, laat zich uit de gegevens in 't opschrift niet opmaken. Met *endra*, d. i. *aindra*, is bedoeld de „onder Indra staande" Karana Bawa [2]. Dit laat zich wel vaststellen; want de Karana Bawa komt o. a. overeen met de eerste helft der 5de Tithi. Nu valt de datum van 't stuk juist op de 5de Tithi. Onder *âdi* zijn andere tijdsbepalingen begrepen, die in de opschriften niet zelden

[1] Zie Colebrooke, Misc. Essays, II, 363.

[2] Zie Bṛhat-Sanhitâ, 99, 4.

mede opgegeven worden, als uren (*muhûrta*), e. dgl. We verwijzen naar Inscriptie II onder de Kawi-oorkonden.

De behandelde dagteekening is blijkbaar die van de bekendmaking van 't stuk. In 't eerste vers der volgende strophe treffen we weder een datum aan, en wel van één dag later. Daaruit leiden we af, dat die tweede datum den dag aanduidt waarop de heugelijke gebeurtenis door de inscriptie te vereeuwigen, moest plaats hebben. De tweede strophe, in Çârdûlawikrîḍita, is door den werkman zoo deerlijk verknoeid dat enkele woorden volstrekt onverstaanbaar, gedeeltelijk zelfs onleesbaar geworden zijn, en dit gevoegd bij 't onvermogen des dichters zijne gedachten in 't Sanskrit behoorlijk uit te drukken, maakt het voor ons zeer moeielijk die gedachten overal te raden.

Er staat, behoudens een paar onleesbare letters die we met een vraagteeken willen aanduiden:

bhu*h*kar*n*ne nawadarççane sa? ᴗ teje sh*t*e çaçî manggalai |
sukl[i]e shash*t*hi tiwir n*r*pottamagu*n*airr *â*dityawtarmma n*r*pa*h* |
kshettrajna*h* ᴗ ᴗ ter âçeshadhara*n*înâm bhâsurâwâçawân |
haçâno n*r*pa âsanottamasad âçâdyam prawaçtas sabhâ ||

Deze strophe wemelt van vergissingen van den kant van schrijver en afschrijver. *Bhu*h*kar*nn*e* is een zinledige klank; de dichter moet geschreven hebben *bhâ*h*kîr*nn*e*; vermoedelijk schreef de werkman volgens dictaat, en verondersteld dat lange *â* reeds toen, gelijk thans nog in 't Menangkabausch en in 't Javaansch als *å* werd uitgesproken, en in aanmerking genomen dat de *u* door Wisarga gevolgd nauwelijks van de *o* te onderscheiden was, gelijk tegenwoordig ten minste in 't Javaansch 't geval is, dan laat zich de spelling *bhu*h voor *bhâ*h heel wel verklaren; het teeken voor de *î* is eenvoudig vergeten of door den tijd uitgewischt. — Tusschen *sa* en *teje* staat eene onleesbare letterverbinding: in elk geval verkeerd, want er worden twee korte lettergrepen vereischt; gissenderwijze vullen we in *bit*r (voor *wit*r). *Teja*, als stam, in plaats van *teja*h, is slecht Skr., doch heeft niets bevreemdends daar het ook in Kawi de gewone vorm is. *Ashta*, waarvan de locatief door *ashte* wordt voorgesteld, in den zin van *ashtama* „achtste” bestaat in 't Skr. evenmin als *panca* in den zin van *pancama*, hoewel de Sumatraansche hofpoëet uit de volheid zijner macht in de eerste strophe aan *panca* 't karakter van een rangtelwoord heeft toegekend. *Çaçî*, een nominatief, is eene taalfout voor den locatief *çaçini*. *Manggalai* is eene wanspelling voor *manggale*;

over de verwarring van *ai* en *e* is hierboven reeds gesproken. In *suklie* staat eene *i* te veel. *Shashthi* is eene taalfout voor *shashthî*; de maat wijst uit dat hier de dichter schuld heeft. *Tiwir* is eene schrijffout voor *tithir*, of 't dwarsstreepje in de letter is uitgesleten. In *gunairr* is er eene *r* te veel. *âdityawtarmma* is eene vergissing voor *âdittyawarmmâ*, en dit laatste wanspelling voor *âdityawarmmâ*. *Kshettra* is wanspelling voor *kshetra*. Wat er vóór *ter* staat, is onleesbaar; er worden twee korte lettergrepen vereischt, wellicht *sami*, dat de werkman hoorde uitspreken *sĕmi*, waarop hij *smi* griffelde; intusschen lijken de karakters meer op *pti* dan op *smi*. In *âçesha* is de lange *â* 't werk des afschrijvers. *Haçâno* is een monster; de dichter had zeker geschreven *îçâno*; de steenhouwer heeft de *î* vergeten, tenzij die uitgesleten is, en schreef eene stomme *h* als draagster van den klinker. *âçâdyam*, zóó als het er staat, is in 't geheel niets; ik gis dat *âsâdyâm* bedoeld is, slaande op *sabhâ*, schrijf- of taalfout voor *sabhâm* (*sabhâm*). *Prawaçtas* is niets; de afschrijver heeft wederom eenen klinker vergeten, en eene slechte uitspraak gehoord of zelf slecht gehoord; er is gemeend *prawishtas*. De caesuur *in* de verzen is niet overal volgens de regelen der Indische verskunst aangebracht, doch juist hetzelfde geldt ook van de Çârdûla-verzen in de Oudjavaansche gedichten. Wij laten de strophe nu nogmaals volgen, gezuiverd van zulke fouten als den afschrijver te wijten zijn:

bhâ*h*kîr*nn*e nawadarççane sa(bit*r*)' teje 's*h*te çaçî manggale
çukle shash*t*hi tithir n*r*pottamagu*n*air *â*dityawarmmâ n*r*pa*h*
kshetrajnah (sami) ter açeshadhara*n*înâm bhâsurâwâsawân
îcâno n*r*pa âsanottamasad âsâdyâm (?) prawish*t*as sabhâ*m*.

Dit laat zich ten naastenbij vertolken met:

„Als met stralen bezet pas zichtbaar is de (zonne) glans, in de achtste maand (d. i. Kârttika), op Dinsdag, in de lichte helft, de zesde dag, heeft koning Adityawarman, met uitstekende koninklijke deugden (nl. begaafd), goed thuis in de (zeden en gebruiken) aller landen, bezitter eener prachtige woning, als heerschend vorst op den verhevenen zetel tronende, in het te betrekken (?) hof zijne intrede gedaan."

Uit vergelijking van de twee behandelde strophen blijkt, dunkt me, zooveel, dat de inscriptie onthuld is, om zoo te zeggen, des Maandags, en dient, zoowel om de heugelijke gebeurtenis van den volgenden dag te verkondigen, als om die te vereeuwigen. Die gebeurtenis was de intrede van Adityawar-

man in zijn paleis. Of daarin opgesloten ligt dat hij toen eerst de regeering aanvaardde, volgt niet met gewisheid, doch is hoogst waarschijnlijk. omdat *içáno nrpah* anders geheel overtollig ware, en zelfs de grootste pruldichter denkt toch iets bij hetgeen hij schrijft.

Bij zulk een plechtig feest mogen offers niet ontbreken, en aan de vermelding en verheerlijking hiervan is de derde strophe gewijd, luidende:

pushpako*t*isahaçrâni | teshâm gandham prathat-*tr*that |
âdittyawarmmabhûpâla — | homagandho samo bhawet ||

In 't eerste samengestelde woord lijkt eerder *toti* dan *koti* te staan; gelukkig doet het niets ter zake, want dat de dichter *koti* geschreven heeft, is niet twijfelachtig; *sahaçrâni* bevat twee spel- en uitspraakfouten, moest wezen *sahasrâni*. — 't Onzijdige *gandham* is Sanskrit op dezelfde wijze als „het geur" Nederlandsch. — Voor tr*thai*, dat niets is, leze men *prathat*. Om een denkbeeld te geven van taal en stijl, willen we de verzen in overeenkomstig barbaarsch Nederlandsch overbrengen.

„Duizenden millioenen [1] van bloemen haar geur dat zich overal verspreidt, zal de geur van Koning Adityawarman's offerande evenaren." De bedoeling is licht genoeg te vatten.

't Opschrift van Pagger Roejong, ook afkomstig van Koning Adityawarman, door den Heer Friederich op onverklaarbare wijze in Adityadharma omgedoopt, is van iets latere dagteekening. De strophe, waarin de datum vervat is (r. 19, vg.) luidt:

sugam astu gate çâke | wasur mmuni bhujâ sthala(*m*) |
waiçâkapancadaçake | site baddhaç (?) ca ranjyatu ||

Of er *sugam* bedoeld is of *subham* (l. *çubham*) is niet te onderscheiden; beide komen op hetzelfde neêr. — De *j* in *bhujâ* staat er eigenlijk niet; nog veel minder *bhûta*, gelijk de eerste ontcijferaar wilde, want dat is volstrekt onmogelijk wegens de versmaat. — Ook staat er niet *pancadaçake*, maar *pancadatake*, al is buiten kijf 't eerste bedoeld. Voor *baddhaç ca* schijnt eigenlijk *baddhak* of *baddhat ca* gegriffeld te wezen. De heer Friederich verandert voorts de *a* in *u*, en vat *Buddhaç ca ranjyatu* op als: Buddha zal (of moge) genegen gemaakt worden. Hetzij men de gissing van F. aannemelijk achte en met hem in *ranjyatu* eene taalfout zie voor *ranjyatâm*, of wel oordeele dat bedoeld is *rajyatu*, in beide gevallen blijft er eene taalfout

[1] *Koti* is eig. tien millioen.

niet weg te cijferen. Om niet meer veranderingen te maken dan strikt noodzakelijk is, zullen we 't *baddha* van den tekst maar onveranderd laten, want onvertaalbaar is *baddhaç ca rajyatu* (ongrammatisch: *ranjyatu*) niet. De vertaling is als volgt:

„Er zij geluk! in 't jaar van Çaka verloopen: acht, zeven, twee, één; op den vijftienden dag van (de maand) Waiçâkha, in de lichte helft; ook de gevangene moge genoegen hebben!"

Wasu is de benaming van zekere lichtgeesten, en als zoodanig een term voor 't getal 8; *muni* duidt zeven aan, naar de 7 muni's of rshi's, de sterren van den Grooten Beer; *bhujâ*, een bijvorm van *bhuja*, arm, drukt twee uit; *sthala*, vaste grond, 't land, drukt gelijk elk woord voor aarde, 't getal één uit. — 't Enkelvoud „de gevangene" in stede van „de gevangenen" zal wel een offer wezen aan de onverbiddelijke eischen der versmaat. Bij heugelijke gebeurtenissen, als inhuldiging, enz. is de koning verplicht de gevangenen op vrije voeten te stellen [1].

De dagteekening van 't opschrift te Pagger Roejong is derhalve 15 Waiçâkha 1278 Çâka, overeenkomende met 1356 na Chr., en 9 jaar jonger dan 't vorige stuk van denzelfden koning Adityawarman.

We besluiten ons opstel met eenige opmerkingen aangaande den vorm der op beide inscripties gebruikte letterteekens.

De karakters onderscheiden zich weinig van die welke men in gelijktijdige of iets oudere Oudjavaansche opschriften aantreft. Het verdient echter bijzondere opmerking, dat de twee schriftvormen van 't Javaansch die men thans loopend en liggend schrift mag noemen, in de Sumatraansche stukken door elkander gebruikt worden, met dit onderscheid dat de letters nog niet schuinsch staan. Met andere woorden, de ophaal welke in de eerste schriftsoort, overeenkomende met Jav. staand schrift, achter den neêrhaal, en evenwijdig daarmêe, getrokken is, wordt in de tweede soort door den neêrhaal heen weêr naar boven getrokken of valt daarmeê samen, terwijl dan meestal de laatste haal een hoorntje heeft. Ten einde de overeenkomst dier twee lettersoorten met de Javaansche 't gemakkelijkst te bespeuren, heeft men den laatsten haal der Javaansche letters, welke eigenlijk het teeken der lange *a* is, wegtedenken. Wat de Javanen bijv. de *aksârâ kâ* noemen, is 't letterteeken, niet van *ka*,

[1] De woorden die onmiddellijk de strophe volgen zijn te lezen *krtir iyam* niet *krtar ayam*; de *i*'s zijn door den werkman vergeten, of uitgesleten.

maar van *kă*, thans in de heerschende uitspraak klinkende als *kå*. Dit belet niet dat de Javanen de eigenlijke waarde van hun karakters vergeten zijn, en *kă* inderdaad als een niet-samengesteld teeken beschouwen, en als zoodanig toepassen. Hetzelfde geldt van de Balineezen, en dewijl de Balineesche Hss. der Oudjavaansche letterkundige gewrochten dezelfde eigenaardigheid vertoonen, moet de vervorming der oude schrijfwijze en de vaststelling der hedendaagsche eenige eeuwen oud zijn, al valt die ook na den val van 't rijk van Madjapahit.

Van de twee schriftsoorten, de loopende en de staande, is de eerste 't dichtst bij den oorspronkelijken vorm gebleven, daargelaten 't hellende er van.

Leiden, 14 Maart 72. H. KERN.

WILLEM JANSZ. VAN AMSTERDAM,

ADMIRAAL

EN

WILLEM JANSZ. VAN AMERSFOORT,

VICE-COMMANDEUR DER O. I. C.

IN DE EERSTE HELFT DER 17de EEUW.

Wanneer de naam van een persoon door het verrichten eener bijzondere daad tot ons is gekomen, dan wenscht men allicht gaarne meer bijzonderheden uit diens levensloop te vernemen, 't geen juist niet altijd eene even gemakkelijke taak is, hetzij door gebrek aan de noodige bronnen, van wier bestaan of aanwezigheid men dikwerf onkundig is, of wel dat deze voor den onderzoeker niet beschikbaar zijn. Moeielijker wordt dit onderzoek, al zijn die bronnen aanwezig en toegankelijk, wanneer het iemand geldt, wiens naam door zoovele anderen van zijne tijdgenooten werd gedragen, en waarvan er sommige gelijke betrekkingen in de maatschappij bekleedden; dan loopt men gevaar aan den een toe te schrijven wat door een ander werd verricht.

In dit geval bevinden wij ons ten aanzien van eenige personen, die den naam van Willem Jansz. dragen, allen in dienst der Oost-Indische Compagnie, en waaronder ten minste er zich twee bevinden die zich meer bijzonder hebben onderscheiden, namelijk de aan het hoofd dezer regelen genoemde Willem Jansz. van Amsterdam en Willem Jansz. van Amersfoort. Wij hebben getracht hunne verrichtingen uit de papieren der voormalige O. I. C. bijeen te brengen, waaruit men zal ontwaren dat zij aan dit handelslichaam vele en daaronder uitstekende diensten hebben bewezen, zoodat hunne namen wel verdienen voor de geschiedenis bewaard te blijven.

De taak, door ons opgevat, was echter ver van gemakkelijk.

Slechts zelden vindt men de aanwijzing der geboorteplaats achter hunne namen vermeld; veelal zijn zij op hetzelfde terrein, in gelijke betrekking, — vooral in de eerste jaren — werkzaam; alleen dan, wanneer wij door hen onderteekende brieven of rapporten vonden, was het mogelijk den rechten persoon aan te duiden. En wat betreft de gelijkluidende namen, een paar daarvan kwamen ons bij de behandeling van ons onderwerp voor, waarvan het o. i. niet met zekerheid is uit te maken in hoeverre zij tot de hier bedoelde in betrekking staan.

De eerste, dien wij aantroffen, bevond zich op de vloot die in 1598, onder bevel van den Admiraal Jacob Cornelisz. van Neck, naar Indië stevende. Onder eene verklaring afgelegd en eigenhandig onderteekend door de kooplieden, schippers, onderkooplieden, stuurlieden en onderstuurlieden zijner schepen, waarbij zij belooven, „dat sy alle journaelen, caerten, schriften, affteyckeningen van Landen, Steden enz. sullen overleveren in handen van den Admirael ofte Bewinthebberen, enz.”, leest men ook dezen regel: „Ick als myn schipper Willem Jansz”. Hij was vermoedelijk stuurman op de Hollandia, waarop schipper was Pieter Claesz. van Neck; op dit schip was hij het volgende jaar opperstuurman en wordt hij aldaar genoemd Willem Jansz. van Amsterdam [1]. Aan boord van het schip Gouda tot dezelfde vloot behoorende en gevoerd door schipper Claes Cornelisz. bevond zich mede een Willem Jansz. van Amsterdam als stuurman in 1600.

In de vloot in 1601 onder Spilbergen naar Indië vertrokken, werd het Lam door een Willem Jansz. als schipper gevoerd [2]. Onder de stukken die aan den Admiraal Steven van der Hagen bij zijn vertrek naar Indië in 1603 werden ter hand gesteld, treffen wij eene zeilaanwijzing of zoogenaamde leeskaart aan van Bantam naar de Maleische kust, welke geschreven en eigenhandig onderteekend is door „Willem Jansz. van Amstelredam”, die deze kust had bezeild in de maanden September en October 1602; het schip wordt door hem niet opgegeven.

[1] Monsterrol van de Hollandia 1599, Deel III der oude reizen M. S R. A.

[2] Begin en Voortg. van de Ver. O. I. C. Eerste reis van Joris van Spilbergen. 1601, blz. 4, 1e Deel, 1646.

I. Willem Jansz. van Amsterdam.

§ 1. Tot de vloot, die onder den admiraal Steven van der Hagen in December 1603 naar Indië stevende, behoorde ook het jacht, het Duijfken, waarover het bevel gevoerd werd door schipper Willem Jansz. van Amsterdam. Het jacht nam deel aan de verrichtingen der vloot op de kust van Mosambique, Malabaar enz., toen den 25sten Januari 1605 de admiraal met zijne schepen van Bantam naar Amboina zeilde, waar hij den 21sten Februari ten anker kwam; ook hier nam het Duijfken deel in hetgeen aldaar door de vloot werd verricht [1].

In het najaar van 1605 had de reis plaats, die den naam van Willem Jansz. voor het eerst tot ons heeft overgebracht. Vele nasporingen hebben er omtrent die reis reeds plaats gehad, en laatstelijk inzonderheid door den schrijver van het standaardwerk, in de noot hieronder aangehaald [2]; wat wij daaraan hebben kunnen toevoegen, leest men in de reizen der Nederlanders naar het Zuidland of Nieuw-Holland in de 17e en 18e eeuw [3], en berustte op aanteekeningen, nagelaten door wijlen den heer Lauts.

Het zal wel onnoodig kunnen geacht worden, hier alles breedvoerig te herhalen; wij kunnen, dunkt ons, volstaan, met slechts in herinnering te brengen, dat, volgens de instructie in 1644 door Gouverneur-Generaal en Raden van Indië, aan den schipper-commandeur Abel Jansz. Tasman en den schipper-piloot Frans Jacobsz. Visscher medegegeven, blijkt dat het Duijfken de onbekende zuid- en westkusten van Nieuw-Guinea van 5 tot 13¾ graden zuiderbreedte ontdekt en de Kei- en Aroe-eilanden in 't vooorbijgaan had bezocht, terwijl het daarentegen volgens de nagelaten aanteekeningen van den heer Lauts, langs de westkust van Nieuw-Holland van 29° Zbr. af, had gezeild, de noordkust omgestevend, de golf van Carpentaria ingeloopen tot op 13° Zbr., van daar teruggekeerd was, en langs de zuidkust van Nieuw-Guinea, de Kei- en Aroe-eilanden naar Banda koers had gesteld, en den 31sten Mei 1606 voor Amboina het anker weder liet vallen.

---

[1] Jbr. Mr. J. K. J. de Jonge, De opkomst van het Nederl. gezag in O. I. 1595—1610, 3e deel, blz. 30 en vlg.

[2] Als voren, blz. 42 en v. v.

[3] Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen enz. 1867. Ook afzonderlijk in den handel.

Mocht het later nog eens blijken, dat de lezing door den heer Lauts opgeteekend, de ware is geweest, dan kan men aannemen dat van de kusten van dat groote eiland, de westkust door de Nederlanders vóór 1616 is ontdekt [1], de noordkust door de Portugezen in 1601 [2], de oostkust door de Spanjaarden in 1605 [3] en een gedeelte der zuidkust door de Nederlanders in 1622.

Weldra zoude Willem Jansz. het Duijfken verlaten, daar hij als schipper werd overgeplaatst op het schip Westfriesland om daarmede naar het vaderland terug te keeren; doch op welken dag die overplaatsing plaats had, zochten wij te vergeefs in de papieren der Compagnie. Juist van de jaren 1605, 1606 en 1607 ontbreken vele bescheiden. Is ons vermoeden niet ongegrond, dan zouden wij zijne overplaatsing op de Westfriesland als eene belooning willen beschouwen voor zijne diensten met het Duijfken bewezen; eerstgenoemde was een schip van 350, het laatste slechts van 30 lasten. In de laatste dagen van October of in het begin van November 1606 vertrok de Westfriesland met eene rijke lading van Bantam, doch het mocht zijne bestemming niet bereiken; het leed bij Mauritius schipbreuk, het volk werd gered, doch de kostbare lading ging verloren; bijzonderheden betreffende dit ongeval ontbreken [4].

Toen de admiraal Matelief op den 24sten November 1607 met het schip Oranje voor Bantam kwam, vond hij er onder anderen den schipper Willem Jansz. en den opperkoopman Heertje Olferts van het bij Mauritius gebleven schip Westfriesland, die met schipper Jan Fransz. en den opperkoopman Claes Simonsz. Meebael in een jacht, door de laatstgenoemden in Madagaskar op-

---

[1] In 1616 werd het Eendrachtsland door schipper Dirck Hartochsz. met het schip de Eendracht ontdekt.

[2] Volgens een kaartje voorkomende in het werk van den heer R. H. Major, The Life of Prince Henry of Portugal, surnamed the Navigator etc. London, 1868.

[3] Early Voyages to Terra Australis, now called Australia etc. by R. H. Major. London 1859, en Verhael van seecker memoriaal gepres. aen Syne May. door den Capiteyn Peter Fernandes de Quir (Quiros), op de bewooninge ende ontdeckinge van het vierendeel der wereld Australia Incognita enz. Siviellien 1610. M. S. R. A.

[4] In the Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, 1513—1626. London 1862, lezen wij op blz. 152: 1607 April 30th. Bantam. Gabriel Towerson to his loving brother. „His last was of the 26th Oct. 1606 by the West-Friesland, since which time nothing has happened worthy the writing,” en aan het einde van dezen brief „News that the West-Friesland is cast away upon the Sand-Island, having saved all their man but little of their goods.”

gemaakt, en door hen mede Madagaskar genoemd, te Bantam waren aangekomen [1].

Te Bantam lag ook een Engelsch jacht dat in zeven maanden uit Engeland was gekomen; Matelief vernam dat het nabij de Kaap twee groote schepen had gelaten die weldra mede te Bantam verwacht werden, om van daar vermoedelijk naar Banda te zeilen. Dewijl zij der Compagnie veel schade zouden kunnen veroorzaken, besloot Matelief hun voor te komen. Hij gebruikte hiertoe het jacht Madagaskar en stelde daarop als schipper Willem Jansz.; maar daar hij de reis van dit jacht voor de Engelschen geheim wenschte te houden, durfde hij er in den Raad geen opening van te doen, uit vrees dat het mocht uitlekken. Hij stelde derhalve den Raad eenvoudig voor, om het jacht met lijnwaden en geld aan den fiskaal Maerten Aep naar Johor te zenden, die aan den koning moest te kennen geven, dat er twaalf Hollandsche schepen op reis naar Indië waren, en dat hij — Matelief — het voornemen had hem tegen de Portugezen te ondersteunen en intusschen zijne stad moest versterken enz. De Raad nam hierin genoegen en het jacht werd zeilvaardig gemaakt; maar behalve de gewone brieven ontving Willem Jansz. van den admiraal Matelief eene geheime missive die hij, eerst vier of vijf mijlen van Bantam verwijderd, mocht openen, en waarin hem gelast werd, dat hij zich zoo spoedig doenlijk, en zonder ergens aanteloopen, naar Amboina moest begeven, de voor den gouverneur Houtman bestemde brieven overgeven en aldaar hoogstens één dag vertoeven, ten einde het geld of goederen die de gouverneur Houtman mocht noodig hebben, te lossen, waarnaar hij onverwijld naar Banda moest zeilen en er verrichten wat hem zoude worden voorgeschreven.

Den 4den December 1607 ging Willem Jansz. met het jacht Madagaskar van Bantam onder zeil. De zending van dit jacht met voorschreven doel, wordt door enkele brieven bevestigd. Zoo schrijft Jacques l'Hermite den 26sten Januari 1608 aan de Bewindhebbers: „Het jacht Madagascar heeft geladen enz. en is den 4den December 't seijl gegaen naer Amboina ende Banda, om kennis te geven van 't aencomen van twee Engelsche schepen te Bantam; daerop is voor schipper gestelt *Willem Jansz. eertijts*

---

[1] Het waren de schipper en opperkoopman van de Caraak door Warwyck veroverd en door hem naar het vaderland gezonden. Zij kwamen te Bantam om schepen en volk te halen, om de lading van de Caraak in over te schepen dewijl deze ongeschikt was bevonden om langer zee te bouwen.

schipper op Westvrieslandt ende Jan Maertsz." De gouverneur Houtman bericht daarentegen op den 2den Januari 1608 van Combello aan Hendrick van Bergel, koopman, residerende te Banda: "dat hij van den admirael Matelief een brief heeft ontfangen, comende met het jacht Madagascar, waarop schipper is *Willem Jansz. eertijts schipper op het Duijfken.*" Schijnbaar ligt in beider schrijven eene tegenstrijdigheid, die zich echter gemakkelijk laat verklaren. L'Hermite noemt het laatste schip waarover Willem Jansz. het bevel had gevoerd; Houtman daarentegen het Duijfken, waarop hij en ook van Bergel hem gekend hebben.

Den 6den Januari 1608 kwam het jacht te Banda, vertoefde er slechts weinige dagen, waarna het naar Amboina terugkeerde, doch toen het daar aankwam werd het in zulk een slechten staat bevonden, dat het ongeschikt geoordeeld werd langer zee te bouwen en voor wrak verklaard.

De admiraal Pouwels van Caerden, destijds daar aanwezig, nam met den Raad omtrent schipper en volk van genoemd jacht op den 16en April 1808 aanvankelijk het besluit, dat men op het jacht Madagaskar, Willem Jansz. die schipper geweest is, "gaerne gesteld soude hebben als schipper ende stuurman op de Chaloupe die van 't schip Walcheren opgezet wordt om daermede naar China te vaeren, alsoo hij daer geweest is, onvermindert sijne gagie, overmits geen andere plaets voorhanden en hebben." Willem Jansz. was daartoe volstrekt niet genegen "achtende dat hem daerbij groote kleijnachtinge soude geschieden ende tot sijn nadeel wezen op eene chaloupe als schipper te varen." Tengevolge hiervan werd op den 20sten April door den admiraal en Raad besloten, hem voorloopig te stellen als schipper op 't jacht Delft, dat naar Ternate zou varen, en waarop slechts een stuurman was, daar de schipper op Ternate was gebleven. Bij zijne komst in Ternate zou men, "naer de gelegenheijt voorvalt, hem in anderen dienst mogen gebruijcken."

Eenigen tijd later vertrok van Caerden met de hem ter beschikking staande schepen naar Ternate, waar hij den 18den Mei ten anker kwam. Aan 't geen hier door van Caerden werd verricht, o. a. het veroveren van het eiland Matsjian op de Spanjaarden, op den 21sten Juni, nam het jacht Delft een werkzaam aandeel [1].

---

[1] Jhr. de Jonge, 3e deel, bl. 165, 263 waar echter van het jacht Delft geen melding wordt gemaakt.

De diensttijd van Willem Jansz. zou weldra geexpireert zijn. Hij weigerde echter in dienst te blijven, ook in de overtuiging, dat er genoeg personen overbleven „om de open plaetsen te mogen becleeden„ [1]; overeenkomstig zijn verzoek gaf men hem zijn ontslag. In zijne plaats kwam op het schip Delft als schipper en koopman Jan Dirckz. Lam, een man die mede uitstekende diensten aan de Oost-Indische, en later aan de West-Indische Compagnie bewezen heeft.

Ten gevolge van dit besluit vertrok hij met het schip Bantam op den 3den Augustus naar Bantam, met de schepen Gelderland en de Cleijne Son. De admiraal van Caerden was over zijne diensten gedurende zijn verblijf in de Molukken zeer tevreden geweest blijkens een brief aan L'Hermite van den 3den Augustus, waarin hij o. a. schrijft: „De schipper W. J. die van het jacht Madagascar op Delft in Amboina bij provisie gestelt was, heeft hem seer wel bij ons gedragen, seer naerstich ende sorchvuldich geweest dewijle bij ons geweest is, soo dat ick hem seer daerover bedancke, ende alsoo den voorn. W. J. van den Admirael Matelieff, maer voor een jaer is aengenomen geweest, soo seijnden hem mede over, alsoo hij niet genegen is hier in 't lant langer te blijven als sijn verbonden tijd„.

Het schip Bantam kwam den 5den October ter reede van Bantam [2], waar denzelfden dag het schip de Eendracht, van de kust van Coromandel, mede het anker liet vallen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de goede berichten die L'Hermite door van Caerden over Willem Jansz. had bekomen, hem genoopt hebben onzen schipper over te halen zich nog voor eenigen tijd in dienst der Comp. in Indië te verbinden, waarin hij slaagde; want hem werd in kwaliteit van koopman en schipper het bevel over de Eendracht toevertrouwd, en wel met bestemming om te Grissee of Makasser rijst te laden en die lading naar de Molukken over te voeren. Hij verliet daartoe de reede van Bantam den 3den December 1608, en van deze reis in den loop van het volgende jaar teruggekomen, werd aan hem en den

[1] De schepen Walcheren en China waren kort te voren verongelukt, doch het volk werd gered.

[2] De schepen Gelderland en Cleijne Son kwamen eerst op den 29sten November te Bantam; deze schepen waren genoodzaakt geweest, daar ze niet benoorden Celebes hadden kunnen zeilen, benoorden Borneo om te loopen, waar ze met vele gevaren te worstelen hadden gehad. Brief van den schipper Arent Martsz. op de Cleijne Son, aan den kapitein Woutersz. op het fort Orange te Ternate van den 1sten December 1608.

schipper Arent Martsz. de eervolle en vertrouwelijke zending opgedragen naar Atjih, om er met den koopman Albert Willemsz. te overleggen, op welke wijze men op het gevoeglijkst een contract met den Koning zoude kunnen sluiten, tot welk einde hun de patenten van zijne Princelijke Excellentie, brieven en instructien van de bewindhebbers werden ter hand gesteld. Na zich van dien last gekweten te hebben zouden ze mogen zeilen naar Ceilon, en op Matecalo of elders aanloopen en naar den stand van zaken vernemen, om, daar de brieven van de bewindhebbers en den admiraal Wittert melding maakten van het aangaan van een contract met den koning van Ceilon, later daarnaar te kunnen handelen. Van Ceilon moesten zij naar Tegenapatnam op de kust van Coromandel oversteken, ook daar een nader contract aangaan tot uitsluiting van de Portugezen of ten minste het contract, door Bitter gemaakt, vernieuwen. Vervolgens zoude een der beide jachten naar Bengalen en Arrakan vertrekken, aldaar den handel verzoeken en almede met de vorsten des lands, volgens de orders van bewindhebbers, contracten aangaan, terwijl het andere te Petapoeli en Mazulipatnam, de voor die plaatsen ingeladen goederen lossen en de kleeden en verdere koopmanschappen, die aldaar mochten zijn ingekocht naar Bantam overbrengen [1]. Van Atjih naar Ceilon zeilende, werd door Willem Jansz. op de kust van dat eiland een Portugeesch schip genomen, genaamd Nossa Signora d'Aguila. Het was een nieuw schip, even groot als de Eendracht, kwam van Bengalen en had meest suiker geladen. Willem Jansz. zond dit schip, waarvan men den naam in dien van Ternate herdoopte en waarop men den stuurman IJsbrand Cornelisz. als schipper aanstelde, den 18den Juni 1610 naar Bantam, ten einde verslag te geven van 't geen tot dien datum zoowel door hem als Arent Martsz., volgens de bij hem ingekomen brieven van laatstgenoemde, was verricht; Arent Martsz. volgde kort daarna met de Cleijne Son; de eerste kwam op den 16den September, de laatste op den 1sten October ter reede van Bantam.

Willem Jansz. verbleef nog op de kust van Coromandel en

---

[1] Memorie voor Srs. Willem Jansz. en Arent Martsz. gaande van hier naar Atchin on de cust van Choromandel. Bantam 15 October 1609. Wij zouden te uitvoerig worden zoo wij een omstandig verslag wilden geven van hunne verrichtingen op deze reis; grootendeels worden ze vermeld in het werk des heeren de Jonge, t. a. p. 3e deel, blz. 51, 339 en v. v.

Bengalen tot den 23sten November, toen hij met het jacht Cleyn Middelburg almede de reis naar Bantam aannam; hij was genoodzaakt geweest de Eendracht op de kust van Coromandel achter te laten, waar het tengevolge van een bekomen lek moest verdubbeld worden. In het laatst van de maand December (1610) kwam hij met het jacht voor Bantam, waar hij aan den gouvern.-gen. Both, die intusschen uit het vaderland was gekomen, verslag deed van zijn wedervaren.

De lust om naar het vaderland terug te keeren had intusschen de overhand bekomen; hij deed daartoe aanzoek en slechts weinige dagen na zijne aankomst te Bantam, ging hij over op het schip Orangie [1] van de Kamer van Zeeland, ten einde op dien bodem, die naar het vaderland bestemd was, de betrekking van opperkoopman waar te nemen. In het laatst van Januari 1611 liep dit schip van Bantam in zee en kwam den 23sten Augustus in Zeeland binnen.

§ 2. Den 1sten September 1611 vertrok Willem Jansz. van Middelburg naar Amsterdam, die tevens belast was geworden met een brief van de bewindhebbers van de Kamer van Zeeland aan die van Amsterdam over te brengen. Hoe hoog de bewindhebbers waren ingenomen met zijne in Indië bewezen diensten, blijkt uit dat schrijven, waarin zij hem noemen een „een seer bequaem ende nuchteren man, die ons groot contentement heeft gegeven van zijn relaes over den handel in de Oost Indien, en het waer te wenschen dat de Compe velen sulcken dienaers in India hadden; souden vertrouwen daer beter gouvernement soude weesen als wij somwijlen wel hooren [2].”

Nadat het schip Orangie gelost was, bleek het dat het op zijne Indische reis zeer weinig had geleden, zoodat de Kamer besloot het weder voor eene uitreize zeeklaar te maken. Op denzelfden dag waarop Willem Jansz. naar Amsterdam vertrok, was hij voor de genoemde Kamer opnieuw aan de Compagnie verbonden geworden, en wel voor den tijd van drie jaren, en voor honderd gulden in de maand, gelijk blijkt uit hunne resolutien op den 1sten September genomen.

Gedurende zijn verblijf te Amsterdam, vervoegde hij zich tot de vergadering van de zeventienen aldaar, ten einde te mogen ontvangen „betaelinge van sijne maentgelden op het schip West-

---

[1] Resol. Gouv. Gen. en Raden van Ind. van 28 December 1610.

[2] Copie Brievenbouck Camer Middelburg 1611 etc.

Vrieslandt verdient. [1] „ Bij hunne resolutie van den 14den November werd bevolen „ dat men hem sijn gagie van het schip West-Vrieslant sal betaelen, mits inhoudende een derde part tot sijn wedercompste hier te lande, omme alsdan daerinne gedesponeert te worden, naerdat bevonden sal worden hem tot dienst van de Compe gequeten te hebben."

Terwijl intusschen het schip Orangie verder voor den dienst gereed werd gemaakt, ontving Willem Jansz. van de Kamer van Zeeland bij een schrijven den 17den November een verzoek om zijn vertrek naar Zeeland niet uit te stellen en tevens om nog een twintig a twee-en-twintig kloeke mannen aan te nemen, „aangesien er zich veel rabauwen onder het volk dat aangenomen is, bevinden ende die haer ontsien te werken." De schepen Orangie en Zeelandia van de Zeeuwsche Kamer zouden een deel uitmaken van de vloot, die onder het beleid van den commandeur Adriaen Block Maertensz. van Alkmaar, weldra naar Indië zoude stevenen. Willem Jansz, nam het bevel over eerstgenoemd schip op zich, waarop de schepen op den 29sten December uit de verschillende havens in zee staken.

De vloot had eene langdurige uitreis, waarop weinig meldingswaardig voorviel, ofschoon men bij verschillende schrijvers geboekt vindt, dat er op de hoogte van de Zoute en Kaapverdische eilanden een allerbelangrijkst gevecht zoude hebben plaats gehad tusschen acht schepen van deze vloot en dertien spaansche, zoo dat er van deze laatste slechts vier waren ontkomen om in Spanje hun geleden verlies bekend te maken [2]. Op de hoogte van Madagaskar zeilende, liet de commandeur het jacht het Duyfken naar Bantam vooruit zeilen, dat den 14den Juli 1612 zich van de vloot scheidde. Toen de commandeur den 3den Augustus vermeende bij het eiland Mauritius te zijn, bemerkte men dat men bij het eiland Mascarenhas (Bourbon) was, en waar de vloot op den 6den Augustus aan de noordwestzijde in eene zeer ruime baai ten anker kwam, en gelegenheid vond zich ruimschoots van allerlei ververschingen niet alleen, maar ook van drinkwater — waaraan in de schepen groote behoefte

---

[1] Zie hiervoren bladz. 303.

[2] Wij vermoeden dat de schrijvers die van dit gevecht gewag maken zich vergissen, en het feit verwarren met iets dergelijks dat in 1601 met de uitgaande vloot onder Jacob van Heemskerck plaats had. Zie dit uitvoerig uiteengezet in de Navorscher 1870, No. 1 blz. 1—8.

bestond — te kunnen voorzien [1]. Den 23sten Augustus verliet de vloot deze baai om hare reis naar Bantam voorttezetten, waarover zij, gelijk de commandeur schreef, een geruimen tijd besteedden, daar zij »omtrent de lengte van de eilanden, droochten ende clippen van Maldivia ende vorder oostwaerts, door langdurige calmpte en contrarie winden cleijnen voorspoet hadden.« Het was dientengevolge dan ook niet voor den 22sten November, dat men het hooge land van Sumatra in het gezicht kreeg; langs de westkust zeilende liep de vloot op den 27sten Straat Soenda in en kwam den volgenden dag voor Bantam ten anker. Het jacht het Duijfken, dat door den commandeur op den 14den Juli te voren, met brieven voor den Gouv.-Gen. Both, uit de vloot was verzonden, was ruim een maand vroeger, en wel op den 24sten October, te Bantam aangekomen.

Met overleg van den Raad te Bantam werd de verdere bestemming der schepen geregeld, waarbij besloten werd dat de commandeur Block met de vijf kloekste en best bezeildste schepen naar Jakatra zou vertrekken, er arak, rijst, boonen enz. innemen en van daar naar de Molukken stevenen, werwaarts de schepen Orangie en Gelderland hem zoude volgen, na alvorens te Grissee en Makasser rijst te hebben geladen.

Den 1sten April 1613 kwamen de beide laatstgenoemde schepen te Amboina aan, van waar de Orangie al spoedig naar Ternate zeilde, en met de aldaar aanwezige schepen deel nam aan verschillende kruistochten op den vijand. Bij een dier tochten — in het laatst van 1613 en het begin van 1614 — raakte in Februari de Orangie masteloos; het moest daarop van de vloot scheiden en de steven naar Amboina wenden. Hier werd het schip weder gemast en verder voor zee gereed gemaakt, waarna het op verschillende plaatsen op de kust, nagelen innam en vervolgens naar Banda vertrok, om het met nooten vol te laden en die lading naar Bantam over te voeren, waar het eenige weken later ter reede kwam.

Intusschen waren er bij den Gouverneur-Generaal Both hoogst onrustbarende tijdingen van Solor gekomen, welk eiland eenigen tijd te voren door Apolonius Scot [2] op de Portugezen in bezit

[1] In den brief door den Commandeur aan de bewindhebbers, uit Bantam den 6 December 1612 geschreven, somt hij uitvoerig de voordeelen op die deze baai boven die van Mauritius voor een schip of vloot opleverde, waarbij hij een kaart van die baai over zond.

[2] Zijn naam wordt ook wel Schot en Schotte geschreven.

was genomen, om den handel op Timor in handen te krijgen, en die, toen hij van daar vertrok, het bestuur in handen liet van Adriaen van de Velde als gouverneur, benevens het noodige garnizoen [1]. Weldra barstte er een opstand op een der dorpen uit, en wel door den invloed van twee dominikaner monniken die er met bewilliging van Scot gebleven waren. De gouverneur slaagde er aanvankelijk in het dorp in onderwerping te brengen, maar de soldaten, die aan het plunderen gingen, brachten daardoor te veel tijd zoek en raakten uit elkander, hetgeen den vijand gelegenheid gaf zich weder te verzamelen, zij joegen de onzen naar het strand en terwijl deze al zwemmende een hunner vaartuigen trachten te bereiken, werd de gouverneur, reeds tot de knieën in het water staande, met pijlen doorschoten; met hem sneuvelden nog de schipper Melis Andriesz. en vijf soldaten, de overigen bereikten, hoewel niet ongekwetst, het schip, waaronder de luitenant Jan Jansz. van Thiele behoorde. Met den meesten spoed werd het jacht de Halve Maen naar Bantam gezonden, dat er den 17den Augustus 1614 aankwam om dit ongelukkig voorval ter kennis van den Gouverneur-Generaal te brengen [2].

De Gouverneur-Generaal beducht voor verdere onheilen, liet met den meesten spoed het jacht de Haesewint gereed maken, ten einde eenige versterking van soldaten naar Solor over te brengen, benevens eenige kooplieden en assistenten, voor die aldaar waren overleden, terwijl hij op den 29sten September „tot Gouverneur en Super-Intendent van den handel en alles wat daeraen dependeerde, niets uitgezonderd, promoveerde en committeerde, den E. Willem Jansz., uytgevaren voor oppercoopman en schipper op het schip Orangie.” Voor deze ongetwijfeld buitengewone benoeming gaf hij aan Bewindhebbers als reden op, „dat het jacht de Haesewint zeijlree lag en hij geen gelegenheid had een gouverneur derwaerds te committeren en hij daarmede begaen zijnde, daertoe Willem Jansz. had benoemd; want — schrijft hij verder — „dese voorschr. Willem Jansz. is van natueren goetaerdich, modest, ende zedich, die hem geduijrende zijnen tijdt op 't schip Orangie naer behooren heeft gequeten, ende in

[1] Brief van den G. G. P. Both van den 20 Nov. 1614 No. 1 aan de Bewindhebbers.

[2] Brief van Jaspar Jansz. de Jonge, gouverneur van Amboina, van den 24 Juli 1614.

't minste geen fastidien met zijn volck gehadt ende altijdt goede ordre op sijn schip geobserveert (heeft); alsoo dat ik niet en twijffele, sullen (wij) van den voorschreven gouverneur goeden dienst hebben te verwachten. Hij is verbonden aldaer te blijven twee jaeren geduijrende; sijn verbetering (van gagie) sal staen tot discretie van UE. naer expiratie van sijn verbonden tijdt [1]. „

Onmiddellijk vertrok Willem Jansz. naar de plaats zijner bestemming, waar hij de zaken zoo spoedig dit mogelijk was, regelde en op een goeden voet bracht. Zijn verblijf aldaar was echter niet van langen duur, daar reeds in het volgende jaar besloten werd het kantoor te verlaten, niet om van den handel op Timor aftezien, maar dezen van Amboina of Banda te doen plaats hebben. Den 18den December 1615 werd door den directeur-generaal Jan Pietersz. Coen, het besluit daartoe genomen, en het schip, de Engel, van Delft naar Solor gezonden, met brieven van Coen aan den gouverneur, om zich met het garnizoen aan boord van den Engel inteschepen, alle amunitie, geschut, koopmanschappen, enz. aan boord te brengen, en het fort Henricus te demolieren en raseren; waarna hij met genoemden bodem zich naar Amboina moest begeven en zich ter beschikking stellen van den commandeur Jan Dirkcsz. Lam, die van Bantam met eenige schepen naar Amboina was vertrokken, ten einde aldaar eene macht bijeen te brengen en daarmede een aanval op Poeloe Aij te doen [2]. Na aankomst van de Engel op Solor, gaf Willem Jansz. onverwijld gevolg aan de van Coen ontvangen bevelen, en zoodra het fort geslecht was, zeilde hij met den Engel naar Amboina, waar hij zich bij den commandeur Lam vervoegde [3], terwijl de soldaten, van het fort Henricus afkomstig, met eenige Solorezen, die dit eiland vrijwillig hadden verlaten, op Poeloe Aij in bezetting werden gelegd [4].

In de maand Juni van 1616 bevond Willem Jansz. zich te Ternate, waar hij de gelegenheid afwachte om naar Bantam en van daar naar het vaderland terug te keeren, daar zijn diensttijd wederom was verstreken. De gouvern. gener. Laurens Reael vermeende echter dat hij nog wel zou over te halen zijn langer in Indië te blijven. „De gouverneur Willem Jansz. — schrijft

---

[1] Als voren.

[2] Brief van Coen als voren, van 18 December 1615.

[3] Brief van Coen van 10 October 1616.

[4] Zie over deze verovering de Bijdragen tot de T., L. en Vk. van N. I. IIe Deel, 1854, blz. 384 en vlg.

hij aan Coen [1] — "schijnt ons een bequaem man te wezen om op eenige tochten, principalijck te waeter gebruijckt te mogen worden; derhalven ingevalle UE. zijn van doen mochte hebben, mij dunckt dat hij met redelijcke verbetering wel in 't lant te houwen zal zijn." Doch Willem Jansz., die eenige weken later te Bantam kwam, besloot aan zijn voornemen gevolg te geven, zoodat hij op den 4den November 1616, door den Direct. Gen. aan boord van het schip Zeelandia werd geplaatst, om op dien bodem gedurende de reis naar het vaderland de betrekking van opperkoopman waar te nemen. Weldra nam hij de terugreize aan, en kwam op den 30sten Juni 1617 in Zeeland aan, waar hij door de Kamer Middelburg, van hunnen bodem uit 's Comp. dienst werd ontslagen.

§ 3. Doch het scheen wel dat het vaderland niet veel aantrekkelijks voor hem bezat; want hij was nog geen twee maanden buiten 's Comp. dienst, of hij werd door de bewindhebbers ter vergadering van den 17den op den 23sten Augustus op voor hem zeer vereerende voorwaarden wederom in haren dienst aangenomen. In de notulen van dien dag lezen wij, dat Willem Jansz. "voor desen gewesen commandeur [2] in Solor is aangenomen omme de Comp. als oppercommis ende coopman te dienen, voor hondert vijftich guldens ter maent; midts dat men hem brieven van recommandatie aen den Gouverneur Generael ende Raden van Indie sal geven om in de eerste vacante plaetse als Vice Gouverneur off als commandeur te water geemployeert te worden; dies dat hij gehouden sal wesen de Comp. vier jaren int landt te dienen, gaen ende keeren daerinne niet gereeckent."

Een maand te voren, op den 27sten Juli, had de Kamer Amsterdam goedgevonden, hem voor het jaar dat hij op Solor had doorgebracht, veertig guldens per maand boven zijn gagie toe te leggen; terwijl hij tevens werd gemachtigd om de resterende gelden, die hem van het schip Westfriesland nog te goed kwamen bij de Kamer Enkhuizen te mogen ontvangen [3].

Zoo was Willem Jansz. dan wederom aan den dienst der Comp. verbonden. Hij nam evenwel eerst den 4den Januari 1618 met het schip Mauritius, gevoerd door schipper Leendert Jacobsz.

---

[1] Den 5 Aug. 1616.
[2] Het woord Gouverneur is doorgehaald en Commandeur in de plaats gesteld.
[3] Zie blz. 303.

uit Texel de reis naar Java aan, en kwam op den 22sten Augustus daaraanvolgende voor Bantam ten anker. Het is te bejammeren dat het journaal dezer reis niet meer aanwezig is, daar hij, volgens een schrijven van den 6den October, waarbij hij aan de bewindhebbers zijne aankomst meldt, hen tevens bericht, dat zij op den 31sten Juli op 22° Zbr. een eiland hadden ontdekt en aan land waren geweest; dat eiland lag 240 mijlen Z.Z.O. en N.N.W. van den zuidhoek van straat Soenda [1]. Wellicht had men daarin zoowel omtrent dat eiland als over zijne vroegere reis met het Duijfken eenige meerdere bijzonderheden vernomen.

Weldra werd Willem Jansz. in zijne betrekking overgeplaatst aan boord van het schip 't Wapen van Amsterdam, en door den Gouverneur-Generaal Jan Pietersz. Coen in den Raad geroepen, om dezen met zijne kennis en ervarenheid ter zijde te staan. Toen Coen het noodig achtte in eene algemeene vergadering van alle de aanwezige opperkooplieden, schippers en krijgsofficieren, schriftelijk advijs in te winnen [2], wat er ten aanzien van Jakatra — na hetgeen aldaar plaats vond behoorde gedaan te worden, vindt men in de resolutie van laatstgenoemde dagteekening, het door Willem Jansz. gegeven advijs het eerst gemeld, en wel op deze wijze: „Willem Jansz., oppercoopman, tegenwoordich op 't schip 't wapen van Amsterdam, advijseert dat men de plaetse van Jaccatra sal versterken ende het begonnen werck naer gelegentheijt voltrecken."

Is het in het algemeen waar, zoo als een Hollandsch spreekwoord zegt: goed voorgaan doet wel volgen, dan heeft mogelijk het voorbeeld door Willem Jansz. gegeven, anderen genoopt in denzelfden geest te adviseren en bleek dit de meerderheid uitte maken.

Willem Jansz. nam deel in alle beraadslagingen, die er in dezen voor de Nederlanders zoo moeielijken tijd, zoo ten aanzien van Jakatra en Bantam, als ten opzichte der Engelschen gevoerd werden. Ook nam hij deel aan het gevecht door Coen op den 2den Jan. 1619 tegen deze laatsten geleverd en vergezelde hij hem naar Amboina, toen er besloten was van daar versterking te halen en Jakatra te ontzetten [3].

Door de gunstige moesson had men eene vrij voorspoedige

---

[1] Zie dien brief in de reizen der Nederlanders enz. aangehaald blz. 26.

[2] Resolutien van 31 Augustus, 19 en 22 October 1618.

[3] Zie Jhr. de Jonge in zijn meermalen aangehaald werk, 4e deel, voorrede blz. XXXVII enz.

reis. Te Amboina aangekomen, werd door Coen en den Raad op den 6den Februari besloten, dat de commandeur Willem Jansz. met het schip de Engel naar Banda zou stevenen, met bevel, om, zoo Willem van Antzen — die door den Gouv.-Gener. Reael tot Luitenant-Gouverneur van deze eilanden benoemd was — reeds in Banda gekomen was of voor het vertrek der schepen aldaar aankwam, hem in zijne betrekking te bevestigen, den kapitein Heetveld en anderen, wier diensttijd verstreken was, aftelossen en op alles goede order te stellen, volgens de instructie hem door Coen medetegeven, en de Engel met de voorhanden zijnde nooten en foelie te beladen, en zoo spoedig mogelijk terug te zenden. Mocht van Antzen nog niet aangekomen zijn, dan zoude Willem Jansz. als Luitenant-Gouverneur het bewind voeren over de forten Nassau, Belgica en Revenge in de eilanden van Banda [1].

Nadat de Luitenant-Gouverneur van Antzen te Banda aangekomen was, vervoegde Willem Jansz., die middelerwijl, gedurende zijne afwezigheid, den 23sten Maart tot Raad van Indië was aangesteld [2], zich op den 14den Mei weder bij de vloot onder Coen, die zich op de aangewezen plaats, het west-einde van het eiland Madura, bij Mallemans-eiland ophield, om aldaar de schepen te verzamelen. Vervolgens lichtte de vloot het anker en verscheen den 23sten Mei voor Japara; 400 man werden uit de schepen aan land gezonden om zich van deze plaats meester te maken, en hoewel zij vrij wel versterkt was, werd zij echter stormenderhand ingenomen en verbrand [3].

Hoe de vloot weinige dagen later voor Jakatra verscheen, het fort ontzet en de stad veroverd werd, hieromtrent verwijzen wij den lezer naar den aangehaalden brief van Coen, welke ook in het werk van den heer de Jonge is opgenomen [4].

Op het gerucht dat Coen met versterking uit de Molukken voor Jakatra in aantocht was, waren de Engelsche schepen onder zeil gegaan; ten einde eenige zekerheid te hebben welke koers door hen was genomen, werd het jacht 't Hert naar de Straat Soenda gezonden, met last de eilanden en de geheele kust

---

[1] De instructie en de twee commissien zijn van den 7 Februari.

[2] Met hem werden tot deze betrekking benoemd Pieter de Carpentier, Arent Martsz. en Andries Soury.

[3] Brief van Coen aan de Bewindh. van 5 Aug. 1619.

[4] Zie het IVe deel, blz. 177.

wel te onderzoeken en berichten omtrent hen in te winnen [1]. Het gevolg hiervan was dat men te weten kwam, dat de Engelsche vloot, bestaande uit elf schepen, den 2den Juni van Poeloe Bessie, in Straat Soenda, waren vertrokken en om de west zeewaarts geloopen waren, 't geen bevestigd werd door eenig volk van de Swarte Leeuw [2], die van de Engelschen waren weggeloopen, en die men aan de Waterplaats had gevonden.

Hoewel Coen en de Raad het ondienstig achtten de Engelschen te gaan opzoeken en slag te leveren, maar in de eerste plaats zijne scheepsmacht dienstbaar te maken aan de bescherming van de belangen der Comp. op de kust van Java en tot bevordering van den handel op onderscheidene kantoren van Indië [3], sloot dit echter niet uit, dat de bevelhebbers der schepen in last kregen hunne vijanden zooveel mogelijk afbreuk te doen.

Waren er reeds drie schepen naar de Maleische kust vertrokken, in den Raad van Indië, van 18 September, werd besloten, om zes schepen: 't Wapen van Zeeland, Nieuw Zeeland, Haerlem, de Engelsche Sterre, het Postpaert en de Neptunus, onder het bevel van den commandeur Willem Jansz. naar de westkust van Sumatra, zoo naar Tikoe, Priaman als Atjih te zenden „omme den handel in die kwartieren te bevorderen, en omme op de Engelsche eenige advantagie te soecken, tot revengie van geleden schade, verseeckeringe van den Staet der Generale Comp., maer insonderheijt om het boos en groot voornemen der Engelsche tegen den staet te breecken en prevenieren [4].”

Den 1sten October zeilde Willem Jansz. met de schepen onder zijn bevel uit Straat Soenda naar de westkust van Sumatra; bij zijne komst te Kota tengah vernam hij dat er vier Engelsche schepen voor Tikoe lagen; zonder verzuim werd de reis langs de kust om de noord voortgezet, en op den 11den October nabij genoemde plaats komende, vond hij de schepen de Dragon, de Beer, de Expeditie en de Rose, „waer op bij d'onsen [5] geresolveert” wierde haer datel. twee ende twee te aborderen. De son was tegen den avondt maer omtrent 1½ ure hooch, doen bij den anderen quamen. De commandeur Willem Jansz. smeet datel.

[1] Als voren blz. 181.

[2] Dit schip was den Engelschen door list in handen gevallen. Brief van Coen, als voren, van 13 Januari 1619, blz. 117—119.

[3] De Jonge, IVe deel; als voren blz. CXVIII.

[4] Brief van Coen, als voren, van 22 Januari 1620, als voren blz. 194.

[5] Als voren bl. 194.

met het Wapen van Zelandt den groten Dragon op de wintveringh aen boort. Het schip Haerlem [1] leijd hem aen d'ander zijde op den hals aen boort ende hebben aldus seer geweldich met groff geschut ende musquetten tegen malcanderen gevochten. Nieuw Zeelandt was geordonneert met de Neptunus den Beer te aborderen, dan alsoo den Dragon (de Beer?) vol peper geladen wesende, dien selven dach van de zijnen t' seewaert gelopen was ende Niew Zeelandt d'aborderinghe niet seer sochte, resolveerde de Neptunus ende de Engelse Sterre den Beer te aborderen, doch alsoo den Dragon overwonnen wierd, eer deze schepen bij malcanderen quamen, gaven de schepen den Beer, d'Expeditie ende de Rose haer mede op, ende dat sonder 't gewelt van d'onse te verwachten. 't Wapen van Zelandt ende Haerlem schaers een ure tegen den Dragon gevochten hebbende, geraeckte de brant in de gallerije van de Dragon, waarover de Engelschen haer schip abandonneerden ende in Haerlem overliepen, biddende om lijffsgenade, doch wierden weder overgejaecht om de brant eerst te uytten. Aldus zijn de voorschr. vier schepen door Godts genade overwonnen, daerdoor wij hopen het desseyn van d'Engelsen soo lange vertrocken worden sal, dat tijt sullen hebben omme onsen staet noch meer ende beter tegen aller gewelt te verseeckeren. De voorschr. Dragon hadde op 180 zeer cloecke mannen, te weten 150 van sijn eijgen volck, ende 30 van d'andere schepen die den Dragon t' see hadde geholpen; was gemonteert met 30 stucken geschut. In dien strijt sijnder van d'Engelsen 30 mannen doot gebleven, d'overste Commandeur Banner is doodelyck gequest, van d'onse hebben wij verloren vijff mannen, Het schip Haerlem is in zijn spiegel gelijcke water alsoo getreft, dat het weijnich gescheelt heeft oft soude aen des Dragons sijde gesoncken hebben, alsoo op het garniering vijff voeten waters stonden eer het gewaer wierden."

Ziedaar de uitslag van een gevecht, waarin het meerendeel der bevelhebbers toonden dat zij den vijand wel durfden onder de oogen te zien, en waardoor aan hen een gevoelig verlies werd toegebracht [2].

Al het volk van de vier schepen, waaronder nog eenige Engelschen, die op het van hun genomen schip de Sterre waren,

---

[1] Hierover voerde het bevel de Schipper Willem Jansz. van Amersfoort Zie hierachter.

[2] Ook de drie schepen, naar de Maleische kust gezonden, hadden aldaar twee Engelsche schepen genomen.

ongeveer 300 in getal, werden te Tikoe aan land gezet, terwijl hun op hun verzoek het schip de Rose werd teruggegeven, mét eenige provisie „om van daer elders bij de hare te mogen vertrecken"; de andere drie werden door de onzen bemand en kwamen met de Hollandsche schepen weinig tijds daarna voor Jakatra ten anker.

Ter belooning van het heldhaftig gedrag van den Commandeur Willem Jansz. vereerden Gouverneur-Generaal en Raad van Indië, bij resolutie van den 20sten December 1619, hem met een gouden ketting ter waarde van duizend gulden; ook de overige schippers, kooplieden, die zich tegenover den vijand goed hadden gekweten, werden beloond [1].

§ 4. De vijandelijkheden tegen de Engelschen werden eerlang geschorst, ten gevolge der bekomen tijding, op den 27sten Maart 1620 met de Bull uit Engeland ontvangen, waarbij men vernam dat de Nederlandsche Compe. in Europa met die der Engelschen een verbond hadden gesloten [2]. Bij een der artikelen van dat verdrag werd bepaald, dat er zoude worden ingesteld een Raad van Defentie bestaande uit vier leden van elke partij, ter wier beschikking zoude worden gesteld een getal van twintig schepen, en die bestemd waren alle bescherming aan den handel te verleenen.

Hoe weinig Coen ook hiermede was ingenomen, werd echter aan den bekomen last voldaan, en werd er reeds op den 28sten Mei, door den gecombineerden Raad besloten, tot het afzenden van eene vloot van tien kloeke schepen naar de wateren van Japan en van daar naar Manilha, ter bescherming van den handel en om aan den vijand afbreuk te doen.

De Hollandsche schepen, die tot deze expeditie zouden worden bestemd, waren Haerlem, de Hope, Nieuw Bantam en de Trouw; als vijfde schip zou de Engel of St. Michiel volgen; de Engelsche schepen waren: de Elisabeth, de Bull, de Engelsche Hope, de Engelsche Swaen en de Paltsgraef.

Volgens het gesloten verdrag zouden de Engelschen de vlag voeren. Hoe grievend dit voor onze zeelieden moest zijn, zal men kunnen nagaan, wanneer, zooals hier, een schipper boven een commandeur, die tevens Raad van Indië was, werd ge-

---

[1] Zie W. J. van Amersfoort hier achter.

[2] Zie hierover uitvoerig Jhr. de Jonge blz. CXIX enz.

steld. Hoe Coen er over dacht, kan blijken, waar hij schrijft [1]: "Volgens accoort door UE. gemaeckt sullen d'Engelsen geduyrende voorschr. voyage de vlagge op de groote stenge voeren ende d'onse op de voorstenge. Een schipper Robbert Adams genaemt, hebben d'Engelsen als opperhooft over haer vijff schepen ende als Admirael van de Vloote gestelt. Ende wij als commandeur van onse vijff schepen ende als Vice-Admirael van de Vloote den E. Willem Janssen, Raedt van Indien, *in vougen dat minder meerder Commanderen sal*, *welck niet wel en past*. d'Engelse schepen sijn groot, schoon ende wel gemonteert, maer liever souden d'onse met 7 Nederlandsche schepen een tocht tegen den vijant doen, dan met de voorschr. treffelijke vloote van hun schepen, ende gelooven oock dat se den vijandt misschien meerder affbreuck souden doen; want d'onse d'Engelse sooveel als ons eijgen volck niet mogen vertrouwen".

Een gedeelte der genoemde schepen vertrok den 11den Mei vooraf naar Japan om aldaar op de kust en bijgelegen vaarwaters te kruisen; de overigen volgden ruim veertien dagen later. Volgens de instructie, aan de vlootvoogden medegegeven, moest de vloot in Firando zich verzamelen; omtrent Januari 1621 van daar naar Manilha zeilen, zoo tot afbreuk van de Spanjaarden, als om de Chineesche jonken te beletten die baai inteloopen, maar te trachten hen te bewegen met hunne ladingen naar Jakatra te zeilen; op welke wijze dit het best kon geschieden, werd aan hun beleid overgelaten. De vloot zou verder tot het einde van Juni voor die baai zich ophouden, of zooveel langer als noodig werd geacht, al zou de vloot daarna Japan niet meer kunnen bezeilen, in welk geval men naar Patani kon loopen, om van daar naar Java terug te keeren. Verder worden daarin nog bepalingen gemaakt, uit welke personen de scheepsraad zou bestaan en hoe er gehandeld moest worden met de veroverde schepen en de daarin gevonden wordende goederen. Nog werd vastgesteld, dat, zoodra de vloot voor de baai van Manilha verscheen, ter voorkoming, zooveel mogelijk van verschillen, eenige Nederlanders op de Engelsche, en omgekeerd eenige Engelschen op de Nederlandsche schepen moesten worden geplaatst, "omme te registreeren al sulcke goederen als bij d'een off d'ander verovert ende overgenomen zoude mogen worden [2]."

---

[1] Brief van Coen aan de Bewindhebbers van 31 Juli 1620.

[2] Jakatra den 13den Juni 1620.

Behalve deze instructie was Willem Jansz. nog van eene particuliere voorzien, die met hetgeen er in voorkomt betreffende ons kantoor te Firando en eenige daarop betrekking hebbende zaken, nog het volgende bevat: "UE. zij gerecommandeert met d'Engelschen natie goede vruntschap ende eenicheyt te houden ende haerlieden (soo iemant in noot geraeckte) na uyterste vermogen t' assisteren. Doch sult oock goede sorge dragen, dat de gerechticheijt van de Compe., haer eer ende reputatie niet vercort worde. Gelijck mede dat d'Engelschen UE. noch d'onse in geenige saecke ende vercloecken; het gemeene spreeckwoort *weest trouw ende vertrouwt niemant*, sult alsoo niet verstaen als of d'Engelschen niet souden mogen vertrouwen, maer brengt mede dat men altoos trouw moet wesen ende niemant dan met een groot ommesien ende goede circonspectie vertrouwen sal. Alle questien ende querellen sullen UE. na uytterste vermoghen vermijden, ende insonderheijt voorcomen, dat door d'onse geen redenen van misnoegen aen d'Engelschen gegeven worden, ende datter van onse syde geen feijl tegens t'accoort door de Heeren Maijores met d'Engelschen gemaeckt, begaen worden [1]."

De uitslag dezer expeditie liet veel te wenschen over; wel werd de baai van Manilha gedurende eenige maanden ingesloten, op de kust van China en Japan gekruist en naar meer verwijderde punten eenige schepen gezonden; wel werden eenige jonken genomen, waarvan de waarde, voor het aandeel onzer schepen, slechts *f* 63817—10—4 bedroeg, zoodat gelijk Willem Jansz. schreef [2], "men merckelijck siet dat de Chinezen verarmen;" maar daarentegen was het zilverschip van Nieuw Spanje naar Manilha bestemd, niet in hunne handen gevallen. Op den 26sten Juni 1620 hadden drie hunner schepen, de St. Michiel, de Swaen en de Expeditie onder het eiland Tandaija, wel schutgevaarte met dat galjoen gehouden, en was de hoop verlevendigd dat zij het zouden vermeesteren, had niet een plotseling opgekomen storm de schepen uit elkander doen stuiven, niet zonder gevaar op om de kust van dit eiland te stranden; de St. Michiel bleef echter in den storm, want men vernam sedert niets meer van dezen bodem, en daar men ook van het galjoen evenmin iets vernam, geloofde men dat ook dat schip den storm niet ontkomen was. De Swaen en de Expeditie kwamen eindelijk nog

---

[1] Datum als voren.
[2] Firaudo, aan den Gouvern.-Generaal, 12 October 1621.

in de baai van Firando, doch laatstgenoemd schip sloeg door harden wind om en ging mede voor de vloot verloren; de overige schepen waren op den 9den Juli 1621 allen in de baai van Firando.

Onder de redenen, die opgegeven worden voor den minder gunstigen afloop dezer expeditie, wees men op de mindere bezeildheid der groote schepen, zoo dat de Portugeesche navetten hun meestal konden ontzeilen, en oordeelde men dat welbezeilde fluiten met lijzeilen van beteren dienst zouden geweest zijn [1]. Een andere reden lag hierin dat sommige schippers weinig ontzag onder hun volk hadden; vooral was dit het geval op de Engelsche schepen; in zijn aangehaalde brief schrijft Willem Jansz. o. a.: „de Engelschen hebben geen gebiet over hun volck, soo dat het in de twee laetste joncken [2] al wat groff is toegegaen, daer den admirael Adams autheur van is, blijckende bij nevensgaende attestatie.”

In sterker bewoordingen liet Jacques Le Febvre, die het bevel voerde over het schip de Trouw, zich hierover uit [3], die o. a. mededeelt, dat men sedert het verblijf voor Manilha „vier Chineesche joncken ontrent ende voor de bay (had) verovert, van dewelke de twee principale joncken seer onordentelijck ende schandelijck geplondert sijn, eer men tot lossinge van deselve voor de twee Comp. conden geraecken. De faute daervan is eerst bij de overhoofden gecommitteert, die d'ordre ende resolutie op 't aenhaelen van deselve geraempt eerst gebroocken ende gevijoleert hebben; 't is wel afftemeten wat daerop bij 't gemeene volck gevolcht is, jae 't quam soo verde, dat de merckt op 't hoochste was ende geschapen stondt groote revolte en de bloetstortingen tusschen beijde natien ontstaen soude hebben, 't vertreck van de cust heeft 't selve gecesseert.”

Schreef de Gouv.-Gen. Coen in zijnen brief aan de zeventienen van den 31sten Juli 1620, hierboven aangehaald [4]: „Liever souden d'onse met 7 Nederlandsche schepen een tocht tegen den vijant doen dan met de voorschr. treffelijcke vloote van tien schepen, ende geloven oock datse den vijandt misschien meerder afbreuck souden doen, want d'onse d'Engelse sooveel als ons

[1] Brief van de Raden van Ind. Dedel en Carpentier aan Bewindhebbers, van 8 Maart 1621.

[2] Voor de baai van Manilha veroverd.

[3] Aan den Gouvern.-Gener. Coen., Firando 14 October 1621.

[4] Blz 317.

eijgen volck niet mogen vertrouwen:" Le Febvre was van hetzelfde gevoelen, waar hij in zijn genoemden brief vervolgt: "Twaere te wenschen den tocht bij onse schepen alleene mochte volvoerd werden, vermits nu altijts een achterdeure open moeten houden, alsoo d'Engelsen wel dorven openbaerlijck te seggen, sij luijden niet aengenomen sijn om ten oorloge gebruijckt te worden, ende niet begeeren voor een ander te steelen *liever tegen ons als den Spaengiaert vechten willen.* Sij hebben geen gouverne over haer volck, doen geen ofte weijnich justitie aen misbruijcken, een ider doet schier wat hij wil, bethoonen haer seer traech ende onwillich in't besichtigen van den vijandt voor Cavita [1], maer extra ordinaris vlijtich ende rap in 't plunderen van de Chineese joncken, dat met oogluijckinge van haer overhooffden geschiet, die daernaer hen portie van 't volck wel weten te crijgen, dat alles tot groote nadeel van d'onse streckt. Invougen hier inne by hunne principalen beter ordre dient gestelt, ende d'overhooffden van haer schepen, waerop sij haer quanswijs beroepen, met soodanige artijckelen als d'onse te versien; opdat het volck in beter disciplina, gelijck sulcx onder een vloote vereijst, gehouden mach werden, ende de misbruijckers naer behooren souder simulatie gestraft worden."

Met het oog op dit een en ander zal het wel geen verder betoog behoeven, waardoor het kwam dat de expeditie zoo weinig goede vruchten voor de beide Compagniën had afgeworpen.

Intusschen was er in den Raad van Defentie besloten om andermaal een tocht naar Manilha te ondernemen; als admiraal zou nu de vlag worden gevoerd door Willem Jansz., die van vice-admiraal door Robert Adams. Met de schepen Muijden en Peppercorn, die tevens ter versterking van de vloot naar Japan vertrokken, kwam deze tijding op den 5den en 6den Augustus 1621 te Firando. Dientengevolge werd Willem Jansz. op den 19den daaraanvolgende als admiraal van de vloot, met de gebruikelijke eerbewijzingen geïnstalleerd en tevens door hem bevel gegeven de schepen van het benoodigde te voorzien en zeevaardig te maken.

Het scheen eerst twijfelachtig of de Engelschen wel genegen waren aan dezen tweeden Manilhaschen tocht deel te nemen, doch tegen het gemeen gevoelen had dit toch plaats. Dat de onzen gewenscht hadden dat zij zich hadden teruggehouden, leest men in

[1] In de baai van Manilha.

ieder woord van den aangehaalden brief van Le Febvre. Volgens besluit van den scheepsraad vertrokken Muijden en Peppercorn op den 28sten October 1621 vooraf naar Chincheo, om aldaar op de jonken te kruisen, die met het begin van den moesson naar Manilha varen; doch daar zij het door het ruwe weder op de kust niet langer konden houden, liepen zij over naar de Philippijnen om zich aldaar bij de vlag te voegen.

De schepen Bantam, de Trouw, Haerlem, de Hoop, de Engelsche Swaen, de Paltsgraef, de Elizabeth en de Bull, vertrokken den 3den December uit de baai van Firando rechtstreeks naar Manilha. Zoodra deze schepen op de kust van Luçon verscheen, werd er bij Pangasinaon een rijk geladene Chineesche jonk genomen, die het vorige jaar uit vrees voor den vijand overgebleven was. Bij de komst voor de baai van Manilha werden er nog eenige genomen, waarna de baai ingesloten werd. Eenige andere, voor Manilha bestemd, en die benoorden de baai waren, werden door de Spanjaarden gewaarschuwd; zij liepen toen bezuiden de baai, losten daar hunne lading die in kleine sampans naar Manilha gebracht werden. Deze buit ontging de vloot, gedeeltelijk door verzuim, daar zij gewaarschuwd waren, want toen eenige schepen om de zuid langs de kust werden gezonden, vonden zij op verschillende plaatsen zes groote jonken, die echter reeds gelost en nu met brandhout werden geladen; met een aantal kleinere jonken liet de vlootvoogd ze allen verbranden. In het laatst van Mei 1622 werd de Trouw, de Hope, de Bull en de Paltsgraef naar Macao gezonden, waar zij een Portugeesch fregat, met zijde geladen en naar Manilha bestemd, namen, waarna deze schepen naar Firando vertrokken. De overige schepen verlieten de baai van Manilha in het begin van Juni; in Juli waren alle tot de vloot behoorende schepen in Firando terug; de laatstgenoemde schepen hadden nog twee jonken genomen, doch belangrijke waarde werd er niet in gevonden [2]. De uitslag van dezen tocht was gunstiger dan de eerste; het aandeel der verkregen buit voor de Nederl. Comp. bedroeg *f* 262912-12-5.

Ook werd ditmaal de orde beter gehandhaafd. "Desen tocht — schrijft Coen [1] — is redelijcken vredich gegaen, 't schijnt dat 't eene mes 't andere in de schede gehouden heeft; d'eerste

[1] Brief van Coen aan de 17nen, aan boord van de Mauritius voor St. Helena, den 20 Juni 1623.

[2] Als voren.

reijs dreeff d'een d'ander met gewelt uijt de jonken. In Firando wapende hun d'een tegen d'ander, vochten niet weinich, ende eenige bleven doodt, waerop den Raedt elck over de sijne recht deedt, maer dese reijs is 't Godt loff beter gegaen [1]."

Tot een derden tocht naar Manilha waren echter de Engelschen niet genegen, zoodat Willem Jansz. gelast werd, om wanneer zij van de Engelschen gescheiden waren, zich met zijne schepen ten spoedigste naar de Piscadores te begeven en zich te vereenigen met die, welke onder den commandeur Cornelis Reijersz. aldaar aanwezig waren, om dan gezamenlijk den handel der Chinezen op Manilha te verhinderen en die voor de Nederl. Comp. te verzekeren, op eene wijze als dit met de order en instructie met elkander zouden overeenkomen. Na de vereeniging der schepen moest de commandeur Reijersz. zijne vlag inhalen, en het bevel over alle schepen door Willem Jansz. doen voeren [2].

Ingevolge dezen last vertrok Willem Jansz. den 18den September 1622 uit Japan naar Pehoe. Door een hevigen storm op den 25sten daaraanvolgende, verkeerden zijne schepen in groot gevaar; Bantam, de Trouw en Cleijn Tholen, liepen, na belangrijke schade aan romp en tuig te hebben geleden, naar Firando terug. St. Cruz. bleef achter, en was vermoedelijk in den storm gebleven. Na de schade zooveel mogelijk hersteld te hebben, liepen deze schepen in het laatst van October en begin van November andermaal in zee; doch waren niet veel gelukkiger; door onstuimig weder raakten zij van elkander en vervielen beneden de Piscadores, en daar ze het niet konden opwerken en reeds vele ankers en touwen hadden verloren, liepen zij achtereenvolgens naar Batavia, waar de een na de ander aankwam. Deze uitslag trof Coen zeer; want daar hem aan het bekomen van den Chineeschen handel zooveel gelegen lag, had hij op de vereeniging der schepen van Willem Jansz. en Reijersz. gerekend, om daarin te zullen slagen; "d'oorsaecke dat alle dese schepen tot groot nadeel van de Comp. soo misdreven sijn — schrijft hij [3] — verstaen wij bij te comen, vermits de custe van China van d'onse noch niet wel bekendt sijnde, te

[1] In zijn hiervoren aangehaalden brief.

[2] De commandeur Reijers was reeds in de maand April 1622, met 16 schepen bemand met 1300 koppen naar Macao en de Chineesche kust gezonden; zijne verrichtingen aldaar behooren niet tot ons onderwerp.

[3] Brief als voren.

seer geschout wert. Lanx de wal loopt de stroom heen en weder; daer sijn veel schone havens, ende hoe hert dat het in see oock waeijt, is 't gemeenlijck onder den wal (gelijck Haerlem bevondt) vrij wat luwer, de Chinesen connen t'geheele jaer door lanx de wal heen en weder comen; mettertijt sullen d'onsen mede beter leeren. Ondertusschen is deze vloot in dier vougen van den commandeur Reijersz. gesepareert gebleven, welck om verscheijden consideratien seer qualijck compt; insonderheijt vermits apparent is, (dewijle de macht van den commandeur Reijersz. gelijck voren geseijt is, seer verdeelt ende vele ongevallen overcomen was) dat den vijandt daer door 't vaerwater van Macao op Manilha vrij gecregen sullen hebben; of het de Chinesen mede al beleth sal werden, sal den tijdt leeren.„

Willem Jansz nam na zijne terugkomst te Batavia weder zitting in den Raad van Indië, en hoewel hij waarschijnlijk eerst het voornemen heeft gehad naar het vaderland terug te keeren [1], kwam hij daarvan terug, want in de resolutie van Gouvern. Gen. en Raad van den 2den Januari 1623 leest men: „Item alsoo den verbonden tijt van d'Heer Willem Jansz. volgens d'acte van zijne aenneminge ten vollen geexpireert is, ende zijne Ed. genegen is, noch langer in Compe dienst te continueren, is goetgevonden, vermits de bequaemheijt ende suffisance sijns persoons, dat men zijn Ed. de novo voor drie jaren à twee honderd vijftich guldens ter maent zal aannemen, omme als Raedt van Indien, ende wanneer der eenige bijzondere exploicten ter zee voorvallen, als Admirael over de vloote gebruickt te worden, den tijt innegaende van primo deser ende staende gagie tot huys toe.„

§ 5. Tot in de maand October van dit jaar nam hij deel aan de werkzaamheden der Hooge tafel, toen hij tot andere werkzaamheden werd bestemd, en wel om den Gouverneur Martinus Sonck, die zich op eenige zaken moest verantwoorden en te dien einde van Banda was ontboden, te vervangen [2]. Het schijnt dat vooral zijn kostbaar bestuur daartoe aanleiding had gegeven; zoo schreef Coen reeds aan de Bewindhebbers in

---

[1] 'T gheene op desen tocht — naar Manilha — gepasseert is, zal UE van den Heer Admirael W. J. die naer costy met dese schepen vertreckt, in 't breede connen verstaen. Brief van Jacques Le F. 20 Febr. aan de Bewindhebbers, van 24 December 1622.

[2] Isaack de Bruijne was van Amboina met den titel van President gezonden om bij afwezigheid van Sonck het bewind te voeren.

zijnen meergenoemden brief van 20 Juni 1623: „Voor de taeffel van den Gouverneur Sonck wert in rekening gebracht ƒ31 ende voor 't geheele garnisoen van Banda ƒ45 ‿; hoe dit toegaet verstaen ick niet. Hoe seer de goede mesnage gerecommandeert hebbe, connen de Heeren per copie van onse advijsen sien. T'is verre van daer dat ijemant om spaersaem te mesnageren de gewaende reputatie vercorten soude; elck verheucht hem als occasie om veel te spenderen becomt. Dese occasie wert niet vermijdt maer gesocht; want die meest spendeert te beter voor een groot meester aengesien wert, dewijl hierinne eer ende glorie geschept wert, ende met rechte, na de gemeene loop van de werelt, voor een neuswijs, sot, gierigaert off andersins veroordeelt soude mogen werden, die hem onderstonde tegen de gemeene opinie te stellen; wie isser die sulcx soude derven doen! enz.”

Sonck schijnt zich echter te hebben kunnen verantwoorden, zoodat hij weder naar zijn gouvernement moest vertrekken, doch hij was er niet toe genegen en verzocht daarvan verschoond te blijven. Men besloot daarop om „met geene onwillige persoonen den dienst van de Compe te verachteren, de saecke hier bij te laeten berusten.” Met eenparigheid van stemmen werd Willem Jansz. als gouverneur benoemd en vertrok hij met het jacht Woerden naar Banda, gelijk blijkt uit de resolutie van den Gouv.-Gen. en R. v. I. van 22 October 1623.

Dat de zaken op Banda — ook na het vertrek van Sonck — in een toestand verkeerden die een spoedig herstel noodzakelijk maakte, blijkt ons uit de genoemde resolutie, waarin onder anderen wordt gezegd, „dat de heer Generael op gisteren avondt geinformeert geweest is, van verscheijde desordres ende grove faulten die onder de principaele hooffden aldaer desolutelijck gepleecht ende begaen worden;” terwijl in de memorie, die aan Willem Jansz. werd medegegeven, wordt te kennen gegeven, „dat den President de Bruijne, alle de cooplieden ende andere officieren van de meeste tot de minste, een ergerlijck ende gedebaucheert leven souden leijden, waarover hooch nodich geacht hebben om tijtelijck tegens disordres ende nalaeticheijt van onse ordre te voorsien, UE. met volcomen macht ende authoriteijt derwaerts te committeren.” Ten einde hem met goeden raad bij te staan, waren op denzelfden dag dat hij tot gouverneur werd benoemd, de opperkooplieden Jan Jansz. Vischer en Geraerd Velincx verkozen om met hem naar Banda te ver-

trekken, welk vertrek reeds den volgenden dag, den 24sten October, plaats had. Hij deed op zijne reis Grissée aan, waar hij den 8sten November aankwam, jonge koeien en padi kocht en den 16den de reis naar Amboina voortzette; op den 2den December liet het jacht Woerden het anker voor het kasteel vallen. Na hier een 20 lasten rijst gelost te hebben, werd op den 6den des avonds het anker gelicht, koers op Banda gesteld, waar men den 9den aankwam. Twee dagen later nam Willem Jansz. van den President de Bruijne het gouvernement over, terwijl op denzelfden en eenige volgende dagen zijne commissie aan de bevolking der verschillende eilanden, onder Banda behoorende, werd voorgelezen.

Van dit tijdstip begon de gouverneur bezuinigingen in te voeren [1], de kultuur te bevorderen, school en kerk op een vasten voet te brengen, het recht te handhaven enz., waarmeê hij gedurende ruim drie jaren zich onafgebroken bezig hield. In de aan hem medegegeven memorie komt betreffende de kultuur het volgende voor: „Draecht sonderlinge sorge dat de bosschen in percken ende onder 't volck behoorlijck uijtgegeven ende schoon gehouden werden; geeff se uijt bij maniere van leenen, op dezelve conditie gelijck hier op Batavia geschiet, gelijk UE. uijt nevensgaende extract van leeninge sien sult [2].”

Naar aanleiding hiervan schreef hij reeds aan de Hooge Regeering den 11den April 1624: „Op Nera hebben mede 5 percken uijtgedeelt, vermits niet verpacht conde worden, sal nu jaerlijcx opbrengen 60 real. wel te verstaen de fruijtboomen enz.; aengaende de verdeelinge van de percken op Lonthoor zijn in 14 affgedeelt, zijn ontrent voor 400 sielen [3], d'overgeblevene aen d'oostzijde can noch niet verdeelt werden, vermidts t'hoog geberchte ende moet van langer hant geschieden.” Een jaar later, op den 9den September, kon hij reeds schrijven: „De

[1] In hunnen Algemeenen brief aan de 17en schreven G. G. en R. den 25 October 1625 reeds: 't voorleden jaar hebben UE verstaen hoe Banda 1623 boven alle winst noch 50 ☋ R. ten achteren quam; maer onse stricte ordre ende hooge recommandatie, mitsgaders de sorchvuldige mesnage van den Gouverneur W. J. hebben sedert soo veel te weege gebracht, dat Banda A° 1624 boven alle lasten omtrent 24 ☋ R overwinst inbrengt.”

[2] Op welke wijze dit geschiedde kan men nazien in het werk van Mr. de Jonge, 4e deel, blz. 228 en 229 de noot.

[3] In zijn Journaal leest men op 1 April 1624: Adij Primo, Maendach sijn op Lonthor aen diversche Borgers voor 1081 sielen 31 parcken vuijtgegeven.

plecken (perken) in de eijlanden Banda zijn meest verdeelt, uijtgesondert in 't geberchte, soo op Poulourons (Poeloe Run) als andersints."

Hij nam de kultuur-aangelegenheden zeer ter harte, zoo zelfs dat hij aan de overkomende Chinezen de gelegenheid verschafte, zich daarmede bezig te houden. "Eenige der Chinezen met Amsterdam gekomen, hebben partij clappusboomen vergunt om towack te twijfferen, daer verhoope wel bij vaeren zullen; de reste, te weten 31 alsmede eenige Borgerije sijn op Ourij om aldaer de vruchten te innen ende aen te cultiveren ende planten; verhoopende haer daer wel bij bevinden zullen [1]."

Uit het hier medegedeelde, en dat wij met andere aanhalingen uit zijne brieven of uit het door hem aangehouden journaal zouden kunnen vermeerderen, blijkt ons ten duidelijkste dat Valentijn zich vergist, als hij van Dr. Pieter Vlack, zijn opvolger in het bestuur van Banda, zegt [2]: "Hij is 't geweest, die *allereerst* de perken of stukken lands bij kleine perceelen uitgedeelt, de straten afgeroijd, den Raad des gerichts ingestelt en het voornaamste tot het ordentelijk bestier van deze nieuw Landvoogdij verzorgt heeft." Integendeel, aan den voorganger van Willem Jansz., aan Martinus Sonck was reeds door Coen last gegeven, om met het uitgeven van landen een aanvang te maken, en toen Sonck eens hierover schreef, antwoordde hem de H. R. [3]: "Aengaende d'uytdeijlinge van 't lant en boomen, niet wel can daer over als noch van hier goede precise ordre gegeven worden. Hoe sulcx op verscheijde conditie in Europa geschiet, hebbe ten deele verstaen; niet wel mogen ons daernae reguleeren, alsoo sulcx nae de gelegentheijt van de landen, tijden ende volckeren gedaen dient. Hoe 't in Banda ten besten dienst van de Comp^e^. vereijst te weesen, sal den tijt aldaer best leeren; ondertusschen sal UE. met de provisionele uijtdeijlinge tot onse naerder ordre voortvaren, gelijck begost heeft."

Welke bepalingen Willem Jansz. vaststelde met betrekking tot de kerk en school, ziet men het best uit de brieven door den kerkeraad aldaar aan dien van Batavia gericht [4]; met het

---

[1] Brief aan de H. R. 11 Meij 1625.

[2] 3 deel 2e stuk, Bandasche Zaken f 89.

[3] 28 December 1622.

[4] Zie o. a. zijne brieven van 20 Aug. 1624, 10 Mei 1625, 30 Aug. 1625, 10 Mei 1626, 10 Aug. 1626, 16 April 1627.

oog daarop kon de Hooge Regeering in haren brief van den 13den December 1626 naar het vaderland schrijven: „De kerkelijken dienst in Banda nam wel toe, insonderheijt mede de schoolen, welcke op onse hooge recommandatie dapper en met ijver, na verstaen, over de eijlanden gevordert wierden, sulcx met den tijt wat goets daervan te wachten staet.”

Ten einde de belangstelling in de school te vermeerderen en tevens daarvoor de benoodigde fondsen te verkrijgen, maakte hij reeds gebruik van de dezer dagen zoo aan de orde zijnde loterijen. In zijn journael schrijft hij op den 8sten Mei 1625: „Adij 8 Donderdach: Begonnen de loterije vuijttetrecken, welcke voor de schoolen in d'eijlanden Banda is opgerecht, waervan een soldaet op Denner, genaemt Guillamme Commeville den hoochsten prijs (sijnde een vergulden cop.) becomen heeft.”

In de hem medegegeven memorie komt mede de last voor: „Hout de burgerije in politique discipline; remedieert met sachtheijt ende daer 't van nooden is met hardicheijt, alle ingecroopen misbruijcken; weest den goeden vriendelijck ende den quaden straff; doet ieder goet ende cort recht.” Dat hij daaraan de hand gehouden heeft, zal men wel mogen aannemen; vooral wat het laatste betreft, zijn de bewijzen in zijn journaal en copie sententien te vinden. Het kon ook wel niet anders of er moest — vooral in den eersten tijd van zijn bestuur — onder eene zoo heterogene bevolking, als die waaruit de Banda-eilanden bestond, nog al eens zaken voor den rechter gebracht worden. Elders teekenden wij reeds op: „Daer is qualijck een plaets van de Caep Bona Esperansa tot de uitterste ofte Oostelijckste eijlanden van Banda, off de natie van Banda sijn daer af gesproten, als van caffers van Mousambique, Arabiaenen, Persiaenen, van Cambaija, Cormandel, Bengalen, Pegu, Atchinders enz. [1]”

De gouverneur moedigde bij dat alles nog den handel op de Kei- en Aroe-eilanden door de vrije bevolking aan, en deze werd vooral verlevendigd, nadat de slaven van die eilanden, die nog op Banda en Amboina aanwezig waren, met Munnickendam derwaerts waren teruggebracht, „'t welck haer tot den voorsz. handel geanimeert heeft, ende dienvolgens oock beloften gedaen

[1] In de Kronijk van het Hist.-Genootschap, 1854 bladz. 384 en v.v. De verovering der Banda Eilanden 1622.

hebben, dat binnen 5 à 3 maenden ons in Banda als vrienden zullen comen versoecken ende handelen [1].”

Intusschen was de tijd, waarop hij zich aan de Comp. verbonden had verschenen, zoodat hij een en andermaal verzocht te mogen worden vervangen [2]. Maar de Hooge Regeering, die met zijn dienst aldaar zoo te vreden was, kon daartoe maar niet zoo dadelijk overgaan, totdat zij eindelijk op den 6den Februari 1627 aan hem schreef: „Op UEd. serieuse gedaene instantie wegens sijne verlossinge, hebben wij goetgevonden UEd. billijck versoeck bij desen toetestaen.” Als zijn opvolger benoemde de Raad van Indië Dr. Pieter Vlack, die op den 7den Februari 1627 met de Cameel naar Banda vertrok en daar aangekomen, uit handen van Willem Jansz. het bestuur overnam, waarna deze met dezelfden bodem naar Batavia terugkeerde en den 23sten Juni aankwam.

§ 6. Het verblijf van Willem Jansz. te Batavia was van korten duur. Had hij nu eenige jaren aan wal als gouverneur uit een fort zijne bevelen gegeven, weldra werd hij weder geroepen om als vlootvoogd zijn commando van uit de kajuit of campagne te voeren. Er werden namelijk eenige schepen uitgerust, om naar de vaste kust van Indië en wel naar Goesoeratte en Persië gezonden te worden „tot vervolch en diffentie van 's Comp. handel, mitsgaders tot afbreuck van den algemeenen vijand [3].” Het bevel hierover werd aan Willem Jansz. toevertrouwd, en hem tevens opgedragen om den opperkoopman Dirck van der Lee, die als commissaris de kantoren aldaar zoude visiteren, zooveel mogelijk in zijn commissie behulpzaam te wezen.

De schepen waaruit zijne vloot bestond, waren: Groot Mauritius, Dordrecht, Noord-Holland, 't Gulde Zeepaert, 's Lants Mauritius, Bommel, Weesp en eene chaloup. Den 4den Augustus verliet men de reede van Batavia. Over die reis, waarop meer belangrijks voor den commissaris van der Lee dan voor den vlootvoogd plaats had, kunnen wij hier zeer kort zijn. Wij teekenen slechts aan dat de vloot door stilte en bijkomende omstandigheden niet voor 6 November voor Suhaly's kom (Soeratte)

[1] Brief aan den H. R. den 11 Mei 1625.

[2] Alsvoren 9 Sept 1625 1 Sept. 1626.

[3] Instructie voor Willem Jansz., Raad van Indië, oud-Admiraal en gewezen Gouverneur van Banda.

ten anker kwam, aldaar tot 19 December bleef, toen de reis werd voortgezet. Den 8sten Januari 1628 daar aangekomen, vertoefden de schepen tot den 27sten Februari op deze reede als wanneer de terugreize over Soeratte werd aangevangen; de vloot kwam er op den 7den Maart ten anker; de commissaris ging aan land tot het visiteren der kantoren Brotchia, Ahmedabad en Çambaija, en keerde den 29sten dier maand aan boord terug. De schepen Bommel en Weesp scheidden hier van de vloot om naar Mocha en van daar naar Gamron te zeilen; de Noord-Holland werd gesloopt en de overige schepen stelden den 17den April koers naar Java. Op 14° NBr. en 30 mijlen bezuiden Goa gekomen en geene vijanden meer verwachtende, liet de Admiraal de schepen 's Lants Mauritius en 't Gulden Zeepaert — waarop de commissaris was ingescheept — als de beste zeilers vooruit gaan. Hij zelf kwam met zijne schepen op denzelfden dag, namelijk den 23sten Juni, met den commissaris ter reede van Batavia aan.

Nog slechts weinige maanden bleef Willem Jansz. te Batavia, daar hij besloten had met de eerstvolgende retourschepen naar het vaderland terug te keeren, maar gedurende dien tijd bewees hij der Compe. nog belangrijke diensten. Twee maanden na zijne terugkomst van Soeratte en Persië, zond de Mataram een leger af ter belegering van het zich nog in een zeer onvoldoenden staat van verdediging bevindend kasteel en stad Batavia.

Gedurende die belegering [1] stond hij, met zijne ambtgenooten in den Raad, den Gouverneur-Generaal Coen trouw met raad en daad ter zijde, en ofschoon het hem door zijne vergevorderde jaren niet meer vergund werd, zich evenals de Raden Le Febvre en van Gorcum, aan het hoofd der troepen tegenover den vijand te stellen, maakte hij zich op eene andere wijze verdienstelijk. Zoo werd hem onder anderen op den 25sten Augustus opgedragen de punt de Diamant in een verdedigbaren toestand te brengen [2]; op den 22sten September, toen van Gorcum, die gezonden was om de reduit Hollandia te ontzetten, onverwachts op zwarigheden stuitte, waardoor hij aarzelde den vijand aan te vallen, en aan den Gouv.-Gen. verzocht dat hem eenige Raden mochten worden gezonden, om met hem te beraadslagen

[1] Zie een kort overzicht dezer belegering in de Bijdragen tot de T. L. en V. K. van N.-I. 3e deel 1855, bladz. 289—299.

[2] Aan Le Febvre, de Saphier; van Gorcum, de Parel; van Diemen, de Robijn.

wat hem te doen stond, werden Willem Jansz. en Le Febvre tot hem gezonden, en na gemeen overleg besloten, om het gewicht der zaak, den vijand aan te tasten, hetgeen met zulk een gunstigen uitslag geschiedde, dat, zoo men had kunnen besluiten den volgenden dag het bekomen voordeel te vervolgen, „men soude met Godes hulppe des viants gants leger op en in deroutte geslagen hebben; dan eenige swaerhooffdige conden daartoe niet resolveeren, soo dattet voor die tijt noch wtgesteldt most worden” [1]. Het had eerst een maand later plaats, toen onder het opperbevel en beleid van Le Febvre, alles wat beschikbaar was onder zijne orders werd gesteld, en hij op den 21sten October, bij een uitval het geluk had een belangrijk voordeel op den vijand te behalen. Daar de Gouvern.-Gener. met den Raad van Indië van Gorcum en eenige andere gekwalificeerde personen zich tot een raad hadden vereenigd „om bij de wercken en ontrendt t'exploict te sijn, om in 't voorvallende des te tijddelijcker met goede ordre ende advijs den veldoversten te connen dienen” [2], werden tot het bewaken van het kasteel — gedurende den uitval — gecommitteerd Willem Jansz., Vlack en van Diemen, benevens vier opperkooplieden voor de bolwerken van het kasteel.

§ 7. Toch gingen er nog weken voorbij, eer de vijand geheel was afgetrokken, maar daar middelerwijl de retourschepen [3] geladen waren en zeilree lagen, en de tijd aanbrak waarop de schepen gewoonlijk de reis naar het vaderland aannamen, moest de Gouvern.-Gen. er wel toe overgaan, de opperhoofden daarover te benoemen.

Behalve Willem Jansz. hadden ook Le Febvre en van Gorcum, hun voornemen te kennen gegeven naar het vaderland terug te keeren, en hoewel zoo in als buiten den Raad al het mogelijke werd aangewend, om hen te bewegen hun verblijf in Indië nog voor eenigen tijd te verlengen, vooral ook met het oog op de moeielijke omstandigheden, waarin men zich te Batavia en elders bevond, waren zij echter niet van het door hen opgevat voornemen terug te brengen, en werd op den

---

[1] Annotatie vant principaelste t'geene op Batavia t'sedert ons aenwesen aldaer in 5 maenden is voorgevallen, beginnende van primo Junij tot 4 November A. 1628.

[2] Als voren.

[3] Prins Willem, Nassau, Vlissingen, Der Veer, Delfshaven.

1sten November, bij de hieronder medegedeelde resolutie, bepaald en vastgesteld, dat Willem Jansz. zijne vlag op de Prins Willem, Le Febvre op Nassau en van Gorcum op Delfshaven zouden hijschen. [1]

Den volgenden dag gaf de Gouverneur-Generaal Coen een maaltijd, »alwaer alle de principaelste officieren en burgeren geroepen waren tot een foeij ende afscheijt van de voorschr. Raden van India.« In den vroegen morgen van den 4den voer de Gouv.-Gener. met de gewezen Gouverneurs van Amboina en Banda Le Febvre en van Gorcum, aan boord van de Prins Willem, alwaar alle de officieren, soldaten en bootsgezellen van de t'huis varende schepen bijeen waren, en hun door den Gouv.-Gener. hunne opperhoofden werden voorgesteld, en in den eed genomen om hen daarvoor te erkennen, getrouw te zijn en zich in alles volgens den artikelbrief te zullen gedragen, enz.; de schippers ontvingen het bevel alles gereed te maken om het anker te lichten en onder zeil te kunnen gaan, waarna de Gouv.-Gener. met Willem Jansz., Le Febvre en van Gorcum zich weder

---

[1] Woensdach pm. November 1628. Alsoo 't verzoeck nopende t'vertreck na t'Patria der E. Raden van India namentl. d'Heer Willem Jansz., Jacques Le Febvre en Jan van Gorcum, bij jongste resolutie dato 30 passato in bedencken is gebleven, ende de gemelde Heeren niet jegenstaende van sijn Ed andermael tot continuatie aengemaent sijnde, bij haer versoeck blijven persisteren, ende voor reden gevende dat hunnen verplichten tijt al reede 2 ende 3 jaren geexpireert is, mitsgaders dat hun perticuliere affaire int Vaderlandt bij langer tardance grootelicx verachtert worden. Soo ist dat den Raedt in consideratie nemende, 't versoeck van d'Heer Willem Jansz. ten aensien van sijn Ed. ouderdom, hem sijn versoeck toestaet, ende sal sich dienvolgende opt schip Prins Willem vervoegen.

Wat aengaet d'Hrn Le Febvre ende Gorcum, den Raedt hadde wel gaerne gesien dat hun Ed. noch gelieffde te continueren, te meer den dienst van de Generale Compgn 'tselve in dese conjuncture op 't hoochste vereijscht, als sijnde tegenwoordich alhier omtrent Battavia met een machtigen vijant gequelt. Den Ternatanen met seer quade desseijnen ende groote concepten tot ruijne van Compe. Staet in de Moluccus ende de quartieren van Amboijna swanger, mitsgaders dat alhier bij hun vertreck seer swack van ervaren Raetspersoonen sullen versien blijven. Maer dewijle hun Ed. (des alles niettegenstaende) niet en hebben connen bewegen laten, heeft den Raedt haer vertreck toegestaen, omme namentl. d'Heer Le Febvre met 't schip Nassouw, ende d'Heer Gorcum met Delftshaven na 't Patria te varen.

Ende op datter gedurende de wederom reijse onder dese na huijs gaende schepen goede ordre ende eenicheijt mach worden onderhouden, wort bij den Raet goetgevonden, dat de bovengemelte Raden van India bij beurt, maent om maent de vlagge sullen voeren, ende in den Raedt presideren, beginnende d'eerste beurte van d'Heer Willem Jansz., soo voorts op d'Heer Le Febvre tot d'Heer Gorcum.

zich weder aan wal begaven, om van de overige Raden van Indië, alsmede van den Gouv.-Gener. afscheid te nemen.

Des avonds tegen elf ure begaven zij zich ieder aan boord van hun schip, lieten het anker lichten en gingen met den landwind van Batavia's reede onderzeil.

Den 8sten werd de seinbrief vastgesteld, waarnaar de schepen zich bij onverhoopt afdwalen zouden hebben te regelen. Door stilte en andere oorzaken liep het tot bijna het einde dier maand, eer de schepen buiten Straat Soenda waren. Op den 23sten waren bij de Prinsen-eilanden slechts de Nassau, Der Veer en Delfshaven bijeen, Vlissingen zag men de Straat weder inzeilen, terwijl van de Prins Willem in het geheel niets werd vernomen.

De drie eerstgenoemde schepen zetten nu de reis voort [1] naar de Kaap de Goede Hoop, als de plaats voor het rendez-vous bepaald; maar daar het aantal zieken [2] dagelijks op de schepen toenam, deed Le Febvre op den 8sten December het besluit nemen, het eiland Mauritius aan te doen, en te trachten de Z. O. haven of baai — waar een goede reede was en de beste ververschingen te bekomen waren — binnen te loopen. Den 24sten dier maand kreeg men dit eiland in het gezicht en kwamen de schepen in de Z. O. haven ten anker. Zij vonden hier ververschingen in overvloed, zoodat de zieken weldra herstelden en de reis naar de Kaap op den 16den Januari 1629 kon worden voortgezet [3], nadat Le Febvre een brief aan land had gelaten, waarin hun wedervaren tot den dag van vertrek vermeld stond, voor het geval dat de andere schepen na hem die haven mochten aandoen.

Bij het aanbreken van den dag op den 22sten Februari miste men Der Veer en Delfshaven, zoodat de Nassau op den 3den Maart alleen de Tafelbaai inzeilde; schepen vond men er niet, daarentegen wel brieven van naar Indië bestemde Hollandsche schepen. Het schip werd van water voorzien, doch met de

---

[1] De bijzonderheden betreffende de terugreis zijn getrokken uit het journaal, gehouden aan boord van de Nassau.

[2] Op de drie schepen had men reeds 54 dooden, als: op de Nassau 23, Der Veer 13, Delfshaven 18.

[3] 16 dito (Jan. 1629). Op Mauritius hadden goede verversingen becomen van bocken, schildtpadden, veltboenders, dodaers en verckens, palmydt, coockesnooten ende groote abondantie van schoone delycaten visch, daarvan tvolk veel droochden en mede in zee namen, gelyck oock in de 70 bocken levendich in tschip hadden.

verversching was het sober gesteld, zoodat Le Febvre op den 10den Maart besloot de reis naar St. Helena te vervolgen, in de hoop er de overige schepen te zullen aantreffen. Doch juist toen zij aan 't genomen besluit gevolg wilden geven, zagen zij drie schepen de baai inzeilen, die op de reede trachtten te komen, en die men spoedig voor Hollandsche schepen herkende. Het was Willem Jansz. met de schepen Prins Willem, Vlissingen en de Leeuwin, die aan Le Febvre mededeelde, dat hij den 26sten December in de Noordwester-haven van het eiland Mauritius was binnengeloopen, aldaar ververschingen had ingenomen en den 30sten Januari die haven had verlaten en de koers op de Kaap gesteld. De Leeuwin had Batavia op den 17den November verlaten, met last van den Gouv.-Gener. om de schepen te achterhalen en zich daarbij te voegen, hetgeen gelukt was; de zes schepen lagen dus tegelijkertijd in de havens of baaien van Mauritius zonder van elkander af te weten. Den 13den Maart liet Le Febvre — wiens beurt het was de vlag te voeren — den Raad aan boord van de Nassau beroepen, waarin bepaald werd, dat de schepen den 16den de baai verlaten en naar St. Helena zouden zeilen. Nadat ook hier brieven aan land waren gelaten, werd op den 16den aan het genomen besluit gevolg gegeven [1]. Op den avond van den 5den April, liep men St. Helena in het gezicht en kwam men den volgenden dag voor de kerkvallei ten anker, waar men mede ter reede vond van Gorcum met de schepen Delfshaven en Der Veer. „Sy hadden Cabo de Bona Esperanse (alhoewel het tegen de getrocken resolutie was) niet aangedaen, maer soo 't schyndt om ons een vordeel aftesien, en de lymoenen voor onse compste alleen te hebben, t'wilt met beter gemack op te vangen, na St. Helena geloopen, alwaer se den 19 Maert verleeden arriveerden”, schrijft de journaalhouder van de Nassau. Zelfs had van Gorcum besloten om, zonder op de overige schepen te wachten, den 8sten April de reis naar het vaderland voort te zetten, ofschoon dit geheel in strijd was met de instructie hem door den Gouv.-Gener. gegeven; Willem Jansz. en Le Febvre waren hierover dan ook zeer ontevreden.

Van Gorcum, wiens beurt het was den Raad te presideren, riep dezen op den 11den April samen, waarin werd bepaald dat

---

[1] Het journaal is in deze dagen opgevuld met klachten over den moedwil der schepelingen in de vloot.

men den 14den de reis naar Europa zoude vervolgen, terwijl tevens de koers daarvoor werd aangegeven [1]. De schepen verlieten op den daarvoor bepaalden dag de reede van St. Helena; den 30sten werden bij de linie de schepen gepraaid, die onder het opperbevel van Jacques Specx naar Batavia bestemd waren; na over en weder eenige brieven te hebben overgegeven, zette beide vloten den volgenden morgen de reis voort.

Op 42° NBr. gekomen, nam het volk op de verschillende schepen een zeer oproerige houding aan; de meeste namelijk waren ongezind om met de schepen benoorden Schotland te loopen, en dit niettegenstaande den eed hun door den Gouv.-Gener. voor het vertrek van Batavia afgenomen: zij verkozen daarentegen door het kanaal te gaan. Le Febvre, wiens taak het was den Raad samen te roepen, liet dezen op den 14den Juni aan boord komen, waarin na vele overwegingen werd besloten, dat, ter voldoening aan de hun medegegeven instructie, men van dien dag af met een N. O. koers zoude sturen om achter Schotland om te zeilen; en bijaldien eenig schip of schepen — gelijk men wel veronderstelde — dien koers niet wilde volgen, men dan, om de vloot niet te verstrooien, die zoude volgen die het kanaal zoude inloopen.

Den 19den Juni op 49° NBr. zijnde, gaf tegen den avond het schip Vlissingen het voorbeeld; het heesch een Prinsenvlag van de kampagne, waarmede het te kennen gaf: *die volgen wilde, die mocht het, dat gaat voor*, waarna het onmiddellijk over den anderen boeg ging liggen, en met een Z. O. koers naar het kanaal zeilde. Delfshaven volgde dadelijk het voorbeeld van Vlissingen; het volk riep in het voorbijzeilen aan dat van de Nassau toe: wenden! wenden!; de overige schepen waren nu wel genoodzaakt mede van koers te veranderen en het hun gegeven voorbeeld te volgen [2].

Den 6den Juli zag men de Engelsche wal en verkende zich aan Lezard; ze praaiden aldaar eenige schepen van de W. I. Compagnie, die onder de vlag van den commandeur Hendrik Lonck naar Brazilië bestemd waren, en hun mededeelde dat er onder Poortland twee Hollandsche oorlogschepen op hen kruisten. Den volgenden dag onder Goudstaart werden zij gepraaid door drie Zeeuwsche schepen van oorlog, onder bevel van den com-

---

[1] Ook op het schip Delfshaven gedroeg zich de equipage oproerig.

[2] Men ziet, men had in dien tijd met janmaat ook vrij wat te stellen.

mandeur Jan Evertsz., die hun brieven van de Bewindhebbers uit de Kamer Zeeland overgaven, en onder wiens convooi de schepen, naar de verschillende havens bestemd, zouden zeilen; na eenige ververschingen uit die schepen te hebben overgenomen [1], liep men den 9den de Hoofden uit en weinige dagen later bereikte men de vaderlandsche havens.

Den 16den Juli werd de Bewindhebber Tholincx uit de Kamer Amsterdam „gecommitteert, om beneffens de heeren Willem Jansz. en Jacques Le Febvre nae 's Hage ende voorts nae 't leger te reysen, om rapport van den standt van India soo aen de Heeren Staten-Generael, als syne Princelycke Excellentie te doen", en hiermede was de loopbaan van Willem Jansz. in dienst der O. I. Compagnie gesloten.

Gedurende bijna dertig jaren had hij haar onafgebroken gediend, en waren hem vooral in de laatste tien jaren, allerbelangrijkste betrekkingen opgedragen geworden, waarin hij de gewichtigste diensten had bewezen. In haar dienst in 1603 voor het eerst als schipper naar Indië vertrokken [2], kwam hij in 1629, als Raad van Indië, oud admiraal en gouverneur van Banda in het vaderland terug.

Hiermede zouden wij kunnen eindigen, ware het niet dat Valentijn in zijne Bandasche zaken [3] ons over Willem Jansz. eenige anekdoten ten beste geeft, die wij meenen voor rekening van den schrijver te moeten laten; een er van vinden wij ons echter genoopt te releveren en wel deze, dat Willem Jansz., Admiraal, een Amsterdamsche vondeling zou zijn, en dat hij bij zijne komst te Amsterdam twee vrouwen ontmoette, waarvan de eene voorgaf zijne moeder, en de andere zijne minnemoer of zoogster geweest te zijn, en die hij het op fol. 89 te lezen antwoord zou hebben gegeven.

Het is ons echter uit het Kopijboek der uitgaande brieven

---

[1] Den 7 Juli werden vier man uit het schip Delfshaven — waaronder de schieman — geboeid op een der oorlogsschepen overgebracht; zij hadden het voornemen gehad, op den 24sten Juni het schip af te loopen, en de Hoogbootsmansmaat over boord te werpen „om dat hy d'overicheyt toeviel ende haer in 't selve niet assisteren wilde."

[2] Hij was ook de vervaardiger van eene zoogenaamde leeskaart voor verschillende plaatsen in Indië.

Zie onder anderen de Bijdr. hiervoren genoemd. III Deel, blz. 106.

[3] 3e Deel, 2e stuk, fol. 18 en 89.

van de Kamer Zeeland gebleken, dat Willem Jansz. geen vondeling was. In een brief door de Bewindhebbers uit die Kamer aan die van Amsterdam op 28 Januari 1616 geschreven, leest men het volgende: „Dat UE. schrijven van de *moeder* van Willem Jansz., schipper op 't schip Orangie geweest, versouckt de gagie van hare voorschr. *soone*, omme te hebben betalinge van 't geene op 't schip Orangie voorschr. heeft verdiendt [1], daervan sal UE. naer daer opgeledt hebbende, worden geschreven, opdat 't selve met goede ordre mach geschieden." Een paar maanden later werden deze gelden uitbetaald aan zijn broeder, die hiervoor door de Kamer Zeeland was aangewezen, hetgeen blijkt uit een schrijven dier Kamer aan die van Amsterdam, op den 21sten Maart 1616, van den volgenden inhoud: „Elisabeth Claessen, huijsvrouwe van Volckert Jansz., met de missive en afrekening van Willem Jansz., schipper ende coopman geweest op 't schip Orangie, bij onse camer geequipeert, ende een missive van den heer Pieter Dircxz. Hasselaer, om de betaling te bevorderen en zich borg stelt voor alle aanmaning, wordt UEd. versocht omme den voorn. Volckert Jansz. te willen betalen 525 L. 5 Schell. Vl., als saldo van verdiende gagie enz. van Willem Jansz. op 't schip Orangie."

Den 28sten Maart 1616 leest men in de notulen van de Kamer Amsterdam: „Op 't versoeck van de huijsvrouw van Volckert Jansz., is verstaen dat men haer sal betalen, naer cours van wissel over twee maenden, de maentgelden bij haren man verdiend", ten bewijze dat ook hij in dienst was der O. I. Compagnie, ofschoon wij tot dusver geene bijzonherheden omtrent hem hebben aangetroffen.

II. Willem Jansz. van Amersfoort.

Er zijn ons twee Willem Jansz. van Amersfoort bekend, die in dienst der O. I. Comp. waren; den eerste troffen wij aan in de monsterrol van het jacht Delft, schipper Willem Cornelisz.

---

[1] Zie bl. 306 hiervoren.

Schouten [1], in de vloot van van der Hagen (1603) als bootsman à f 9 'smaands [2]. Van dit schip ging hij den 29sten April 1607 als hoogbootsmansmaat over op de Swarte Leeuw, te Bantam, en daar dit schip den 15den October de terugreis naar het vaderland aannam, zoo is het te vermoeden dat hij daarmede te huis kwam; dit schip viel op den 8sten Augustus 1608 in Texel binnen.

De tweede van dien naam en geboorteplaats, vertrok naar Indië aan boord van het schip Delft, schipper Simon Martsz., in de vloot van Pieter Willemsz. Verhoeven (1607); in welke kwaliteit wordt niet opgegeven, maar daar zijne gagie f 12 's maands bedroeg, zal hij eveneens in eene ondergeschikte betrekking zijn uitgevaren; in 1609 kwam hij in het vaderland terug met het schip Veere, schipper Willem Jacobsz. Coster [3].

Beide verliezen wij nu eenige jaren uit het oog, en het is niet voor 1613, dat wij waarschijnlijk den eerstgenoemde als schipper van het jacht Jacatra terugvinden; mogelijk is hij, na zijne terugkomst in het vaderland in 1609, spoedig weder naar Indië vertrokken, en daar hij de kwaliteit van hoogbootmansmaat of wel die van hoogbootsman bezat, in dien rang of wel van onderstuurman uitgevaren, maar wanneer en met welk schip dit heeft plaats gehad, bleef ons tot dusvere duister.

§ 1. Het jacht de Hope kwam den 13den December 1613 voor Bantam ten anker, aan boord hebbende den koopman Hendrik Jansz., aan wien het kantoor te Patani was toevertrouwd geweest, en wiens diensttijd op het punt stond te verschijnen; doch daar de Gouvern.-Gen. Pieter Both hem wist te bewegen zich opnieuw aan den dienst der Comp. te verbinden, en in zijne vorige betrekking naar Patani terug te keeren, zoude hij met het jacht Jacatra derwaarts gebracht worden, terwijl genoemd vaartuig ter zijner beschikking werd gesteld om in de vaart tusschen Patani en Siam en Japan gebruikt te worden.

Het jacht Jacatra werd gevoerd door den schipper Willem Jansz. van Amersfoort; het jacht ging in het voorjaar van 1614 van Bantam naar Patani onder zeil, waar het den 17den Mei voor het kantoor aldaar het anker liet vallen. Al spoedig vertrok

---

[1] Dezelfde, wiens naam later beroemd is geworden door zijne reis met Le Maire.

[2] Bosschieter, 18 Febr. 1604 f 10½; hoogbootsmansmaat 11 Nov. 1605 f 13¾; verbeterd 4 Nov. 1606 f 15¾.

[3] Kopijboek kamer Zeeland, 1609, 14 Augustus.

het jacht naar Siam en Japan, en voer visa versa tusschen genoemde havens tot het begin van 1616, toen Willem Jansz. verzocht naar Bantam terug te mogen keeren. Wij mogen dit opmaken uit een brief van Coen aan Specx, opperhoofd van ons kantoor in Firando den 24sten Mei 1616 geschreven, waarin omtrent Willem Jansz. het volgende voorkomt: „Soo Willem Jansz. niet gesint is langer te blijven, sullen hem aen soo goede passagie helpen als eenichsins doenlijck wesen sal, *want denselven en sijn merite wel kennen.*" Wanneer een man als Coen dergelijk getuigenis van iemand kon geven, dan zal dit wel op goede gronden gesteund hebben, en is het des te meer te bejammeren dat wij van zijne verdiensten geene bewijzen kunnen aanvoeren. Slechts dit kwam ons voor in de resolutie, op den 18den Augustus 1615 te Firando genomen: dat op dien dag aldaar in den namiddag was binnengekomen het jacht Jacatra, medebrengende een Portugeesche jonk genaamt St. Antonio, die onderweg omtrent het eiland Meaxima was veroverd; terwijl naar aanleiding daarvan in de resolutie, op den 7den November daaraanvolgende genomen, wordt opgeteekend: „Voorders mede goetgevonden sijnde aan Willem Jansz. schipper, vereert worden sal een sierlijck rappier, daervan 't gevest met silver overtrocken, dat ongevaerlijck tusschen de ses, tien, ende twintich realen van 8ten costen sall, 't welck men alhier sal laten maecken; ende dat ten respecte van de goede ordre ende neersticheijt in 't veroveren van deselve joncke gepleecht ende onderhouden."

Bij resolutie van Coen, van den 12den Mei 1616, werd tot zijn vervanger benoemd de opperstuurman Leendert Thomasz., die met de Swarte Leeuw naar Patani zou vertrekken, doch de aflossing vond echter geen plaats; want Spex schreef den 1sten October 1616 aan Coen: „Den geordonneerden schipper op 't jacht Jacatra Leendert Thomasz., is tot Patani noch hier in sijn ampt niet geautoriseert, vermits Willem Jansz. met 't selve in sijn voorgaende qualiteijt naer costij vertreckt, om sijn reijse naer 't vaderland te voorderen. Hebbende sich tot nieuwe verbindtenisse (door obligatie van sijn huijsvrouwe) niet connen resolveren, dat wel geerne gesien hadde; believende UEd. hem aen soo favorablen ende eerlijcke passagie te helpen, als sijnen goeden ijverigen dienst (tot welvaren van de generaliteijt gepleecht) meriteerende is; de acte van autorisatie voor ditto Leendert Thomasz. senden aen Hendrick Jansz. terugge, die UEd. van daer geworden sal." Ook deze — de directeur van ons kantoor

te Patani — dacht niet minder gunstig over Willem Jansz. in zijn schrijven aan Coen op den 25sten October 1616: „Willem Jansz. hebbe UE. meijninge volcomenlijcken voorgehouden, die hem op nieuws weder omme te verbinden niet heeft willen verstaen, maar wt ijver ende liefde noch dese reijse op Jappan aengeveert ent hem niet eers genouch en dochte, bij aldien de Cracque [1] gerescontreert, als bloothertich geacht te worden, te grooten schande soude wesen. Hij is voorwaer een fraeij neerstich quant, die eer meriteert het gouvernement van een groot schip te hebben als een jacht; niets verdrietende in des Comps. dingen, (en) t'sij bij dage offte bij nachte even gewillich hem met sijn volck laet vinden, dat niet veele schippers sullen doen." In een p. s. van den 31sten voegt hij er bij, dat het jacht Jacatra den 27sten uit Japan was terug gekomen, en dat „die cracque van Maccauw niet wt ofte ten voorschijn gecomen was." Willem Jansz. was derhalve buiten staat geweest te bewijzen, dat het hem niet aan moed ontbrak van met een klein en licht gewapend jacht — zoo als de Jacatra was — het grooter en zwaarder gewapend Portugeesch galjoen of caraque aan boord te durven leggen; later zal hij bewijzen leveren dat hij een wakker zeeman was, die zijn vijand wel durfde onder de oogen zien. In het laatst van December 1616 was de Jacatra te Bantam terug, en daar er vermoedelijk geene vacature was om hem het bevel over een retourschip te kunnen geven, plaatste Coen hem bij resol. van den 7den Januari 1617, aan boord van de Westfriesland, om op de reis van dien bodem naar het vaderland, de betrekking van opperstuurman [2] waar te nemen. Den 31sten Maart van Bantam vertrokken, liep dit schip den 5den October in Zeeland binnen.

Ook de Bewindhebbers wisten zijne diensten op prijs te stellen, en de Kamer Amsterdam nam op den 16den November ten zijnen opzichte het besluit, dat men „den schipper Willem Jansz. van Amersfoort, lest met het schip Westfrieslandt voor opperstuerman overgecomen synde, vermids de goede raporten van syn comportement ende getuygenisse van Jan Pietersz. Coene, sal vereeren met dry hondert guldens, voor de verbeteringe by hem van overdienst ende anders gepreten-

---

[1] Een groot en zwaar gewapend Portugeesch vaartuig dat uit Macao op Japan voer.

[2] Dit versterkt ons in het vermoeden dat hij deze reis voor stuurman in Indië was gekomen.

deert"; over zijn aandeel in den prijs door hem in Indië veroverd, zoomede dat van zijn scheepsvolk, zouden de overgekomen rekeningen worden nagezien.

§ 2. Een maand later, den 28sten December, werd hij weder in dienst der Compe. aangenomen als schipper op het jacht van advys Haerlem, van 180 lasten. Zijn equipage bestond uit 150 koppen, waaronder 50 soldaten. Er verliepen intusschen eenige maanden voordat Haerlem zee koos, dat niet voor den 4den Mei 1618 plaats had; het journaal van zijne reis ontbreekt, maar wij hebben hiervoor eene vergoeding in eenige brieven van den koopman van het schip Cornelis Gerritsz., Verloren Arbeijt, door hem in 1619 aan de Bewindhebbers van de Kamer Amsterdam gericht, waaruit wij vernemen wat er tot dien tijd door Haerlem werd verricht en die wij zullen volgen.

Tot op de hoogte van 9° NBr. bleven hun de N. en N. O. winden bij, toen zij Z. en Z. W. werden, gepaard met veel stilte en onweêr; ultimo Mei waren zij de Kanarische en den 8sten Juni de Kaap Verdische eilanden gepasseerd. Toen ze op 5° NBr. kwamen, zijnde den 2den Juli, "soo is ons in 't gezicht gecomen — zegt de briefschrijver —[1] een seijl, waerop den scheepsraet vergadert is en hebben geresolveert 't selfde te besichtigen, en soo het vijant is en daerop avantagie opsagen het aantetasten om te veroveren. Daerbij comende liet een Portugeesche vlag waijen, en sagen oock dat hij hem hadde toegerust om te slaen, alsoo sijn schans kleeden hadde geschooren, die wij niet meede hadden. Wij hebben op hem ons geschuijt (geschut) gelost, waerop hij dadelijcken weder vuer gaff en ons oock schadelijcke schooten in 't schip gaff. Dit gevecht duerde omtrent 4 à 5 uijren, en alsoo wij hem in den brant schooten, streeck zijn vlagge en riep om quartier, twelk wij haer toeseijden op genaede en ongenaede. Wij zijn haer aen boort gevaeren, alsoo haer boot stucken was geschooten, en hebben de Capiteijn die zeer verbrant was, met noch twee anderen aen ons boort gebracht, ende ons adverteerden 5 à 6 dooden hadden, waeronder de schipper was en 13 gequesten. Verclaerden dat zij een Koninckx oorlogschip waren en gedestineert nae het Casteel de Mina [2]; hadde geladen 78 pijpen Madersche (Maderasche) canarijwijn, en noch 7950 schlechte gestreepte Suratsche catoene

[1] 4 Augustus 1619.
[2] Westkust van Afrika.

cleeden, die se op de cust van Guinea aen goudt vermangelen, en daer groot proffijt meede doen, en hier in de Indies van cleynder waerden zijn, als bij de hier nevensgaende factuere van de veroverde goederen UE. cunt sien. Het scheepken was omtrent groot 100 last, gemonteert met 10 gotelingen en andere ammunitie van oorloge naer advenant; van volck 60 coppen. Nu alsoo wij noch weijnich ruijmte in ons schip hadden om hem te lossen, hebben bij provijsie goed goet gevonden hem meede te nemen tot naerder ordre; hebben het meeste volck op ons schip genomen en in d'ijsers geslooten, en op de prijs 30 man van ons volck gestelt.„

Den 25sten Juli werd de linie gepasseerd, met aanhoudende Z. t. O. en Z. Z. O. winden, waarmede men de reis niet vorderde, maar onder de kust van Braziliё kwam; den 13den Augustus passeerde men „de droochte van Abriholes [1], waarover zij seer verblijdt waeren, daer hun volk aan scheurbuyck leed, en bijna geen water had,„ zoodat men maer vijf mutsgens des daechs tot ransoen conden geven en 3 mutskens wijn, om daermede het volck moet te geven, en oock tot gesontheijt dienden, alsoo (zij) de wijn nu wel hadden.„ Naar aanleiding hiervan en dat men met het voorhanden zijnde water de Kaap niet kon bereiken, alsook dat ze de gevangenen niet gaarne verder wilden medenemen, besloten zij naar het eiland Ascension te loopen, de gevangenen aldaar af te zetten, water in te nemen en te ververschen, daar zij van 1 à 2 man, die aldaar geweest waren, vernamen dat het eiland door Portugezen bewoond werd en goede ververschingen te bekomen waren. En daar de prijs in een vrij goeden staat was en wel voorzien van zeil en treil, vond men goed die naar Indië mede te nemen, waar ze nog goede diensten zou kunnen bewijzen.

Maar Ascension werd niet bereikt, en daar zij zich op 20° ZBr. onder de kust van Braziliё bevonden, liepen zij naar Kaap Frio, op het gezag van de hierboven genoemde personen, die ook daar vroeger geweest waren en water hadden ingenomen. Den 27sten Augustus kwamen zij aldaar in een zandbaai op 20 vadem water ten anker. Den volgenden morgen werden de booten aan wal gezonden met roeiers en muskettiers om de waterplaats op te zoeken; de stuurman, aan wien de zorg werd toevertrouwd, bekwam den uitdrukkelijken last zich niet in het land te be-

[1] De Abrolhos op 18° Z.Br.

geven, maar bij het strand te blijven; en zoo men eenige inwoners ontmoette, zou men ze met vriendschap bejegenen.

De stuurman kwam des namiddags aan boord terug met het bericht dat hij de waterplaats had gevonden, doch dat het halen van water moeielijk zou zijn; zij hadden twee Brazilianen gezien, doch deze waren voor hen weggeloopen. Des anderen daags werden de booten weder bemand, en met denzelfden last en onder het bevel van denzelfden stuurman, naar de wal gezonden, daar hij gezegd had dat hij meende eene betere waterplaats te zullen vinden. »Aan lant comende is ditto stuerman met het volck wel 1½ mijlle in 't lant gegaen, en op den middag weder op strant gecomen, omtrent een mijlle van die plaetse daerse uijt waren gegaen, daer de boots laegen. Ditto persoonen zijn alsoo de strand langs gemarcheert sonder ordre, de boots haer siende sijn naer haer toegecomen, den stuerman wenckt dat se weder op haer oude plaets soude vaeren; d'onse aldus voortgaende sonder erch te dencken, alsoo sij geen volck hadden vernomen maer wel voetstappen, soo ons verclaerden 4 persoonen die 't ontswommen. Nu bij de boots comende om daer in te gaen, soo ist geschiet datter achter een hoogen berch, die dicht op strant ligt, wel 200 Brasilianen te voorschijn gecomen (zijn) ons volck daer naer toetredende om haer te spreecken, soo hebben de Brasilianen soo snel met pijllen geschooten, ende ons volck die moede ende mat waeren, den eenen zijn lont uijt, den anderen niet claer wesende, soo dat se een à 2 mael haer musquetten losten; doch door de menichte van pijllen mosten ons volck de vlucht nemen, en 13 man van ons volck dootgeschooten, en eenige in zee verdroncken die naer de boots wilden swemmen, waeronder den stierman en een assistent [1] was, 2 zijnder gevangen gebleeven [2]. Deze tijdinge bedroefde mij te hooren, doch de Heere regeert alles naer zijnen wille. Dit aldus geschiet zijnde hebben goedgevonden te vertrecken, ende onse gevangens daer aen lant geset op 7 nae, souden der meer ge-

[1] Dirck Pietersz. Keijser en Jan Mattuesen.

[2] Van deze twee gevangenen, Bartel, Tuenisz. bootsman en Sijbrant Fredricksz. soldaat, is nog een brief voorhanden waarin zij van hun ongeluk kennis geven aan de Bewindhebbers. Zij waren beide zwaar gewond en gevankelijk overgebracht naar Resenier (Rio Janeiro) waar ze 6 weken hadden gezeten, toen ze naar de Baai? werden getransporteerd en alwaar bij het afzenden van hunnen brief — die geen dagteekening draagt — nog waren. Buiten op den brief staat, behalve het adres van de Bewindh.: van 2 gevangene uijt het schip Haerlem uijt de baija van Brasil, ontf. den Eersten Junie (1619?)

houden hebben, dan de soberheijt van 't water en condt niet lijden, siende dat daer voor ons geen quartier was. Hebben de prijs van alles pro rato van water versien voor 1½ maend en van fictualij voor 5 à 6 maenden, en sijn den 3den September 't seijl gegaen nae de Caep de bonne Esperance, Godt vertrouwende op een spoedige reijs; ons volck begon weder door Godts genaden te beteren, hadden 2 man in sieckten verlooren".

Na eene reis van zes weken, sedert het vertrek uit de voor hun zoo noodlottige baai, kwamen de schepen den 13den October aan de Kaap. Op hunne reize derwaarts hadden zij veel stilte en veranderlijke winden gehad. In de Tafelbaai lagen geen schepen, maar zij vonden aan wal eenige berichten van de schepen 't Hert en Delft [1], die op hunne reis naar Bantam al mede deze baai hadden aangedaan. De watervaten werden gevuld en trachtte men zooveel mogelijk ververschingen voor het volk te bekomen, waarvan er opnieuw een 40tal aan de scheurbuik lagen; doch behalve een paar magere koeien konden zij van de inboorlingen niets krijgen. Gewoonlijk werden de ververschingen door ruilhandel verkregen, waartoe voornamelijk het koper strekte; maar daar hun koper te dun en het geel koper niet begeerd werd, slaagden zij minder goed in hunnen handel dan de Engelschen, die het voor hen bedierven, daar zij armringen van rood koper en halsbanden van rood koperdraad gevlochten medebrachten. "Nu wij beholpen ons met het geen best conden, en lieten ons volck allen aan lant gaen, daerse van de wilde cruijden warmoes cookten; dan hoe het smaeckten kont UE. wel denken; nochtans gaff Godt zijn zeegen daertoe, dat onse siecken die stijff van scheurbuijck waeren weder begonnen te verquicken, de begeerte tot versche cost dede ons het warmoes wel smaecken; vongen altemet een zoode vis". Den 29sten October werd de reis voortgezet. "Nu ons volck een weijnich verquickt sijnde, en anders geen raet was als onse reijse te vervorderen, sijn geresolveert den 28sten October t' seijl te gaen nae Bantham, en gingen den 29sten ditto t' seijl en liepen op 37 à 38 graden suijdelijcker breedte, alwaer ons de westewind ontmoete met doorgaende coelte, soo uijt den Z. W. als N. W. soo dat wij altemet met een fock genoech te doen hadden, en alle dagen cout regenweder, soodat dit nae mijn gevoelen een spoedige wech

[1] Delft zeilde uit Holland 1 April, 't Hert 1 Juni 1618.

is, en oock gesont voor het volck en goet voor de vyveres, ten aensien van de gestadige winden en coelte van weder. Wij liepen 700 mijlen Oost aan, doen stelden onsen coers N. O. en vervielen op het eijlant Eugano, liggende voor de Straete Sunda op de hoochte van 5 graden 20 minuten, omtrent 18 mijlen van de cust van Sumatra. Wij arriveerden op de reede van Bantham onder 't eylant Panjang den 12den Januarij Ao 1619, soodat wij Godt loff onze voijagie hebben gedaen in 8 maenden en 8 dagen, en tot noch toe niet meer als 2 man in sieckte verlooren."

Nauwelijks lagen zij ten anker, of zij ontvingen een brief van Hendrick Jansz.[1] en Abraham van Uffelen, waarin zij werden gewaarschuwd niet voor Bantam te loopen; verder gaven ze hun kennis van den stand der zaken, de macht der Engelschen, hun voornemen, het gebeurde te Jakatra, het vertrek van Coen naar Amboina; in het kort al hetgeen er tot op hunne komst te Bantam als te Jakatra was voorgevallen.

Er werd dientengevolge scheepsraad belegd, waarin werd besloten mede naar Amboina te zeilen, en zich bij de schepen onder Coen te voegen; maar dewijl zij groote behoefte hadden aan verversching, wilden zij eerst naar de Waterplaats in Straat Soenda loopen, en zich daarvan voorzien. Den 16den Januari aldaar aangekomen, vonden ze ruimschoots gelegenheid voor de equipage vruchten, hoenders enz. voor een redelijken prijs te kunnen aankoopen, terwijl tevens de watervaten werden aangevuld.

Den 20sten Januari kwam bij hen ten anker het jacht 't Hert, met den oppercoopman Jacques te Febvre aan boord, die vier dagen na hun vertrek van Bantam, op die reede was gekomen, waar hij vernomen had dat ze naar de Waterplaats waren gezeild, werwaarts hij hun gevolgd was. Le Febvre was den 5den Januari van Coen gescheiden met het fregat Ceijlon, met order in Straat Soenda te kruisen op de verwacht wordende vaderlandsche schepen, zoo ook op de Zeewolff, die van Tikoe en Priaman, de Tijger van Indragiri en het door het schip Delft veroverde scheepje dat van Jambi stond te komen, ten einde ze voor de Engelschen te waarschuwen. Het mag bevreemding baren dat de Engelschen hunne geheele scheepsmacht voor Jakatra hielden," want — zegt onze schrijver — hadden

[1] Met de Swarte Leeuw door list van de Engelschen genomen. Zie hiervoren.

de Engelschen maer twee schepen in de Straet gehouden om te cruijcen, wij (Haerlem) en 't Hert en den Zeewolff waeren in haer handen gevallen, 't welk een groot abuijs van haer geweest is."

Van Le Febvre, die zich aan boord van de Oude Sonne had bevonden, toen het gevecht met de Engelschen op den 2den Januari plaats had gehad [1], vernamen zij nog eenige bijzonderheden betreffende dit gevecht, onder anderen dat het Engelsch admiraal- en vice-admiraalschip zoo waren getroffen dat zij voor den wind hadden moeten afloopen om hunne lekken te stoppen, terwijl ook de vijand wel in de dertig dooden had. Hij gaf hun de reden op die Coen had bewogen naar Amboina te loopen, om van daar in het begin van Mei met versterking terug te keeren en den Engelschen het hoofd te bieden.

De komst van Le Febvre bracht eenige verandering in het door hen eenige dagen te voren genomen besluit om naar Amboina te zeilen. Er werd nu bepaald dat de prijs — die den naam bekwam van Cleijn Amsterdam — in de Straat zou kruisen op de aankomende schepen, terwijl Haerlem en 't Hert tot den 1sten Maart aan de Waterplaats zouden blijven leggen.

Den 27sten Januari werd hun een prauw van Bantam gezonden, die hun brieven bracht van Jakatra van den 20sten te voren, waarin gemeld werd het accoord door Pieter van den Broecke met den vorst van Bantam aangegaan [2], maar drie dagen later, den 30sten, kregen zij een bericht van Bantam dat geheel anders luidde, namelijk het verraad aan van den Broecke gepleegd, die op uitnoodiging van den vorst — om met hem als broeders te samen de rivier op te varen, tot een bewijs dat alles weder in vrede was en met goedvinden van den raad van het fort — zich met een gevolg van zeven personen naar Bantam begeven had. "Bij den coninck comende heeft (hij) se met groote schijn van vrientschap ontfangen, en sijn slach waarnemende, heeft zijn dienaers bevolen haerlieden het geweer aftenemen en schandelijck getrackteert met slaen, binden en soo gevangen genomen, daer eenige Engelschen bijstonden en saegent aen; de koninck nu meenende het fort hem te wesen, heeft geeyst dat men de catte en punten souden slechten en 10000 realen daerboven, soo wilde hij van den Broecke weder loslaten,

[1] Zie brief van Coen van 13 Januari 1619; de Jonge als voren blz. 126, 127.
[2] Zie het journaal van het beleg, blz. 140 en 141.

doch dit is afgeslagen″. Onze briefschrijver voegt hier bij: ″'t is te verwonderen dat van den Broecke soo haest de troulooze Mooren gelooft, soo cort nae het accoort hem uyt het fort heeft begeven; nu evenwel het fort is noch aen onse sijde gebleven, en den coopman Pieter Ray heeft de saecke bij de handt genomen, doch heeft geen goede ordre gehouden als hier na sult hooren [1].

Den 31sten Januari eer de dag aanbrak, kwam hun prijs Cleyn Amsterdam bij hen aan de Waterplaats, met het bericht dat zes Engelsche schepen van Bantam op hen afkwamen. Des namiddags kregen zij die schepen in het gezicht, doch daar zij zich te zwak oordeelden de Engelschen met goed gevolg weêrstand te kunnen bieden — Haarlem was slechts gewapend met 24, 't Hert met 14 en de prijs met 10 stukken geschut, terwijl volgens Le Febvre de meeste schepen 30 à 40 stukken hadden en het admiraalschip zelfs met 52 stukken gewapend was — besloot men hun te ontzeilen, Straatwaarts uit, ″dat ons leet genoech was wij voor haer mosten wicken, maer het was voor dien tijt best.″ Hun voornemen gelukte; des anderen daags waren de Engelschen uit 't gezicht. Buiten de Straat kruisende, ontmoette men den 21sten Februari de Zeewolff, schipper Havick Claesz., die van Tikoe en Priaman, geladen met peper, kwam. Met dit schip versterkt liepen zij de Straat weder in, en kwamen den 23sten voor de Waterplaats ten anker, waar zij vernamen dat de vijandelijke schepen twee dagen te voren naar Bantam waren teruggeloopen. Er werd nu een boot naar Bantam gezonden, om te zien of de Engelschen daar nog lagen, want de moesson begon te verloopen, en zij geloofden niet dat zij — de Engelschen — den geheelen moesson voor Bantam zouden zijn, de boot kwam den 25sten terug met het bericht dat er 14 Engelsche schepen voor Bantam lagen.

Tot den 11den Maart bleven onze schepen in de Straat kruisen, waarop weder 4 Engelsche schepen op hen afkwamen, waaronder een was dat met lading naar Engeland vertrok, terwijl een ander het uitgeleide zou doen. ″Soo is den scheepsraet van onse schepen vergadert, en hebben eenstemmich geresolveert de Engelschen 't hooft te bieden, alsoo wij nu soo sterck scheenen als sij; dan dicht bij haer comende, sagen dat wij bij haer luijden in groote van scheepen en

[1] Zie het journaal, als voren, bladz. 145.

geschut verre te cort quaemen, doch de corasie onder ons volck dede ons aengaen. Op den middach bij den anderen comende, liepen wij naer den Admirael toe, daer wij op telden in de 50 stucken geschut; onder malcanders geschut sijnde, schooten wij eerst, waarop hij dadelijck weder vier gaff. Dit gevecht duerde omtrent 2 à 3 uijren; soo ist geschiet dat het jacht 't Hert in 't wenden op ons zij quaem en stiet zijn galioen en boechtspriet aff, waer door genootsaeckt was voor den wint te houden om zijn focke mast niet te verliesen. De Zeewolff hielt hem buijten schoots als mede onse prijs, soodat wij en 't Hert de heetste stoot mosten keeren; eijndelijk siende dat de scheepen soo verstrooijt waren en geen aventasie en sagen, sijn mede genootsaeckt voor den wint te houden om 't Hert te volgen. En alsoo wij de Engelschen te cloeck in 't seijlen waren, hebben ons op den avont verlaten, en wij liepen ten ancker onder Sumatra; hadden drie dooden en drie gequesten; heb hier naer verstaen dat den Admirael van onse eerste schoot 6 gequesten (had) en een doot was." De schepen werden weder gereed gemaakt, want ook Haerlem had in het gevecht veel geleden; toen zij hiermede klaar waren, werd in den scheepsraad besloten, buiten de eilanden om, naar Jakatra te loopen en te zien of ze die van het fort eenig ontzet konden toebrengen, daar het hun bekend was, dat zij aldaar weinig van kruid voorzien waren en tevens te beproeven om "de costelijcke cargasoens te lichten ende in de schepen te nemen." Den 18den Maart kwamen zij in het gezicht van Jakatra, maar daar zij zeven Engelsche schepen voor het fort zagen leggen, konden zij aan hun voornemen geen gevolg geven. Zij hielden zich nu tusschen de eilanden op en kwamen des nachts ten anker, opdat de Engelschen bij dag niet zouden zien waar zij 's nachts geankerd lagen. Maar "den 20sten des morgens vroech soo haest den dach begon te lichten, hebben gesien 7 scheepen, die haer in twee pertien hadden verdeijlt, op ons affquaemen en waeren des nachts onder seijl gegaen om ons te besetten, doch Godt zij gelooft, sijn haer ontwaer geworden, en alsoo wij haer te cloeck in 't seijlen waeren — hebben ons evenwel den gantschen dach gevolcht — zijn des anderen daechs haer uijt 't gesichte gecomen. Nu siende dat de Engelschen niet van meeninge waeren innewaert [1] aen te gaen; maer ons voor dees tijt van

[1] Om de Oost te loopen.

de custe van Bantham en Jacatra te houden; en dat wij oock geen rechte tijdinge conde becomen, hoe het te Bantham off Jacatra stondt ende de mouson begost te verloopen, hebben geresolveert om naer Amboijna na te seijlen met ons 4 schepen, om aldaer den Ed. Heer Generael vindende, zijn vloot te versteroken en ons schip Haerlem van zijn volle geschut te versien, alsoo wij mede alsdan een van de gemonteerste scheepen sullen wesen.״

Den 21sten April kwamen de schepen voor het kasteel te Amboina ten anker, waar zij vernamen dat de Gouverneur-Generaal Coen den 6den te voren met elf schepen naar Java was vertrokken en het bevel had achtergelaten, hen bij hunne komst te Amboina onmiddellijk naar Java terug te zenden, waar zij hem op de reede van Grissée zouden vinden, waar hij het voornemen had tot de helft van Mei te vertoeven. Zoo ras doenlijk werden de schepen van water voorzien, eenige benoodigheden afgegeven en andere weder ingenomen, zoodat zij den 25sten onder zeil konden gaan, met uitzondering van hun' prijs Cleijn Amsterdam, die daar moest blijven, om sago te laden voor Ternate, bij gebrek aan rijst, die men van Japara niet kon bekomen.

Den 9den Mei kwamen zij ter reede van Grissée, waar zij Coen vonden met 8 schepen, de anderen waren van hem afgeraakt, doch den 16den weder bij de vloot terug gekomen. Groote vreugde was er op de vloot bij de komst van Haerlem en 't Hert, want zij hadden in 5 à 6 maanden noch arak noch wijnrantsoen genoten, ״en alsoo wij en 't Hert elck een prijs met wijn hadden verovert, hebben alle de schepen weder met wijn voorzien, soodat matroos weder weder een mutsgen des daechs kreeg.״

Schipper en koopman van Haerlem, Willem Jansz. en Cornelis Gerritsz. Verloren Arbeijt, gaven nu aan Coen hunne uit het vaderland medegebrachte brieven over, en deden hem rapport van hetgeen zij sedert het vertrek uit Texel hadden ondervonden. Daar Haerlem voor een jacht van advijs was uitgezonden, om met de eerste gelegenheid weder terug keeren, werd ook dit punt besproken, maar de beslissing tot later verschoven. ״Toen vroeg Coen met hoeveel stukken geschut het jacht gewapend was, en daerop geantwoord werd, met 24, zeide hij: 't is wonder dat de Meesters sulcke oorlochschepen niet met haer volle geschut uijtmaecken, sij moeten meenen hier altijd vrede sal blijven.״ Hij gaf nu bevel dat van de andere schepen, die hun geschut

niet zoo wel konden voeren om daarvan tegen den vijand gebruik te maken, 14 stukken zouden worden afgenomen en die aan Haerlem gegeven, zoodat deze nu 38 stukken voerde. Toen alles gereed was, „is den 20sten Meij (21) den generael seijl gegaen met 14 seijlen, met resolutie de Engelschen noch te Jacatra of Bantham vonden, haer met gewelt aen te tasten, waertoe hij alle coopluijden en schippers oock vermaende, hij wilde selffs voorgaen, die hem oock niet en volchden metter doot straffen, en die haer wel quiten met de eerste avanceren en een vereeringe vereeren; waarop een ider antwoorde, sulcx te willen doen, nae den schuldigen eet de Heeren Meesters en den Generael gedaen.”

Den 23sten kwam de vloot voor Japara; hoe dit genomen en verbrand, Jakatra ontzet en de stad veroverd werd, hiervoor verwijzen wij onze lezers naar den brief van Coen in het werk van den heer de Jonge opgenomen.

De vloot werd nu voor Bantam gebruikt en kwam onder anderen Haerlem den 25sten Juni voor Jakatra, waar het volk werd gebezigd tot het maken van zes kalkovens, tot het branden van kalk voor het nieuw te bouwen fort.

Reeds hebben wij vermeld, dat de Engelschen op het vernemen van de aankomst van Coen, straatwaarts ingeloopen waren. Onze koopman Verloren Arbeijt maakt in zijnen brief hiervan op deze wijze melding: „Oock verstonden van de Chinezen (28 Mei) dat soo haest de Engelschen tijdinge cregen dat de Generael te Jacatra was gecomen, dadelijck haer anckers hebben gelicht en de Straet Sonda zijn uijtgeloopen, met haer elff schepen, sijnde twistich onder malcander, alsoo den ouden admirael Perijn in de aengevangen oorloch van den admirael Thomas Dael geen behagen hadde; en sijn alsoo gescheijden niet wetende waer se henen sijn, vermoeden nae het Roode Meir en de Cust om een goeden buijt. Godt zij gelooft nu meede mosten vluchten en dorsten ons niet verwachten, en haer hoochmoedich roemen met schande is gedaelt, dat de Mooren selfs verwondert sijn en den Pangoran tot Bantham, die se hadden diets gemaeckt, datter noch een vloot van 14 à 15 scheepen haer cortelijck souden volgen en ons met die macht van Java houden, waerdoor ditto Pangoran met recht in zijne meijninge bedrogen is.”

Zeer merkwaardig is de opmerking, dat de Engelschen „twistich onder malcanderen waren”; wie weet of de zaken niet

eene andere wending zouden hebben genomen, wanneer dit anders geweest ware.

Toen op den 18den September in Rade van Indië, het besluit werd genomen om zes schepen onder bevel van den Raad van Indië Willem Jansz. van Amsterdam, naar de Westkust van Sumatra te zenden, was Haerlem een van deze. De koopman Verloren Arbeijt was van gedachten, dat de commandeur zijn vlag van het schip Haerlem zou laten waaien, daar hij schrijft: „achte de commandeur op ons schip weder zal comen, alsoo wij de beste gemonteert zijn" [1], doch dit had geen plaats, de commandeur ging aan boord van het Wapen van Zeeland, en zeilde met de schepen onder zijn bevel den 1sten October uit Straat Soenda. Dat op den 11den daaraanvolgende het gevecht met vier Engelsche schepen onder Tikoe plaats had, en hoe dapper zich de schipper van Haerlem Willem Jansz. met zijn scheepsvolk gedroeg, hebben wij reeds hiervoren vermeld. Bij de terugkomst der schepen werden schipper en koopman van de Haerlem elk vereerd met eene som van 100 realen van achten [2].

De tijd waarvoor Willem Jansz. zich aan den dienst der Comp. verbonden had, was tegen het einde van het volgende jaar (1620) verschenen, maar toen in Mei van dat jaar eene gecombineerde expeditie naar Japan en Manilha werd gereed gemaakt, verbond hij zich deze reis nog mede te maken. Wat er op dien tocht voorviel, hebben wij reeds medegedeeld.

Aan de tweede expeditie nam hij echter geen deel; toen het bericht hiervan in Augustus 1621 te Firando kwam, stond de Admiraal Willem Jansz. toe — daar zijn diensttijd nu reeds bijna een jaar was verstreken — zich met de Swaen naar Jakatra te begeven, waar hij in de maand December aankwam met deze getuigenis, „dat hij zich in alles naer behooren gekweten had [3]". Nog in dezelfde maand werd hij als schipper op de Westfriesland geplaatst om daarmede de terugreis naar het vaderland aan te nemen [4]. Den 22sten Januari 1622 van de reede van Batavia vertrokken, liep dit schip den 26sten September 1622 in Zeeland binnen.

§ 3. Vermoedelijk bleef Willem Jansz. nu eenige jaren aan

[1] Zie zijn Brief van den 10den October voor Bantam.

[2] Resol. G. G. en R. v. Indië van 20 December 1619.

[3] Brief van Le Febvre aan de Bewindh. van 14 October 1621 uit Firando.

[4] Resol. G. G. en R. van 30 Dec. 1621.

wal [1], want het is niet vóór den 29sten Januari 1626 dat wij in de resolutie van de Kamer Amsterdam lezen: „Willem Jansz. van Amersfoort, wert weder omme als schipper aangenomen tot hondert en tien gulden ter maent, mits dat sijn huijsvrouwe mede sal gaen; ende hem sullen medegegeven werden brieven van dese Camer aen den G. G. en de R. van Indiën, omme gerecommandeert te sijn voor Equipagemeester te Batavia, de plaats vacant sijnde, ofte beter bij hem bedient connende werden.” Ingevolge deze resolutie werd hij geplaatst op het schip Hollandia, dat bestemd was als admiraalschip de vlag te voeren van de schepen, die onder bevel van den commandeur Wijbrant Schram, — tevens als Raad van Indië aangesteld — naar Batavia zouden stevenen, de overige schepen waren 't Gulde Zeepaert, [2] de jachten Domburch en Grootebroeck.

Den 22sten Mei liepen de drie eerstgenoemde schepen uit Zeeland in zee, het jacht Grootebroeck een dag vroeger uit Texel. Den 24sten in het kanaal zijnde werd dit jacht gepraaid, en daar Schram zich op dit jacht had ingescheept, seinde hij dat de schepen bijeen zouden blijven, om den volgenden morgen op de Hollandia over te gaan. Dit had echter eerst een dag later plaats op 47° 40′ NBr.; nadat hij zijn vlag op de Hollandia had geheschen, beriep hij den breeden raad aan boord, en waarin onder meer de koers werd bepaald, dien de schepen zouden volgen, namelijk Z. W. ten Z. tot op 40° daarna Z., om de Kanarische eilanden in het gezicht te loopen.

Den 30sten Mei werd men op de Hollandia een lek gewaar voor in den boeg, dat van binnen niet te stoppen was, en daar men dagelijks tot 6000 steken water pompte, werd er den 12den Juni besloten naar Sierra Leona aftehouden en daar het lek te stoppen; het jacht Grootebroeck zou bij de Hollandia blijven om des noods van dienst te kunnen wezen, het Zeepaert en Domburg daarentegen zouden ten spoedigste hunne reis na Indië vervolgen. Eerstgenoemde twee schepen kwamen den 1sten Juli onder de kust, en zagen het hooge land van Sierra

---

[1] Wel wordt in een M. S. No 1457 „Beschrijving van de custen van Brasil etc.” Cat. de la Bibl. Enschedé, p. 153, gesproken van W. J. van Amersf., schipper, 1624, doch vermoeden wij dat dit is W. J. v. Amersf. vermeld op bl. 337 hiervoren.

[2] Aan boord van dit schip bevondt zich de buiteng. R. v. I. Pieter Nuijts, aan hem heeft een gedeelte van de Zuidk. van Nieuw-Holland zijn naam te danken. Zie de reizen der Nederl. naar het Zuidland enz., blz. 52, Amst. 1868.

Leona, en den volgenden dag des avonds onder den wal ten anker; door tegenwind verhinderd bleven zij den 3den ten anker, den 4den lichtte men weder het anker, de reis langs de kust werd vervolgd, echter met weinig voortgang, zoodat het anker weldra weder in den grond viel.

Met het aanbreken van den dag van den 5den werden zij in zee vier schepen gewaar, die rechtstreeks op hen koers stelden; oogenblikkelijk gingen zij onder zeil en maakten zich gereed om, zoo het vijanden waren, hun moedig onder de oogen te zien. Het dek werd opgeredderd, de stukken klaargemaakt en te boord gezet; de soldaten op de loopplanken in het gelid gesteld, kruid en lood uitgegeven en de lonten gereed gehouden. Onderzeil zijnde staken zij bij en wachtten met korte slagboegen de schepen in, die nader komende de prinsenvlaggen lieten waaien, waar door zij in de meening verkeerden dat het Hollandsche schepen waren. Doch binnen schoots komende zagen zij, dat ze vol geschut waren, "ende quaemen treffelijck met roode schanskleeden op ons afseijlen ende haren Admirael vooruijt, soo dicht dat hij ons verpreijde ende vraechde van waer ons schip was, seijde van Amsterdam; vraechde waer wij heen wilden; seijde in de Serra Liones; ick mede seijde hij. Wij vraechden, waer sijn schepen van daen waren; antwoorde uijter see, vraechde oock wie dat de vrient was; seijde Compaen." Het was niemand anders dan de beruchte zeeschuimer Claes Gerritsz. Compaen, van wiens leven en daden zoo menige beschrijving het licht heeft gezien, en waarin ook de ontmoeting met de Hollandia voorkomt, dat wij vermeenen te kunnen volstaan met onze lezers daarnaar te verwijzen [1]. Behalve het journaal van Willem Jansz. is nog bewaard gebleven een ander, vermoedelijk van den opperkoopman van de Hollandia, Gilles Seijs, waarin ook de brieven met Compaen gewisseld, worden gevonden; deze wijken in enkele bijzonderheden, zoo ook wat de verdere ontmoeting met Compaen betreft, eenigszins af met hetgeen men daarover in de verschillende uitgaven leest.

Nadat op den 12den Juli de schepen van Compaen uit het gezicht waren, als mede het jacht Grootebroeck, besloot de scheepsraad de reis te vervolgen; want in Sierra Leona had men goede gelegenheid gevonden het bekomen lek te stoppen,

---

[1] Zie o. a. Mém. Bibliogr. sur les journeaux des navigateurs Neêrl. etc. p. 244—249, waarin tien verschillende uitgaven beschreven en nog eenige andere opgegeven worden.

terwijl men er tevens water en een overvloed van ververschingen had kunnen bekomen. Behalve dat op den 4den October, op 40° ZBr. en omtrent 140 mijlen van de Kaap, een zee recht van voren inkwam, „soo dat ons schip schier recht overent stondt" en die het galjoen aan stuurboordszijde wegnam en het voorschip zoo diep in zee dompelde dat de blinde ra op de zee midden door brak [1], en daarna nog eenige stormachtige dagen op de breedte van de eilanden St. Paulus en Amsterdam, kwam de Hollandia den 14den December voor Batavia ten anker na eene reis van 6 maanden en 24 dagen; en hoewel het behoorde onder de laatste der tot deze equipagie behoorende uitgeloopen schepen, was het de eerste die daarvan te Batavia aankwam. Op de reis had men 25 personen verloren, waarvan er 4 waren doodgeschoten en 2 verdronken, zoodat men te Batavia nog overbracht 319 personen, waaronder 24 zoo vrouwen, jonge dochters als kinderen. Toen de Hollandia ter reede van Batavia kwam, was het equipagemeesterschap aldaar in handen van Claes Pietersz., zoodat er nog geen gevolg kon worden gegeven aan de aanbevelingsbrieven hem door de Kamer Amsterdam, ten opzichte van deze betrekking aan G. G. en R. v. I. medegegeven. Negen maanden bleef hij nog aan boord van de Hollandia, maakte het weder zeeklaar en nam de retourlading over, toen de Gouverneur-Gen. Carpentier goed vond hem aan land te plaatsen, en bij provisie te belasten met het opzicht over al de Comps. werken; „het welcke, gelijk hij in zijnen brief aan de Bewindhebbers van de Kamer Amsterdam schrijft [2], wel een moeijelijcke bediening is, want al die voor mijn dit oficie hebben bedient, sijn seer in den haet van alle man geweest ende sal met mijn oock niet beter wesen." Maar het onaangenaamste voor hem was, dat Carpentier, zoodra hij vernam dat de Gouvern.-Gen. Coen — die hem in zijn bestuur zou opvolgen — nabij het eiland Onrust was, de equipagiemeester Claes Pietersz. weder voor drie jaren in zijne bediening had aangenomen. Niet zonder reden was hij hoogst gevoelig over deze teleurstelling; „ick en weet niet door wat oorsaecke — schrijft hij verder — dencke door de quade acte mijn medegegeven; want ick hebbe den Heer Generael wel hooren seggen dat het

[1] Men werd hierdoor genoodzaakt het overige gedeelte van het galjoen en de uitlegger omtrent drie voet voor de woeling van den boegspriet af te zagen en de Leeuw te bergen, want er was gebrek aan hout tot de reparatie.

[2] 18 November 1627.

maer een recommandatie was, waerdoor ick seer verwondert ben dat de Heeren sulcke ouden dienaer van 27 jaren soo leelijck hebben bedrogen; die op 't toeseggen van mijn Heeren het equipagiemeesterschap in Indien comende soude bedienen, bij soo verde het ledich was ofte soo haest het vacant soude wesen. Waerdoor ick door aanraden van de heeren een jonge dochter heb getrout, [1] mijn huijs vercocht ende veel binnen de waerde hebben moeten geven; waerdoor ick niet wel te vrede ben; soude nu versocht hebben om weder met mijn huijsvrouw naer huijs te keeren, hadde ick het niet gelaten om schade van de Compagnie te verhoeden ende om andere huijsgesinne geen onlust te geven.„ Terwijl hij zich op reis naar Indië bevond, waren hem uit Japan eenige geschenken gezonden, doch men had die te Amsterdam komende, voor de Compe. aangeslagen en verbeurd verklaard; ook dit stuitte den ouden dienaar tegen de borst, want hij laat zich hierover dus uit: „Mijne Heeren, mijn verwondert seer dat UE. een sulck gerijnen [2] dinck van een nest coffers ende een cantoortien aen mijn gesonden aengeslagen, hebt, daer ick UE. soo menigen goeden dienst heb gedaen, ende hadt ick gewilt, ick mocht mijn selven wel verrijckt hebben gelijck veele van de Compangies dienaers hebben gedaen, het welcke door sulcke vodderijen is heen comende; maar het en leijt de Compagnie daer niet: maar het is al wat anders; ende alsoo ick hiervoren geseijt hebbe, om niemant onlust te geven, derhalven sal het noch een jaer aensien, hoe 't hem met mijn wil schicken, ondertusschen Godt bidden dat het de Compagnie ende mijn mede mach wel gaen.„

Intusschen bleef hij belast met zijne moeielijke en tevens zeer werkzame betrekking, die vooral niet verminderde, toen de Mataram het volgende jaar (1628) zijn leger voor Batavia zond [3]. Hij moest nu als het ware zijne krachten verdubbelen; er was toch zoo veel gereed te maken om den vijand te kunnen ontvangen en de door hem aan muren en wallen toegebrachte schade te herstellen, dat hij bijna dag en nacht geen rust had. Maar ook tegen den vijand werd hij gebruikt; toen er op den 19den October bepaald werd, dat er met het beschikbaar volk een uitval op het leger van den vijand zoude worden gedaan onder het opperbevel van Le Febvre, lezen wij ten zijnen aan-

---

[1] Zijn eerste vrouw was derhalve overleden.
[2] Geringen.
[3] Zie 1e gedeelte blz. 330.

zien: „Willem Jansz. opsiender van de generaele wercken, sal onder syn gebiedt uitvoeren 260 Comps. lijffeijgenen, versien met een pieck, bijl off houweel, om tegen den vijandt gebruijckt te werden daer 't van noode sal sijn, en sal tot sijn assistentie mede nemen Jan Silvernagel ende Jan Caldero." Met welk gevolg deze uitval werd ondernomen, hebben wij hiervoren reeds gemeld. [1] In deze zijne belangrijke betrekking bleef hij werkzaam tot den 11den Juni 1629, toen hem door G. G. en Raad eene eervolle commissie naar Japan werd opgedragen.

De aanleiding tot deze zending was deze. In 1627 was de buitengewoon R. v. I. Pieter Nuijts door den Gouv.-Gen. Carpentier benoemd tot gouverneur van Tayouan op Formosa, terwijl hem tevens was opgedragen zich van daar naar het hof van Jedo te begeven, om als ambassadeur van wege de Comp. eenige zaken betreffende onze vestiging op Formosa te regelen. In deze zending niet geslaagd, keerde hij naar Tayouan terug en gaf, door zijne ondoordachte handelwijze tegenover de aldaar ten handel komende Japannezen en de naar Japan geweest zijnde Sinkanders, aanleiding, dat de eerstgenoemden op weerwraak bedacht, hem in zijn huis — want, vreemd genoeg, hij hield zijn verblijf niet in de vesting Zeelandia, maar daarbuiten — gevangen namen en niet eerder ontsloegen, dan nadat hij een accoord met hen had getroffen, waarin onder anderen bepaald werd, dat hij een aanzienlijk losgeld zou betalen, de vesting Zeelandia slechten, de Japannezen onverhinderd laten handelen enz. Tot nakoming hiervan eischten de Japannezen, dat eenige van de voornaamste leden van den Raad, alsmede zijn zoontje als gijzelaars naar Firando zouden worden overgebracht; de Japannezen zouden van hunne zijde mede eenige personen als gijzelaars benoemen.

Toen de tijding van hetgeen op Tayouan had plaats gehad bij de Hooge Regeering bekend werd, had Coen reeds de teugels van het bewind uit handen van Carpentier overgenomen; en hij, die altijd een zoo groot belang in den Japanschen handel stelde, was hierover zoo ontevreden, dat Nuijts van Tayouan naar Batavia werd ontboden en door Putmans vervangen. Maar nog altijd bleef men te Batavia van rechtstreeksche berichten uit Japan verstoken; hiervoor bestonden echter afdoende redenen; toen de gijzelaars in Japan kwamen en het gebeurde te Tayouan

---

[1] Als voren blz. 330.

ruchtbaar werd, namen de Rijksgrooten de zaak zoo hoog op, dat de gijzelaars eerst te Nangasaki, later te Oemera (Omra) in de gevangenis gebracht werden; aan de Hollanders werd alle handel ontzegd, hunne schepen afgetuigd, het volk aan wal in verzekerde bewaring genomen en het kantoor te Firando scherp bewaakt. Van daar dat er geen nadere berichten van Japan te Batavia kwamen, en daar men het van overwegend belang achtte met den stand der zaken aldaar bekend te zijn, en om zoo mogelijk alles weder op den vorigen voet te brengen, werd in R. v. I. besloten Willem Jansz. naar Firando te zenden. „Eijndelijck, dat men tot dese besendinghe sal gebruijcken den E. Willem Jansz. opsiender van de generaele werken, als sijnde naer resumptie van de presente Comp. dienaers de bequaemste geoordeelt, ten aensien van sijn lang voor desene becomen experientie, wesende hem 't landt en de humeuren der Japanders best bekent, ende dat conform onse medegegeven instructie sal trachten de saecken in Japan met advijs van den raedt ten besten van de Comp. te dirigeren, de questien ende verschillen bij aldien op sijn aencomste noch ongedediceert (ongedecideert) waeren, op 't gevoegelijckste t'accomoderen ende te verdraegen. Sooveel van de Comp. middelen uijt Japan te trekken ende naer Tayouan ende Batavia te retourneren als immer doenelijck wert, de commertie ende alle goede correspondentie met Japan in alle manieren te conserveren, ten eijnde de Compe. den profijt gevenden handel aldaer niet comt te derven. Nog in dezelfde maand Junij vertrok Willem Jansz. met het jacht den Swarten Arent naar Japan, en kwam den 4den October te Firando. [1]

Doch ook hij vermocht evenmin als het opperhoofd aldaar, Cornelis van Nijenrode, de zaken tot een goed einde te brengen. De Rijksgrooten bleven volhouden in hunne onbillijke eisschen tegen de Compe. Zij hadden zelfs het voornemen, om buiten den Raad te Firando om, eenige der Hollandsche gijzelaars, den koopman Abraham de Mourcourt, benevens den onderkoopman en tolk François Caron, met een jonk naar Batavia te zenden met brieven aan de H. R., waarin hunne grieven tegen de Hollanders wegens hetgeen op Tayouan had plaats gehad, uiteen werden gezet en die zij vermeenden dat den Gouvern.-Gen. nog onbekend waren. De Raad kwam tegen deze bezending ernstig op, tot

---

[1] Bij Valentijn, 5e deel, 2e stuk, fol. 33 komt W. J. voor als opperhoofd; dat dit niet zoo is, ziet men in den tekst. Er zijn meer fouten in de opgave door hem van de opperhoofden gedaan.

dat er overeen werd gekomen, dat Willem Jansz., de opperkoopman Johannes van der Hagen en Caron, zich met de jonk Nieuw Zeelandia naar Batavia zouden begeven, ten einde de H. R. van alles te onderrichten en de brieven van de Rijksgrooten over te brengen. Den 14den Maart 1630 verliet de jonk de reede van Nangasaki en ankerde den 1sten Mei ter reede van Batavia. Na vele en langdurige beraadslagingen werd in R. v. I. eindelijk besloten Willem Jansz. andermaal naar Japan af te vaardigen, met naderen last en instructie hem te dien einde mede te geven; zoodat hij den 28sten Juli met de Kemphaen van Batavia's reede vertrok en den 21sten October weder te Firando terug was. Weinige dagen later vertrok hij naar Jedo, doch ook nu mocht zijne komst niet veel goeds uitwerken; eerst werd hij gepaaid dat de zaken op het punt stonden tot genoegen van de Comp. geregeld te worden, terwijl eenigen tijd later, door de behandeling die zij van het Japansch bestuur moesten ondervinden, het ten duidelijkste bleek dat men daartoe het voornemen niet had. Eerst nadat Pieter Nuijts, de gewezen gouverneur van Tayouan, op den 13den September 1632, met de fluit Warmont in Firando verscheen, [1] om zijne handelingen in persoon voor het Hof te verantwoorden, kwam hierin weldra eene gunstige verandering. Twee maanden later, op den 12den November, werden de Hollanders uit hun arrest ontslagen, met uitzondering van Nuijts, terwijl hun de handel even als vroeger werd toegestaan. Willem Jansz. schreef dit heuchelijke nieuws nog denzelfden dag aan van Nijenrode te Firando. Deze gaf oogenblikkelijk last, de noodige maatregelen te nemen om de schepen voor hunne reis naar Batavia in gereedheid te brengen; terwijl hij tevens een vaartuig huurde, dat onmiddellijk vertrok om deze tijding aan den gouverneur Putmans te Tayouan over te brengen. Putmans zond bij aankomst van dit vaartuig dadelijk een ander naar Batavia, om het goede nieuws aan de Hooge Regeering over te brengen. Hoe die tijding bij hen werd opgenomen, lezen wij in hunnen brief aan de Bewindhebbers van

[1] Zie Kronijk van het Hist. Genoots. 9e en 10de jaargang, waar men zijn schriftelijk antwoord vindt over zijne opzending naar Japan in 1632; het door den Raad van Justitie op Batavia tegen hem uitgesproken vonnis op den 17den September 1631; alsmede eenige bijzonderheden hem betreffende, na zijne terugkomst van Japan te Batavia in 1636. Maar behalve deze zijn er nog aanwezig een aantal stukken en brieven, zoo van als aan hem, die met zijne handelingen als Gouverneur van Tayouan en zijne gevangenschap in Japan in verband staan.

den 8sten Februari 1633, waarin zij schrijven: „Nae dat wij desen morgen onse nevensgaende missive aen UE. hadden afgezonden, met ons Bantams convoij jacht Negepatnam, om door d'heer Mr. Hoar, president van de Eerw. Engelsche Comp. UE. door handen van de HH. zijne Meesters toegezonden te werden, soo is Godslooff ons desen achternoen, met een Chinees vaertuijch daertoe expres uijt Tayouan door den gouverneur Putmans afgesonden, de Blijde Bootschap genoemt, toegecomen, de aengename tijdinge van de volcomen relaxatie ende vrijgevinge onser schepen, middelen ende volckeren in Japan, dat in des Conincxs hoff tot Edo is geresolveert den 22 (12) November lestleden; met dees loffelijcke verclaringe, dat de onschuldige Nederlanders, over de begane faulte van den Gouverneur Nuijts vrijgelaten wierden; waervan het gewenschte effect tot Firando is gevolcht den 6 December passado, sulcxs dat d'onse doende waren met de goederen afteschepen, ende waren den 22 December in onse jachten den Arent, Heusden en de Kemphaen geladen 1900 picol coper, ende verscheijde geeijschte timmerhout soo van daer ontboden was; sulcxs dat met haer drieen meest zeijlreet lagen om te vertrecken, alleen wachtende naer de comste des Commandeurs Willem Jansz., die al op comende wege was; ende stonden in de logie gepact een ende tseventich casgies, ijder met 2000 realen in waerden aen Japans Soma, dat is geraffineert silver, daerbij noch thien duijsent realen souden gevoecht werden, die voor de hant waren, enz.

„De handel wert ons vrijgestelt als voor desen, het blijct dat de gedurige patientie ende resolute toesendinge van Sr. Pieter Nuijts persoon, overwonnen heeft allen ingenomen [1]..... ende ongenegentheijt, soo de Japanderen tegen UE. volckeren ende middelen ingenomen hadden, ende door die beleefdheijt overwonnen zijn; wordende enz.”

Den 3den Januari 1633 kwam Willem Jansz. uit Jedo te Firando, waar hij met deze woorden zijn gehouden dagregister eindigt: „Op den middach sijn in Firando voor de trap van de logie ten anker gecomen, Godt almachtich sij loff, prijs, ende danckbaerheijt, die ons soo genadelijck wt dese leetwesige, langdurige smart ende ellende verlost, ende een wtcompste tot welstant van de Hren Mtrs verleent heeft. Amen, Amen, Amen.”

Veertien dagen later, den 17den Januari, ging hij met de

[1] Onleesbaar, vermoedelijk: ingenomenheyt

hiervoren genoemde drie schepen van Firando onderzeil, kwam den 27sten dier maand op Formosa aan, van waar hij met de Arend alleen de reis naar Batavia voortzette en den 22sten Februari ten anker kwam.

Wij hebben gemeend ons te moeten bepalen bij het hier voren opgegevene betrekkelijk zijn verblijf in Japan; want hadden wij moeten mededeelen wat er dag aan dag met de Rijksgrooten verhandeld werd, zoo mede zijne briefwisseling met van Nijenrode, dan zouden wij al te uitvoerig zijn geworden, te meer daar het o. i. eigenaardiger te huis behoort in eene verhandeling over Pieter Nuijts, als gewezen gouverneur van Tayouan.

Terwijl hij zich in 1630 in Japan bevond, was hij bij res. van Gouvern. Gen. en R. van I. van 25 Maart, benoemd tot equipagiemeester [1] in plaats van Claes Pietersz. die bij den Raad van Justitie over „seeckere begane foute gesuspendeert werd van sijne bedieninge", maar daar Willem Jansz. afwezig was, verzocht Pietersz. die betrekking nog tot zijne terugkomst te mogen blijven waarnemen, hetgeen hem, daar men hoopte dat Willem Jansz. weldra uit Japan zoude terugkomen, werd toegestaan. Doch zoo als wij hebben gezien, was zijn verblijf te Batavia van korten duur en ging hij andermaal naar Japan, waardoor zijne benoeming verviel. Daarentegen werd hij op den 28sten Mei 1633 aangesteld tot President van Schepenen, welke betrekking hij echter slechts tot het einde van dat jaar bekleedde, daar hij besloten had naar het vaderland terug te keeren. Aan zijn wensch werd voldaan. „Willem Jansz. van Amersfoort hebben wij [2] ten respecte van zijne goede diensten in Japan gedaen, het vice-commandeurschap gedefereert, ende hem oock over verscheijde gerechtige pretentien van verbeteringe, den 29 September lestleden twee duijsend guldens toegeleijt, als UE. sullen cunnen sien bij de notulen onser resolutien op dien dach geregistreert, daervoren hij ons op primo October bedanckt heeft, soo dat met geen pretentien voor UE. sal comen." Het opperbevel over de retourvloot was opgedragen

[1] Is goetgevonden in gemelte vacante plaetse te surrogeren, den persoon van Willem Jansz. Groenegeus, bij d'E Bewinthebberen ter Camere Amsterdam in die qualité (vacant sijnde) aangenomen (zie bl. 351). Dit is de eenigste maal dat wij het woord Groenegeus achter zijn naam vermeld vinden.

[2] Brief van G. G. Brouwer van de Bewindh. ter verg. van de 17nen uit het schip Wesel ter hoogte van de Prinsen Eilanden den 26 December 1633.

aan den Raad van Indië en gewezen Gouverneur van Amboina Philips Lucasz., die reeds den 16den te voren met de schepen Nieuw Amsterdam en Leeuwarden de reede van Batavia had verlaten, om over Soeratte de reis naar de Kaap te maken, waar hij de schepen Wesel, Middelburch en Nassau zoude inwachten en daarmede gezamenlijk de reis naar het vaderland voort te zetten.

De Vice-commandeur Willem Jansz. had zijn vlag op het schip Wesel geheschen; den 27sten Juni 1634 liep de vloot de vaderlandsche havens binnen den 30sten dier maand verschenen Philips Lucasz. en Willem Jansz. in de vergadering der Bewindhebbers van de Kamer Amsterdam, waar ze een summier rapport deden van hunne reis; „na gedane welcomst — werden zij — bij de vergaderinge versocht, om met d'Heer Tholincx haere reijse naer 's Hage te voorderen, ende H. H. Mog. en zijne Excell. naer gewoonte mede rapport te doen, als mede te presenteren de geschencken van den Coninck van Chiam."

Den 3den Juli verschenen zij in de vergadering van H. H. Mog. en nadat zij ook daar mondeling rapport over hunne reis hadden uitgebracht, werd Philips Lucasz. verzocht het in geschrift te stellen en het aan H. H. Mog. over te leveren.

Hiermede was de loopbaan van Willem Jansz. van Amersfoort bij de O. I. Compe. gesloten; bijna het derde eener eeuw had hij in haar dienst doorgebracht en zich door ijver, kunde en regtschapenheid de achting van zijne heeren en meesters verworven, zoodat hij trapsgewijze in rang opklimmende in verschillende betrekkingen gebruikt, der Compe. de belangrijkste diensten bewees. Niet lang echter mocht hij van zijn verkregen rust genieten, want het bleek ons uit de minuut octroijen van de Staten van Holland en Westfriesland, van den 14den Mei 1658, dat hij zich met der woon te Alkmaar had gevestigd en aldaar in de maand April 1636 overleden was.

1872. P. A. Leupe.

LEESTAFEL.

R. C. Childers, *A Di*
Part. I. London, Trüb[illegible] & Co. 1872.

In de laatste 20 jaren heeft zich zeker niemand, met uitzondering van den Deenschen geleerde Fausböll, zóó verdienstelijk gemaakt ten opzichte der studie van 't Pâli als de Heer Childers. Door de zorgvuldige en kritische uitgave van eenige weinige, doch zeer belangrijke teksten, en door verhandelingen over onderwerpen uit de letterkunde der zuidelijke Buddhisten maakte hij zich bekend als een geleerde, van wiens ijver en bekwaamheid veel te verwachten was. Die verwachting is niet beschaamd: 't Pâli-woordenboek, waarvan onlangs de eerste helft in 't licht verschenen is, kan de vergelijking met de beste soortgelijke werken doorstaan. 't Woordenboek munt vooral daarin uit, dat de vervaardiger bij de vertolking in 't Engelsch zich vrij heeft gehouden van stelselzucht. De vraag is niet of mag niet zijn, hoe Europeesche geleerden de woorden eener taal die ze gebrekkig verstaan opvatten, maar hoe de sprekers, schrijvers en hoorders van zoo'n taal die begrepen. Daarmeê hangt samen de groote zorg die hij besteed heeft aan de keuze der Engelsche woorden. Het is een ijdel vertoon van geleerdheid in een woordenboek zoogenaamd etymologische beteekenissen op te geven; niets is gemakkelijker en tevens bedriegelijker dan dat, terwijl het hoogst moeielijk is altoos 't aequivalent of de naastbijkomende uitdrukking te vinden. Door naar 't laatste te streven, heeft Childers getoond een philoloog, niet een dogmaticus, te wezen. We zullen niet beweren dat hij overal geslaagd is, want zulks zou gelijk staan met de verklaring dat hij de volmaaktheid bereikt heeft. Bijv. in de vertolking van *dhamma* op bl. 120 is hij o. i. niet gelukkig geslaagd. De gewone beteekenis van *dharma* in de philosophische werken is „eigenschap”, in tegenoverstelling van „hoedanigheid”, *guna*. Het is een *dharma*

aan den Raadsch dat hij sterfelijk is, doch een *guna*, dat hij Philips Lmond, groot of klein, enz. is. Van den mensch is het Nieuw*na* dat hij blank of zwart is, maar van den Neger is verleen *dharma*, zwart te wezen. Uit den aard der zaak gaan de begrippen *dharma* „eigenschap” en *bhâva* „eigenaardigheid, wezen,” en „bepaalde toestand” in elkander over. Te meer moest bij de Buddhisten *dharma* in de opvatting van „oogenblikkelijke toestand” genomen worden, omdat volgens hun grondstellingen van geen eigenlijk wezen des menschen sprake is, 't menschelijk leven slechts als eene schijnbare eenheid geldt, eene reeks van oogenblikkelijk op elkander volgende toestanden. Kortom, *dhamma*, als wijsgeerige term, is naar gelang van omstandigheden weêr te geven met „eigenschap, wezen, bepaalde toestand.”

Een ander voorbeeld. Op bl. 56 wordt *ariyasaccaṃ* (Skr. *âryasatyam*) vertaald met „sublime truth.” Dat nu is zeer twijfelachtig. Skr. *ârya* beduidt niet „sublime,” noch „eerbiedwaardig”, noch „heilig”, behalve in de woordenboeken. 't Adj. *ârya* is „edel”, in al de opvattingen van 't Nederlandsche woord; subst. *ârya* is „Heer, Mijnheer, Meester,” ook weêr in al de toepassingen die deze Nederlandsche woorden toelaten. Wanneer iemand van zijn grootvader sprekende *ârya*, en van zijne grootmoeder *âryâ* bezigt, dan is dit te vergelijken met de Engelsche uitdrukking *grandam*, waarin *dam* 't Fransche *dame* is. Op zich zelf is *ârya* eenvoudig Mijnheer, *âryâ* Mevrouw, gelijk passim in de tooneelspelen voorkomt. Hoe weinig heiligheid, eerbiedwaardigheid of verhevenheid aan dien titel verbonden is, zal iedereen beseffen als hij weet dat met *ârye* zelfs hoerewaar-

[1] 't Woord *âria*, klassiek Skr. *ârya*, is afgeleid van *ari* en bet. „van heldenafkomst, van adel,” zoowel als, schijnbaar zeer afwijkend, „tot de mannen, tot het volk behoorend.” *Ari* nam: bet. „held, man,” en collectief „de lieden, 't volk, een ieder;”. Als held, manhaftig, ἀνδρεῖοι komt het voor o. a. *Ṛ*gveda 5, 54, 12; man, strijder, 1, 73, 5, 6, 25, 7, e. e. Collectief „jan en alleman,” is het bijv. 6, 51, 2; waar van de Zon, Phoebus Apollo, gezegd wordt:

ṛju marteshu vṛjinâ ca paçyan
abhi cashte sûro (l. sûrio) arya evân

d. i. 't recht en onrecht onder de stervelingen ziende beschouwt (z. v. a als opzichter en opperste beoordeelaar) de Zon de gangen (d. i. handel en wandel, de handelingen, *caritâni*) der lieden (al. van allen).

Het is met *ari* juist zoo gegaan als met ons *man*. In de Middeleeuwen wordt *man* gewoonlijk in zeer edelen zin genomen; zoodat het baron, edelman beduidt; inderdaad is *baro* niets anders dan de Romaansche vertaling van *man*, en in 't Spaansch is *varon* ook nog in den zin van mannelijk wezen in zwang. Ook ons *luiden* werd vaak in edelen zin genomen; vandaar dat de Frankische edelen *leudes* heeten, en eene vrouw uit den fatsoenlijken stand *leudinia*. Evenwel luiden

dinnen worden aangesproken, waar wij in onze taal ons Mevrouw te goed voor achten en 't Fransch Madam hooren toepassen. 't Verkleinwoord *ajjuká* (eig. reeds Prâkrit) „juffertje" is de gewone titel voor jonge dames van de *demi monde*. Hoe aan den anderen kant de begrippen Mijnheer en Meester met hetzelfde woord plegen uitgedrukt te worden, blijkt uit tal van talen; o. a. heet in Schotland de schoolmeester Dominie. Volmaakt zoo in Indië. De woorden *árya*, *jina*, *bhagavat*, *arhat*,

---

en volk konden ook wel den stand der vrijen in tegenstelling tot vorst en adel aanduiden, zooals nog thans. Dit alles wat van *man* en *luiden* gezegd is, geldt van *ari*. Als Yâska *ari* omschrijft met *içvara* „heer", dan toont hij éène opvatting van 't woord goed te begrijpen, want held en heer komen, de toenmalige zeden in aanmerking genomen, op 't zelfde neêr. Maar *ari* is niet alleen held, man, maar ook volk; vandaar dat *arya* in 't Skr. bet. een *V*aiçya; natuurlijk, volk is *viç*, en viç = *ari;* derhalve *vaiçya* = *arya;* en *árya* is gewoonlijk iemand tot den stand der leudes, der edelen behoorende; zoo ook in 't Oudperzisch; Darius zegt van zich zelven dat hij *áryaputhra* en *áryacithra* is, d. i. „een edelmans zoon" en „van adellijken bloede". — Een geheel ander *ari*, schijnbaar ten minste, is *ari* „een vreemde, een vijand". Dat dit *ari* 't Latijnsche *alis* (= *alius*), Germ. *ali*, *alja* is, zal wel ieder toestemmen die de beteekenissen van 't Skr. *para* kent, want *para* bet. in 't Latijn „alius, alienus, hostis"; vgl. ook *itara* Van dit *ari* komt Skr. *alīka* „valsch" en *vyalīka; alīkam* bet. ook een ongeluk; vgl. Gr. ἕτερον en Skr. *itaram*. Of nu dit *ari* „een vreemde", bij slot van rekening niet uit denzelfden wortel gesproten is als *ari* „man, held," durven we niet beslissen. Vermoedelijk zijn beide *ari*'s in den grond één; want Germ. *ali*, Lat. *alius* „ander" schijnt wel met Germ. *al* (stam *ala*) verwant te wezen, en dit *al* is in elk geval een andere vorm slechts van *ari* „volk, lieden, een ieder; man." Vgl. ook Skr. *víra* (voor *vira*, en dit voor *vĕra*, gelijk *tíra* voor *tira*, *tĕra; púra* voor *pura*, *pĕra; dhíra* voor *dhira*, *dĕhra*, enz. enz.) Lat. *vir*, Got. *vair*, met 't afgeleide *vairam* „vijandschap". — De grens tusschen *arya* „iemand van 't volk", *árya* „iemand van ons volk", en „van onze helden, iemand van den heerenstand" is moeielijk te trekken; 't Bactr. *airiyana*, is eenvoudig = Germ. *ala-mans*, of liever *alamannisk;* en *Alaman* komt op hetzelfde neêr als *Duitsch*, want ook *diet*, *thiud*, is „volk"; in den grond één is wel *irmindiot*, enz.; Got. *Airmana-reiks*, wat men in 19de eeuwsch zou kunnen vertalen met „Heerscher der Duitschers"; vermoedelijk is *ir* uit *ari*, dus bijvorm van *ala* (*ara*) gesproten. Het Bactr. *Ariyoshayanĕm* komt dan overeen met Alamannia. Hetzelfde denkbeeld ligt uitgedrukt in de volksnamen *Slawen*, *Slawânoi*, *Slowéne* en Ἑλλοι, Ἑλληνες, waarvan Slawŭ en Ἑλλος = *sarva* (*salva*) „al, ieder; 't algemeen" zijn, en Slawâna en Ἑλλην gevormd met suffix *ana*, gelijk *Ariy-ano*, *Románus*, enz. en *an*. Slawen, Hellenen beteekent dus hetzelfde als Alaman, Arier, van *ari*, *ala* = *sarva*. Hoe de begrippen „al" en „volk" samenhangen, vgl. Lat. *totus* „al" met Oskisch *touto* „gemeente, volk" = Germ. *thiud; toutico* „publicus" = Germ. *thiudisk*. Men mag veronderstellen dat in 't oude Indogermaansch, reeds vóór de splitsing, de synoniemen *Aria* (Alaman), Tautika en Salva, Salvâna (ook in Indië heet een volk Sâlwa) naast elkander bestonden.

beteekenen Mijnheer, en Meester, schoolmeester of andere leeraar, zonder iets wat naar heiligheid zweemt, dan bij gevolgtrekking. Om tot *ariyasaccam* terug te komen het is niet aan een uiterlijk kenmerk te zien, of in de samenstelling 't eerste lid adj., dan wel een subst. is. De natuurlijkste opvatting is toch wel in *ariyasaccâni* die waarheden te zien welke de Buddhistische kerk aan de lessen haars Meesters te danken heeft. Uitdrukkelijk wordt dan ook in den Sarvadarçana-sangraha, bl. 23, blijkbaar op gezag van eenen Buddhistischen commentator, de term zoo verklaard als wij gedaan hebben. Daar lezen we:

ata evoktam: „duhkhasamudâyanirodhamârgâçca„, âryasya *Buddhâbhimatâni*, (satyâni) *tattvâni*. Het ware geenszins onmogelijk dat deze of gene commentator de samenstelling anders oploste, en dan zou te onderzoeken wezen, welke opvatting de oudste is, maar tot nog toe is mij geene andere omschrijving bekend. Ook in *ariyadhanam* heeft 't eerste lid den zins eens genitiefs pl., want in Lalitavist. 146 heet het: *dhanam âryânâm saptavidham*.

Kâpuriso, Skr. *kâpurusha* beduidt niet „een slecht mensch„, maar „een lafaard, iemand zonder mannelijkheid.„ Het is niet te verwarren met *kupurusha* „een gemeen, slecht mensch„, en *kimpurusha* „klein manneke, dwerg.„

Bij elk Pâli-woord waarvan de overeenkomstige Sanskritvorm op te sporen was, is de laatste er bijgevoegd. Voor zooverre wij het hebben nagegaan, heeft de bewerker in zijne vergelijkingen hoogst zelden misgetast. Onjuist is *psâta* als Skr. van *châto* „mager„; het moest wezen Skr. *châta* „afgesneden, dun„, en „mager„. — De vogel *karavîko* of *kuravîko* zal wel dezelfde wezen als die in 't Skr. *karâyikâ* heet en in de leer der voorteekens nog al eene rol speelt. Ik moet echter bekennen dat ik een mann. *karâyika* nooit heb aangetroffen. Wat verwisseling (zoo dit het juiste woord is) van *y* en *v* aangaat, vgl. *kasâvo* en *kasâyo*; *âvudham* en *âyudham*; *âvuso*, in vorm = Skr. *âyushya*, in bet. = *âyushmat*; enz. Strikt genomen is de *y* niet in *v* overgegaan, maar ingelascht tusschen de twee klinkers nadat de *y* was uitgevallen. Een merkwaardig voorbeeld van eene *v* dienende tot vermijding van hiaat levert de ons bekende tekst van den *Rgveda*. Herhaalde malen vindt men daarin geschreven *varivas* voor *varias* of *variyas* [1]. In 't Prâkrit zijn er zeer opmerkelijke voorbeelden van ingelaschte *v*; bijv. in Prabodhacandrodaya 28 is *khavijjadi* = Skr. *khedyate*. Soms is *v* ouder

dan *y*, als in *kîva*, Ved. *kîvat*, Skr. *kiyat* (*iy* = *î*); dat *v* in *îvat* enz. 't oudste is, blijkt uit *tâvat*, enz. Een ander middel om gaping te voorkomen is *h*, die zeker wel gehoord werd, althans in den mond van sommigen. Zulk eene ingelaschte *h* vindt men in alle Prâkrits, met inbegrip van 't Pâli. *Nahutam* bijv. is zonder twijfel 't Skr. *nayutam*, dat 100,000 millioen aanduidt. *Huram* kan noode uit iets anders ontstaan zijn dan uit *aüram*, dit uit *avaram*, dit uit Skr. *aparam* (niet te verwarren met Skr. *avaram*); *hurâhuram* is Skr. *aparaparam*, *aparasparam*. In 't Hindi is *aurǎ* "ander" Skr. *apara*; *aurǎ* "en" = Skr. *aparam*. Gelijk in 't Pâli *huram*, is uit Skr. *apavârita* in Avanti-Prâkrit geworden *ohârio*, voor *oârio*; zie Mrcchakaṭî bl. 100; voor 't afvallen van *a*, vgl. *lâbu* = Skr. *alâbu*. Wat de Engelschen cockneyism noemen, vindt men in schier alle oude en hedendaagsche Prâkrits, zoogoed als in alle Germaansche talen en 't Latijn terug. Vooral in 't echte Mâgadhî uit Açoka's tijd komt het meermalen voor, zooals in *hevam*, *hida*. Ook in 't Pâli, dat in 't geheel geen Mâgadhí is [2], komt *heva* voor, hoezeer hoogst zeldzaam; zoo ook *halam* = *alam*. In 't Sindhi zegt men *hiku* = Skr. *eka*. Of die *h* in 't midden des woords staat dan wel aan 't begin, doet niets ter zake, want woorden staan ook *in* den volzin, en als zoodanig bezitten ze niet meer zelfstandigheid dan lettergrepen. Derhalve, bestaat er neiging eene *h* te doen hooren tusschen de klinkers van twee op elkander volgende lettergrepen *in* een woord, dan bestaat ze ook om het te doen *in* den volzin. Van de menigte voorbeelden waaruit blijkt dat *h* bij gaping ingelascht wordt willen we er slechts een paar uit 't Prakrit aanhalen. Uit Skr. *vicâraya* is gesproten *viâraha*, voor *viâraä*; Mrcch. 100. Uit Skr. *tava*, of liever uit eene andere en oudere uitspraak: *taua*, is geworden *toa*.

---

[1] In 't Petersb. Wdb. wordt *varivas* gehouden voor eene afleiding uit *var*; eene volstrekte onmogelijkheid. Tusschen *vari(v)as* *kr* en *uru* *kr* is er geen onderscheid, dan dat 't eerste de comparatief is van 't laatste. Een geheel ander woord is *varivasyâ*, synoniem van *sevâ*.

[2] De tegengestelde bewering der Singhaleezen wordt door de feiten gelogenstraft, en is van 't zelfde gehalte als de andere, dat 't Pâli de oorsprong aller talen is. Van daar dat zooveel fouten begaan zijn bij 't Pâliseeren van echte Mâgadhî-woorden. Bijv. *atta* (gespeld *ata*) was zoowel = Skr. *âtma*, als = *atra*. De fabrikanten van 't Pâli hebben nu *attaje* "zoon", omgezet in *atrajo*! Uit *apâbâdhatâ*, d. i. *apa* + *â*. is gemaakt *appâbâdhatâ*, waarin C. ten onrechte *alpa* zoekt; enz.

Daar lange klinkers vóór een klinker staande lichtelijk overgaan in korte, bijv. Skr. *parâ* r*ddhih* in *para* r*ddhih*; *kumârî atra* in *kumâri atra*, enz., om van de Vedische metrieke regels te zwijgen, ging *toa* over in *tua*. Dit nu met ingelaschte *h* of met zich van zelf in de uitspraak ontwikkelende *v*, wordt *tuha* en *tuva*. Beide vormen worden door elkander gebruikt. Zeer zonderling op 't eerste gezicht is de *h* in *palhattha* = Skr. *paryasta*, Málatí-Mádh., uitg. Calc. 1866, bl. 49. Dit *palhattha* moet ontstaan zijn uit *palihattha*, *paliattha*.

De Heer Childers heeft 't eerste deel verrijkt met eene belangrijke verhandeling over 't Nirvâ*n*a. Ofschoon het aan de Indische scholastische theologen zeer wel bekend was, dat 't Nirvâ*n*a, voor den rechtzinnigen Buddhist altoos, eenvoudig 't Niet is, blijft het betoog van Childers zijne volle waarde behouden. Van onzen kant willen we een tekst aanhalen, die in duidelijkheid niets te wenschen overlaat, en wel uit den boven vermelden Sarvadarçana-Sangraha, een werk dat ons in 18 bladzijden meer leert omtrent de Buddhistische philosophische dogmatiek dan veel boeken door Europeanen daarover geschreven te gader. Op bl. 15 staat:

„tad evam bhâvanâcatush*t*ayavaçân nikhilavâsanâniv*r*ttau paranirvâ*n*am çûnyarûpa*m* setsyati".

D. i. „Zoodoende zal, wanneer alle voorstellingen des geestes krachtens de 4 overtuigingen (d. i. ten gevolge der volkomen overtuiging van de waarheid der 4 grondstellingen) ophouden, 't hoogste Nirvâ*n*a, 't welk in 't Niet bestaat, bereikt worden." *Para*nir*v*âna hier is mogelijk eene minder goede lezing voor *parinirvâna*, bedoelt in allen gevalle 't zelfde. Wat de 4 grondwaarheden zijn waarvan ieder naar verlossing strevende Buddhist zich doordringen moet, kan men vinden Sarvad. bl. 9.

We behoeven hier niets meer bij te voegen om te toonen hoe hoog wij de verdiensten der Pâli-Dictionary schatten, en indien deze aankondiging van 't werk strekken mocht om voor de beoefenaars van 't Sanskrit hier te lande de waarde èn van 't woordenboek èn van de studie van 't Pâli eenigszins te doen uitkomen, zal ons doel volkomen bereikt zijn.

Leiden, 23 Febr. 73. H. Kern.

Dr. E. TRUMPP, *Grammar of the Sindhi language, compared with the Sanskrit, Prakrit and the cognate Indian vernaculars.* 8°, L en 540 bll. — London, Trübner & C°.

Het is een verblijdend teeken dat de studie der hedendaagsche Prâkrit-talen, welke tot Sanskrit in ongeveer dezelfde verhouding staan als de Romaansche tot Latijn, de belangstelling trekt waarop ze aanspraak mogen maken. Vergeleken met de moeder, (of eigenlijk: overgrootmoeder), 't Sanskrit, geven de tegenwoordige Prâkrits den indruk van erge verbastering, onvergelijkelijk meer dan zulks 't geval is met de Romaansche dochters van 't Latijn, en ze kunnen niet bogen, gelijk de laatsten, op eene letterkunde welke die der moeder evenaart of overtreft. Het is dus wel verklaarbaar dat Sanskritisten met zeker gevoel van walging zich van den aanblik dier zoo verwilderde loten hebben afgewend. En toch is het niet te ontkennen dat de beoefening der hedendaagsche Prâkrits niet zonder belang is voor 't Sanskrit zelve, en van nog grooter nut voor de kennis van 't oudere Prâkrit. Volstrekt onmisbaar zijn ze als bestanddeelen van een volledig stelsel der vergelijkende en historische studie der Indogermaansche talen.

De Sindhi Grammar van Dr. Trumpp onderscheidt zich door volledigheid en grondigheid. In eene voortreffelijke Inleiding, vooral bestemd voor beoefenaars der vergelijkende taalstudie, spreekt hij allereerst over de verhouding waarin 't Sindhi staat tot de levende Prâkrits en tot de gemeenschappelijke bron, 't Sanskrit. Zijn onderzoek heeft geleid tot de slotsom, dat 't Sindhi over 't algemeen iets dichter bij 't oorspronkelijke staat dan hare zusters, een slotsom die zeer wel strookt met het niet door Trumpp vermelde feit, dat onder de oudste Prâkrits die wij kennen: van 250 vóór Chr., de westelijke en noordwestelijke aanmerkelijk nader bij 't Sanskrit staan dan de meer oostelijke. „While all the modern (nl. Arische) vernaculars of India are already in a state of complete decomposition, the Sindhi has preserved most important fragments [of the mother tongue] and erected for itself a grammatical structure which surpasses in beauty of execution and internal harmony by far the loose and leveling construction of its sisters.”

Ofschoon in deze schildering licht en schaduw wel ietwat te scherp uitgevallen zijn, mag men 't oordeel in de hoofdzaak juist achten, ten minste als men uitsluitend let op wat we, bij

gebrek aan beter, officieel Hindi, Hindustani, enz. willen noemen. Blijkbaar heeft Dr. Trumpp alleen den blik gevestigd gehad op dat officieele Hindi, enz., hetgeen we opmerken zonder hem een verwijt er van te maken. Bijv. bl. XXXII wordt als Hindi opgegeven *âg* „vuur”. Dat is volkomen juist, wat de modetaal aangaat, doch onder 't geringe volk in Benares hoort men *âgi*, gelijk in 't Sindhi en ouder Prâkrit. „Vuur brengen” heet onder 't volk *âgi le-ânâ*, terwijl 't Hindustani, eene echte brabbeltaal, *âg lânâ* heeft. Van daar wordt in de leerboeken *lânâ* als een werkwoord beschouwd, hoewel het niets anders is dan eene samensmelting van *le* (= *le-karke*) „genomen hebbende”, en *ânâ* „komen.” *Agi le ânâ*, verbasterd *âg lânâ*, is eig. vuur genomen hebbende komen, d. i. met vuur komen. Dit is maar een enkel staaltje om te doen zien hoeveel er nog uit de volkstaal, vooral van 't landvolk, te leeren valt. Men overtuige zich daarvan door kennis te maken met den door Beames behandelden tongval van Bhojpur en met de Braj Bhâkhâ, en men zal, geloof ik, oordeelen dat 't onderscheid tusschen Sindhi en haar zusters met inbegrip der tongvallen niet zóó groot is als men geneigd zou wezen uit de boven aangehaalde worden op te maken. In 't algemeen gesproken, blijft de bewering van Dr. T. waar.

Ook is het niet nauwkeurig uitgedrukt, als de Schr. op bl. 32, noot, zegt dat in 't Hindi de slot-*a* in de uitspraak verdwenen is. Vooreerst spelt men in 't Hindi steeds *ghara* e. dgl., en niet *ghar;* ten andere is een woord als *ghara* in de versmaat tweelettergrepig. Al is het waar dat de slot-*a*, even als elke andere *a* in volstrekt toonlooze lettergrepen, zeer flauw, en in den mond van sommige in 't geheel niet hoorbaar is, dan mag men toch niet beweren dat *ghara* een eenlettergrepig woord zou wezen, evenmin als bijv. in 't Fransch *quatre* eenlettergrepig mag heeten omdat veel Franschen *quat* zeggen, zonder of de *e* of de *r* te laten hooren. Wel degelijk is in 't Fransch een woord als *chante* twee-, een als *amie* drielettergrepig, vooral in de verzen. Zoo ook *ghară* (spr. *gharĕ*). Gelijk in 't Fransch *parlera* als drielettergrepig geldt, zoo ook *karănâ* in 't Hindi. 't Onderscheid tusschen beide talen te dezen opzichte bestaat daarin, dat de doffe *ĕ*-klank in de eene met *a*, in de andere met *e* wordt aangeduid; beide spellingen zijn onnauwkeurig, de eene al niet beter of slechter dan de andere. De uitspraak der doffe Hindi *ă*, en der Fransche *ĕ*, is vol-

maakt dezelfde. Men moet dus zeggen, 't Hindi *ghară* is een stap verder van de oude uitspraak afgeweken dan 't Sindhi *gharu*, en staat tot het laatste in ongeveer dezelfde verhouding als 't Fransche *peuple* tot Spaansch *pueblo*, Ital. *popolo*.

Bij 't aanhalen van woorden en vormen uit 't ouder Prâkrit heeft Dr. Trumpp zich schier uitsluitend bepaald tot den tongval die door de Indische taalkundigen als de normale beschouwd werd. In redelijkheid mochten we dan ook niet meer van den kundigen schrijver eischen, want de Inleiding is niet hoofdzaak. Niettemin mogen we als ons gevoelen te kennen geven dat zij die zich bepaaldelijk de vergelijking der hedendaagsche Prâkrits ten doel stellen, zoowel de tongvallen in de tooneelspelen en 't Pâli, als de dialecten van Açoka's opschriften, behooren te bestudeeren. Het is bijv. niet van belang ontbloot, te weten dat reeds in Kâlidâsa's stukken, in de M*r*cchaka*t*ikâ, e. a. vormen als *gharu* niet ongewoon zijn. In de zangstrophen van 't 5de bedrijf in Kâlidâsa's Urvaçî, welke alle op rijm zijn, ziet men zelfs de vormen op *o* en *u* afwisselen in een en 't zelfde liedje. Zeer nuttig, om niet te zeggen onmisbaar, bij iedere poging ter verklaring van de wording der nieuwe Prâkrits is de taal der Zigeuners, want die vertegenwoordigt, in de hoofdzaken, een oud dialect zooals dat, naar eene ruwe berekening, van 800—1200 na Chr. in Indië in zwang moet geweest zijn. We willen hier met een voorbeeld aantoonen dat de taal der Rom (d. i. *rama* „vrijers, kerels, jongens") of Romănăcel (Hindi *ramănacelă* „jongens, Hoogd. Burschen)[1] den sleutel levert ter ontraadseling van de spraakkunstige verschijnselen der hedendaagsche Prâkrits. Nemen we tot voorbeeld de vorming des genitiefs, welke door den Schr. o. i. niet bevredigend verklaard wordt. Hij zegt op blz. 119:

„The Sanskrit genitive-case termination *sya*, in Pâli en Prâkrit *ssa*[2], has been lost in all modern tongues, with the exception of the Bangâlî, where *ss* has been hardened to *r*".

Van deze beweringen zal blijken niets houdbaar te wezen. Want 1° de genitiefuitgang *ssa* is wèl bewaard gebleven, doch niet als zoodanig en verscholen; 2° de *r* (beter gezegd *iră*, *ară*) van 't Bengaalsch heeft niets met *ssa* te maken en de veronderstelling dat *ssa* in 't B. in *r* overgaat, door niets gewettigd.

---

[1] Pali mag even goed Prâkrit heeten als elke andere uit 't Skr. afgeleide taal.

[2] De Heidens noemen zich ook *Kâlo ro(m)* „zwarte kerels."

Alvorens onze eerste stelling te bewijzen, herinneren we aan 't feit dat Skr. gen. *sya* zeer vaak ook den datief uitdrukt, dat bij de persoonlijke voorn. *me*, *te* de voor dat en gen. gemeenschappelijke vorm is en dat reeds in oud Pråkrit regelmatig de datief door *ssa* = Skr. *sya* wordt uitgedrukt. Pråkrit *déulassa* is zoowel gen. als datief, nl. die soort datief welken men in onze taal met „aan" kan omschrijven. In de taal der Zigeuners is *déules* (bij Pott, Zig. I, 192: *dewlis*) uitsluitend datief geworden en tevens drukt het in die gevallen waar ook in 't Hindi de datief op *ko* met onzen accusatief moet vertaald worden een bepaald soort van accusatief uit. Prof. Pott meende de bronnen waaruit hij putte en waarin *déules* eenvoudig als datief opgegeven was te mogen minachten en schonk den datief den titel van accusatief. Die verandering mag geen verbetering heeten. Terwijl *assa*, Zig. *es* oorspronkelijk de gen. enkelvoud van 't Skr. is, luidt de als datief en in zeker opzicht als accusatief dienst doende gen. meervoud: *déulen* (bij Pott *dewlin*) = Pråkrit *déulåna*. Evenzoo komt van nom. *gâjo* de dat enk. *gâjes*, meerv. *gâjen*. Om den nieuweren genitief te vormen, voegt men achter den ouden genitief 't woordje *kero*, en na eene *n*: *gero*. Aldus: enk. *gâjes kero*; meerv. *gâjen gero*. Het is duidelijk dat dezelfde oude genitief, èn van 't enk., èn van 't meerv., bewaard is gebleven in 't Hindi, en wel in ettelijke voornaamwoorden in beide getallen, en in de overige naamwoorden alleen in 't meervoud. Van *yahă* of *yihă* [1], *wahă* of *wuhă* (uit *o*, dit uit *avu*, dit uit *amu*), *jo*, *ko* komen: *isă*, *usă*, *jisă*, *kisă*; meerv. *ină*, *ună*, *jină*. Achter deze genitieven die niet meer afzonderlijk als zoodanig in zwang zijn, voegt men de vormwoordjes *ko* voor den nieuwen datief en bepaald soort van accusatief; *kâ*, *kî*, *ke*, *kîm* voor den nieuwen genitief; en zoo verder. Aldus: *isă ko* „ten behoeve van dezen" enz. *Isă* beantwoordt aan Skr. *asya*, maar is niet rechtstreeks daaruit gesproten; het moet eene verkorting zijn van *e—ssa*, zelfstandig in 't Prakrit gevormd uit *e* + de genitief-uitgang; *essa* moet, volgens de klankwetten aller Pråkrits, de lange *e* verkorten, want geen

[1] *Ya* en *yi* zijn veranderde uitspraak van *e*. Zelfs bij 't spreken en lezen van Sanskrit wordt door de Brahmanen van onderscheiden streken in Hindustan *e* als *ya* en *yi* (of eig. *yè*) uitgesproken. Die uitspraak moet betrekkelijk oud wezen, want alleen daaruit is te verklaren hoe uit Skr. *eva* in oud Pråkrit *yeva*, *jevva* kon ontstaan. *Eva* werd gewestelijk uitgesproken *yèvva*, en de *y* deelde daarop in 't lot van de *y* des Skr., ging over in *j*. Op overeenkomstige wijze klinkt *o* als *va* of *vu* (eig. *vò*).

van nature lange klinker mag er blijven in eene lettergreep die door stelling (positione) lang is. Het is volmaakt hetzelfde of men in 't Prâkrit zegt *aggi* of *âgi*, maar een *âggi* is onmogelijk. Ziet men geschreven *jobbanam*, *devvam*, *ekko*, e. dgl., dan weet men terstond dat de korte *o* en *e* bedoeld is. Uit deze korte *e* ontwikkelde zich *i*, bijv. *ekko* luidt in 't Sindhi *hiku*, uit *hikku*, dit uit *hekko*. Zoo ook is Hindi *isă*, eig. *issă* ontstaan uit *essa*. *Ină* is verkort uit *ena*, d. i. *e* + verminkten gen. der subst.-verbuiging *nâm*. *Usă* is uit *ossa*, *avussa* = Prâkr. *amussa*, Skr. *amushya*; *jisă* uit *jèssa*, gewestelijke uitspraak van *jassa*, Skr. *yasya*. En zoo verder. De vrouwelijke zijn verdwenen of versmolten.

't Vormwoordje ter aanduiding van den nieuwen genitief is, in 't Hindi, *kâ*, *kî*, enz.; bij een paar voornaamwoorden *arâ* (ook *ara*), *arî* (ook *ari*). Zien we welke verklaring Dr. Trumpp geeft:

„The Sindhî employs for this purpose (d. i. den nieuwen genitief) the affix *jo*, fem. *jî*, corresponding to the common adjective affix *kô* = Skr. *ka*)”.

Uit den samenhang moet men opmaken dat de Schr. met „affix” 't zelfde bedoelt als „suffix”, want hij noemt Skr. *ka* een bijvoegelijk „affix”, en *ka* is een suffix. *Jo* nu is in 't geheel geen suffix, maar een adjectief zonder meer, dat hier dient om eene zekere betrekking tusschen twee voorwerpen, tusschen bezitter en 't bezeten wordende, aan te duiden, en in zooverre mag dat adjectief *jo*, vrouw. *jî* een affix, een toevoegsel heeten, maar men moet dát niet verwarren met suffix. Met Skr. suffix *ka* heeft 't adjectief *jo* niets te maken, evenmin als in 't Hindi 't adjectief *kâ*, *kî*. De omstandigheid dat Sindhi *jo*, Hindi *kâ*, enz. achter een verborgen vorm staat, had op zich zelf voldoende moeten wezen om te bewijzen dat *jo* en *kâ* afzonderlijke woorden waren. Al wist men niet dat *isă* een genitief was, dan had men niet de oogen moeten sluiten voor 't feit dat *ină*, *gharônă*, enz. meervouden waren, en bepaaldelijk genitieven. Met struisvogeltaktiek of beroep op autoriteiten komt men niet verder. De onhoudbaarheid van alle tot nog toe gegeven verklaringen verder te bewijzen, ware doelloos, en we willen liever, volgens de historische methode van den onsterfelijken Grimm zoeken, en zoodoende den oorsprong van Hindi *kâ*, Sindhi *jo*, opsporen. De sleutel is te vinden in de taal der Zigeuners, vergeleken met 't oudere Prâkrit. 't Adjectief

dat in 't Zig. de genitiefbetrekking aanduidt, luidt *kĕro*, waarin men terstond 't *kara* van 't Bhojpuri Hindi [1] herkent. Verder is het onmiskenbaar 't zelfde woord, in gewestelijken vorm, als in oud Prâkrit *kerako*, d. i. *kera*, met pleonastik suffix *ka*. Naast *kerako* staat *kerao*, Mudrâr. 26 *keriko*, en in Mâgadhî natuurlijk *kelake*. Ziehier een paar plaatsen uit de Mṛcchakaṭikâ; blz. 100: *kassa kerakam edam pavahanam* »van wien is dit voertuig«, Skr. kasyaitat pravahaṇam; bl. 4: *mama kerakena bhattaparibbaena* »te mijnen koste«, Skr. madîyena bhaktaparivyayena; bl. 13: *attana kelakehim pâdehim* »bij mijne voeten«; bl. 40: *Vaçantaçenâkelake duçṭahatthî* »de kwade olifant van Vasantasenâ.« Men ziet dat 't adj. nu eens achter den stam, dan weêr achter den genitief gevoegd wordt; bij voornaamwoorden 't laatste. Vergelijken we, alvorens de verhouding van Zig. *kĕro* tot *kerako* op te maken, de zeer verbasterde vormen waarin 't woordje in Hind. en Bengaalsch zich vertoont. Van *ghara* is de zoogenaamde gen. *ghară kâ* (- *kî*, enz.); van *yihă*, of *yahă* is die *isă kâ*; meerv. *ină kâ*; enz. Ook hier staat *kâ* achter den stam van substantieven in 't enkelvoud; d. i. maakt het 't laatste lid eener samenstelling uit waarvan *ghară* 't voorste lid is. Bij voornaamwoorden en meerv. substantieven, volgt *kâ* op den ouden genitiefvorm. Bij de vergelijking van 't Hindi met Zig. en oud Prâkrit, ontwaart men licht dat *kâ* eene verbastering moet wezen van *kara*, *karâ* [2] = Zig. *kĕro*. Dit is niet slechts eene onvermijdelijke gevolgtrekking, het wordt ook door de feiten ten volle bevestigd. Want waar 't gewone Hindi *isă kâ* heeft, vertoont de tongval van Bhojpur *e-kara*, van Shahabad *i-karâ* (zie Beames t. a. p.). Aan H. *usă kâ* beantwoordt Bhoj. *u-kara*, Shah. *o-karâ*. Waarmeê bewezen is wat we te bewijzen hadden.

Eene andere verbastering van *karâ* (en *kerâ*) is *arâ*, dat in 't Hindi onder bepaalde omstandigheden voorkomt, doch in 't Bengaalsch algemeen is, want *iră*, bijv. in *îçvareră* moet uit *îçvarakera* ontstaan wezen. In 't Hindi vindt men dit *arâ* enkel bij de persoonlijke voornaamwoorden; dus *merâ*, *merî*; *hamâra*; *terâ*; *tumhâra*. *Hammâra* heeft zich op dezelfde wijze ontwikkeld als bijv. Hindi *câmără* uit Prâkr. *cammaâro*, *cam-*

[1] Zie Beames, Journ. Roy. As. Soc., jaarg. 1868, bl. 489.

[2] De *â* in 't Hindi is in soortgelijke gevallen ontstaan uit de Skr. *ah*; bijv. *gatah* = H. *gayâ*; *gato* = Prâk. *gado*. Eenen regel in 't toepassen van één van beide vermag ik niet te ontdekken.

mâro, Skr. *çarmakâra; sûnârâ* uit *suvannaâro*, *suvarnakâra*. *Me*, *te*, (misschien *hama*, later *tumha*) waren genitieven, doch het zij aan verder onderzoek overgelaten te beslissen of *me*, *te* rechtstreeks Skr. *me*, *te* zijn, of latere Prâkrit-ontwikkelingen en samengetrokken uit *mahi*, *tahi*, enz.

Het komt er nu op aan, uit te maken aan welk Skr. woord *kara*, *kerako* beantwoordt. Skr. *kârya* »te doen, te maken«, enz. heeft in 't Prâkrit allerlei vormen aangenomen. Vooreerst *kaira*, in 't Pâli gespeld *kayira;* dat *kaira* de ware en oude spelling is, weten we uit 't opschrift van Koning Mahâ-Meghavâhana, een van wiens titels is *airo* = *ârya* [1]. Later ging *kaira* over in *kera*, en dit, voorzien met pleonastisch suffix *ka*, is *kerako*, waarvan we boven gesproken hebben. Op gelijke wijze is uit Skr. *paryanta* Prâk. *peranta* geworden, o. a. Mâlatî-M., bl. 54 (uitg. Calc. 1866). Een tweede vorm is *kajjo*, *kâjo;* een derde *kayyo;* een vierde *karyo*. In 't Pâli spelt men in een geval als 't laatste *ariyo*, onnauwkeurig; want *ariyo* = Skr. *âryo* is meest tweelettergrepig; zie bijv. Journ. Roy. As. Soc. jaarg. 1870, bl. 316. Dit *aryo*, *viryo*, e. dgl. = Skr. *ârya*, *vîrya*, heeft zijn ontstaan te danken aan de algemeene klaankwet van 't Prâkrit, dat in lettergrepen, lang door stelling, geen van nature lange klinker stand houdt; Skr. *kârya*, *vîrya* e. dgl. kunnen als zoodanig niet blijven, want de eerste lettergreep is door stelling lang, hetgeen verkorting van *â*, *î* na zich sleept. Uit de spelling *ariyo*, *viriyam* van 't Pâli konde men dit niet opmaken; gelukkig daarom dat de metriek ons 't middel verschaft de verkeerdheid dier spelling te bewijzen. Uit een Prâkr. *karya* is vermoedelijk *karra* en hieruit *kara*, Zig. *këro* voortgesproten. Wat *kâ* betreft, dit zou evengoed uit *kayya* af te leiden zijn, als uit *kara*, indien het op zich zelve stond, doch 't gewestelijk Hindî *kara* en Zig. *këro*, en *hamâra*, enz. in aanmerking genomen zouden we eerder geneigd zijn het voor verbastering van 't laatste te houden. Uitdrukkingen in 't Skr. als *kim mama tena kâryam* »wat heb ik daarmeê te maken, wat gaat mij dit aan?« zijn de vermoedelijke aanleiding geweest dat men *kârya* heeft opgevat als »(iemand) aangaande.« Prâkr. *mama kerako gharo* is dus eigenlijk

[1] Journ. As. Soc. Beng. VI, 1090. Ten onrechte giste Prinsep dat een Prâkrit *airo* = Skr. *aila* was; geen Skr. *ai* blijft in 't Prâkrit. Waar men dus in 't Prak., en dan nog wel in 't alleroudste, *ai* vindt, heeft die tweeklank eenen anderen oorsprong; zoo in *thairo*, = *sthavira; airo* = *ârya*.

„'t mij aangaande huis„, waarmede te vergelijken is de wijze waarop de genitief van bezit door de Indische commentatoren pleegt omschreven te worden, namelijk met behulp van *sambandhin* „in verband staande„; *mama sambandhî pitâ* of *matsambandhî pitâ* is de gewone omschrijving van *mama pitâ* „mijn vader„. Passen we 't gevondene toe op 't Sindhi. Gelijk uit Skr. *carmakâra* in 't Prâkr. *cammâro* wordt, zoo uit *grhakârya* Pr. *gharaäjjo*, *gharajjo*. Dit is juist de omschrevene vorm des genitiefs in 't Sindhi. Waarom de nomin. luidt *gharu*, doch de genitief *gharajo*, en niet *gharujo*, is meteen duidelijk. De zoogenaamde Formatief van Dr. Trumpp vervalt daardoor. 't Eenigste wat onverklaard blijft is dit, dat in 't meervoud bepaaldelijk de oude genitief vóór *jo* staat, en men dus verwachten zou ook in 't enkelv. een overblijfsel van dien genitief terug te vinden. Doch in 't Hindi vinden we dezelfde willekeur in de keuze van samenstelling of naamval. Men zal zich hebben laten leiden door de zucht om verstaanbaar te spreken; immers enk. en meerv. zouden niet te onderscheiden zijn, als men den stamvorm gebruikte; om 't meerv. te doen kennen, was de naamval onmisbaar, terwijl die in 't enk. kon achterwege blijven. Taalkundig zijn samenstelling en oplossing even goed, en het is ook in 't Skr. volmaakt onverschillig of men zegt *grhasya sambandhi dvâram* of *grhasambandhi dvâram*.

't Ingestelde onderzoek heeft geleid tot de even verrassende als natuurlijke en, naar ik meen, met deugdelijke bewijzen gestaafde uitkomst, dat de adjectieven *kâ* en *arâ* in Hindi, *iră* in Bengaalsch, *kara* in Bhojpuri, *kĕro* in Zig., *jo* in Sindhi, *kerako*, *kelake* in ouder Prâkrit, in oorsprong één zijn. Ook 't *câ* der Mahratten is in den grond hetzelfde. Het is niet juist *kârya*, maar *krtya*, van gelijke beteekenis. Aan *krtya* beantwoordt Prâk. *kicco*, *kacco*. Naast den uitgang op *o* is die op *â*, uit Skr. *ah*, overgeërfd, gelijk met een enkel woord reeds gezegd is; uit *gayah* Hindi *gayâ*; uit *krtah*: *kiyâ*; uit *âgatah*: *âyâ*; enz. Dienovereenkomstig is uit *grhakrtyah* voortgekomen *gharakaccâ*, *gharaäccâ*, *gharâcâ*.

Op de Proteusachtige gedaanteverwisselingen van 't Skr. *krte* „ten behoeve van„ heeft Dr. Trumpp zelf gewezen, bl. 115. Het is bekend dat met behulp hiervan de nieuwe datief, en in bepaalde gevallen accusatief, wordt uitgedrukt. Uit *krte* is Beng. *ke* gekomen; zoo ook Zig. *ke*; Sindhi *khe*. Of Hindi *ko*, ouder *kau*, *kaum*, en andere vormen, met *krte* identisch

zijn, zooals de Schr. aanneemt, valt zeer te betwijfelen, en zoolang men niet in staat is de oudere vormen op te sporen of te herstellen, druischt eene afleiding van *ko* uit *krte* te zeer in tegen bekende regelen van klankverandering dan dat men de gissing aannemelijk mag achten. Stellig is *ko*, enz. een woordje dat hetzelfde beteekend heeft als *krte* en van denzelfden stam, maar geheel identisch daarmêe kan het bezwaarlijk wezen, en in allen gevalle is het den Schr. niet gelukt een enkel bewijs er voor bij te brengen.

Er zijn in de Sindhi grammar wel meer punten waarover we met den Schr. van gevoelen zouden verschillen. O. a. bevreemdde het ons zelfs dat hij omtrent het ontstaan en de geschiedenis der lingualen (bl. XX) zich tot tolk maakt van eene meening, die door Dr. G. Bühler jaren geleden bondig is wederlegd. Bühler's onwederlegd en grondig betoog is in uittreksel ook afgedrukt in Ferrar's Comparative Grammar, zoodat het genoeg verspreid is.

Dan dit alles neemt niet weg dat het ons een genoegen is de Sindhi Grammar te mogen roemen en bij allen die hier te lande belang in Indische studiën stellen aan te bevelen. Wij hebben tevens getracht een denkbeeld te geven van de niet onbelangrijke vraagstukken welke de beoefenaars der vergelijkende taalstudie nog bij 't onderzoek op 't gebied der oudere en nieuwere Prâkrits hebben op te lossen.

Leiden, 10 Febr. 1873. H. Kern.

Die Palau Inseln im Stillen Ocean, Reiseerlebnisse von K. Semper, Prof. der Zoölogie und Anatomie zu Würzburg. Leipzig, 1873. Met eene kaart.

De hier genoemde eilanden zijn door het werk van kapitein Wilson, die er in 1783 schipbreuk leed, meer algemeen bekend onder den naam van Pelew-Eilanden. De letterkunde over deze groep is niet rijk, zoodat het boek van S., in weerwil van de aanmerkingen die er op te maken zijn, eene welkome bijdrage mag heeten. Eene geregelde geografische en ethnografische beschrijving wordt ons hier niet gegeven; het geschrift bevat de persoonlijke ontmoetingen en avonturen van den schrijver tijdens zijn langdurig verblijf op de eilanden. Zijn verhaaltrant is breed en dikwijls langdradig, zoodat de lectuur hier en daar

tamelijk vermoeiend is te noemen, terwijl het altijd zeer de vraag blijft of hij de taal genoeg machtig was als hij de woorden van inlanders vertolkt. Het is te betreuren dat hij aan zijn werk niet een dergelijken vorm gegeven heeft als aan zijn in 1869 verschenen boek: „Die Philippinen und ihre Bewohner", dat vrij wat belangrijker is dan het hier aangekondigde.

Hoewel het dus niet beantwoordt aan de verwachting van hem, die het opgevat heeft in de hoop veel nieuwe bijzonderheden te zullen opdoen, die hij niet reeds uit Wilson heeft leeren kennen, ontbreekt het toch niet aan hier en daar verstrooide mededeelingen, meest van ethnografischen aard, die niet onbelangrijk genoemd mogen worden, zooals die omtrent de zoogenaamde *clöbbergöll* of vereenigingen van mannen of knapen, omtrent de vangst van *rul*, eene soort van groote rog met scherpen stekel aan den staart; over het recht dat een vorst somtijds aan dezen of genen toekent de *klilt*, een der halswervelen van de doejong, te mogen dragen (eene eer, die ook aan Wilson te beurt viel) enz.; meermalen vinden wij ook een aanschouwelijk geschetst natuurtafereel. Ook over de taal vernemen wij een en ander op blz. 204 vvg. en aan het einde der tweede bijlage, dat evenwel zeer oppervlakkig en fragmentarisch is. Het doet vermoeden, eenigszins ook in verband met hetgeen men in Wilson's woordenlijst kan opmerken, dat de taal met de Maleisch-Polynesische verwant is, maar met eenigen graad van zekerheid of waarschijnlijkheid kan men bij zoo weinig gegevens niet oordeelen. Bl. 316—318 bevatten een vrij onbeduidend lied met vertaling.

De Bijlagen zijn het belangrijkste gedeelte van het werk; de eerste handelt over het uitsterven der eilanders; de verklaring die de schrijver daarvan geeft, schijnt alleszins rationeel, schoon latere nasporingen misschien zullen leeren dat ook nog andere oorzaken dan de hier genoemde daartoe hebben medegewerkt. In de tweede Bijlage bespreekt hij naam en stamverwantschap der Palau-eilanders; het daar aangeroerde punt omtrent overeenstemming van enkele gebruiken met die der Papoes van Nieuw-Guinea verdient alleszins nader onderzoek.

Op blz. 334 geeft de S. eenig uitzicht op een „rein wissenschaftliches Werk" van zijne hand over deze eilanden, en met afbeeldingen geïllustreerd. Het is te hopen dat dit uitzicht spoedig verwezenlijkt moge worden.

Rotterdam, April, 1873. G. K. NIEMANN.

La langue et la littérature hindoustanies en 1872. *Revue annuelle par M. Garcin de Tassy, membre de l'Institut, professeur à l'école spéciale des langues orientales vivantes, etc.* Paris, 1873.

De heer Garcin de Tassy pleegt jaarlijks een overzicht te geven van de letterkundige beweging op het terrein van het Hindostani, waaraan hij veelal mededeelingen omtrent allerlei wetenswaardige bijzonderheden toevoegt, die in meer of minder rechtstreeksch verband staan tot zijn onderwerp. Hij weet gelukkige grepen te doen uit den rijken voorraad van stof en is daarbij duidelijk en onderhoudend, zoodat elk die er belang in stelt kennis te nemen van de toestanden in Britsch-Indië en vooral van den vooruitgang op intellectueel gebied aldaar die overzichten met genoegen zal lezen. Onder Hindostani verstaat G. de T. hier zoowel het zoogenaamde Oerdoe, dat dikwijls bij uitsluiting Hindostani genoemd wordt, als het Hindi en Hindoewi. In den aanvang vermeldt hij een verzoekschrift, door eenige Hindoes, bewoners der noordwestelijke provincien, aan de regeering te Calcutta gericht, dat het Devanágarischrift, het meest gewone karakter voor het Sanskrit, voortaan in officieële stukken ook gebezigd mocht worden voor het Hindostani Oerdoe, dat meestal met arabische letters geschreven wordt; er is niet veel kans dat dit verzoek ingewilligd zal worden. De voorkeur, die het Hindostani boven het Engelsch verdient, als taal bij onderwijs en examens te gebruiken, komt vervolgens ter sprake. Op blz. 15—20 vindt men den woordelijken inhoud van een besluit (Minute on the teaching of the vernacular languages) van 4 December 1871, uitgevaardigd door G. Campbell, Luitenant-Gouverneur van Bengalen. Het Hindostani-Oerdoe, dat ook in Bengalen in verscheidene streken de heerschende taal is, wordt daarbij in alle scholen en bij alle onderwijs in dat gewest afgeschaft (sic). Verder wordt aan alle beambten de stricte last gegeven in hun bureaux geen andere dan de werkelijk gebruikelijke taal te laten bezigen, met uitzondering van het Engelsch daar waar dit gebruikt wordt. In de consideraties bij dit besluit gevoegd ijvert de heer Campbell zeer tegen verbastering van taal, maar drukt zich ongelukkigerwijze al te onbepaald en onduidelijk uit, hetgeen aan G. d. T. stof tot vele scherpe aanmerkingen geeft. Hetgeen verder gezegd wordt over de transcriptie van oostersche eigennamen, die het gouvernement officieel wenscht in te voeren, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Over

den invloed van het Engelsch op het Hindostani deelt G. de T. eenige, naar zijn oordeel zeer verstandige, opmerkingen van een inlandsch schrijver mede. Deze zegt: "er zijn thans in werkelijkheid twee soorten van Oerdoe. De eene is het Oerdoe van het land (de landtaal) en de andere het Engelsch Oerdoe Het Oerdoe van het land is de taal die door de sjerîfs, emîrs en bewoners der steden gesproken wordt. Deze taal is zoo regelmatig, zoo eenvoudig en natuurlijk, dat het onnoodig is veel woorden te bezigen, om verstaan te worden, maar het Engelsch Oerdoe is eene buitengewone en bijzondere taal die in onzen tijd ontstaan is. Dit nieuwe Oerdoe is dat van de vertalers der ordonnantien en reglementen en van de redacteurs van dagbladen". Hij geeft vervolgens eene karakteristiek van dit laatste, die ik hier niet overneem en wil dat men, om de taal te verrijken en te volmaken, liever de toevlucht neme tot het Perzisch, Arabisch en Sanskrit dan tot het Engelsch, "evenals men zich voor het Fransch tot het Grieksch en Latijn wendt", voegt G. de T. er bij. Men ziet hier op grooter schaal een dergelijk verschijnsel als ook in Nederl. Indië is waargenomen; klachten van dien aard, door verschil van toestanden en van het karakter der talen natuurlijk anders gewijzigd, zijn immers ook nu en dan tegen sommige maleische bladen en andere geschriften opgegaan, schoon zeker wel wat overdreven.

Van de vele, in het een of ander opzicht belangrijke, nieuwste geschriften in het Hindostani, die G. d. T. vermeldt, kunnen hier slechts enkele genoemd worden. Eene nieuwe uitgave van den Koran in het Arabisch, met interlineaire vertaling in het Hindostani-Oerdoe en Perzisch en bijgevoegden commentaar van Djalálaïn verscheen te Mirtah in Oude. "De Mohammedanen in Indië, zegt G. de T. elders, [1] keuren niet, zooals de Turken, vertalingen van hun heilig boek in de volkstaal af, de indische dames lezen den Koran op Vrijdag, zoo als de Engelschen des Zondags den bijbel". Krishandas gaf onder den titel: "Saïristán-i-England" eene beschrijving van zijne reis naar Engeland in het licht, waarin hij den indruk mededeelt, dien zijn verblijf in dat land op hem gemaakt heeft. Vroeger zijn reeds meer dergelijke geschriften verschenen. Van de reis van Forsyth naar Yarkand, een der nieuwste reizen naar die streek, is te Lahore

[1] Les auteurs hindoustanis et leurs ouvrages, d'après les biographies originales. Paris, 1868, blz. 108.

reeds eene vertaling in Oerdoe uitgekomen. Een tot het Christendom bekeerd Mohammedaan, Imâd oed'dîn te Amritsir gaf eene „Geschiedenis van Mohammed" uit; „dit is, zegt G. de T., naar ik meen, de eerste keer dat een leven van Mohammed door een gewezen Mohammedaan in zijne moedertaal is uitgegeven." De schrijver maakt daarin vooral opmerkzaam op de tegenspraak tusschen den Koran, die de wonderen verwerpt als van geen nut om de waarheid te bewijzen en de hadîs, (woorden van Mohammed, door de overlevering bewaard), die aan Mohammed een aantal belachelijke wonderen toekennen. Imâd oed'dîn zal op dit geschrift een ander laten volgen over de leer van den profeet, naar de beste inlandsche bronnen. In scherpe tegenstelling met dit boek staat het zeer onlangs verschenen geschrift van den geleerden, uit Britsch-Indië afkomstigen Mohammedaan „Syed Ameer Ali, Moulvi, M. A., L. L. B., of the Inner temple, barrister at law", dat getiteld is: „A critical examination of the life and teachings of Mohammed", en dat wel een opmerkelijk verschijnsel mag heeten. Het doel van den schrijver is, zooals hij in zijne voorrede zegt, „de voornaamste trekken van het leven en de leer van den arabischen profeet in populairen vorm te kleeden, de gemoederen van vele lezers van verkeerde indrukken en vooroordeelen terug te brengen en te trachten het bewijs te leveren, dat de islam een wezenlijke zegen voor het menschdom is geweest, dat hij ook heeft bijgedragen om het tot een hoogen trap van beschaving te verheffen, zooals het Christendom vroeger ten deele had gedaan, dat hij feitelijk een van die openbaringen der goddelijke wijsheid is geweest, waardoor de vader van alle menschen ons tot het einddoel van ons bestaan geleidt." Het letterkundig genootschap te Dehli is met den druk eener vertaling van de Rigveda begonnen, doch wat vreemd is, zij is door inlanders bewerkt niet naar 't sanskritsch origineel, maar naar de engelsche vertaling. Ook eenige door Europeanen uitgegevene geschriften worden door Garcin de Tassy ter sprake gebracht, o. a. eene proeve van eene vertaling van het Adi Granth, het voornaamste heilige boek van de secte der Sikhs, door Dr. E. Trumpp onlangs in het Journal of the Royal Asiatic Society verschenen, de Grammar of the Sindhi language van denzelfden schrijver, waarvan het Instituut door de welwillendheid van het Ministerie van Koloniën in Engeland, onlangs een exemplaar mocht ontvangen, eene nieuwe spraakkunst van

het Hindostani door J. Dowson, volgens G. de T., die zelf ook eene spraakkunst van die taal gaf, de volledigste die tot dusverre het licht zag.

Naar gewoonte bespreekt G. de T. ook de periodieke letterkunde. Het aantal dagbladen in Hindostani bedraagt voor de vier gouvernementen van de Pandjáb, de Noordwestelijke provincien, Oude en de Central Provinces niet minder dan zestig. Zij reproduceren natuurlijk dikwijls artikelen van Engelsche bladen, maar bevatten toch ook een goed aantal oorspronkelijke stukken van betrekkelijke waarde; men vindt er beschouwingen in over opvoeding, maatschappelijke vraagstukken enz. en zij blijven niet in gebreke vrijmoedig de grieven der inlandsche bevolking tegen het goevernement bloot te leggen. Ook verschijnt eene menigte tijdschriften van verschillenden aard, waarvan G. de T. eenige der voornaamste met name vermeldt.

In de vierde plaats wordt een en ander medegedeeld over onderwijs en scholen, voornamelijk met betrekking tot de Mohammedanen en de alom in Indië onder hen ontwaakte belangstelling in hunne godsdienst en in vermeerdering van kennis. In het nieuwste geschrift van Palgrave („Eastern questions") vinden wij omtrent eerstgenoemd punt onder den titel „the Mohammadan revival" een merkwaardig hoofdstuk, waaruit wij zien dat die herleving zich sedert eenige jaren ook in het grootste gedeelte van het Turksche rijk vertoont. G. de T. laat hierop eenige bijzonderheden volgen over den mohammedaanschen staat in Yunan in Z. W. China, die nog van jongen datum is, maar zich krachtig schijnt te ontwikkelen en over de Mohammedanen elders in China.

In de vijfde afdeeling komen de letterkundige en wetenschappelijke genootschappen ter sprake, die in bijna alle voorname steden van Indië bestaan en voorts de verschillende genootschappen tot maatschappelijke en godsdienstige hervorming; de voornaamste zijn de Brahma Samadj, de British Indian association enz. De genootschappen zijn zoo talrijk, hunne werkzaamheden zoo uitgebreid en meerendeels in Europa zoo weinig bekend dat het onmogelijk is een eenigszins geregeld overzicht daarvan te geven; G. de T. bepaalt zich dan ook tot de vermelding van enkele bijzonderheden. Van reformatorischen aard is ook de pas ontstane secte der Koeka's, van wier wezen en karakter wij nog zeer weinig weten, doch waarover hier mede een en ander wordt medegedeeld, dat echter nog wel nader onderzoek zal vereischen.

Daaraan sluiten zich eenige korte mededeelingen over de Roomsch-katholijke en Protestantsche zending. De bekende zendeling Long gaf in 1871 te Calcutta een werk uit, getiteld: „Scriptural truth in oriental dress”, waarin hij zeden en gewoonten, spreekwoorden en spreekwijzen die in de H. S. vermeld zijn, met dergelijke in verschillende Oostersche landen, vooral in Indië, vergelijkt; G. de T. geeft eenige uit dit boek die niet onaardig zijn, hoewel ten deele reeds lang bekend.

G. de T. besluit zijne zoo belangrijke Revue met enkele necrologische aanteekeningen omtrent mannen, in 1871 en 1872 overleden, die als indische notabiliteiten bekend zijn of zich op het gebied van oostersche talen, voornamelijk echter op dat van indische wetenschap, in eenig opzicht verdienstelijk hebben gemaakt, zooals de rechter Norman, Lord Mayo, Th. Goldstücker, Edwin Norris, Ibrat, een dichter van naam in het Hindostani en anderen.

Rotterdam, April, 1873. G. K. NIEMANN.

Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen. Deel XXXVI. Batavia, 1872.

Het hier aangekondigde deel dezer Verhandelingen bevat een viertal stukken, waarop wij kortelijk de aandacht wenschen te vestigen. Het eerste is getiteld: „Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk op het eiland Soemba, door S. Roos, controleur aldaar.” Men vindt hier een schat van zeer belangrijke mededeelingen van geografischen en ethnografischen aard, gevolgd door eene woordenlijst en eenige gesprekken en eene kaart van het eiland. Men zou in dit opstel wel is waar een weinig meer orde en geleidelijkheid gewenscht hebben, maar dit neemt niet weg dat de arbeid van den heer R. zeer verdienstelijk is te noemen en dat elk, die belang stelt in de land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, het ongetwijfeld met groot genoegen zal lezen. Het weinige, dat wij vroeger van dit eiland wisten, hadden wij te danken aan ambtenaars, die slechts een vluchtig bezoek aan Soemba konden brengen; voor het eerst ontvangen wij hier berichten van iemand, die daar reeds lang is gevestigd en niet onbekend is met de taal der bewoners. De bodem van het eiland wordt ons in het algemeen als zeer

vruchtbaar geschilderd; hij wordt door talrijke beken en riviertjes bevochtigd, zoodat hij zeer geschikt is voor den landbouw; er is geen gebrek aan schoone graslanden, het paardenras is zeker een der beste van Nederlandsch-Indië, zoodat Soemba, volgens den schrijver, bij uitnemendheid het land is voor paardenfokkerij. Doch de bevolking wordt door hare hoofden en door vreemdelingen (Endeuezen) onderdrukt en uitgezogen: niets is veilig voor de hebzucht van een radja; zelfs wanneer hij sterft, moeten somtijds eenige personen hem in den dood volgen. De prijs van vrouwen is zoo hoog dat huwelijken schaarsch zijn en grove onzedelijkheid niet achterwege blijft.

De godsdienst is een feticisme dat den vooruitgang van welvaart en beschaving belemmert. Het sandelhout, aan welk voortbrengsel het eiland een van zijn namen heeft ontleend, durft niemand te kappen; het wordt *ai nitoe* (geestenhout) genoemd [1]. Uitvoer van slaven, schoon thans wel minder dan vroeger, is nog verre van zeldzaam. Op Soemba geldt slechts het recht van den sterkste. Waarlijk een bedroevend tafereel van den toestand der bevolking, dat ons hier wordt opgehangen! Men mag zich dus van harte verblijden, dat het Nederlandsch gezag, schoon slechts sedert enkele jaren daar gevestigd, van lieverlede meer en meer zijn weldadigen invloed doet gevoelen, waarom het ook alleszins te hopen is, dat de wensch van den schrijver vervuld moge worden, dat namelijk het personeel der ambtenaars op dit eiland zoo versterkt worde als de behoefte schijnt te vorderen. Aan een anderen wensch van den heer R., dien naar scholen en zendelingen, is, naar wij onlangs vernamen, reeds in zooverre voldaan dat Roomsch-katholijke zendelingen zich thans op Soemba een arbeidsveld hebben gekozen.

Hoe ongelukkig de toestand op Soemba, die ons hier wordt geschetst, in het algemeen ook moge zijn, het blijkt toch uit de berichten van den schrijver, dat het in enkele streken die hij bezocht, minder treurig gesteld is, in het landschap Laura bv. nam hij zelfs eene betrekkelijke welvaart waar. Daarbij is ook vooral niet te vergeten dat wij Soemba nog slechts gedeeltelijk kennen; een groot gedeelte toch van het eiland kon de heer R. nog niet bezoeken; inzonderheid is het jammer dat hij

[1] Volgens de woordenlijst beteekent *ai* hout; *nitoe* is zeker hetzelfde woord dat in zoovele talen van den Indischen Archipel voorkomt en eigenlijk *geest van afgestorvenen* beteekent.

niet in de gelegenheid geweest is het landschap Anakala te zien, waar een meer moet zijn, waarvan hij volgens gerucht gewag maakt, welks water men in verschillende richtingen heeft geleid, zoodat het eene onafzienbare uitgestrektheid van rijstvelden besproeit [1]. Moge die leemte in onze kennis spoedig worden aangevuld!

De woordenlijst bevat woorden die te Kambéra en over het grootste gedeelte van het eiland worden gesproken, daargelaten de verschillende dialecten in sommige negorijen. Vermelding verdient nog de bijzonderheid dat velen de h met de s en omgekeerd verwisselen, zoodat men bv. voor Soemba *Hoemba* en voor leher *leser* zegt. Hetzelfde verschijnsel wordt in de taal van het eiland Savoe opgemerkt [2].

Het tweede stuk in dezen bundel is een opstel van den heer J. G. S. Gramberg, getiteld: "Eene maand in de binnenlanden van Timor." Het is in twee afdeelingen gesplitst: de eerste, onder het opschrift: "de zending" behelst het verslag van de zending eener commissie, die in 1870 belast is geweest met de bemiddeling van een geschil tusschen de vorsten van Sonnebait en Amfoeang; de tweede afdeeling heeft tot opschrift: "het volk." Met het eerste gedeelte hebben wij reeds vroeger met genoegen kennis gemaakt, namelijk in het tijdschrift "Nederland", 1872, nº 10, waar het onder den titel: "Eene maand onder de koppensnellers van Timor" in eenigszins gewijzigden vorm voorkomt. Het stuk van den heer Gramberg is eene belangrijke bijdrage tot vermeerdering onzer kennis van een gedeelte van Timor, van zeden en gewoonten en godsdienst der Timorezen en zeer onderhoudend geschreven. Wat de godsdienst betreft, deze is bij zoo weinig beschaafde volken als de Timorezen altijd een van de moeielijkste punten en men mag het waarschijnlijk achten dat latere nasporingen nog wel zullen aantoonen dat hetgeen dienaangaande hier is medegedeeld, in enkele opzichten wijziging behoeft. Eene aangename toegift is de schetskaart van den togt door de genoemde commissie gedaan.

De beide overige stukken in dit deel zijn van linguistischen aard, het eene heeft tot titel: Sinico-Aryaca ou recherches sur

---

[1] Volgens van der Dungen Gronovius (Tijdschr. v. N. I. 1855, Dl. I, bl. 278.)

[2] Volgens Donselaar in de Mededeelingen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, Deel 16, bl. 294.

les racines primitives dans les langues chinoises et aryennes, étude philologique par Gustave Schlegel. Het zij genoeg dit alleszins grondig en degelijk geschrift hier bloot te vermelden. Wij zouden er zelfs geen gewag van maken, indien het niet juist in dit deel der Verhandelingen ware opgenomen tegelijk met stukken die bepaaldelijk op Nederlandsch-Indië betrekking hebben. Het vereischt, om op zijne waarde geschat te worden, eene uitvoerige afzonderlijke beschouwing, die wij aan hen moeten overlaten die de chinesche taal tot hunne hoofdstudie hebben gemaakt en tevens geen vreemdelingen zijn op het gebied van vergelijkende taalkunde. Veel dat nieuw is vindt men hier bijeengebracht, dat zeker tot nader onderzoek zal uitlokken, zoodat men veilig zeggen mag dat de arbeid van Dr. S., schoon hij wel op sommige punten tegenspraak zal ontmoeten, regt vruchtbaar zal wezen tot bevordering der wetenschap. Wij kunnen hier nog bijvoegen dat men ook buitenslands reeds met belangstelling kennis heeft genomen van dien arbeid.

De vierde en laatste bijdrage is eene „Woordenlijst der Sampitsche en Katingansche taal, door K. W. Tiedtke, civiel gezaghebber in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo"; onder dit opschrift staat het jaartal 1857. Zij beslaat 93 bladzijden, maar kon zonder schade minder dan de helft van dit aantal bedragen. Vorm en bewerking laten veel te wenschen. Het arabisch-maleisch alphabet is tot grondslag der volgorde van de maleische woorden genomen, hoewel ons letterschrift gebruikt is; men vindt hier namelijk de woorden in het Maleisch, Sampitsch, Katingansch en Nederlandsch. Bij een groot aantal maleische woorden staat geen beteekenis in een der dajaksche dialecten opgegeven; eene groote menigte andere maleische woorden, alsook arabische, perzische enz., die in het maleisch het burgerrecht hebben, zijn in genoemde dialecten geheel dezelfde als die maleische, zoodat men wel mag vragen of het niet doelmatiger geweest ware al die woorden weg te laten. Bovendien ontbreekt het niet aan spel- en schrijffouten, die spoedig in het oog vallen; zoo vindt men bv. *rabi-rabbi* (sic) Samp. *rabi*, Nederl. *de heer; moerid* wordt in de Daj. dialecten door *moerid* en *goeroe* weergegeven, terwijl s. v. goeroe de beide Dajaksche woorden eveneens luiden, vgl. ook lingkar, baginanan, salokh en salakh, loear, sida enz. enz. Maar wij mogen ook niet vergeten dat wij hier eene eerste proeve voor ons hebben; over het Dajaksch van die streken is tot nog toe niets anders in

het licht verschenen. Men kan uit deze woordenlijst, mits met groote omzichtigheid gebruikt, nog wel iets leeren en o. a. opmerken dat zeer vele woorden overeenstemmen met het dajaksch dialect, dat in Hardeland's spraakkunst en woordenboek is behandeld.

Rotterdam, April, 1873. G. K. NIEMANN.

Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes. 8o 181 blz.

(Overgedrukt uit Deel XXXVI der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.)

In dit werk betoogt de Schrijver, Dr. Schlegel, tolk voor de chinesche taal te Batavia, thans met verlof hier te lande, dat er eene nauwe verwantschap bestaat tusschen de wortels der chinesche en arische talen en hare trapsgewijze ontwikkeling in beide taalgroepen; eene verwantschap tot nog toe door alle geleerden betwijfeld, en die door de werken van Chalmers en Edkins, wel is waar aangeduid, maar niet met genoegzame bewijzen gestaafd werd. Beide de werken dezer heeren werden dan ook door bevoegde beoordeelaars streng gegispt; het eerste door Dr. Plath, professor der chinesche taal te München in het „Literarisches Centralblatt für Deutschland," 1868, No 26; het andere in de „Saturday Review."

Dr. Schlegel's „Sinico-Aryaca" ondervond daarentegen eene zeer gunstige opname. De Saturday Review van 24 Augustus 1872 wijdde aan de beoordeeling er van een uitgebreid artikel, waaruit wij het navolgende trekken.

„Dr. Gustave Schlegel, zegt de steller van genoemd artikel, is reeds als sinoloog gunstig bekend door zijne vertalingen en werken over chinesche onderwerpen die uit zijne pen zijn gevloeid; en in de thans voor ons liggende verhandeling heeft hij getracht, om met toepassing der strenge methode van de duitsche philologische school, de verwantschap tusschen de chinesche en arische wortelklanken aan te toonen." Na behandeling van het eerste gedeelte van Dr. Schlegel's arbeid, gaat de steller van het artikel voort: „Van dit elementair gedeelte van zijn onderwerp afstappende, vinden wij dat Dr. Schlegel, in zijn derde hoofdstuk, onder den titel Semasiologie of „Ver-

wantschap van begrippen", eene hooge mate van scherpzinnigheid vereenigd met oorspronkelijken onderzoekingsgeest aan den dag legt in het vergelijken van de beteekenissen als ook van de klanken der chinesche en arische wortels". De schrijver besluit met de woorden: ".... er kan geen twijfel bestaan of Dr. Schlegel's meesterlijk en leerrijk werk zal tot onderzoek in dit belangrijk onderwerp prikkelen."

Dr. Plath, professor der chinesche taal in München, gaf, in No 47 van het "Literarisches Centralblatt für Deutschland" van 1872, eveneens een uitgebreid verslag van Dr. Schlegel's werk, hetwelk hij een vlijtigen arbeid noemt, die wel mag worden vermeld, daar de schrijver, die met de werken van Pott, Curtius, Bopp, Benfey e. a. bekend is, en zich beijverd heeft de strenge methode der duitsche philologische school toe te passen, bijzondere belangstelling verdient.

Het werk werd bovendien zeer gunstig aangekondigd in Trübner's Record, en in het Bulletin bibliographique de la Revue des deux Mondes van 1 October 1872.

VARIA.

TRANSCRIPTIE.

In „Nature" N° 172, Februarij 13, 1873, overgenomen uit „Abstract of the Reports of the Surveys and other Geographical Operations in India for 1870—71", leest men: „The Government has finally adopted Mr. Hunter's plan for the spelling of Indian names; it is as near on approach to what is known as the „Scientific System", or the public in the present state of education are able to endure. The „Scientific System" consists in scrupulously rendering letter for letter, without any particular care to preserve the pronunciation. Uniformity in the spelling of geographical names is a great matter, no matter on what principle it may be based."

ERRATA.

Blz. 283, r. 11 van boven: onmiddelijk, lees: onmiddellijk.

INHOUD.

INHOUD.

